

Štefan Šutaj
(ed.)

**Národnostná
politika
na Slovensku
po roku 1989**

UNIVERSUM

**NÁRODNOSTNÁ POLITIKA
NA SLOVENSKU PO ROKU 1989**

UNIVERSUM

Prešov 2005

NÁRODNOSTNÁ POLITIKA NA SLOVENSKU PO ROKU 1989

(Súbor podkladových výskumných správ pripravených v rámci riešenia projektu štátneho programu výskumu a vývoja *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti*)

Zostavil: prof. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Recenzent: prof. JUDr. Peter Mosný, CSc.

Fotografie na obálke: Peter Švorc ml., Branislav Švorc

Táto publikácia vznikla v rámci riešenia projektu štátneho programu 028 *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti*.

© Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach

Vydané vo vydavateľstve UNIVERSUM, Javorinská 26, 080 01 Prešov

ISBN 80-89046-30-4

OBSAH

Bohumila FERENČUHOVÁ: Rada Európy a menšinová politika Slovenskej republiky v rokoch 2000 – 2005	5
Ladislav OROSZ: Práva národnostných menšín a etnických skupín v medzinárodných dokumentoch a ich implementácia do právneho poriadku Slovenskej republiky	22
Viera BAČOVÁ: Historický a sociálno-psychologický kontext vzťahov medzi etnickými spoločenstvami	36
Zuzana POLÁČKOVÁ: Nové prístupy a kontexty percepcie menšinovej otázky v Slovenskej republike vo vybraných štátoch Európskej únie	45
Mojmír BENŽA: Národnostná politika v rámci Európskej únie	51
Martin PEKÁR: Základné východiská menšinovej politiky na Slovensku od roku 1918 po súčasnosť	56
Imrich JENČA: Menšiny vo verejnoprávnych médiách – perspektívy a možné východiská	68
Eudovít TURČAN – Róbert KLOBUCKÝ: Zmeny v prístupoch slovenskej sociológie k problematike národa a národností po roku 1989	74
Marcela GBÚROVÁ: Proces premeny československej identity po rozpade ČSFR v roku 1992	88
Štefan ŠUTAJ: Maďarská menšina v slovenskej politike po roku 1989	93
Zlatica SÁPOSOVÁ: Menšinová vládna politika v Maďarsku po zmenách politického systému	102
Marián GAJDOŠ – Stanislav KONEČNÝ: Rusínska a ukrajinská menšina v národnostnej politike Slovenska po roku 1989	109
Peter ŠOLTÉS: Perspektívy vývoja rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku (Problém pracovnej migrácie a etnických pomerov v gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi)	121
Anna PLIŠKOVÁ: Rusíni na Slovensku po roku 1989	127
Mikuláš MUŠINKA: Výskum hmotnej ľudovej kultúry Rusínov-Ukrajincov Slovenska po roku 1989	134
Anna JUROVÁ: Štátna politika vo vzťahu k rómskej menšine po roku 1989	142
David Z. SCHEFFEL – Alexander MUŠINKA: Problematika integrácie Rómov na Slovensku po roku 1989 a niektoré pokusy jej riešenia v Prešovskom kraji	166
Anna TKÁČOVÁ: Rómske nepokoje ako dôsledok sociálnej reformy na Slovensku	173

Peter SALNER: Židovská komunita a štátna politika po novembri 1989 (Vybrané problémy vzájomných vzťahov)	188
Eduard NIŽŇANSKÝ: Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu	191
Katarína HRADSKÁ: Popieranie holokaustu – tzv. osvienčimská lož na Slovensku po roku 1989	206
Soňa GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ – Milan OLEJNÍK: Nemci na Slovensku po novembri 1989	211
Jozef VÝROST – Mária HOMIŠINOVÁ – František BAUMGARTNER – Miroslav FRANKOVSKÝ: Súčasný stav sociologicko-sociálnopsychologického výskumu národa, národností a etnických skupín	223

Rada Európy a menšinová politika Slovenskej republiky v rokoch 2000 – 2005

Bohumila Ferenčuhová

Všeobecná koncepcia medzinárodnej ochrany menšín sa na globálnej úrovni kryštalizuje postupne. Dnes sa s ňou stretávame vo viacerých medzinárodných organizáciách a zoskupeniach (OSN, KBSE, Rada Európy, Európska únia). Vo všetkých sa zatiaľ presadila zásada ochrany práv osôb patriacich k menšinám. Hlasy stúpcov kolektívnych práv menšín sa však stále prejavujú. Na pôde Rady Európy bola táto tendencia zvlášť výrazná.

Slovenská republika bola prijatá do Rady Európy 30. júna 1993.¹ Maďarsko, ktoré malo veľký záujem na zintenzívnení medzinárodnej ochrany menšín a presadzovalo v nej koncepciu kolektívnych práv, sa vtedy zdržalo hlasovania vo *Výbore ministrov* i v *Parlamentnom zhromaždení Rady Európy*. Jeho stanovisko bolo skôr demonštratívne a zostalo izolované. Delegáti parlamentného zhromaždenia sa rozhodli považovať Slovenskú republiku za účastnícky štát Európskeho dohovoru o ochrane ľudských práv a základných slobôd a jeho protokolov s účinnosťou od 1. januára 1993. Slovensko bolo tak od prvého dňa svojej samostatnosti viazané vyhláseniami formulovanými ČSFR k článku 25 dohovoru (uznalo, že každá osoba sa môže individuálne obrátiť na Európsku komisiu ľudských práv)² a k článku 46 dohovoru (záväzná jurisdikcia Európskeho súdu pre ľudské práva), ktoré sú aplikovateľné aj na menšinové záležitosti.³ Podľa právneho

-
- 1 Parlamentné zhromaždenie okrem iných odporúčaní vyzvalo Slovensko, aby zo svojej legislatívy vypustilo všetky diskriminačné prvky voči etnikám, týkajúce sa najmä „kolektívnej viny“. Avis No 175 (1993) relatif à la demande d'adhésion de la République slovaque au Conseil de l'Europe. In: BOISSERIE, E.: Un conflit entre normes européennes et mémoires nationales. La question magyare en Roumanie et en Slovaquie (1993 – 1997). Annexe 2. Paris: l'Harmattan, 2003, p. 362. Autor knihy uvádza, že zhromaždenie prijalo 29. 6. 1993 na 39. zasadnutí text, ktorým rozhodlo s účinnosťou od 1. 1. 1993 o prijatí SR do Rady Európy. Štefan ŠEBESTA v zborníku dokumentov Medzinárodná ochrana národností. Medzinárodný štandard v dokumentoch. Bratislava: Jaga 1997, s. 181 – 182, bod 10 týkajúci sa vlastne „Benešových dekrétov“ z neznámych dôvodov vynechal.
 - 2 Dohovor o ochrane ľudských práv a základných slobôd podpísaný 4. novembra 1950 v Ríme v znení protokolov č. 3, 5 a 8. In: ŠEBESTA, Š.: Medzinárodná ochrana národností, c. d., s. 48 – 63. Článok 25: „1. Komisia môže prijímať sťažnosti, ktoré zaslala generálnemu tajomníkovi Rady Európy každá osoba, mimovládna organizácia alebo skupina osôb považujúcich sa za poškodené v dôsledku porušenia práv priznaných týmto dohovorom jednou z Vysokých zmluvných strán v prípade, že Vysoká zmluvná strana, proti ktorej sa podala sťažnosť, vyhlásila, že uznáva právomoc komisie prijímať také sťažnosti. Vysoké zmluvné strany, ktoré urobili také vyhlásenie, sa zaväzujú, že nebudú nijako brániť účinnému výkonu tohto práva. 2. Tieto vyhlásenia sa môžu urobiť na určitú dobu. 3. Vyhlásenia sa uložia u generálneho tajomníka Rady Európy, ktorý zašle ich odpisy Vysokým zmluvným stranám a uverejní ich. 4. Komisia bude vykonávať právomoci ustanovené týmto článkom až potom, keď bude aspoň šesť Vysokých zmluvných strán viazaných vyhláseniami podľa predchádzajúcich odsekov.“
 - 3 Tamže, článok 46. „1. Každá zmluvná strana môže kedykoľvek vyhlásiť, že uznáva ako obligatórnu ipso facto a bez osobitnej dohody právomoc súdu vo všetkých veciach týkajúcich sa výkladu a vykonávania tohto dohovoru. 2. Uvedené vyhlásenia možno urobiť bezpodmienečne alebo s podmienkou vzájomnosti zo strany niekoľkých alebo niektorých Vysokých zmluvných strán, alebo na určitú dobu. 3. Tieto vyhlásenia sa uložia u generálneho tajomníka Rady Európy, ktorý zašle ich kópie Vysokým zmluvným stranám.“ ŠEBESTA, Š.: c. d. s. 59. Rezolúcie o prijatí SR do Rady Európy. Tamže, s. 186 – 187.

nástupníctva je Slovenská republika viazaná Dohovorom od jeho ratifikácie ČSFR 18. marca 1992.⁴

V Rade Európy sa radikálnejšia tendencia v menšinovej otázke prejavovala najmä v súvislosti s presadzovaním odporúčania 1201 (1993) do života i k nemu pripojeného návrhu dodatkového protokolu k Európskemu dohovoru o ochrane ľudských práv a slobôd. Už v súvislosti so žiadosťou Slovenska o prijatie do Rady Európy sa parlamentné zhromaždenie vyjadrilo v tom zmysle, že „*žiada zodpovedných činiteľov Slovenska, aby sa pri ochrane menšín inšpirovali zásadami odporúčania 1201 (1993) o dodatkovom protokole Európskeho dohovoru ľudských práv o právach národnostných menšín*“.⁵ Návrh protokolu obsahuje definíciu národnostnej menšiny⁶. Za pozornosť stojí aj článok 6, ktorý dáva „*všetkým osobám patriacim k národnostným menšinám právo zakladať vlastné organizácie, vrátane politických strán*“. A tiež článok 11, podľa ktorého majú mať osoby patriace k národnostným menšinám v regiónoch, v ktorých tvoria väčšinu, k dispozícii príslušné miestne alebo samosprávne orgány alebo špeciálny štatút, ktorý bude vhodný pre ich špecifickú historickú alebo teritoriálnu situáciu v súlade s vnútorňou legislatívou štátu. Toto základné právo má svoj náprotivok vo štvrtej časti (uplatňovanie protokolu) článku 13, podľa ktorého sa všetky práva a slobody uvedené v protokole aplikujú aj na tú väčšinu obyvateľov štátu, ktorá tvorí menšinu v jednom alebo viacerých regiónoch. Podľa návrhu všetky články 1 – 11 (definícia, všeobecné zásady a základné práva) sa majú chápať ako dodatkové články Európskeho dohovoru o ochrane ľudských práv a základných slobôd a aplikovať rovnako. Dodatkový protokol mal vstúpiť do platnosti po jeho ratifikácii piatimi členskými štátmi Rady Európy a viaže sa na predchádzajúce pristúpenie k dohovoru. Ukázalo sa však, že mnohé európske štáty zostávajú voči odporúčaniu 1201 a k nemu pripojeného návrhu dodatkového protokolu zdržanlivé.

Benátska komisia vypracovala 22. marca 1996 stanovisko k interpretácii článku 11. Okrem iného v ňom citovala aj slovenské výhrady vyslovené po podpise bilaterálnej zmluvy o priateľstve a dobrých susedských vzťahoch s Maďarskom (zmluva obsahovala odvolanie na odporúčanie 1201). V interpretačnej nóte a tiež počas ratifikácie zmluvy v parlamente Slovensko zdôraznilo, že zamieťa akúkoľvek autonómiu na etnickom základe. Benátska komisia sa zmienila o tom, že mnohé štáty sa obávajú špirály vedúcej od kultúrnej autonómie cez administratívnu až k oddeleniu. Konštatovala, že medzinárodné právo nemôže štátu vnútiť vnútorné usporiadanie ani záväzný spôsob riešenia menšinovej otázky, ponecháva mu širokú variabilitu riešení. Uvádza však aj to, že „*poskytnutie administratívnej autonómie tvorí najplnšie riešenie*

4 KRESÁK, P.: Európsky súd pre ľudské práva v Štrasburgu a Slovenská republika. In: Ochrana ľudských práv a slobôd v Slovenskej republike 1993 – 2004. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie (Bratislava 20. 5. 2004). Bratislava 2004, s. 55.

5 Stanovisko č. 175 (1993) k žiadosti Slovenska o prijatie do Rady Európy. Prijaté zhromaždením 29. 6. 1993 (36. zasadnutie).

6 „*Na účely tohto dohovoru sa výrazom národnostná menšina označuje skupina osôb v danom štáte, ktoré: a) majú trvalé bydlisko na území daného štátu a sú jeho občania; b) udržiavajú dlhodobé, pevné a trvalé väzby s daným štátom; c) majú zreteľné etnické, náboženské alebo jazykové charakteristické znaky; d) sú dostatočne početné, hoci počtom menšie ako ostatné obyvateľstvo daného štátu alebo regiónu tohto štátu; e) sú vedené záujmom spoločne zachovať to, čo tvorí ich spoločnú identitu, vrátane ich kultúry, ich tradícií, ich náboženstva a ich jazyka.*“ ŠEBESTA, Š.: c. d., s. 172.

*požiadaviek menšín v rámci unitárnych štátov; federálny štát môže v tejto veci ísť ešte ďalej.*⁷ Špeciálny štatút znamená, že štáty budú s menšinami konzultovať administratívne opatrenia, ktoré majú na ne priamy dopad; menšiny sa v takom prípade budú podieľať na vypracovaní, zhodnotení a uskutočňovaní plánov a programov štátneho a regionálneho rozvoja; zúčastnia sa na procese rozhodovania na celoštátnej aj regionálnej úrovni o vlastných záležitostiach, najmä v oblasti kultúry, školstva, náboženstva, informácií a sociálnych vecí. „*To sú však len minimálne požiadavky. Špeciálny štatút môže ísť omnoho ďalej a dať regiónu, kde je menšina majoritná, vlastnú výkonnú moc týkajúcu sa regionálnych záležitostí a priblížiť sa tak k federalizácii štátu.*“⁸ Podľa interpretácie článku 14 návrhu dodatkového protokolu autonómna a lokálna autonómia musí byť v súlade s legislatívou štátu a nemôže ohroziť jeho bezpečnosť a teritoriálnu integritu; postup štátu však nesmie byť taký, aby článok 11 zbavil obsahu.

V roku 1994 vlády členských štátov Rady Európy odmietli ísť cestou odporúčania 1201 (1993) a k nemu pripojeného protokolu a rozhodli sa hľadať iné riešenie. Vtedy sa zintenzívnili prípravné práce na dvoch medzinárodných dohovoroch – *Rámcovom dohovore o ochrane národnostných menšín a Európskej charte regionálnych a menšinových jazykov*. Práve tieto dohovory, a tiež dokumenty týkajúce sa boja proti diskriminácii, rasizmu, xenofóbií a intolrancii dnes monitoruje Rada Európy. Všíma si problémy, ktoré sú sčasti spoločné, ale pristupuje k nim rozdielnym spôsobom a sleduje rozličné ciele. Na rozdiel od rámcového dohovoru cieľom charty nie je ochrana národnostných menšín vo všeobecnosti. Charta sa sústreďuje na ochranu a podporu menšinových jazykov – jej priaznivý účinok na situáciu národnostných menšín je len akýmsi vítaným vedľajším produktom tejto činnosti.⁹ Obidva dokumenty sa síce zrodili pod ochranou Rady Európy, ale v iných historických súvislostiach. Pôvod charty siaha hlbšie do minulosti; je inšpirovaná obavami o osud historických menšinových a regionálnych jazykov v mnohých európskych krajinách už vtedy, keď členmi Rady Európy boli len západoeurópske krajiny. O možnosti postupného zániku historických menšinových a regionálnych jazykov pod vplyvom modernej civilizácie, masmédií, nepriateľského postoja okolitého prostredia a asimilačnej politiky vlád sa začalo hovoriť začiatkom osemdesiatych rokov 20. storočia. Stála konferencia miestnych a regionálnych správ pri Rade Európy prijala v roku 1988 rezolúciu o prijatí tejto charty – na jej texte sa pracovalo od roku 1989 a v roku 1992 bol konečný text predložený Výboru ministrov Rady Európy. V tom čase už boli členmi Rady Európy aj niektoré postkomunistické krajiny, čo zaznamenala aj sprievodná interpretačná správa. Napriek tomu však jej autori zdôraznili, že i keď jej zábery sú dôležité aj pre štáty strednej a východnej Európy, charta vznikla na základe skúseností a potrieb dovtedajších (západoeurópskych) členov.

7 <http://www.coe.int> Venice Commission CDL-INF (1996) 004f, Strasbourg 22 mars 1996. (Všetky citované dokumenty je možné nájsť na uvedenej webovej stránke Rady Európy a ďalej hľadať national minorities alebo legal affairs, tiež treaties.)

8 Tamže, s. 8.

9 DUNBAR, R.: Comparative Study of the working methods and conclusions of the Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages and the Advisory Committee of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Study commissioned by the Secretariat of the European Charter on Minority Languages Directorate of Co-operation for Local and Regional Democracy DG I – Legal Affairs Council of Europe. Strasbourg, January 2005, p. 16.

Vznik rámcového dohovoru je úzko spätý s udalosťami v bývalom východnom bloku po páde železnej opony a s predchádzajúcou činnosťou Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe. V máji 1992 Výbor ministrov Rady Európy poveril Riadiaci výbor ľudských práv, aby sa zaoberal možnosťou vypracovania právnych noriem ochrany národnostných menšín. Na tento účel bol zriadený výbor expertov, ktorý svoj návrh vypracoval so zreteľom na činnosť KBSE a tak, aby navrhnuté právne normy s ňou boli v súlade. Na viedenskej schôdzke 8. a 9. októbra 1993 sa hlavy členských štátov Rady Európy uzniesli, že národnostné menšiny, ktoré vytvorila pohnutá európska história, si zasluhujú ochranu a rešpekt. Z tejto zásady vychádza celý rámcový dohovor. Preambula jasne vyjadruje, že signatári sa *rozhodli „na svojom vlastnom území chrániť existenciu národnostných menšín“*, pretože *„otrasy v európskych dejinách ukázali, že ochrana národnostných menšín je podstatná pre stabilitu, demokratickú bezpečnosť a mier na tomto kontinente“*.¹⁰ Zachovávanie zásad rámcového dohovoru môže pomáhať vzniku multikultúrnej spoločnosti. Podľa pripojenej výkladovej správy *„rámcový dohovor je prvým všeobecne právne záväzným multilaterálnym dokumentom venovaným ochrane národnostných menšín. Jeho cieľom je špecifikácia právnych princípov, ktoré sa štáty zaväzujú rešpektovať, aby zabezpečili ochranu národnostných menšín. Rada Európy tým uviedla do praxe výzvu Viedenskej deklarácie (príloha II), aby sa politické záväzky prijaté Konferenciou o bezpečnosti a spolupráci v Európe (KBSE) transformovali v čo najväčšom rozsahu na právne záväzky.“*¹¹

Rada Európy monitoruje aplikáciu charty a implementáciu rámcového dohovoru v praxi u všetkých signatárov; monitorovanie je v oboch prípadoch podobné, ale nie je vzájomne prepojené. Pre každý z týchto dokumentov vznikol v Rade Európy špeciálny sekretariát (sekretariát rámcového dohovoru a sekretariát charty), každý z nich má vlastný zbor, ktorý sa problematike venuje po odbornej stránke. Chartu monitoruje výbor expertov; ten vypracúva správu a predkladá návrh záverov výboru ministrov. Každá signatárska krajina doň môže vyslať svojho zástupcu, nezávislého odborníka, ktorý sa podieľa na monitorovaní toho, ako sa charta uplatňuje v iných krajinách, a zúčastňuje sa s poradným hlasom bez práva hlasovať na posudzovaní záväzkov vlastnej krajiny. Text *Európskej charty regionálnych a menšinových jazykov* bol pripravený na podpis už 5. novembra 1992 a do platnosti vstúpil po potrebnom počte ratifikácií (piatimi krajinami) 1. marca 1998. Do začiatku roku 2005 chartu ratifikovalo 17 štátov a ďalších 13 ju podpísalo.¹² Slovensko ju podpísalo až 20. februára 2001 v Štrasburgu. Národná rada SR ju odsúhlasila uznesením č. 1497 z 19. júna 2001, 20. júla 2001 ju ratifikoval prezident republiky a 5. septembra toho istého roku boli ratifikačné listiny uložené na generálnom sekretariáte Rady Európy. Na Slovensku charta vstúpila do platnosti 1. januára 2002 a jej text publikovala *Zbierka zákonov a nariadení* (č. 588/2001). Prvú vstupnú správu doručilo Slovensko do Štrasburgu 5. decembra 2003, Správa je prístupná na webovej stránke Rady Európy. S prílohami má 132 strán.¹³ Monitorovací proces výboru expertov ešte nebol ukončený. Podľa informácie zodpovednej pracovníčky

10 ŠEBESTA, Š.: c. d., s. 202.

11 Council of Europe, Conseil de l'Europe. Text of the Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report. Slovak Translation. Rámcový dohovor o ochrane národnostných menšín a výkladová správa. Štrasburg, 1. II. 1995. Slovenská verzia. Európske zmluvy, European Treaty Series, Série des traités européens / 157. <http://www.coe.int>

12 DUNBAR, R.: c. d., p. 8.

13 <http://www.coe.int>

MZV SR vstupnú správu výbor expertov prerokoval krátko po jej doručení, potom vyslal na Slovensko vlastnú delegáciu, ktorá zbierala informácie z rôznych zdrojov a podľa vlastného uváženia. Predpokladalo sa, že celý komplex otázok zhodnotí v máji 2005, ale kvôli naliehavším problémom v iných krajinách posudzovanie správy Slovenska bolo posunuté na program ďalšieho zasadnutia. Monitorovanie uplatnenia charty trvá v priemere asi 16 – 18 mesiacov.

Rámcový dohovor bol pripravený na podpis 1. februára 1995 a do platnosti vstúpil 1. februára 1998 po jeho ratifikácii dvanástimi štátmi. Dodnes ho ratifikovalo 35 štátov a ďalších sedem ho podpísalo, spolu 16 štátov – Arménsko, Cyprus, Dánsko, Fínsko, Chorvátsko, Lichtenštajnsko, Maďarsko, Nemecko, Nórsko, Rakúsko, Slovensko, Slovinsko, Spojené kráľovstvo (Veľká Británia), Španielsko, Švajčiarsko a Švédsko sú signatármi obidvoch dokumentov (Česká republika, Rumunsko, Rusko, Moldavsko a pobaltské štáty podpísali a ratifikovali len rámcový dohovor).

Slovenská republika sa hlási k aktívnym zmluvným stranám rámcového dohovoru: podieľala sa na jeho vypracovaní, podpísala ho 14. septembra 1995 a ratifikovala ho ako tretí štát v poradí. Zverejnila ho v *Zbierke zákonov č. 160/1998*. Správy o implementácii všetkých jeho článkov do právneho systému republiky predkladala každoročne ešte pred jeho vstupom do platnosti, a to z vlastnej iniciatívy. Po prijatí SR do Rady Európy 30. júna 1993 monitoroval špeciálny sekretariát slovenskú politiku a dodržiavanie ľudských a v ich rámci aj menšinových práv veľmi starostlivo každých šesť mesiacov. Postoj Rady Európy rozhodujúcou mierou ovplyvnil prijatie niektorých právnych noriem na Slovensku i zákon o používaní mena a priezviska v rodnom jazyku príslušníkov menšín, o názvoch obcí a ich vyznačení a mnohé ďalšie.¹⁴

Aj po prijatí rámcového dohovoru sa v Parlamentnom zhromaždení Rady Európy prejavujú tendencie prehliť ochranu národnostných menšín. Výbor pre právne záležitosti a ľudské práva na schôdzi 6. marca 2000 v Paríži zvažoval návrh zriadiť ďalší ad hoc výbor zhromaždenia na ochranu národnostných menšín. Napokon sa však rozhodol ponechať si záležitosť vo vlastnej kompetencii a spolupracovať s ďalšími výbormi. V októbri toho istého roku predložilo Taliansko Výboru ministrov Rady Európy návrh dodatkového protokolu k *Rámcovému dohovoru na ochranu národnostných menšín*, ktorý by národnostným menšinám umožnil právo petície k Európskemu súdu pre ľudské práva. Súd by na jeho základe získal aj nezáväznú poradnú funkciu vo vnútroštátnych aj medzištátnych záležitostiach týkajúcich sa menšín. Vznik dodatkového protokolu, ktorý by nadviazal na odporúčanie 1201 (1993), a záväzná interpretácia jeho článku 11 Benátskou komisiou¹⁵ mal podporu aj vtedajšieho predsedu poradného výboru rámcového dohovoru (R. Hoffmann, Nemecko; vo vedení výboru bol ešte A. Phillips vo funkcii prvého podpredsedu, Zjednotené kráľovstvo, a G. Bíró ako druhý podpredseda, Maďarsko). Tieto udalosti sa odrazili v správe o právach národnostných menšín, ktorú 4. januára 2001 člen skupiny socialistov R. Binding z Nemecka predložil parlamentnému zhromaždeniu v mene výboru pre právne záležitos-

14 Zákon č. 191/1994 zo 7. júla 1994.

15 Doc. CDL-INF (96) 3 alebo Appendix IV k Doc. 7572, 5. 6. 1996. Článok 11 dodatkového protokolu sa týka regionálnej autonómie. „*In the regions where they are in a majority the persons belonging to a national minority shall have the right to have at their disposal appropriate local or autonomous authorities or to have a special status, matching the specific historical and territorial situation and in accordance with the domestic legislation of the state.*“ Tiež rf 6 a 7.

ti a ľudské práva.¹⁶ Základným východiskom Bindingovej správy je presvedčenie, že „účinná ochrana práv ľudí patriacich k národnostným menšinám alebo spoločenstvám je jedinou cestou ako znížiť etnické napätie a zabezpečiť demokratickú súdržnosť a pluralizmus“.¹⁷

Rámcový dohovor hodnotí ako dokument zaručujúci národnostným menšinám len minimum práv, ktorý navyše nemôže byť účinný v celej Európe, pretože v tom čase ho ešte nepodpísali ani neratifikovali štyri členské štáty – Andora, Belgicko, Francúzsko a Turecko (v roku 2003 ho s výhradami podpísalo Belgicko, ale bez následnej ratifikácie). Spravodajca zdôraznil, že v nich žijú početné menšiny, ktorých práva nie sú oficiálne uznané a je potrebné ich chrániť. Rada ministrov mala preto požiadať všetky štáty, ktoré tak ešte neurobili o podpis/ratifikáciu, ostatné štáty o jeho implementáciu a ak k nemu vyslovili nejaké výhrady a vyhlásenia, aby ich odvolali. Mala tiež požadovať, aby sa realizovala ratifikácia protokolu 12 k *Dohovoru o ochrane ľudských práv a základných slobôd*. Zo 40 vtedajších členov Rady Európy ho v deň otvorenia na podpis 4. novembra 2000 podpísalo 25. Išlo o všeobecný zákaz diskriminácie, rovnosť práv a rovnaký nárok na právnu ochranu. Protokol 12 vznikol v súvislosti s činnosťou Európskej komisie proti rasizmu a intolerancii, a tiež Riadiaceho výboru pre rovnosť príležitostí žien a mužov, ktorý sa už od začiatku 90. rokov usiloval prepojiť právnu ochranu rovnosti a nediskriminácie žien so záväznými postupmi, ktoré zaručuje *Dohovor ľudských práv a základných slobôd*. Protokol 12 vstúpil do platnosti po desiatich ratifikáciách 1. apríla 2005. Prvé ho ratifikovalo Gruzínsko (15. júna 2001).¹⁸

Zároveň so správou predložil právny výbor na schválenie text dodatkového protokolu k *Európskemu dohovoru o ochrane ľudských práv o právach národnostných menšín*, ktorý rozvíja zásady odporúčania 1201 (1993) a obsahuje definíciu národnostnej menšiny.

Odôvodňoval to aj tým, že odporúčanie získalo na význame a stalo sa medzinárodným zákonom, pretože bolo zahrnuté do bilaterálnych zmlúv o priateľstve medzi Maďarskom a Slovenskom, Maďarskom a Rumunskom a Rumunskom a Ukrajinou.

Názory výraznej časti ochrancov práv národnostných menšín v Parlamentnom zhromaždení Rady Európy sa teda od roku 1993 nezmenili: závery správy zo 4. januára 2001 uvádzajú, že existencia menšín je normálnym prejavom európskej kultúrnej diverzity, čiže vlády v nej musia vidieť obohatenie, nie hrozbu. Zdôrazňujú aj to, že vlády členských krajín „sú musia zvyknúť na myšlienku, že priveľmi detailný dozor (nit-picking supervision) nie je cestou, ktorá umožňuje získať lojalitu menšín: namiesto toho by im mali dať slobodu rozhodovať o vlastnom osude“.¹⁹ Navrhujú preto čo najskôr revidovať rámcový dohovor a zahrnúť doň definíciu menšiny, vypracovať tiež dodatkový protokol o kultúrnych právach národnostných menšín, ktorý by dal „účinnú odpoveď na očakávania spoločenstiev spojených jazykom, náboženstvom alebo etnicitou“.²⁰ Tieto návrhy,

16 Parliamentary Assembly, Assemblée parlementaire, Council of Europe/Conseil de l'Europe. Doc. 8920, 4. 1. 2001.

17 „Effective protection of the rights of people belonging to national minorities and their communities is the only way to reduce ethnic tensions and guarantee democratic cohesion and pluralism.“ Tamže Summary.

18 <http://coe.int> International treaties, CEFTS No 177. Ďalej ratifikácie: Česká republika (30. 4. 2002) Chorvátsko (3. 2. 2003), Srbsko a Čierna Hora (3. 3. 2004), Bosna a Hercegovina (24. 7. 2003), Albánsko, Arménsko, Fínsko, Holandsko, San Marino, Macedónsko.

19 Doc. 8920, p. 11 – 12.

20 Tamže, p. 12.

nadväzujúce na kolektívne chápanie práv národnostných menšín a kultúrnu koncepciu národa, nenašli porozumenie v Rade ministrov. Rada vyjadrila zdržanlivý postoj k odporúčaniu 1492 (2000) o dodatkových protokoloch k *Európskej konvencii ľudských práv*, považujúc za predčasné, aby sa menšinové práva garantovali ako súdne práva a jednotlivci sa mohli sťažovať na porušenie menšinových práv na Európskom súde pre ľudské práva. Rovnako Rada ministrov považovala za predčasné otvoriť diskusiu o vypracovaní dodatkového protokolu k rámcovému dohovoru.²¹

V októbri 2001 skupina členov parlamentného zhromaždenia predložila návrh na vypracovanie *spoločných noriem na ochranu národnostných menšín*²². Návrh zdôraznil, že všetky členské štáty by mali rešpektovať spoločné normy týkajúce sa právneho štatútu národnostných menšín, ich práva na účasť vo vládných a administratívnych orgánoch a pri prijímaní rozhodnutí, ktoré sa týkajú ich neodňateľného práva na používanie vlastného jazyka v súkromnom a verejnom živote, práva udržiavať a rozvíjať vlastnú kultúru a práva na rovnosť šancí vo vzdelávaní na všetkých úrovniach. Dodržiavanie týchto práv by mal monitorovať účinný mechanizmus.

Rada ministrov namiesto diskusií o nových pre všetkých záväzných striktných právnych normách odporúčala sústrediť sa na analýzu účinnosti tých nástrojov na ochranu národnostných menšín, ktoré má Rada Európy už k dispozícii. Správu vypracovala Komisia pre právne otázky a ľudské práva a zhromaždeniu ju predložil zástupca Lotyšska 9. júla 2003. Okrem iného obsahovala analýzu monitorovania *Európskej charty regionálnych a menšinových jazykov a Rámcového dohovoru na ochranu národnostných menšín*, vrátane činnosti výboru expertov charty a poradného výboru rámcového dohovoru.²³

Vzhľadom na deklarované ciele rámcového dohovoru budeme venovať pozornosť jeho monitorovaciemu mechanizmu, ktorý nebol daný vopred, ale vyvíjal sa postupne. Rámcový dohovor definoval úlohu poradného výboru v článku 26 (podľa Šebestu článku 22) len ako pomoc pre Výbor ministrov Rady Európy. Základom monitorovacieho procesu bola rezolúcia (97) 10 zo 17. 9. 1997, ktorá stanovila povinnosť vlád zmluvných strán pravidelne odosielať správy o uplatňovaní rámcového dohovoru. Podľa nej prijíma výbor ministrov rozhodnutia na základe dvojtretinovej väčšiny hlasov signatárov dohovoru, vrátane väčšiny členských štátov Rady Európy. Už v roku 1998 poradný výbor žiadal právomoc aktívne vyhľadávať dôveryhodné zdroje informácií a stretávať sa kvôli nim s nevládnymi organizáciami rôzneho typu. Tento postup sa uplatnil už v prvom cykle monitorovania – od začiatku roku 1999. Výbor ministrov ho 8. apríla 2003 potvrdil a rozšíril o možnosť stretnutí s nezávislými inštitúciami počas návštev v týchto krajinách, tiež s nadnárodnými organizáciami mimo týchto krajín. Odvtedy sa návštevy stali jednou zo základných súčastí monitorovacieho procesu. Poradný výbor neskôr žiadal, aby ich mohol uskutočniť vždy, keď to pokladá za potrebné i bez predchádzajúceho poverenia Výboru ministrov.²⁴ Jeho členovia navyše vyjadrili „*znepokojenie týkajúce sa úlohy Výboru ministrov – je to politický orgán zložený z ministrov zahraničných vecí členských štátov, ktorí často dostávajú inštrukcie z hlavných miest svojich krajín a usilujú sa dosiahnuť konsenzus okolo pri-*

21 Odpoveď Rady ministrov na odporúčanie 1492, Doc. 9492.

22 Návrh M. Rogozina a kol. Doc. 9259.

23 Parliamentary Assembly / Assemblée parlementaire Doc. 9862; <http://assembly.coe.int>

24 Parliamentary Assembly / Assemblée parlementaire, doc. 9862, 9. 7. 2003, p. 11. Správa Komisie pre právne otázky a ľudské práva – Boris Čilevics, Lotyšsko.

jatých rozhodnutí.“²⁵ Spravodajca právneho výboru Cilevics označil „znepokojenie“ za trochu prehnané a vyjadril sa v tom zmysle, že Výbor ministrov vysoko hodnotí účinnosť monitorovania poradného výboru, takmer vždy podporil jeho stanoviská, pridajúc tak jeho záverom väčší politický význam.

Júlové zhromaždenie v roku 2003 potvrdilo zásadný význam Rámcového dohovoru na ochranu národnostných menšín a odporúčalo, aby sa namiesto vypracovania základných noriem na ochranu menšín sústredila Rada Európy na jej monitorovací mechanizmus a zlepšenie účinnosti inštitúcií a procedurálnych postupov, ktoré zaručia rešpektovanie jej základných zásad vo všetkých členských štátoch. Keďže rámcový dohovor ponecháva signatárom určitý manévrovací priestor na aplikáciu zásad, ktorá sa mení v závislosti od špecifických podmienok tej-ktorej krajiny, volanie po spoločných normách možno naplniť za pomoci Benátskej komisie, ktorá sa zameria na komparatívne štúdie národných legislatív v oblasti ochrany národnostných menšín s cieľom propagovať dobré praktiky. Nemá pritom zasahovať do kompetencie poradného výboru, ktorý by sa nemal obmedzovať na legislatívu, ale zamerať sa skôr na jej uplatňovanie. Zhromaždenie zdôraznilo aj význam koordinácie orgánov Rady Európy, ktoré sú zamerané na ochranu práv národnostných menšín a na boj proti diskriminácii, rasizmu, xenofóbii a intolerancii. Ako určité novum možno hodnotiť akcent na ich koordináciu navonok s inými európskymi kompetentnými organizáciami, vrátane Európskej únie a KBSE, a tiež niektorými subregionálnymi organizáciami – napríklad s Radou pobaltských štátov a Stredoeurópskou iniciatívou.

Od júla 2003 došlo k určitým úpravám monitorovacieho mechanizmu rámcového dohovoru platného pre druhý cyklus monitorovania. Podľa rezolúcie 97 (10) zo 17. septembra 1997 predkladajú jednotlivé štáty periodické správy generálnemu sekretárovi, ktorý ich postupuje výboru ministrov a ten odovzdáva poradnému výboru. Poradný výbor si postupne vydobyl kľúčovú pozíciu v dozornom mechanizme a procese monitorovania a má tendenciu usilovať sa aj naďalej o prehĺbenie ochrany národnostných menšín a zvýšenie jej právnej účinnosti. Dnes je zložený najmenej z pätnástich a najviac osemnástich riadnych členov (čiže nie každý signatár má priame zastúpenie v poradnom výbore), medzinárodne uznávaných odborníkov zväčša z univerzitných a akademických kruhov s prevahou právnikov, ale výnimkou nie sú ani sociológovia, historici, literárni historici či bývalí diplomati. Okrem nich má na zozname ďalších „dodatkových“ členov, vhodných pre túto prácu, ktorí sa môžu stať riadnymi členmi v budúcnosti na základe voľby či losovania. Hlavným informačným zdrojom poradného výboru pri vypracovaní návrhu stanoviska (francúzsky „avis“ anglicky „opinion“) a tiež návrhu odporúčaní je správa vlády. Informácie získava aj od príslušníkov menšín, nevládných organizácií, nezávislých osobností a podobne. Bližším štúdiom týchto zdrojov poveruje troch členov poradného výboru, z ktorých ani jeden nepochádza z monitorovaného štátu. Tí v spolupráci s členom sekretariátu rámcového dohovoru vypracujú návrh stanoviska, ktorý potom v dvoch čítaniach bod po bode prerokuje plénum poradného výboru za prítomnosti člena alebo dodatkového člena z monitorovanej krajiny. Ten sa na zasadnutí zúčastňuje s právom vysloviť sa k textu návrhu, odpovedať na prípadné otázky, ale bez hlasovacieho práva a účasti na hlasovaní. Zostava poradného výboru sa obmieňa raz za dva roky, pričom riadne funkčné obdobie je štyri roky, s možnosťou jeho predĺženia o ďalšie dva roky. Zachováva sa tak určitá kontinuita, naraz sa obmieňa len polovica členov. Po-

25 Tamže, p. 12.

radný výbor na základe analýzy správy štátu, ale aj alternatívnych správ od mimovládnych organizácií vyhodnocuje primeranosť opatrení zmluvných strán na dosiahnutie účinkov vytyčených v zásadách rámcového dohovoru; mimovládne organizácie neraz priamo nabáda, aby mu tieto alternatívne správy a ďalšie informácie poskytli. Po ich preskúmaní si vyžiada dodatočné informácie od štátu. Poradný výbor môže na návštevu krajiny vyslať delegáciu, ktorá sa stretne s predstaviteľmi vlády, parlamentu, menšín, nevládnymi organizáciami, ombudsmanom, národnými inštitúciami na ochranu ľudských práv a podobne. Nasleduje prijatie stanoviska poradného výboru – návrh vypracovaný užšou pracovnou skupinou prechádza dvoma čítaniami v pléne, konečná verzia podlieha schváleniu hlasovaním. Poradný výbor oznámi svoje stanovisko zmluvnej strane: tá k nemu vypracuje pripomienky, ktoré môže konzultovať s organizáciami menšín a mimovládnymi organizáciami. Už v tejto fáze môže dať zmluvná strana súhlas na uverejnenie stanoviska poradného výboru a svojich pripomienok. Celý materiál, vrátane návrhu odporúčaní, predkladá poradný výbor Výboru ministrov RE, ktorý prijme rezolúciu so závermi a odporúčaniami zmluvnej strane o implementácii *Rámcového dohovoru na ochranu národnostných menšín*. Posledným článkom jedného cyklu monitorovania je zverejnenie stanoviska poradného výboru a pripomienok zmluvnej strany spolu s rezolúciou výboru ministrov. Jeho súčasťou je odporúčanie, aby zmluvná strana schválené dokumenty publikovala a šírila (na internete, v médiách a pod.). Poradný výbor potom vyzve vlády, aby pravidelne informovali o opatreniach, ktoré vyplynuli z reakcie na monitorovací proces, a podnecuje všetkých zainteresovaných, aby podporovali účinnú implementáciu schválených dokumentov.²⁶

Prvú oficiálnu správu predložilo Slovensko 4. mája 1999 v súlade s článkom 25 (2) rámcového dohovoru (so štvormesačným oneskorením). Niekoľko mesiacov predtým vypracoval poradný výbor osnovu vstupných správ, ktorú od každej zmluvnej strany očakával v prvom roku uvedenia zmluvy do platnosti. Správa mala mať dve časti. Úvodná so všeobecným prehľadom mala pomôcť bližšie pochopiť druhú konkrétnu časť správy, ktorá mala podrobne dokumentovať, ako sa konkrétne uplatňovali jednotlivé články rámcového dohovoru. Úvod mal obsahovať: *a)* najnovšie všeobecné vyhlásenie/vyhlásenia vlády o ochrane národnostných menšín; *b)* informácie o štatúte medzinárodného práva vo vnútornom právnom systéme; *c)* informácie o unitárnom alebo federálnom charaktere štátu; *d)* krátky náležitý prehľad historického vývoja krajiny; *e)* informácie o demografickej situácii krajiny; *f)* informácie o existencii „menšín medzi menšinami“ v niektorých regiónoch; *g)* základné hospodárske údaje, napr. HDP a príjem na obyvateľa.²⁷

Správa Slovenskej republiky sa vyššie uvedených bodov veľmi nepridržala. Zamerala sa najmä na právnu stránku. Ochranu národnostných menšín na svojom území zdôvodnila rešpektovaním spoločného dedičstva, ku ktorému sa hlási Rada Európy, zdôraznila úplné dodržiavanie základných ľudských práv a slobôd. Prihlásila sa k svojim politickým záväzkom vyplývajúcim

26 Rámcový dohovor na ochranu národnostných menšín. Sekretariát Rámcového dohovoru na ochranu národnostných menšín. Generálne riaditeľstvo pre ľudské práva Rady Európy. Domovská stránka: <http://www.coe.int/minorities/>

27 Council of Europe / Conseil de l'Europe, ACFC/INF(1998)001. Comité consultatif de la Convention-cadre pour la protection des minorités nationales. Schema pour les rapports devant être soumis conformément à l'article 25, paragraph 1, de la Convention-cadre pour la protection des minorités nationales (adopté par le Comité des Ministres le 30 septembre 1998, lors de la 642e réunion des Délégués des Ministres.)

z dohovorov a deklarácií OSN a KBSE, najmä ku *Kodanskému dokumentu* z 29. júna 1990, a úsiliu zabezpečiť účinnú ochranu príslušníkov menšín v súlade s právom, rešpektujúc národnú suverenitu a územnú integritu Slovenska. Vymenovala 32 zákonov a nariadení, ktoré zaručujú individuálne menšinové práva na území SR. Zdôraznila tiež článok 11 svojej ústavy, podľa ktorého ratifikované medzinárodné zmluvy, ak poskytujú vyššiu úroveň ľudských práv, majú prioritu pred vnútornými zákonmi. V úvode celkom chýbali požadované demografické a hospodárske údaje, v druhej časti zväčša aj príklady konkrétneho uplatnenia zákonodarstva v praxi.²⁸ Podľa stanoviska poradného výboru boli aj informácie o samotnej legislatíve natoľko stručné, že si musel vyžiadať ďalšie informácie a odporúčal, aby znenie týchto zákonov tvorilo v budúcnosti prílohu správy. Poradný výbor začal rokovať o slovenskej správe koncom mája 1999, koncom februára a začiatkom marca 2000 navštívila jeho delegácia Slovensko, rokovala s podpredsedom vlády pre otázky ľudských práv a menšín a so zástupcami mimovládnych organizácií.

Poradný výbor vypracoval jasné, podrobné a pomerne kritické stanovisko, ktoré vzalo na zreteľ aj nevládne zdroje informácií. Konštatoval, že Slovensko vyvinulo chvályhodné úsilie na podporu menšín, ich kultúr, a to najmä prostredníctvom Rady pre národnostné menšiny a etnické skupiny. Kladne zhodnotil zlepšenie medzikomunitných vzťahov, najmä so zreteľom na vzťahy väčšiny s maďarskou menšinou. Poukázal na to, že niektoré právne záruky implementovania rámcového dohovoru ešte chýbajú. Uviedol, že právna úprava používania menšinových jazykov má ešte slabiny, vyplývajúce najmä zo zákona o štátnom jazyku a z absencie detailných právnych nariadení o vyučovaní v jazykoch menšín. Vyjadril znepokojenie nad mimoriadne hlbokou sociálno-hospodárskou priepaťou, ktorá oddeľuje niektorých Rómov od väčšinového obyvateľstva.

Rómskej problematiky sa týkalo niekoľko pasáží stanoviska. V súvislosti s článkom 3 rámcového dohovoru, podľa ktorého má každá osoba patriaca k národnostnej menšine právo slobodne si zvoliť, či má byť s ňou zaobchádzané ako s menšinou alebo nie, poradný výbor konštatoval, že dostáva rozporné informácie o tom, či polícia pokračuje v zbieraní údajov o etnickej príslušnosti podozrivých. O podobných praktikách sa hovorilo aj v súvislosti s údajmi o nezamestnanosti a vojenskej službe. Pokiaľ ide o článok 4 o zákaze diskriminácie a článok 6 o podpore ducha tolerancie a medzikultúrneho dialógu a účinnej ochrany osôb, ktoré by mohli byť predmetom hrozieb alebo činov diskriminácie, rasizmu alebo násillia z dôvodov ich etnickej, kultúrnej, jazykovej a náboženskej identity, bolo stanovisko opäť veľmi prísne. Vo vzťahu k Rómom „výbor považuje situáciu za mimoriadne znepokojivú v oblasti zamestnanosti, bývania a školstva. Vzhľadom na to, že predchádzajúce vládne programy prijaté v rokoch 1991, 1996 a 1997 neboli plnené v celom rozsahu, poradný výbor je toho názoru, že je dôležité, aby im vláda venovala dostatočnú pozornosť a aby poskytla dostatočné zdroje na rozbehnutie novej stratégie“²⁹ (prijatej v septembri 1999). Podľa informácií, ktoré výbor dostal, v začiatkovej fáze tejto stratégie sa všetky ministerstvá, ktoré ju mali naplniť, angažovali nerovnomerne.

28 Council of Europe / Conseil de l'Europe, ACFC/SR(1999)008, Rapport soumis par la République slovaque conformément à l'article 25, paragraphe de la Convention-cadre pour la protection des minorités nationales (Recu le 4 mai 1999).

29 Council of Europe/Conseil de l'Europe, ACFC/INF/OPI(2001)1, Comité consultatif de la Convention-cadre pour la protection des minorités nationales. Avis sur la Slovaquie, adopté le 22 septembre 2000, paragraphe 20.

Vyzval preto slovenskú vládu, aby dbala o jej plnenie vo všetkých rezortoch a aby venovala mimoriadnu pozornosť i situácii rómskych žien. Upozornil tiež, že táto stratégia i všetky ďalšie iniciatívy týkajúce sa Rómov môžu byť úspešné len vtedy, ak sa prijímajú v súčinnosti s rómskou komunitou a ak si jednotliví činitelia budú jej kultúru vážiť a preukázu voči nej porozumenie. Podľa stanoviska sa zatiaľ na Slovensku prejavuje skôr nedostatok tolerancie a dialógu medzi jednotlivými kultúrami, a to tak vo verejnosti vo všeobecnosti, ako aj u členov vlády. Niektoré médiá podávajú informácie takým spôsobom, že posilňujú negatívny stereotyp menšín, najmä Rómov. Poradný výbor vyjadril znepokojenie z pretrvávania rasisticky motivovaných násilných činov, a to nielen voči Rómom, ale aj malým spoločenstvám imigrantov. Privítal, že ministerstvo vnútra stíha tieto činy, ale upozornil aj na možnosť zmeny legislatívy tak, aby sa Rómom a príslušníkom iných menšín zaručila účinná ochrana proti rasovo motivovaným zločinom. Jeho znepokojenie sa vzťahovalo aj na rezort školstva (čl. 12), lebo „*vysokej percento rómskych detí je umiestnených do špeciálnych škôl, hoci nie sú mentálne postihnuté, a to kvôli skutočným alebo predpokladaným jazykovým alebo kultúrnym odlišnostiam medzi Rómami a väčšinovým obyvateľstvom.*“³⁰ Pozitívum videl v tom, že slovenská vláda tento jav priznala a chce ho riešiť v súlade s odporúčaním Výboru ministrov Rady Európy R(2000)4 o vzdelávaní rómskych/cigánskych detí v Európe.

K používaniu menšinových jazykov (článok 10) uviedol, že zákon o používaní jazykov národnostných menšín z roku 1999 výrazne posilnil právnu ochranu týchto jazykov, ale nevyjadril explicitne jeho vzťah k zákonu o štátnom jazyku. Uznal, že zákon o štátnom jazyku z roku 1995 nemal výrazný negatívny efekt na menšinové jazyky a za jeho nerešpektovanie alebo porušenie nebola uložená nijaká sankcia. Napriek tomu by podľa výboru mohol mať „odstrašujúci účinok“ na menšinové aktivity, preto by bolo potrebné zmeniť ho tak, aby práva príslušníkov menšín boli jasne a plne chránené de jure aj de facto. Táto záležitosť by sa podľa výboru mala na Slovensku prediskutovať v rámci prípravy všeobecnejšieho zákona o ochrane národnostných menšín.³¹

Správa Slovenskej republiky sa týkala článkov 1 – 19 *Rámcového dohovoru na ochranu národnostných menšín*; neuviedla nijaký komentár k článkom 20 a 21, ktoré sa týkajú povinností národnostných menšín.³² Návrh podrobných záverov a odporúčaní poradného výboru vypracovaný pre Výbor ministrov sa obmedzil na články 1 – 17, pričom ku každému odseku boli uvedené tak závery, ako i odporúčania. Ako príklad uvedieme návrh týkajúci sa článku 4:³³ „Vý-

30 Tamže, článok 12, paragraf 39.

31 Tamže, článok 9, paragraf 33, 35, článok 10, paragraf 36.

32 Článok 20: „*Pri uplatňovaní práv a slobôd vyplývajúcich z princípov zakotvených v tomto rámcovom dohovore musí každá osoba patriaca k národnostnej menšine rešpektovať zákony štátu a práva ostatných osôb, predovšetkým osôb patriacich k väčšine a ostatných národnostných menšín.*“ Článok 21: „*Nič v tomto rámcovom dohovore sa nebude vykladať tak, že by to v sebe zahrňovalo právo zapájať sa do akejkoľvek činnosti alebo robiť čokoľvek, čo by bolo v rozpore so základnými princípmi medzinárodného práva a predovšetkým zvrchovanej rovnosti, územnej celistvosti a politickej nezávislosti štátov.*“

33 Článok 4. 1. „*Strany sa zaväzujú zaručiť osobám patriacim k národnostným menšinám právo rovnosti pred zákonom a rovnakú ochranu zo zákona. V tomto ohľade sa zakazuje akákoľvek diskriminácia založená na príslušnosti k národnostnej menšine. 2. Strany sa zaväzujú tam, kde je to potrebné, prijať primerané opatrenia na podporu úplnej a účinnej rovnosti medzi osobami patriacimi k národnostnej menšine a tými, ktorí patria k väčšine vo všetkých oblastiach hospodárskeho, spoločenského, politického a kultúrneho života. V tomto ohľade vezmú do*

bor ministrov dospel k záveru, že sociálno-ekonomické nerovnosti medzi väčšinovým obyvateľstvom a Rómami zostávajú značné a odporúča, aby Slovensko venovalo dostatočnú pozornosť a poskytlo potrebné zdroje na uplatnenie nových iniciatív, ktoré chcú podporiť plnú a účinnú rovnosť, najmä tie, ktoré obsahuje stratégia týkajúca sa Rómov, prijatá v septembri 1999.“

Výbor ministrov konštatoval, že neistota dosahu legislatívy na rasovú diskrimináciu na Slovensku pretrváva, a odporučil, aby Slovensko prideliло zodpovedajúce zdroje na posúdenie právnej situácie a aktuálnej praxe vo veci rasovej diskriminácie: „Výbor ministrov dospel k záveru, že významný rozdiel, ktorý existuje medzi oficiálnymi štatistikami vlády a národnostných menšín vážne obmedzuje schopnosť štátu koncipovať, uplatniť a zabezpečiť kontrolu opatrení, ktoré zaručujú plnú a účinnú rovnosť osôb patriacich k národnostným menšinám. Výbor ministrov odporúča, aby vláda preskúmala rozličné možnosti ako získať dôveryhodné štatistické údaje.“³⁴

Všetky tieto otázky zostali aktuálne aj v druhom cykle monitorovania rámcového dohovoru.

Slovensko vypracovalo k stanovisku písomný komentár (datovaný 5. júna 2001), zverejnený 2. júla 2001 ako dodatok k záverom Výboru ministrov RE (dokument CM(2000)178).³⁵ Výbor ministrov preskúmaval pri vypracovaní konečných záverov nielen stanovisko poradného výboru, ale aj písomný komentár slovenskej vlády a vzal do úvahy aj písomné komentáre iných vlád, vrátane maďarskej. V tejto súvislosti nie je potrebné analyzovať celý komentár Slovenska k stanovisku poradného výboru. V niektorých bodoch s poradným výborom „absolútne nesúhlasil“, v iných vyslovil čiastočnú spokojnosť: „Vláda konštatuje s uspokojením, že vykonávanie zákona o štátnom jazyku nemá škodlivý účinok na menšinové jazyky (bod 33 stanoviska).“ Zároveň odmietol odporúčanie poradného výboru a predložil vlastný plán riešenia problému: „Vláda nemôže schváliť vyhlásenie v bode 36 ani zodpovedajúce odporúčanie poradného výboru o prednostnom používaní menšinových jazykov pred oficiálnym jazykom. Slovensko sa postaví k tejto otázke v súlade s Európskou chartou regionálnych a menšinových jazykov. 17. januára 2001 vláda Slovenskej republiky vyhlásila, že je ochotná podpísať chartu a 20. februára 2001 tak skutočne urobila. Pripravuje sa aj ratifikácia charty. Prijatím charty Slovenská republika potvrdí svoj záväzok zaručiť ochranu a vývoj menšinových jazykov bez toho, aby poškodila používanie štátneho jazyka, a ak to bude potrebné, prijme náležité legislatívne opatrenia.“³⁶

Slovensko v odpovedi nemuselo argumentovať chartou, mohlo sa odvolať priamo na článok 10 rámcového dohovoru a k nemu pripojenú výkladovú správu. Tá v bode 66 uvádza: „Povinnosti zmluvných strán v súvislosti s používaním menšinových jazykov žiadnym spôsobom

úvahy osobitné podmienky osôb patriacich k národnostným menšinám. 3. Opatrenia prijaté v súlade s odsekom 2 sa nebudú pokladať za akt diskriminácie.“

34 Council of Europe / Conseil de l'Europe, ACFC/INF/OP/I(2001) 1, Avis sur la Slovaquie 22 septembre 2000, V Propositions de conclusions et recommandations pour le Comité des Ministres.

35 Council of Europe / Conseil de l'Europe, Resolution ResCMN(2001)5 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Slovakia (Adopted by the Committee of Ministers on 21 November 2001 at the 773rd meeting of the Ministers' Deputies.

36 Conseil de l'Europe, Le 5 juin 2001, Comité consultatif de la Convention-cadre pour la protection des minorités nationales. Observations du gouvernement de la République slovaque sur l'avis que le Comité consultatif a formulé au sujet du rapport concernant la mise en oeuvre de la Convention-cadre pour la protection des minorités nationales en République slovaque, point 7.

neovplyvňujú status úradného jazyka alebo jazykov daného štátu. Rámcový dohovor sa navyše úmyselne vyhýba definovaniu oblastí, obývaných osobami patriacimi k národnostnej menšine tradične alebo v podstatnom počte. Považovalo sa za vhodnejšie prijať voľnejšiu formuláciu znenia, ktoré umožní vziať do úvahy osobitné podmienky každej zmluvnej strany. Pojem ,obývané ... tradične' sa nevzťahuje na historické menšiny, ale na tie, ktoré ešte stále žijú v tej istej geografickej oblasti.“³⁷

V závere komentára slovenská vláda vyjadrila presvedčenie, že poradný výbor aj monitorované štáty musia v záujme účinnosti monitorovania zdokonaľovať svoje pracovné metódy, aby im priniesli objektívne a nestranné informácie získané z konkrétnych a overiteľných zdrojov.

Poradný výbor v ďalších rokoch naozaj zintenzívnil úsilie o získavanie alternatívnych informácií; príklad podozrenia na nedobrovoľnú alebo pod nátlakom vykonanú sterilizáciu rómskych žien nielen na Slovensku svedčí o tom, že to vládam neraz spôsobilo starosti.

Začiatkom januára 2003 Výbor ministrov RE schválil osnovu štátnych správ o uplatňovaní rámcového dohovoru v druhom cykle monitorovania, ktorú vypracoval poradný výbor. Tento raz výslovne žiadal, aby správa obsahovala náležité štatistické informácie a v prílohe výňatky zo zákonov, nariadení, dvojstranných či viacstranných medzinárodných dohovorov, ktoré správa cituje, a to v origináli aj v preklade do jedného z oficiálnych jazykov Rady Európy. Obsahom prvej časti správy mal byť spôsob uplatnenia výsledkov vnútorného monitorovania rámcového dohovoru na národnej, regionálnej a lokálnej úrovni. Správa mala uviesť osoby a orgány, ktoré sa mu venujú, ich závery, spôsob, ako s nimi oboznámili zainteresované kruhy, prípadné publikovanie výsledkov. Poradný výbor sa zaujímal o vplyv prvého cyklu monitorovania, o to, či stanoviská, komentáre vlády a rezolúcie boli publikované a šírené v preklade do úradného a menšinových jazykov. Chcel vedieť, ako vláda zainteresovala na plnení rámcového dohovoru občiansku spoločnosť, ako jej predstavitelia participovali na monitorovaní jeho uplatnenia v rozličných etapách. Napokon mala uviesť aj to, čo urobila v prospech pokračovania dialógu s poradným výborom (od všetkých strán dohovoru to požadovala tretia časť rezolúcie Výboru ministrov prijatá na záver prvého cyklu monitorovania). Druhá časť správy sa mala koncentrovať na opatrenia, ktoré vláda urobila v prospech zlepšenia uplatňovania rámcového dohovoru po prijatí rezolúcie výboru ministrov voči tej-ktorej krajine: najprv vo všeobecnosti so zreteľom na plnenie rezolúcie výboru ministrov, potom informovať o nových okolnostiach a zmenách oproti poslednému cyklu monitorovania a so zreteľom na odporúčania poradného výboru v súvislosti s každým článkom dohovoru. Tretia a posledná časť mala priniesť potrebné upresnenia k dialógu medzi poradným výborom a vládou, čiže odpovede na vyššie spomenutý dotazník.³⁸

Druhú správu poslalo Slovensko sekretariátu Rady Európy 5. januára 2005, čo bolo niekoľko mesiacov po termíne určenom na odovzdanie správy. Päť rokov od poslednej slovenskej správy uplynulo 5. mája 2004. Oneskorenie skrátilo čas na jej posúdenie v poradnom výbore, ktorý chcel dodržať päťročný cyklus hodnotenia implementácie rámcového dohovoru a navštíviť Slovensko pred prijatím stanoviska. V dňoch 4. – 6. apríla 2005 navštívila Slovensko delegácia poradného výboru, zložená zo zástupcov Írska, Albánska a sekretariátu. (V užšej trojčlennej skupine, ktorá

37 Council of Europe/Conseil de l'Europe. Text of the Framework Convention for the protection of National Minorities and Explanatory Report. Slovak translation, bod 66. Pozri aj body 63, 64, 65. A tiež článok 11, odsek 3 a článok 14, odsek 2 rámcového dohovoru a zodpovedajúce body výkladovej správy.

38 Council of Europe / Conseil de l'Europe, ACFC/INF(2003)001.

monitorovala implementáciu rámcového dohovoru, bol okrem nich aj zástupca Ruska.) Pracovný program sa začal v Košiciach stretnutím s aktivistami mimovládnych organizácií a aktivistami pre ľudské práva; sústredil sa v prvom rade na problematiku Rómov (Poradňa pre občianske a ľudské práva – V. Durbaková a Nadácia Milana Šimečku a Rómska tlačová agentúra – A. Mušínska, I. Hriczko). Pokračoval v Košiciach stretnutiami s predstaviteľmi samosprávy a štátnej správy a schôdzou s členmi Rady vlády pre národnostné menšiny a etnické skupiny z východného Slovenska (G. Adam – rómska menšina, I. Laba – Spoločnosť Rusínov-Ukrajincov, I. Banderič – rusínska menšina). V utorok 5. apríla predpoludním sa skupina stretla s predstaviteľmi vlády – riaditeľom oddelenia ľudských práv MZV SR, podpredsedom vlády pre európsku integráciu, ľudské práva a menšiny a s členmi Rady vlády pre národnostné menšiny a etnické skupiny. Popoludní sa v Informačnom centre Rady Európy na Klariskej ulici uskutočnilo stretnutie s predstaviteľmi mimovládnych organizácií a s aktivistami pre ľudské práva, postupne so zástupcami Slovenského helsinského výboru, Inštitútu pre verejné otázky, Slovenského centra ľudských práv, Open Society Foundation. Na programe bolo aj Centrum pre právnu analýzu – Nadácia Kaligram, Nadácia Milana Šimečku v Bratislave a Liga ochrancov ľudských práv. Streda 6. apríla predpoludním bola venovaná stretnutiu so splnomocnenkyňou vlády SR pre rómsku menšinu K. Orgovánovou a zástupcami jej úradu, s výborom NR SR pre ľudské práva, národnosti a postavenie žien a ombudsmanom P. Kandráčom a jeho štábom. Popoludní sa delegácia poradného výboru stretla so zástupcami ministerstiev zdravotníctva, spravodlivosti, vnútra, vrátane komisie pre rasovo motivované zločiny a policajného zboru pre boj proti extrémizmu a napokon školstva a kultúry.

Poznatky z týchto stretnutí boli ďalším zdrojom informácií pre užšiu pracovnú skupinu, ktorá sa o ne opierala pri koncipovaní materiálu na plánovanú schôdzu poradného výboru. Tá bola už vtedy naplánovaná na 23. – 26. mája 2005. Čas na jeho prípravu bol krátky – nasvedčuje tomu aj skutočnosť, že nekompletný návrh stanoviska „dodatková“ členka za SR dostala e-mailom až tesne pred odchodom do Štrasburgu v piatok 20. mája 2005, nemala teda nijakú možnosť podrobnejšie prekonzultovať niektoré otázky vyplývajúce z textu s ďalšími odborníkmi. Plný návrh textu bol k dispozícii až v pondelok 23. mája v Štrasburgu. Navyše ho členovia poradného výboru v dvoch čítaniach závažne modifikovali.

Druhá slovenská periodická správa je od januára 2005 prístupná na internete.³⁹ V jej úvode sa Slovensko predstavuje ako multietnická krajina, ktorá venuje mimoriadnu pozornosť harmonickej koexistencii svojich národností, rešpektujúc spravodlivosť a demokratické pravidlá. Pozornosť sústreďuje aj na otázky, ktoré v prvej správe chýbali a pripája mnohé prílohy s doslovným znením zákonov, a tiež štatistické údaje. Vedome vynecháva niektoré údaje týkajúce sa jazykových otázok, lebo sa „*chce vyhnúť duplicitu údajov uvedených v správe o aplikácii Charty menšinových jazykov*“.⁴⁰ Lenže poradný výbor má len nepriamy kontakt s výborom expertov charty a pracuje len s tými správami, ktoré mu boli priamo adresované alebo s údajmi, ktoré dodatočne zistil v rámci vlastných kontaktov s predstaviteľmi mimovládnych organizácií a menšín. Poradnému výboru napríklad chýbajú presné údaje o rozhlasovom a televíznom vysielaní v jazykoch menšín, ktoré sú podrobne uvedené v správe k charte, ale sú pomerne povrchno spracované v správe k rámcovému dohovoru.

39 <http://www.coe.int>

40 Tamže.

Pracovník sekretariátu Dunbar v porovnávej štúdii týkajúcej sa monitorovania uplatňovania obidvoch dokumentov u tých istých signatárov sám upozornil na väčší či menší nesúlad stanovísk výboru expertov a poradného výboru: dôvodom boli podľa neho rôzne ciele týchto dohovorov. Napriek tomu však považuje za potrebné rozdielne hodnotenia zmierniť a určité východisko vidí v založení spoločnej databázy pre obidve monitorovania na úrovni sekretariátu Rady Európy. Zdá sa, že zložitost' a presnosť záväzkov, ktoré si jednotliví signatári charty vybrali, vedie ku klamlivému dojmu o jednoduchosti všeobecnejšieho rámcového dohovoru. Ten má však tendenciu stále sa prehľbovať, interpretácie obohacovať a zamerať sa skôr na ochranu menšín bez zreteľa na existujúce hranice, ako na súlad väčšiny a menšiny v rámci jedného štátu.

Monitorovanie problematiky národnostných menšín v poradnom výbore prebiehalo počas celého medziobdobia plánovaného päťročného cyklu. V jeho polovici dostalo Slovensko šesť otázok týkajúcich sa aktuálnych menšinových problémov; poradný výbor vyzval, aby na ne odpovedali aj mimovládne organizácie. Odpovede slovenskej vlády nájdeme v poslednej časti publikovanej správy z januára 2005. Tvoria základný kontext problematiky, ktorú mal poradný výbor na mysli pri vypracovaní stanoviska a návrhu odporúčaní. Zaujímalo sa najprv o najnovší vývoj prípravy zákona o postavení národnostných menšín, ktorý chcela vláda predložiť parlamentu v roku 2003; v decembri tento termín predĺžila o rok – do decembra 2004. Túto úlohu mal na starosti najprv minister kultúry, potom podpredseda vlády pre európsku integráciu, ľudské práva a menšiny, ale s jej ďalším predĺžením zrejme súhlasila celá koalícia. Základná koncepcia zákona asi nebola celkom jasná. Dnes sa uvažuje o tom, že sa do Národnej rady SR predloží zákon o financovaní menšinových kultúr, nie zákon o postavení menšín.

Druhým veľkým problémom, na ktorý sa sústredil poradný výbor, bolo vyšetrovanie správ niektorých mimovládnych organizácií o údajnom vykonaní sterilizácie u rómskych žien bez ich vedomého súhlasu. Po určitom čase slovenská vláda priznala, že našla určité administratívne pochybenia, týkajúce sa získania vedomého súhlasu žien s týmto zákrokom, no nepodarilo sa identifikovať lekárov, ktorí ho vykonali. Keďže sa nezávislé komisie nemohli dostať k zdravotnej dokumentácii, v roku 2005 bol prijatý zákon o jej sprístupnení za účelom kontroly liečebných postupov v prípade podozrenia z ublíženia na zdraví pacienta. Zákon má význam pre pacientov vo všeobecnosti.

Tretí problém sa týkal dvojstranných vzťahov s Maďarskom a účinku zákona o zahraničných Maďaroch na Slovensku. Odpoveď podčiarkla, že bilaterálne vzťahy sa rozvíjajú na základe Zmluvy o dobrom susedstve, priateľstve a vzájomnej spolupráci podpísanej v Paríži 19. marca 1995; v rámci jej plnenia bolo v roku 1998 ustanovených 11 komisií, medzi nimi aj zmiešaná slovensko-maďarská komisia k menšinovým otázkam. Zákon o zahraničných Maďaroch s exteriitoriálnou platnosťou, ktorý prijal parlament Maďarskej republiky v roku 2001, spôsobil Slovensku starosti. Národná rada vo februári 2002 vyhlásila, že nesúhlasí s jeho účinnosťou na Slovensku. Maďarsko sa uchádzalo o podporu Rady Európy, no neuspelo. Benátska komisia nepodporila jeho názor z hľadiska medzinárodného práva. K maďarskému zákonu sa kriticky vyslovil aj vysoký komisár KBSE pre národnostné menšiny a Európska únia. Podľa názoru slovenskej vlády ani v júni 2003 novelizovaný maďarský zákon nebral na zreteľ všetky výhrady, ktoré odzneli na adresu zákona; Slovensko nástojilo na tom, aby ho Maďarsko neuplatňovalo na území Slovenska. Rokovalo s ním o tom na bilaterálnej úrovni; výsledkom bola Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a Maďarskej republiky o vzájomnej podpore pre národnostné menšiny v oblasti vzdelávania a kultúry. Jej návrh vypracovala zmiešaná slovensko-maďarská

menšinová komisia, v ktorej sú zastúpení aj príslušníci maďarskej menšiny na Slovensku a slovenskej menšiny v Maďarsku.

Tu treba poďakovať, že dohoda tvorí medzinárodnoprávny precedens. Jej cieľom bolo totiž podľa slovenských odpovedí poradnému výboru „*vzájomné uznanie toho, že každý štát môže podporovať svoju príbuznú menšinu, ktorá žije na území druhého štátu za určitých dohodnutých podmienok*“.⁴¹ Slovenská vláda v nej dokonca použila termín „kin minority“ (minorité apparentée, čiže príbuzná menšina), ktorý sa v rámcovom dohovore nevyskytuje.

Okrem tejto „menšinovej“ dohody bola 16. januára 2003 podpísaná všeobecná Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Maďarskej republiky o spolupráci v oblasti kultúry, vzdelávania, športu a mládeže; pripravuje sa dohoda o vzájomnej ochrane pamätníkov. Za posledných päť rokov výrazne pokročila aj práca na spoločných slovensko-maďarských projektoch na úrovni ministerstiev výstavby a regionálneho rozvoja a tiež ochrany životného prostredia. Vzájomný obchod stále a bez výkyvov rastie.

Štvrtá otázka sa týkala dôsledkov nového teritoriálneho členenia na vyššie územné celky (zákon č. 302/2001 Zb.). Hranice ôsmich samosprávnych celkov sú totožné s hranicami krajov utvorených v roku 1996, nezmenili proporcionalitu väčšinového a menšinového obyvateľstva, ani ich zastúpenie v regionálnych orgánoch. Sú v súlade s ústavou SR, ktorá stanovila, že základnou jednotkou územnej správy v SR sú obce. Zástupcovia menšín sa zúčastnili na vypracovaní posledného zákona o vyšších územných celkoch.

Treba poznamenať, že zastúpenie menšín v samosprávnych orgánoch a štátnej správe vyšších územných celkov je pod drobnohľadom poradného výboru rámcového dohovoru; ak v nich v dôsledku väčšinového volebného systému a koalícií na etnickom základe príslušníci menšín stratia spravodlivé zastúpenie a otvorene to vyjadria, Slovensko bude mať problémy s vysvetľovaním situácie.

V piatej otázke sa poradný výbor zaujímal o výsledky práce úradu ombudsmana a o prípadné sťažnosti, s ktorými sa na neho obrátili príslušníci menšín. Verejný ochranca práv na Slovensku sa ujal funkcie v roku 2002 a zaoberal sa odvetdy 6408 spismi z rôznych oblastí, záležitosti sa neraz týkali príslušníkov menšín. Pokiaľ ide o účinnosť jeho zásahov, veľa sa očakáva od bezpodmienečného uplatňovania antidiskriminačného zákona (č. 365/2004 Zb.).

Posledná šiesta otázka s viacerými podotázkami sa zamerala na problematiku prípadnej segregácie Rómov: zaznamenali sa na Slovensku nejaké pokusy oddeliť Rómov od ostatného obyvateľstva vo verejnom školstve, zdravotníctve alebo v iných verejných zariadeniach? Ako tieto skutočnosti monitorovala vláda a ako na podobné incidenty reagovala? Slovenská odpoveď v tomto bode bola rozsahom najrozsiahlejšia (6 z jedenástich strán A4) s dôrazom na štatistické údaje. Poukázala na to, že 89 920 Rómov podľa sčítania obyvateľstva z roku 2001 nie je reálnym číslom: celkovo 99 448 občanov uviedlo rómčinu ako materinský jazyk, no len 59,174 % sa prihlásilo aj k rómskej národnosti. Podľa výskumov demografického výskumného centra INFOSTAT v roku 2001 bolo na Slovensku 380 000 Rómov, z toho 43,6 % detí do 14 rokov. Podrobná štatistika informuje o počte škôl, školských tried, školskej dochádzke a úrovni vzdelania rómskeho obyvateľstva, teda o tom, že Slovensko vynakladá veľké úsilie na vzdelávanie rómskych

41 „The main purpose of the Agreement is to mutually recognise that each State party may support its kin minority living in the territory of the other State party under agreed conditions.“

detí a obyvateľstva, o nultých ročníkoch, asistentoch učiteľa ... V odpovedi sa tiež uvádza, že zdravotná starostlivosť je dostupná všetkým obyvateľom bez rozdielu. V tejto časti správa podala v hlavných rysoch aj informácie o základnej stratégii vlády na integráciu rómskeho obyvateľstva. Celý program v doslovnom znení priložila k správe vo forme dodatku 3 a 4.

Poradný výbor prerokoval materiál na zasadnutí 23. – 26. mája 2005 v Štrasburgu. Zameral sa na legislatívu a na uplatňovanie rámcového dohovoru v praxi. Na analýzu jeho posledného stanoviska a na poučenie, ktoré by si z neho mohla vziať slovenská vláda a celá spoločnosť, si musíme počkať do zverejnenia materiálov.

COUNCIL OF EUROPE AND MINORITY POLICY OF SLOVAK REPUBLIC IN YEARS 2000 – 2005

Resumé

The explanatory report to the frame Agreement in Regard to the Protection of Ethnic Minorities is introducing the agreement as a first generally legally bounding multi-lateral document devoted to the protection of ethnic minorities. Its goal is a specification of legal principles, which will be respected by member states. The Council of Europe will in this matter adopt the political obligations, which were adopted by individual states in frame of CSCE in the legal sphere. Whereas some member states of the Council of Europe are considering the Frame Agreement to be only a strict minimum in the area of ethnic minorities protection, the Slovak Republic is counting itself to the active contracting parties. It participated on its elaboration, signed it on September 14 1995 and ratified it as a third member state in row. SR has an interest in its effective use in creation of harmonic and cohesive multi-ethnic society in Slovakia. The paper is tracing the creation of a monitoring mechanism of the Council of Europe and also the adoption of attitude of the Advisory Committee of the Frame Agreement to the Slovak minority Policy during the newest period on the basis of materials published till June 2005.

PRÁVA NÁRODNOSTNÝCH MENŠÍN A ETNICKÝCH SKUPÍN V MEDZINÁRODNÝCH DOKUMENTOCH A ICH IMPLEMENTÁCIA DO PRÁVNEHO PORIADKU SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Ladislav Orosz

Úvod

Ochrana práv národnostných menšín a etnických skupín už dávno presiahla hranice štátov a v súčasnosti má nesporne „nadštátny“ – medzinárodný rozmer. Miera ochrany práv národnostných menšín a etnických skupín, ktorá tvorí integrálnu súčasť ochrany ľudských práv a základných slobôd v tom-ktorom štáte, môže byť preto objektívne a komplexne hodnotená nielen s ohľadom na rozsah a spôsob uplatňovania vnútroštátnej právnej úpravy, ale aj v kontexte s rozsahom prevzatých medzinárodných záväzkov a najmä ich dodržiavaním v spoločenskej praxi.

Už vo svojej vstupnej štúdií k riešeniu projektu štátneho programu výskumu a vývoja *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti* som na konferencii v Košiciach konštatoval, že „*Slovenská republika je viazaná všetkými kľúčovými medzinárodnoprávnyimi dokumentmi, ktoré sa týkajú problematiky práv osôb patriacich k národnostným menšinám*“.¹ Toto konštatovanie vyžaduje v záujme objektívneho zhodnotenia národnostnej politiky Slovenskej republiky po roku 1989 podrobnejšiu analýzu, zameranú tak na charakter záväzkov týkajúcich sa práv národnostných menšín a etnických skupín vyplývajúcich z medzinárodných dokumentov, ktorými je Slovenská republika viazaná, ako aj spôsob ich implementácie do právneho poriadku Slovenskej republiky. Práve týmto otázkam bude venovaný tento príspevok.

I. Ústava Slovenskej republiky k vzťahu medzinárodného a vnútroštátneho práva

Medzinárodné právo nepredpisuje štátom spôsob, akým majú zabezpečovať uplatňovanie medzinárodných záväzkov na svojom území. V podstate sa vo svete uplatňujú dve koncepcie. Prvá, tzv. *dualistická koncepcia*, vychádza z postulátu, že medzinárodné a vnútroštátne právo sú dva (relatívne) samostatné, oddelené a od seba nezávislé právne systémy, pričom norma medzinárodného práva sa stáva na území štátu záväzná len vtedy, ak sa transformuje do podoby vnútroštátneho právneho predpisu, z čoho vyplýva, že v konečnom dôsledku platia na území štátu len vnútroštátne právne predpisy. Druhá, tzv. *monistická koncepcia*, vychádza naopak z predpokladu, že právo je nedeliteľné, bez ohľadu na to, či má vnútroštátny alebo medzinárodný pôvod, v dôsledku čoho sa každá norma medzinárodného práva považuje za súčasť vnútroštátneho práva na základe existencie tzv. generálnej recepčnej normy lokalizovanej spravidla

1 OROSZ, L.: Ústavná úprava práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám v Slovenskej republike a jej komparatívna analýza. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Národ a národnosti na Slovensku – stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : Universum, 2004, s. 50.

v ústave bez toho, aby sa vyžadovala osobitná transformačná procedúra. Ak v minulosti prevládala dualistická koncepcia, v súčasnosti je na výraznom vzostupe práve monistická koncepcia vzťahu medzinárodného a vnútroštátneho práva.²

Základné východiská určujúce vzťah Slovenskej republiky k jej medzinárodným záväzkom a k medzinárodnému právu sú upravené v *Ústave Slovenskej republiky* (ďalej len „ústava“), najmä v čl. 1, ods. 2 a v čl. 7 ods. 5.³

Podľa čl. 1, ods. 2 ústavy „*Slovenská republika uznáva a dodržiava všeobecné pravidlá medzinárodného práva, medzinárodné zmluvy, ktorými je viazaná, a svoje ďalšie medzinárodné záväzky*“.

Citovaná ústavná norma má charakter ústavného princípu, ktorým Slovenská republika vymedzuje svoj vzťah k medzinárodnému právu a zároveň (minimálne nepriamo) aj k medzinárodnému spoločenstvu tým, že sa deklaruje za štát, ktorý uznáva a dodržiava všeobecné pravidlá (zásady) medzinárodného práva,⁴ medzinárodné zmluvy, ktorými je viazaná a svoje ďalšie medzinárodné záväzky.⁵

Čl. 1, ods. 2 ústavy nemá ale zďaleka len deklaratórny význam. Jeho právny význam spočíva v tom, že zaväzuje všetky orgány verejnej moci konať v súlade s dikciou tejto ústavnej normy a navyše ho v obmedzenej miere (minimálne vo vzťahu k všeobecným pravidlám medzinárodného práva) možno považovať za všeobecnú recepčnú normu, ktorou sa v Slovenskej republike posilňujú prvky monistickej koncepcie vzťahu medzinárodného a vnútroštátneho práva.

Medzi prameňmi medzinárodného práva, ktoré sa Slovenská republika (aj) prostredníctvom čl. 1, ods. 2 ústavy zaviazala dodržiavať, patrí najvýznamnejšie miesto medzinárodným zmluvám. Treba zdôrazniť, že v zmysle čl. 1, ods. 2 ústavy sa záväzok uznávať a dodržiavať nevzťahuje na všetky medzinárodné zmluvy, ale len na tie, ktorými je Slovenská republika viazaná. Vo všeobecnosti je štát viazaný medzinárodnou zmluvou od okamihu nadobudnutia jej medzinárodnoprávnej platnosti, ktorá sa riadi pravidlami medzinárodného práva (čl. 24 Viedenského dohovoru o zmluvnom práve). V záujme zosúladenia medzinárodnej a vnútroštátnej úpravy a v záujme posilnenia právnej istoty sa v súvislosti s nadobúdaním platnosti medzinárodných zmlúv uskutočnili úpravy zákona č. 1/1993 Z. z. o Zbierke zákonov Slovenskej republiky v znení neskorších predpisov (ďalej len „zákon o zbierke zákonov“). Podľa § 10, ods. 3 zákona o zbierke zákonov je Ministerstvo zahraničných vecí SR povinné odovzdať na uverejnenie v Zbierke zákonov Slovenskej republiky medzinárodné zmluvy najneskôr 15 dní pred nadobudnutím ich platnosti pre Slovenskú republiku a podľa § 3, ods. 3 zákona o zbierke zákonov sa medzinárodná zmluva vyhlasuje v Zbierke zákonov Slovenskej republiky „...*najneskôr v deň nadobudnutia jej platnosti pre Slovenskú republiku; týmto vyhlásením je záväzná pre fyzické osoby a právnické osoby, ak v medzinárodnej zmluve nie je ustanovený neskorší deň nadobudnutia jej platnosti*“.

2 Podrobnejšie k týmto otázkam pozri napr. KLUČKA, J.: O ústavnej úprave vzťahu medzinárodného a vnútroštátneho práva. *Justičná revue*, 51, 1999, č. 4, s. 1 a nasl.

3 K platnej ústavnej úprave pozri napr. KLUČKA, J.: Miesto a úprava noriem medzinárodného práva v Ústave Slovenskej republiky. *Justičná revue*, 54, 1992, č. 4, s. 381 a nasl.

4 Podľa Dôvodovej správy k návrhu ústavného zákona č. 90/2001 Z. z. je pod všeobecnými pravidlami medzinárodného práva potrebné rozumieť najmä tie, ku ktorým sa prihlásili signatárske štáty Viedenského dohovoru o zmluvnom práve, a zásady Charty Organizácie spojených národov.

5 Podľa Dôvodovej správy k návrhu ústavného zákona č. 90/2001 Z. z. ide napr. o judikatúru medzinárodných súdnych orgánov.

Pre postavenie medzinárodných zmlúv v právnom poriadku Slovenskej republiky je mimo-riadne dôležitý aj čl. 7, ods. 5 ústavy, podľa ktorého „*medzinárodné zmluvy o ľudských právach a základných slobodách, medzinárodné zmluvy, na ktorých vykonanie nie je potrebný zákon, a medzinárodné zmluvy, ktoré priamo zakladajú práva alebo povinnosti fyzických osôb alebo právnických osôb a ktoré boli ratifikované a vyhlásené spôsobom ustanoveným zákonom, majú prednosť pred zákonmi*“.

Citovaným ustanovením ústavy sa pre kategórie tu vymedzených medzinárodných zmlúv priznáva aplikačná prednosť pred zákonmi Slovenskej republiky, a teda aj pre medzinárodné zmluvy o ľudských právach a základných slobodách, v ktorých sú predovšetkým zakotvené práva národnostných menšín a etnických skupín, a to za kumulatívneho splnenia troch predpokladov:

- a) Slovenská republika bola (je) účastníkom takejto zmluvy (zmluvnou stranou),
- b) Slovenská republika takúto zmluvu ratifikovala,
- c) Slovenská republika takúto zmluvu vyhlásila spôsobom ustanoveným zákonom (ide o zákon o zbierke zákonov).⁶

Z hľadiska právnej istoty je dôležité poznamenať, že údaj o tom, že ide o medzinárodnú zmluvu, ktorá má prednosť pred zákonmi Slovenskej republiky, sa oznamuje (publikuje) v Zbierke zákonov Slovenskej republiky (§ 6, ods. 2 zákona o zbierke zákonov), a teda je všeobecne prístupný všetkým adresátom, vrátane fyzických a právnických osôb.

Z doposiaľ uvedeného vyplýva, že medzinárodné zmluvy o ľudských právach a základných slobodách, ktoré Slovenská republika ratifikovala a vyhlásila spôsobom ustanoveným zákonom, majú priamo z ústavy zaručenú aplikačnú prednosť pred zákonmi Slovenskej republiky. Tento záver sa ale vzťahuje len na medzinárodné zmluvy, ktoré Slovenská republika ratifikovala po nadobudnutí účinnosti ústavného zákona č. 90/2001 Z. z., t. j. po 1. júli 2001. Pre ostatné medzinárodné zmluvy o ľudských právach a základných slobodách, ktorými je Slovenská republika viazaná, platí režim čl. 154c, ods. 1 ústavy, podľa ktorého je pre ich prednostnú aplikáciu potrebné splnenie materiálnej podmienky – musí ísť o také medzinárodné zmluvy o ľudských právach a základných slobodách, ktoré „...*zabezpečujú väčší rozsah ústavných práv a slobôd*“ než vnútroštátne právne predpisy.

II. Práva národnostných menšín a etnických skupín v medzinárodnoprávných zmluvách multilaterálnej povahy, ktorými je Slovenská republika viazaná

Ako už bolo uvedené, práva národnostných menšín, etnických skupín sú upravené v medzinárodnom práve, predovšetkým v medzinárodnoprávných dokumentoch o ľudských právach a základných slobodách. Termín „medzinárodnoprávny dokument“ zvyčajne skutočne, že ide o medzinárodný dokument (zmluvu), ktorému chceli účastníci zmluvy už pri jej uzatváraní udeliť záväznú právne účinky na vlastnom území. Zároveň treba podotknúť, že v tomto prípade ide o multilaterálne (mnohostranné) medzinárodné zmluvy. Ide tu jednak o univerzálne zmluvy o ľudských právach a základných slobodách, ktoré sa týkajú ochrany menšinových práv

6 Porovnaj DRGONEC, J.: Ústava Slovenskej republiky. Komentár. Šamorín : Heuréka, 2004, s. 89.

len okrajovo, jednak o medzinárodnoprávne dokumenty orientované špeciálne na problematiku práv národnostných menšín a etnických skupín.

K univerzálnym medzinárodným (multilaterálnym) zmluvám o ľudských právach a základných slobodách, ktorými je Slovenská republika viazaná a ktoré sa aspoň čiastočne týkajú aj ochrany menšinových práv, treba zaradiť predovšetkým:

- a) *Európsky dohovor o ochrane ľudských práv a základných slobôd, uverejnený pod č. 209/1992 Zb. (čl. 14);*
- b) *Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach, uverejnený pod č. 120/1976 Zb. (čl. 26 a 27).*

K špeciálnym medzinárodným zmluvám o ľudských právach a základných slobodách orientovaným na problematiku práv národnostných menšín a etnických skupín (resp. aspoň časti z nich), ktorými je Slovenská republika viazaná, treba zaradiť najmä:

- a) *Rámcový dohovor na ochranu národnostných menšín, uverejnený pod č. 160/1998 Z. z.;*
- b) *Európsku chartu regionálnych a menšinových jazykov, uverejnenú pod č. 588/2001 Z. z.*

S výnimkou Európskej charty regionálnych a menšinových jazykov všetky ostatné z vyššie uvedených medzinárodných zmlúv Slovenská republika ratifikovala a vyhlásila spôsobom ustanoveným zákonom pred 1. júlom 2001, z čoho vyplýva, že zásada prednostnej aplikácie pred zákonmi Slovenskej republiky sa u nich uplatní len vtedy, ak zabezpečujú väčší rozsah práv ako vnútroštátne právne predpisy. Táto skutočnosť neznižuje z pohľadu fyzických osôb hlásiacich sa k národnostným menšinám a etnickým skupinám ich význam v právnom poriadku Slovenskej republiky, pretože mechanizmus čl. 154c ústavy zaručuje ich prednostnú aplikáciu vždy, ak by vnútroštátny štandard ochrany menšinových práv klesol pod medzinárodnoprávnu úroveň garantovanú vyššie uvedenými medzinárodnoprávnymi dokumentmi.

Význam týchto medzinárodnoprávných dokumentov pre vnútroštátnu právnu prax sa nevyčerpáva potenciálnou možnosťou ich priamej a prednostnej aplikácie pred vnútroštátnymi právnymi predpismi. Ústava prostredníctvom čl. 127 zaručuje rovnakú mieru a rovnaký mechanizmus ochrany základných práv a slobôd vyjadrených priamo v ústave i ľudských práv a základných slobôd vyplývajúcich z medzinárodných zmlúv, ktoré Slovenská republika ratifikovala a boli vyhlásené spôsobom ustanoveným zákonom. Fyzické a právnické osoby sa teda prostredníctvom sťažnosti adresovanej ústavnému súdu môžu domáhať priamo aj ochrany svojich práv a slobôd vyplývajúcich z týchto medzinárodných zmlúv.

Veľký význam minimálne nepriamo zohrávajú medzinárodné zmluvy o ľudských právach a základných slobodách a judikatúra príslušných medzinárodných súdnych orgánov k nim aj pri interpretácii ústavných, príp. iných vnútroštátnych noriem. V tejto súvislosti sa žiada citovať právny názor Ústavného súdu Slovenskej republiky (ďalej len „ústavný súd“), podľa ktorého: „*Pri podávaní výkladu ústavy majú práva slobody zaručené medzinárodnými zmluvami o ľudských právach a základných slobodách podporný význam, pričom ústavu nemožno vysvetľovať spôsobom zakladajúcim porušenie medzinárodnej zmluvy, ak je Slovenská republika jej účastníkom, a zároveň pri vymedzení obsahu ústavou zaručených práv a slobôd ústavný súd prihliada, pokiaľ to ústava nevyklučuje, na znenie medzinárodných zmlúv a judikatúru k nim.*“ Inými slovami, výklad dohovorom zaručených práv a slobôd Európskym súdom pre ľudské práva je jednou z orientačných smerníc, prostredníctvom ktorých ústavný súd postuluje norma-

tívny obsah súvisiacich práv a slobôd zaručených ústavou (I. ÚS 3/2001, mutatis mutandis II. ÚS 48/97, PL. ÚS 15/98 alebo II. ÚS 55/98).

III. Práva národnostných menšín a etnických skupín v ďalších medzinárodných dokumentoch

Popri dokumentoch medzinárodnoprávnej povahy sa na medzinárodnej úrovni uzatvárajú a podpisujú aj medzinárodné dokumenty (zmluvy, dohovory, deklarácie, rezolúcie) politickej povahy. Základným formálnym kritériom odlišenia medzinárodnoprávnych dokumentov (zmlúv), ktorými je Slovenská republika právne viazaná, od ostatných medzinárodných dokumentov, ktoré Slovenská republika (prípadne jej právny predchodca) podpísala, je skutočnosť, či príslušný dokument bol uverejnený v Zbierke zákonov Slovenskej republiky. Vo vzťahu k týmto medzinárodným dokumentom je relevantný právny názor ústavného súdu, vyjadrený v uznesení sp. zn. II. ÚS 41/99, podľa ktorého „*Ústavný súd SR nie je štátnym orgánom s právomocou zaručiť ochranu právam a slobodám ustanoveným v medzinárodných politických dokumentoch*“. Z povahy veci vyplýva, že citovaný právny názor má všeobecnú platnosť, t. j. vzťahuje sa nielen na ústavný súd, ale aj ďalšie štátne orgány, príp. orgány verejnej moci Slovenskej republiky.

K typickým medzinárodným dokumentom politickej povahy týkajúcim sa aj ochrany ľudských práv a základných slobôd treba zaradiť najmä *Všeobecnú deklaráciu ľudských práv*. V súvislosti s ňou formuloval svoj právny názor ústavný súd v náleze sú. zn. II. ÚS 18/97, keď uviedol: „*Všeobecná deklarácia ľudských práv má povahu politického dokumentu. Nebola vyhlásená podľa čl. 11 ústavy a § 1 a § 4 ods. 3 zákona č. 1/1993 Z. z. Preto predmetom konania pred Ústavným súdom Slovenskej republiky nemôže byť podnet alebo časť podnetu osoby namietajúcej porušenie práva priznaného Všeobecnou deklaráciou ľudských práv.*“ Podobný postoj zaujal ústavný súd aj k *Záverečnému aktu Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe* (pozri uznesenie sp. zn. II. ÚS 41/99).

V súvislosti so skúmanou problematikou je potrebné uviesť, že existuje viacero medzinárodných dokumentov politickej povahy, ktoré sa špeciálne týkajú práv, resp. postavenia národnostných menšín etnických skupín. Okrem iných k nim možno zaradiť napr. Deklaráciu Valného zhromaždenia Spojených národov číslo 47/135 o právach osôb patriacich k národnostným alebo etnickým, náboženským a jazykovým menšinám, Odporúčanie Parlamentného zhromaždenia Rady Európy č. 1201 (1993) alebo Dokument z kodanskej schôdzky Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe o ľudskej dimenzii z 29. júna 1990.

Vo vzťahu k medzinárodným dokumentom politickej povahy je nutné uviesť, že signatárskemu štátu podpisom takýchto dokumentov z pohľadu medzinárodného práva nevzniká bezprostredný právny záväzok, ktorý by ho právne relevantným spôsobom zaväzoval prijať legislatívne opatrenia za účelom ich právnej vynútiteľnosti na svojom území. Na druhej strane z podpisu takýchto medzinárodných dokumentov možno vyvodit' minimálne politický záväzok signatárskeho štátu o prijatí opatrení (vrátane legislatívnych), ktoré by vytvorili podmienky na realizáciu obsahu týchto medzinárodných dokumentov vo vnútroštátnej praxi, resp. minimálne záväzok neprijímať opatrenia, ktoré by boli v rozpore s obsahom a účelom týchto dokumentov. Miera aktivity signatárskeho štátu, smerujúca k zabezpečeniu dodržiavania a realizácie takýchto záväzkov v praxi prirodzene zvyšuje dôveryhodnosť a autoritu príslušného štátu v rámci medzinárodného spoločenstva.

Aspoň čiastočne iná je, podľa môjho názoru, situácia z pohľadu vnútroštátneho práva. Na jednej strane treba rešpektovať vyššie citované právne názory ústavného súdu, z ktorých vyplýva, že záväzky prevzaté Slovenskou republikou podpisom medzinárodných dokumentov politickej povahy nie je možné vnútroštátnymi právnymi mechanizmami vynútiť priamo z týchto medzinárodných dokumentov, t. j. fyzické alebo právnické osoby sa ich nemôžu úspešne dovolať. Na druhej strane ale ide aj v tomto prípade o medzinárodné záväzky, ktoré podľa môjho názoru možno podriaďiť pod režim čl. 1, ods. 2 ústavy, t. j. také, ktoré „*Slovenská republika uznáva a dodržiava*“. Z toho možno vyvodiť povinnosť príslušných orgánov verejnej moci konať tak, aby sa tieto záväzky politickej povahy implementovali do spoločenskej praxe, teda ak to ich povaha vyžaduje aj do vnútroštátneho právneho poriadku a stali sa tak aj právne vynúiteľnými. Ak príslušný orgán verejnej moci nekoná v tomto smere, resp. koná v rozpore s týmito medzinárodnými záväzkami, tak porušuje ústavu, konkrétne minimálne čl. 1, ods. 2.

IV. Záväzky Slovenskej republiky v oblasti práv národnostných menšín a etnických skupín vyplývajúce z bilaterálnych medzinárodných zmlúv

Ústavný záväzok Slovenskej republiky uznávať a dodržiavať medzinárodné zmluvy, ktorými je viazaná, vyplývajúci z čl. 1, ods. 2 ústavy sa prirodzene vzťahuje nielen na multilaterálne, ale aj bilaterálne medzinárodné zmluvy. Z analýzy bilaterálnej zmluvnej základne Slovenskej republiky vyplýva, že aj prostredníctvom viacerých bilaterálnych medzinárodných zmlúv, resp. ich jednotlivých ustanovení prevzala Slovenská republika na seba záväzky vo sfére ochrany menšinových práv. V konkrétnostiach ide najmä o:

1. Medzinárodné zmluvy so susediacimi štátmi o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci. Do tejto skupiny medzinárodných zmlúv možno zaradiť najmä:
 - a) Zmluvu medzi ČSFR a Poľskou republikou o dobrom susedstve, solidarite a priateľskej spolupráci, uverejnená pod č. 416/1992 Zb. (čl. 8);
 - b) Zmluvu medzi SR a ČR o dobrom susedstve, priateľských vzťahoch a spolupráci, uverejnená pod č. 212/1993 Z. z. (čl. 8);
 - c) Zmluvu medzi SR a Ukrajinou o dobrom susedstve, priateľských vzťahoch a spolupráci, uverejnená pod č. 177/1994 z. z. (čl. 18);
 - d) Zmluvu o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci medzi SR a Maďarskou republikou, uverejnená pod č. 115/1997 Z. z. (čl. 15).
2. Medzinárodné dohody prijaté na vykonanie medzinárodných zmlúv podľa bodu 1). K nim možno zaradiť napr.:
 - a) Dohodu medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Maďarskej republiky o spolupráci v oblasti kultúry, školstva, vedy, športu a mládeže, uverejnená pod č. 120/2004 Z. z. (najmä čl. 8 až 11);
 - b) Dohodu medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Maďarskej republiky o vzájomnej podpore národnostných menšín v oblasti vzdelávania a kultúry, uverejnená pod č. 77/2004 Z. z. (celá dohoda);
 - c) Dohodu medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Maďarskej republiky o cezhraničnej spolupráci medzi územnými celkami alebo orgánmi, uverejnená pod č. 2/2002 Z. z. (najmä čl. 5).

3. Medzinárodné zmluvy a dohody s ďalšími (nie susediacimi) štátmi týkajúce sa (aj) menšinovej problematiky. Sem možno zaradiť napr.:
 - a) Dohodu medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Rumunska o spolupráci v oblasti vedy, školstva, kultúry a športu, uverejnená pod č. 132/1996 Z. z. (čl. 10);
 - b) Zmluvu medzi Slovenskou republikou a Ruskou federáciou o priateľských vzťahoch a spolupráci, uverejnená pod č. 9/1995 Z. z. (čl. 22);
 - c) Zmluvu medzi Slovenskou republikou a Rumunskom o priateľských vzťahoch a spolupráci, uverejnená pod č. 176/1994 Z. z. (čl. 20);
 - d) Zmluvu medzi Českou a Slovenskou Federatívnou Republikou a Spolkovou republikou Nemecko o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci, uverejnená pod č. 521/1992 Zb. (čl. 20).

Z hľadiska ústavnej kategorizácie medzinárodných zmlúv (dokumentov) sa medzi vyššie uvedeními medzinárodnými dokumentmi nachádzajú jednak tzv. prezidentské zmluvy, t. j. zmluvy podľa čl. 7, ods. 4 ústavy, na ktorých platnosť sa pred ratifikáciou vyžaduje súhlas Národnej rady Slovenskej republiky, jednak tzv. vládne zmluvy (dohody). Z hľadiska obsahu ide prevažne o medzinárodné dokumenty politickej povahy (podľa terminológie čl. 7, ods. 4 ústavy „medzinárodné politické zmluvy“), t. j. v žiadnom prípade ich ako celok nemožno charakterizovať ako medzinárodnoprávne dokumenty. Prevažne „politická povaha“ týchto medzinárodných zmlúv na druhej strane nevyklučuje, aby v nich boli obsiahnuté aj jednotlivé ustanovenia medzinárodnoprávnej povahy, t. j. také, ktoré priamo zakladajú fyzickým a právnickým osobám práva alebo povinnosti, pričom tieto práva môžu mať aj charakter ľudských práv a základných slobôd. Takéto ustanovenia vyššie uvedených medzinárodných zmlúv potom nadobúdajú, podľa môjho názoru, všetky ústavné vlastnosti vyvoditeľné z čl. 7, ods. 5 a čl. 127, ods. 1 ústavy, t. j. ide o také ustanovenia, ktoré majú prednosť pred zákonmi Slovenskej republiky, a také, ktorých sa možno právne relevantným spôsobom domáhať prostredníctvom sťažnosti adresovanej ústavnému súdu.

Podrobná analýza obsahu vyššie citovaných medzinárodných dokumentov potvrdzuje, že sú v nich obsiahnuté aj ustanovenia „ľudsko-právnej povahy“, vrátane menšinových práv. Inou otázkou je, že väčšina (keď nie všetky) týchto ustanovení medzinárodnoprávnej povahy bola implementovaná do vnútroštátnych právnych predpisov, pričom fyzické, resp. právnické osoby sa v právnej praxi dovolávajú týchto práv a slobôd nie priamo z medzinárodnej zmluvy, ale z vnútroštátneho právneho predpisu.

Zvlášť zložitá situácia z hľadiska právnej praxe nastane vtedy, ak sa zmluvné strany v bilaterálnych medzinárodných zmluvách zaviazu dodržiavať normy a záväzky politickej povahy vyplývajúce z iných medzinárodných dokumentov politickej povahy ako právne záväzky. Takýmto spôsobom postupovali napr. Slovenská republika a Maďarská republika, keď v čl. 15, ods. 4, písm. b) Zmluvy o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci medzi SR a Maďarskou republikou ustanovili, že budú „...v záujme ochrany práv osôb patriacich k maďarskej menšine v Slovenskej republike a k slovenskej menšine v Maďarskej republike uplatňovať normy a politické záväzky zakotvené v nasledujúcich dokumentoch ako právne záväzky:

- Dokument z kodanskej schôdzky Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe o ľudskej dimenzii z 29. júna 1990,

- *Deklarácia Valného zhromaždenia Spojených národov číslo 47/135 o právach osôb patriacich k národnostným alebo etnickým, náboženským a jazykovým menšinám,*
- *Odporúčanie Parlamentného zhromaždenia Rady Európy č. 1201 (1993), rešpektujúce individuálne ľudské a občianske práva, vrátane práv osôb patriacich k národnostným menšinám“.⁷*

Podobný charakter má aj čl. 20, ods. 1 Zmluvy medzi Českou a Slovenskou Federatívnou Republikou a Spolkovou republikou Nemecko o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci, v ktorom je uvedené, že „Zmluvné strany plnia minimálne politické záväzky zakotvené v dokumentoch KBSE, najmä v dokumente kodanskej schôdzky o ľudskej dimenzii KBSE z 29. júna 1990 ako záväzky právneho charakteru.“ (Do tejto zmluvy Slovenská republika sukcedovala, t. j. je pre ňu aj v súčasnosti záväzná.)

Citovanými ustanoveniami uvedených medzinárodných zmlúv sa Slovenská republika zaviazala prijať také vnútroštátne opatrenia, ktoré budú garantovať právnu vynútiteľnosť záväzkov, ktoré majú vo svojich „domovských“ medzinárodných dokumentoch len politickú povahu. Táto skutočnosť vyvoláva potrebu zamyslieť sa nad politickými a právnymi dôsledkami prípadného nerešpektovania takýchto záväzkov jednak z pohľadu medzinárodného práva, jednak z pohľadu vnútroštátneho práva. V tejto súvislosti treba podotknúť, že vzhľadom na špecifickosť rozoberaného typu medzinárodných záväzkov ide o problematiku, ktorá doposiaľ nie je dostatočne rozpracovaná ani v právnej teórii.

Z hľadiska medzinárodného práva sa dodržiavanie, vykonávanie a výklad medzinárodných zmlúv bilaterálnej povahy riadi predovšetkým podľa všeobecných ustanovení Viedenského dohovoru o zmluvnom práve, uverejnenom pod č. 15/1998 Zb. (časť III, čl. 26 a nasl.), príp. osobitnými ustanoveniami obsiahnutými v týchto zmluvách (pozri napr. čl. 15, ods. 6 Zmluvy o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci medzi SR a Maďarskou republikou, podľa ktorej sa zmluvné strany s cieľom uplatňovania ustanovení tejto zmluvy týkajúcich sa menšinovej problematiky dohodli na vytvorení medzinárodnej zmiešanej komisie). Prípadné neplnenie záväzkov jednou zo zmluvných strán vytvára podmienky na uplatnenie medzinárodnoprávných sankcií druhou zmluvnou stranou a zároveň má aj negatívne medzinárodnopolitické dôsledky, keďže výrazne znižuje medzinárodný kredit a dôveryhodnosť zmluvnej strany, ktorá nerešpektuje svoje medzinárodné záväzky.

Z pohľadu vnútroštátneho práva vzniká otázka, či majú adresáti záväzkov obsiahnutých v medzinárodných zmluvách, t. j. fyzické a právnické osoby, právo domáhať sa u svojho štátu neplnenia takýchto záväzkov vyplývajúcich z bilaterálnych medzinárodných zmlúv. Odpoveď na túto otázku je značne problematická. Na jednej strane je nesporné, že ak si štát záväzok vyplývajúci z medzinárodnej zmluvy neplní, t. j. neimplementuje ho do vnútroštátneho právneho poriadku, tak potom nemôže existovať ani vnútroštátny právny predpis, ktorého plnenia by sa fyzické, príp. právnické osoby (adresáti tohto záväzku) eventuálne mohli domáhať u prísluš-

7 Príčiny prevzatia takéhoto medzinárodného záväzku práve vo vzťahu k Maďarskej republike, s ktorou bola „menšinová problematika“ historicky vždy zdrojom napätia, treba pravdepodobne hľadať v širších spoločensko-politických súvislostiach, predovšetkým v úsilí vtedajšej vládnej garnitúry (vláda V. Mečiara) uzavrieť v tomto období zmluvu o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci za každú cenu a získať tým relevantný dôkaz o tom, že Slovenská republika nie je medzinárodne izolovaná a dokáže sa so svojimi susedmi dohodnúť aj na mimoriadne citlivých otázkach.

ného štátneho orgánu (orgánu verejnej moci). Vzniká teda otázka, či sa môžu adresáti tohto záväzku domáhať jeho naplnenia priamo z príslušnej medzinárodnej zmluvy. Odpoveď na túto otázku je skôr negatívna, pretože v týchto prípadoch príslušné ustanovenie medzinárodnej zmluvy neobsahuje konkrétne právo alebo slobodu adresovanú fyzickej alebo právnickej osobe, ale „len“ záväzok štátu prijať také vnútroštátne opatrenia, ktoré by boli aj právne relevantným spôsobom vymáhateľné.

Podľa môjho názoru nejde v takýchto prípadoch napriek uvedenému o neriešiteľnú dilemu. Je totiž evidentné, že v podmienkach Slovenskej republiky možno nečinnosť štátu pri implementácii záväzkov vyplývajúcich z medzinárodnej zmluvy, ktorou je Slovenská republika viazaná, hodnotiť ako stav, ktorý je v rozpore s čl. 1, ods. 2 ústavy, t. j. stav, ktorý zakladá zodpovednosť štátu voči tým subjektom práva, ktorí sú jeho nečinnosťou postihnutí. V naznačenom prípade prichádza do úvahy uplatnenie doktríny tzv. pozitívneho záväzku štátu, spočívajúcej v povinnosti štátu prijať, resp. aspoň podniknúť opatrenia smerujúce k reálnemu zabezpečeniu záväzkov prevzatých v medzinárodných zmluvách.

Koncepcia tzv. pozitívneho záväzku štátu už našla svoje miesto napr. v judikatúre Európskeho súdu pre ľudské práva pokiaľ ide o ochranu ľudských práv a základných slobôd vyplývajúcich z Dohovoru o ochrane ľudských práv a základných slobôd,⁸ ale aj v judikatúre ústavného súdu, ktorý „postavil pod ochranu pozitívneho záväzku štátu všetky práva a slobody ustanovené v Ústave Slovenskej republiky“.⁹

V súvislosti s pozitívnym záväzkom štátu ústavný súd vo svojom rozhodnutí sp. zn. II. ÚS 8/96 okrem iného uviedol: „Pozitívnym záväzkom sa chránia aj práva slobody ustanovené v Ústave Slovenskej republiky. Obsahom pozitívneho záväzku štátu vo vzťahu k právam a slobodám občana je povinnosť podniknúť opatrenia na ochranu práv, ktoré priznal občanovi, ale súčasťou pozitívneho záväzku nie je dosiahnuť výsledok, ktorý občan žiada od štátu.“

Pozitívny záväzok štátu urobiť opatrenia potrebné na zabezpečenie ochrany ľudských práv a základných slobôd priznaných Ústavou Slovenskej republiky a medzinárodnými zmluvami nemožno interpretovať ako povinnosť orgánov štátu urobiť opatrenia na ochranu týchto práv a slobôd aj v prípade, ak sa o ich ochranu poškodená osoba neuchádza. Osoba, ktorej právo sa fakticky alebo domnelo porušuje, má možnosť úvahy, či o ochranu svojho práva požiada. Ale ak už bola ochrana požadovaná a príslušný orgán štátu je nečinný, štát sa nemôže zbaviť zodpovednosti odvolávajúc sa na čl. 2, ods. 2 Ústavy Slovenskej republiky.“¹⁰

Na základe citovaného sa dá usudzovať, že po tom, ako sa text ústavy doplnil prostredníctvom ústavného zákona č. 90/2001 Z. z. aj o vyššie citované ustanovenie čl. 1, ods. 2, je možné uvažovať o rozšírení pozitívneho záväzku štátu aj na nečinnosť štátu pri implementácii rozoberaného typu medzinárodných záväzkov. Tento doktrínálny názor by mohol byť potenciálne potvrdený alebo vyvrátený v budúcej judikatúre ústavného súdu, príp. všeobecných súdov. V naznačenom kontexte treba za otvorenú považovať tiež otázku, či nečinnosť príslušných orgánov štátu pri implementácii záväzkov z medzinárodných zmlúv nezakladá zodpovednosť za

8 K tomu napr. DRGONEC, J.: Základné práva a slobody podľa Ústavy Slovenskej republiky. Zväzok 1. Bratislava : MANZ, 1997, s. 59 a nasl.

9 BĀRĀNY, E.: O dôsledkoch uplatnenia doktríny pozitívneho záväzku štátu pri výklade Ústavy Slovenskej republiky. Bulletin Slovenskej advokácie, 1997, č. 2, s. 42.

10 II. ÚS 8/96. Zbierka náleзов a uznesení Ústavného súdu Slovenskej republiky 1996. Košice 1997, s. 111.

nesprávny úradný postup podľa zákona č. 514/2003 Z. z. o zodpovednosti za škodu spôsobenú pri výkone verejnej moci a o zmene niektorých zákonov už aj vzhľadom na text jeho § 9 ods. 1: „Za nesprávny úradný postup sa považuje aj porušenie povinnosti orgánu verejnej moci urobiť úkon alebo vydať rozhodnutie v zákonom ustanovenej lehote...“.

Na margo uvedeného treba ešte podotknúť, že o medzinárodnoprávnej, resp. vnútroštátnej zodpovednosti štátu pri neplnení rozoberaného typu medzinárodných záväzkov možno uvažovať nielen pri (absolútnej) nečinnosti príslušných orgánov štátu, ale aj pri nedôslednom (nedostatočnom) premietnutí týchto medzinárodných záväzkov do svojho vnútroštátneho právneho poriadku. Je inou otázkou, že na medzinárodnej úrovni neexistuje nestranný (nezávislý) orgán, ktorý by mohol autoritatívnym spôsobom konštatovať, že implementácia medzinárodných záväzkov je nedôsledná (t. j., že jedna zo zmluvných strán neplní svoje záväzky prevzaté príslušnou medzinárodnou zmluvou), keďže na (multilaterálnej) medzinárodnej úrovni má tento záväzok len politickú (nie právnu) povahu. Za týchto okolností sa spor o „miere (ne) plnenia“ takýchto záväzkov vyplývajúcich z bilaterálnych medzinárodných zmlúv môže stať predmetom vážneho sporu oboch zmluvných strán a mať v konečnom dôsledku za následok zhoršenie ich medzinárodných vzťahov.

Vychádzajúc z uvedeného, sa zdá vhodné odporúčať príslušným orgánom Slovenskej republiky, aby sa v budúcnosti (pokiaľ je to aspoň trochu možné) vyvarovali preberania takéhoto typu medzinárodných záväzkov, pretože ich „(právna) neurčitost“ a z toho vyplývajúce potenciálne spory o tom, či boli alebo neboli (ne)dôsledne implementované do vnútroštátneho právneho poriadku, v konečnom dôsledku negatívne vplývajú nielen na medzinárodnú prestíž Slovenskej republiky, ale majú aj negatívne vnútroštátne dôsledky, minimálne z hľadiska dôveryhodnosti príslušných orgánov verejnej moci vo vzťahu k vnútroštátnym subjektom práva.

V. Zabezpečovanie realizácie záväzkov vyplývajúcich z medzinárodných dokumentov prostredníctvom vnútroštátneho zákonodarstva

Klasickou a štandardnou formou zabezpečovania realizácie záväzkov vyplývajúcich z medzinárodných zmlúv je premietnutie ich obsahu do vnútroštátnych právnych predpisov. Takýto postup je nevyhnutný, ak medzinárodná zmluva (dokument) obsahuje ustanovenia, ktoré nie sú spôsobilé na priamu aplikáciu, t. j. najmä vtedy, ak tieto ustanovenia nezakladajú priamo práva alebo povinnosti fyzickým alebo právnickým osobám. Z vyššie rozoberaných medzinárodných dokumentov týkajúcich sa menšinovej problematiky treba do tejto skupiny zaradiť najmä multilaterálne a bilaterálne medzinárodné dokumenty politickej povahy.

Ostatné medzinárodné dokumenty týkajúce sa menšinovej problematiky, ktoré majú povahu medzinárodných zmlúv o ľudských právach a základných slobodách, sú už vzhľadom na svoju („ľudsko-právnu“) povahu spôsobilé na priamu aplikáciu a sú v kontexte s dikciou čl. 127, ods. 1 ústavy („*Ústavný súd rozhoduje o sťažnostiach fyzických osôb alebo právnických osôb, ak namietajú porušenie svojich základných práv a slobôd alebo ľudských práv a základných slobôd vyplývajúcich z medzinárodnej zmluvy, ktorú Slovenská republika ratifikovala a bola vyhlásená spôsobom ustanovených zákonom, ak o ochrane týchto práv nerozhoduje iný súd.*“) aj priamo vymáhateľné u vnútroštátnych orgánov ochrany práva. Uvedené vlastnosti tejto skupiny medzinárodných zmlúv ale nevylučujú, aby aj v nich obsiahnuté záväzky (práva a povinnosti) boli premietnuté do vnútroštátnych právnych predpisov. Potreba implementácie

záväzkov vyplývajúcich z medzinárodných zmlúv o ľudských právach a základných slobodách do vnútroštátneho právneho poriadku je podmienená jednak „právnym jazykom“ používaným v medzinárodných zmluvách, ktorý je spravidla vysoko abstraktný a nie vždy všetkým potenciálnym adresátom dostatočne zrozumiteľný, jednak potrebou ich konkretizácie. Vnútroštátny právny predpis, ktorého účelom je implementácia záväzkov z medzinárodnej zmluvy o ľudských právach a základných slobodách, musí prirodzene rešpektovať nielen obsah príslušných ustanovení medzinárodnej zmluvy, ale aj judikatúru príslušných medzinárodných súdnych orgánov; v opačnom prípade by hrozil rozpor medzinárodnej zmluvy s vnútroštátnym právnym predpisom, ktorý sa musí riešiť uplatnením vyššie spomenutého pravidla prednostnej aplikácie medzinárodnej zmluvy vyplývajúceho z čl. 7, ods. 5 ústavy. Pravidlo prednostnej aplikácie medzinárodnej zmluvy sa v praxi uplatní tiež vtedy, ak je zmluvná úprava totožná s vnútroštátnou. Ak nastane situácia (v praxi spravidla prevláda), že je úprava v medzinárodnej zmluve menej podrobná ako vnútroštátna, tak sa v praxi aplikuje vnútroštátna úprava podľa zásady *lex specialis derogat lex priori*.¹¹

Z uvedeného vyplýva, že obsah medzinárodných zmlúv a iných medzinárodných záväzkov v každom prípade predstavuje pre vnútroštátneho zákonodarcu záväzné limity, ktorých nerešpektovanie zakladá nielen medzinárodnoprávnu, ale aj vnútroštátnu zodpovednosť štátu a z toho vyplývajúce negatívne dôsledky. Zároveň je potrebné opätovne zdôrazniť, že aj prípadné nepremietnutie záväzkov týkajúcich sa práv národnostných menšín a etnických skupín vyplývajúcich z medzinárodných zmlúv o ľudských právach a základných slobodách do vnútroštátnych právnych predpisov nespôsobuje automaticky zníženie štandardu ochrany menšinových práv v Slovenskej republike vzhľadom na pravidlo prednostnej aplikácie týchto medzinárodných zmlúv. Ústavná úprava vzťahu medzinárodného a vnútroštátneho práva (čl. 1, ods. 2 a čl. 7, ods. 5 v spojení s čl. 127, ods. 1) predstavuje za týchto okolností kľúčovú právnu garanciu toho, že úroveň ochrany menšinových práv neklesne v Slovenskej republike pod medzinárodný štandard.

V hodnotení vnútroštátnej úpravy postavenia národnostných menšín a etnických skupín smerujúcej k implementácii záväzkov vyplývajúcich z medzinárodných zmlúv možno konštatovať, že aj keď je väčšina záväzkov z medzinárodných zmlúv o ľudských právach a základných slobodách týkajúcich sa práv národnostných menšín a etnických skupín implementovaná do vnútroštátneho právneho poriadku a zákonná úprava práv národnostných menšín a etnických skupín spĺňa minimálne štandard uplatňovaný v členských štátoch Európskej únie,¹² určité rezervy sú pri implementácii záväzkov z Európskej charty regionálnych alebo menšinových jazykov a Rámcového dohovoru na ochranu práv národnostných menšín. S cieľom dosiahnúť požadovaný stav uložila vláda Slovenskej republiky ministromi kultúry v spolupráci s podpredsedom vlády pre európsku integráciu, ľudské práva a menšiny predložiť do 31. decembra 2004 návrh zákona o financovaní kultúry národnostných menšín a podpredsedovi vlády do toho istého termínu návrh zákona o národnostných menšinách. Tieto úlohy boli premietnuté do Plánu

11 Porovnaj DRGONEC, J.: d. c. v poznámke 6, s. 89.

12 Podrobnejšie pozri OROSZ, L.: Zákonná úprava postavenia národnostných menšín a etnických skupín v Slovenskej republike – hodnotenie, námety *de lege ferenda*. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov : Universum, 2005, s. 57 – 67.

legislatívnych úloh vlády na rok 2004, ale doposiaľ neboli splnené. Súčasná situácia vo vládnej koalícii nedáva reálne záruky, že uvedené úlohy budú v tomto volebnom období splnené.

Závery

Vzhľadom na skutočnosť, že tento príspevok bol pripravovaný v záverečnej fáze riešenia úlohy štátneho programu výskumu a vývoja *Národ, národnosti a etnické skupiny v transformujúcej sa spoločnosti*, v rámci ktorej bol zameraný na hodnotenie právnej úpravy postavenia národnostných menšín a etnických skupín v Slovenskej republike po roku 1989, možno sa pokúsiť sa o formulovanie všeobecných záverov, presahujúcich obsahové zameranie tohto príspevku:

1. Základ pozitívneho hodnotenia právnej úpravy postavenia národnostných menšín a etnických skupín v Slovenskej republike sa odvíja od úpravy v Ústave Slovenskej republiky, ktorá najmä po zmenách v roku 2001 vyznieva aj v porovnaní s ústavnými úpravami iných členských štátov Európskej únie nadštandardne a vytvára priaznivú východiskovú legislatívnu základňu na dôsledné zabezpečovanie ochrany práv národnostných menšín a etnických skupín v Slovenskej republike. Pozitívne hodnotenie ústavnej úpravy sa neopiera len o materiálnu úpravu kľúčových práv národnostných menšín a etnických skupín vo štvrtom oddiele druhej hlavy ústavy, ale najmä o právne garancie ochrany týchto práv spočívajúce jednak v prednostnej aplikácii medzinárodných zmlúv o ľudských právach a základných slobodách (čl. 7, ods. 5), jednak právnej možnosti fyzických osôb domáhať sa ochrany menšinových práv vyplývajúcich z medzinárodných zmlúv priamo pred vnútroštátnymi orgánmi ochrany práva (čl. 46, ods. 2 a čl. 127, ods. 1).¹³
2. Slovenská republika sa bezprostredne po svojom konštituovaní stala po určitom váhaní signatárom všetkých kľúčových medzinárodných zmlúv o ľudských právach a základných slobodách týkajúcich sa špeciálne národnostných menšín a etnických skupín (ratifikácia Rámcového dohovoru na ochranu národnostných menšín 15. júla 1995 a ratifikácia Európskej charty o regionálnych alebo menšinových jazykoch 20. júla 2001). Ústavou garantovaná prednostná aplikácia medzinárodných zmlúv o ľudských právach a základných slobodách vo vzťahu k vnútroštátnemu zákonodarstvu pritom garantuje vymožitelnosť práv a slobôd zakotvených v týchto medzinárodných zmluvách, čo zaručuje ochranu práv národnostných menšín a etnických skupín minimálne na úrovni zabezpečovanej týmito medzinárodnými zmluvami, ktorá zodpovedá medzinárodnému štandardu. Medzinárodnú zmluvnú základňu Slovenskej republiky v menšinovej problematike dopĺňajú viaceré bilaterálne medzinárodné zmluvy a dohody najmä so susediacimi štátmi, v ktorých sa Slovenská republika zaviazala plniť aj záväzky nad rámec medzinárodného štandardu vyplývajúceho z multilaterálnych medzinárodných zmlúv týkajúcich sa menšinovej problematiky.

13 Na úrovni ústavného súdu bola doposiaľ registrovaná len jedna sťažnosť, prostredníctvom ktorej sa sťažovatelia domáhali ochrany práva vyplývajúceho z Európskej charty regionálnych alebo menšinových jazykov, týkajúca sa zrušenia Hlavnej redakcie národnostno-etnického vysielania Slovenského rozhlasu Prešov. Túto sťažnosť ústavný súd odmietol uznesením č. k. I. ÚS 191/03-27 z dňa 5. novembra 2003 (bližšie pozri www.concourt.sk).

3. Vnútroštátna právna úprava postavenia národnostných menšín a etnických skupín na úrovni bežného zákonodarstva sa najmä v druhej polovici 90-tych rokov formovala v podmienkach zložitého politického zápasu, v rámci ktorého sa „národnostná agenda“ používala ako účinný nástroj na posilňovanie postavenia „národne orientovaných“ politických strán a hnutí. Napriek tomu sa najmä v priebehu minulého volebného obdobia (1998 – 2002) podarilo prijať zákony k vykonaniu čl. 34, ods. 2 a 3 ústavy a k implementácii kľúčových záväzkov vyplývajúcich z medzinárodných zmlúv o ľudských právach a slobodách, ktorými je Slovenská republika viazaná. Vnútroštátna právna úprava postavenia národnostných menšín a etnických skupín bola podrobená rozsiahlemu medzinárodnému auditu v súvislosti s prípravou vstupu Slovenskej republiky do Európskej únie, v ktorom úspešne obstála. Výhrady týkajúce sa zosúladenia národnej legislatívy s komunitárnym právom v oblasti zákazu diskriminácie a potreby zvýšiť „úsilie na zlepšenie situácie rómskej menšiny“ boli už odstránené (prijatie tzv. antidiskriminačného zákona č. 365/2004 Z. z. z 20. mája 2004), resp. majú dlhodobý charakter (postavenie rómskej menšiny).
4. Vcelku pozitívne hodnotenie vnútroštátnej úpravy neznamena, že neexistujú možnosti jej precizovania a dopĺňania¹⁴, a to aj v kontexte s potrebou dôsledne zaviesť implementáciu záväzkov vyplývajúcich z ratifikácie Rámcového dohovoru na ochranu národnostných menšín a Európskej charty o regionálnych alebo menšinových jazykoch (doposiaľ nesplnené úlohy z Plánu legislatívnych úloh vlády Slovenskej republiky na rok 2004). Pri presadzovaní perspektívnych legislatívnych zámerov týkajúcich sa menšinovej problematiky je a bude mimoriadne dôležitá ich zodpovedná „spoločensko-politická príprava“, zameraná na ich konsenzuálnu akceptáciu väčšinou verejnosti, garantujúca ich priaznivé pôsobenie na multietnické vzťahy v spoločnosti.
5. V podmienkach, keď vnútroštátna právna úprava postavenia národnostných menšín a etnických skupín zodpovedá medzinárodnému štandardu a javí sa v zásade (aj vnútroštátne) ako vyhovujúca, sa žiada zamerať kľúčové úsilie na jej dôsledné uplatňovanie v praxi, ktoré môže výrazne napomôcť rastu dôvery občanov patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám k príslušným orgánom verejnej moci, k znižovaniu etnického napätia a posilňovaniu harmonických vzťahov medzi väčšinovým národom a národnostnými menšinami a etnickými skupinami.
6. Posilnenie medzinárodnej autority Slovenskej republiky po vstupe do NATO a EÚ vytvára predpoklady na jej aktívnejší vstup do diskusií o postavení národnostných menšín a etnických skupín na medzinárodnej úrovni. Pre udržanie a posilnenie tohto postavenia bude dôležité, aby Slovenská republika prejavovala na medzinárodnom poli schopnosť zaujať kvalifikované a vyvážené stanoviská k podnetom na prehlbenie medzinárodnoprávnej úpravy postavenia národnostných menšín a etnických skupín (napr. podnety smerujúce ku kolektívnemu poňatiu práv národnostných menšín a etnických skupín) a vyvarovala sa mechanického preberania takých medzinárodných záväzkov, ktoré z rôznych dôvodov nebude schopná realizovať vo vnútroštátnej praxi.

14 Pozri k tomu aj námety obsiahnuté v príspevku uvedenom v poznámke 12.

**THE RIGHTS OF ETHNIC MINORITIES AND GROUPS
IN THE INTERNATIONAL DOCUMENTS AND THEIR IMPLEMENTATION
INTO A LEGAL SYSTEM OF THE SLOVAK REPUBLIC**

Resumé

The paper is submitting a detailed analysis of the ethnic policy of the Slovak Republic after year 1989, aimed at the obligations related to the rights of ethnic minorities and groups, which are derived from international documents bounding the Slovak Republic and also by a mode of their implementation to the legal system of the Slovak Republic. The paper is also dealing with the international agreements of multilateral nature, with rights of ethnic minorities and ethnic communities in other international documents and also with obligations of the Slovak Republic anchored in international agreements and their implementation in intra-state legal system.

HISTORICKÝ A SOCIÁLNO-PSYCHOLOGICKÝ KONTEXT VZŤAHOV MEDZI ETNICKÝMI SPOLOČENSTVAMI

Viera Bačová

1. Historický kontext vývoja etnicity v Európe

Význam etnicity v rôznych historických obdobiach

V odbornej literatúre sa bežne traduje, že cesta formovania/budovania národov v Európe viedla od kmeňa (patriarchálnej organizácie založenej na príbuzenstve) cez dynastický štát (monarchistickej organizácie založenej na feudálnych vzťahoch alebo hierarchii stavov) k národnému štátu (organizácii sprostredkovanej reprezentatívnymi a byrokratickými inštitúciami, založenej na rozšírenom, predovšetkým jazykovom príbuzenstve). Výnimkami z tohto pravidla boli v ranom štádiu mestské štáty, neskôr multinárodné ríše. Tento zjednodušený obraz vyžaduje doplnenie. Spoločenské procesy, ktoré v danej dobe prebiehali, nemali dopredu stanovený uvedomený cieľ zjednotiť etnicky homogénne obyvateľstvo. Formy a významy, ktoré etnicita získala a získava v 19., 20. a v súčasnom storočí, sa totiž veľmi líšia od foriem a významov, ktoré mala v predmoderných tradičných spoločnostiach.

Predmoderná spoločnosť bola organizovaná na stavovských princípoch, na dynastii a náboženstve. Predmoderná etnicita, presnejšie rudimentárne znaky etnicity, ktoré v súčasnosti označujeme ako etnicitu v predmoderných spoločnostiach, sa inak prejavovala v spoločenských, ktoré uznávali predovšetkým spoločenské postavenie osôb. Postavenie osoby a štruktúru spoločnosti určoval pôvod (rodina), rasa, kasta, náboženstvo a jazyk.

Etnicita, etnické väzby znamenajú afinitu, puto odvodené z priamej bezprostrednej ľudskej skúsenosti, blízkosti, príbuznosti. Metaforicky sa príbuznosť rozširuje aj na väčšie spoločstvo, s ktorým už nemožno komunikovať tvárou v tvár. Jednotlivci i spoločnosti ľudí si vo väzbách, ktoré označujeme ako etnické či komunitné, vytvárajú a udržiavajú mravné princípy, lojalitu, spolupatričnosť, spoločné tradície, zvyky, jazyk, odkazy na (predpokladaných) spoločných predkov a spoločný historický osud. Etnicita v psychológii (ale aj v etnológii) znamená predovšetkým primárne (prvotné, blízke) väzby a putá, ktoré si osoba vytvorila s inými blízkymi ľuďmi v procese svojej socializácie (v sociológii je takto označované spoločstvo spojené týmto typom väzieb).

V pokojných obdobiach života osôb a spoločností sú etnicita a etnické väzby v pozadí. Sú všednou, samozrejmovou súčasťou života, nie je potrebné o nich osobitne hovoriť. Ani v predmodernej dobe si ľudia svoje etnické väzby explicitne neuvedomovali. V predmodernom predindustriálnom období etnicitu nikto nekontroloval, nesledoval, nepovzbudzoval, nepestoval. Etnické spoločnosti si neuvedomovali svoje hranice, ani to, či etnicita má alebo nemá politický význam, hoci bola samozrejmovou a spontánnou záležitosťou a súčasťou každodenného života (bližšie pozri BAČOVÁ, V., 1996). Stali sa objektom a cieľom vládnutia populácie ľudí asi v polovici 18. storočia, keď bola vynájdená ekonómia a postupne i ďalšie humánne vedy. S rôznymi sociálnymi masovými hnutiami v sociálnych procesoch a vo veľkých projektoch spoločenského rozvoja sa pozvoľna začalo zámerné formovanie a ovplyvňovanie etnických väzieb ľudí.

V industrializujúcich sa a industriálnych spoločnostiach 18. a 19. storočia sa etnicita, stále ešte nevykryštalizovaná a nevedomená, začala prelínať s novými spoločenskými javmi – s ekonomickým súťažením, triednym delením, sociálnymi revolúciami a mobilizovaním ľudí do sociálnych hnutí, rozvojom vzdelávania a komunikácií.

Masová účasť ľudí v politických bojoch vo veľkých sociálnych revolúciách (najmä Veľkej francúzskej revolúcie), následná demokratizácia a liberalizmus prehlbovali začínajúce sa uvedomovanie si svojej príslušnosti k veľkým spoločnostiam ľudí, ktoré boli spojené etnicky alebo politicky. Tieto spoločnosti sa začali nazývať národy. S oslabovaním náboženských väzieb a lojality ľudí k dynastii, etnicita sa stávala silnejším sociokultúrnym putom a integrujúcou silou spoločností. Etnicita bola vtedy založená predovšetkým na dôležitom spôsobe sebaujadrovania – na jazyku; nič iné totiž neposkytovalo účinnejší základ pre spontánne integrovanie veľkých spoločností ľudí. (Neskôr sa stal jazyk jedným z viacerých faktorov vytvárajúcich etnicitu.)

Etnicita a iné sociálne hnutia a procesy

Súvislosť vývoja etnicity s inými sociálnymi procesmi – industrializáciou, modernizáciou, demokratizáciou a liberalizáciou spoločností vystúpi do popredia pri porovnávaní dvoch rozdielnych, ba až protikladných línií vývoja spoločností vo východnej a západnej Európe.

V historickom vývoji v niektorých častiach Európy prebiehalo etnické zjednocovanie populácie (t. j. zjednocovanie na základe jazyka, predkov, histórie, zvykov a mravov) skôr než sociálna (t. j. ekonomická a politická) mobilizácia. Vtedy sa populácia integrovala etnicky bez problémov. Etnické integrovanie prebieha totiž prevažne ako horizontálne zaraďovanie ľudí. V druhom prípade sociálna mobilizácia (politická, ekonomická) prebehla etnické zjednocovanie populácie na istom území. Vtedy sa etnické rozdiely stali zdrojom problémov. Politická a ekonomická stratifikácia usporadúva ľudí predovšetkým vertikálne, t. j. hierarchicky.

Teda tam, kde demokratizácia ovplyvňovala etnicky neintegrované štáty, etnické rozdiely komplikovali proces demokratizácie. Zdá sa, že demokratizácia alebo ktorákoľvek iná forma sociálnej mobilizácie nemohla celkom úspešne prebiehať bez predchádzajúceho adekvátneho riešenia etnických otázok. Na základe súčasného poznania možno predpokladať, že prevládnutie prvej alternatívy (bezproblémové etnické zjednotenie) záviselo medzi iným aj od početnosti zjednocujúceho sa etnického spoločenstva alebo od jazykovej afinity dvoch alebo viacerých etnických spoločností (KREJČÍ, J. – VELÍMSKÝ, V., 1981).

V 19. storočí prebiehalo vytváranie a zjednocovanie národa v západnej Európe spočiatku prostredníctvom politických prostriedkov – voľbami, plebiscitom, zmluvami. Národné spoločenstvo rešpektovalo slobodnú individuálnu vôľu a subjektívne prihlásenie sa k etnickému/národnému členstvu. Národ sa štátne organizoval veľmi skoro (Anglicko, Francúzsko), a preto národná štátnosť nebola nikdy spochybňovaná. Existencia národa bola odvodená od predchádzajúcej existencie zvrchovaného štátu a štát sa preto ani nepotreboval zaoberať etnickou príslušnosťou svojich občanov (KORÁLKA, J., 1969).

Etnicita a politický vývoj v strednej a východnej Európe

Inak prebiehal vývoj v krajinách strednej a východnej Európy. Ekonomická modernizácia a politické vytváranie národov v strednej a východnej Európe prebiehali v komplikovaných okolnostiach medzi lingvisticky, religiózne a kultúrne heterogénnymi ľuďmi. Prebiehal tu

opačný proces ako v západnej Európe: veľké politické jednotky sa rozpadali do početnejších menších štátnych jednotiek. Po 1. svetovej vojne sa rozpadli veľké ríše, neskôr sa rozpadali mnohoetnické štáty (ROTHSCHILD, J., 1994). Národy sa tu nevyvíjali v spojení s politickou aktivitou, s vývojom štátu. Ostávali rozdelené vo viacerých štátoch, prípadne sa utvárali v odboji proti nemu. Nemali možnosť oprieť sa o teritoriálnu autonómiu, resp. právne uznanie národnej existencie. V prípade západnej Európy štátny nacionalizmus vznikol a vyvíjal sa z úspešného prekonania vnútorných (etnických) prekážok a smeroval k suverenite. Predkladaná etnicita bola v prípade východnej Európy „budená“ a zdôrazňovaná aj preto, aby poskytovala ideologickú oporu pre boj proti zvonku nanútenej cudzej vláde, a tým často proti cudziemu štátu, t. j. voči vonkajším hrozbám (OFFE, C., 1993).

Aj P. Sugar vo svojej práci z roku 1980 podobne analyzuje zvláštne črty etnicity vo východnej Európe a podmienky, ktoré vytvorili špeciálne okolnosti vzniku, vývoja a zotrávania etnicity v týchto krajinách. Podľa neho tu neprebíhal „normálny“ vývoj etnicity a jej politizácia, ale vznikol fenomén „*etnonacionalizmu*“ (SUGAR, P., 1980). Tento termín začal prvý používať W. Connor v snahe odlíšiť lojalitu voči štátu od lojality voči etnickému spoločenstvu (pozri CONNOR, W., 1994).

Vo východnej a strednej časti Európy prevládalo kultúrne chápanie národa a kultúrne apely na utváranie národa. Mobilizovanie národa k jednote prebiehalo predovšetkým emocionálne. Kultúrna idea národa zdôrazňovala etnické a jazykové zvláštnosti; mravné princípy, lojalitu, spolupatričnosť; spoločné tradície, zvyky, jazyk, predpokladaných spoločných predkov a spoločný historický osud. V duchu tejto ideológie jestvuje národ ako „prirodzená“ jednotka rasy, jazyka a spoločnej kultúry (t. j. etnicity) bez ohľadu na štátno-politické usporiadanie.

Viacerí bádatelia (tu citovaní i mnohí ďalší) vyvodili na základe európskej skúsenosti nasledovné predpoklady: Tam, kde dynastický štát vytváralo geograficky celistvé, integrované jazykové spoločenstvo (spoločnosť používajúca jeden jazyk), bol prechod z právne stratifikovanej spoločnosti k národnému štátu len záležitosťou politickej restratifikácie, t. j. rozšírenia o inštitút občianstva a vlády schopnej podporovať sociálnu mobilizáciu. Tam, kde dynastický štát zahrňoval len časť jazykového spoločenstva alebo dve či viaceré jazykové spoločenstvá, etnicita skomplikovala politickú restratifikáciu. V prvom prípade (dynastický štát menší ako jazyková skupina) prebiehal boj o zjednotenie do jedného národného štátu. V druhom prípade (multi-etnický štát) prebiehali boje o sebaapresadenie každej jednotlivéj jazykovej komunity a zároveň boje o emancipáciu slabších spod dominancie silnejšieho.

J. Krejčí a V. Velímský (1981) uvádzajú, že z „múdreho pohľadu súčasnosti“ sa rozdiely v etno-politických vzťahoch v jednotlivých častiach Európy javia skôr ako záležitosť časovania alebo rytmu, než ako záležitosť hlbokých trendov. Základné rozdiely medzi európskymi „vzorcami“ vývoja etnicity sú viac psychologické. V dlhej tradícii štátu založenom na jednom národe, ako Anglicko, Francúzsko, Dánsko atď., ktorých identita a nezávislosť neboli nikdy spochybňované, získalo národovectvo (*nationhood*), hoci pôvodne tiež založené na etnickej identite, viac alebo menej politickú konotáciu a pôvodný etnický základ ustúpil do pozadia. Tam, kde tradícia štátu, založenom na etnickej identite bola prerušená (či už ako výsledok cudzieho podrobenia, napr. v Poľsku, Portugalsku, Bulharsku, alebo ako výsledok politickej fragmentácie, napr. v Nemecku a Taliansku), ostáva vedomie dvojakej dimenzie národa – politickej a etnickej – stále živé.

Ak sa udržala dvojaká dimenzia národa – politická a etnická, potom môžu nasledovať, a zvyčajne nasledujú, procesy, ktoré možno nazvať politizácia etnicity a etnicizácia politiky.

Politizácia etnicity prebieha napríklad vtedy, keď etnické väzby prestávajú byť „len“ alebo „predovšetkým“ intímnym prežívaním, pocitom spolupatričnosti. Príslušnosť k etnickému spoločenstvu prestáva byť súkromnou záležitosťou; priznanie sa k istému etniku má politické dôsledky. Etnicita sa tiež stáva dôležitým identifikačným znakom osoby.

Etnické väzby môžu byť mobilizované, evidované, kontrolované, usmerňované, riadené, dokonca nariaďované. Etnicita je totiž použiteľná mnohostranne. Etnické väzby môžu slúžiť ako prostriedok odporu a obrany voči nepriaznivému politickému a ekonomickému zatriedovaniu. Môže ju používať a manipulovať ňou tak etnická majorita, ako i etnická minorita na „prebúdzanie“ svojho spoločenstva, jeho mobilizovanie s rôznymi cieľmi a zámermi.

Etnicizácia politiky prebieha, keď sa v politike narába, „hrá“ s citovými väzbami ľudí k svojmu spoločenstvu. Využíva sa etnická rétorika s jej emocionálnym nábojom – a to na každej úrovni vládnutia aj v osobnej rovine. Prenikavú silu etnických väzieb zabezpečuje silný emocionálny náboj, ktorý evokuje city osoby a etnickú solidaritu spoločenstva. Etnické väzby nie sú však len „romantické“. Pomerne ľahko absorbujú aj „iné vysvetlenia“ či motívy pre združovanie a aktivitu „svojich ľudí“; pomerne ľahko k nim možno pripojiť aktivitu etnického spoločenstva na základe ekonomických a politických záujmov.

V dôsledku rozdielneho vývoja prevláda vo všeobecnosti vo východnej/strednej a západnej Európe rozdielna etnická argumentácia (rétorika, ideológia). Jej základné odlišnosti možno zhrnúť:

Vo východnej a strednej Európe:	V západnej Európe:
Národ je:	
kultúrna jednotka odlišná od štátu	štátna jednotka (inštitucionálna a geografická)
Základom národa je:	
jazyk a s ním spojená kultúra	politická organizácia
Vzťah štátu a národa:	
národ má právo na svoj štát, pretože národ znamená etnickú príbuznosť	štát znamená občianstvo, preto sa štát rovná národu
Vzťah štátu a etnicity:	
je protikladný; štát je cudzia, nanútená vláda, nepriateľská voči jestvujúcim etnickým väzbám	štát znamená občianstvo, preto je etnicita súkromnou vecou občana/občianky

Bez ohľadu na odlišnú rétoriku je zrejmé, že vo východnej a strednej Európe sa štát stal organizujúcim politickým princípom „národa“. Pojem *národ* sa stal politickou kategóriou – i keď sa v ňom etnické väzby používajú ako argument pre spoločenstvo ľudí, ktorí by mali vytvoriť „svoj“ štát.

2. Sociálno-psychologické súvislosti etnicity v Európe

V sociálno-psychologických súvislostiach sa sústredíme predovšetkým na vzťahy medzi etnickými spoločenstvami – najmä vzťahy hierarchické, t. j. vzťahy nadradenosti a podradenosti (k vnímaniu individuálnych väzieb osoby k svojmu a inému etnickému spoločenstvu pozri bližšie napr. BAČOVÁ, V., 2004).

Hierarchia etnických spoločenstiev

Hoci pojem *národ* nadobudol v západnej a vo východnej Európe rozdielny význam, pôvodná historická skúsenosť etnického základu „národovectva“ bola v Európe rovnaká. Odlišný postup formovania národa (síce na báze etnicity, ale prostredníctvom politicky suverénnych štátov) v západnej a východnej Európe však spôsobil rozdiely v chápaní týchto rovnako znejúcich termínov. Rovnaké slová označujú v rôznych krajinách „inú realitu“, preto majú aj iný význam. V anglicky a francúzsky hovoriacich krajinách bol termín *národ* od začiatku jeho používania chápaný ako inštitucionálna a geografická (čiže štátna) jednotka. Avšak vo východnej a strednej Európe to boli dve celkom odlišné záležitosti: štát na jednej strane a národ (a/alebo národnosť – pozri text ďalej) na druhej strane. Štát implikoval občianstvo, národ, resp. národnosť implikovali etnickú príbuznosť bez ohľadu na občianstvo. Základom národa tu nebola politická organizácia, ale predovšetkým jazyk a s ním spojená kultúra.

V západnej Európe sú pojmy *štát* a *národ* i v súčasnosti chápané a používané ako synonymá (BAČOVÁ, V. – ELLIS, P., 1996). Vo východnej a strednej Európe sa rozdiel medzi *štátom* a *národom* stal súčasťou každodenného života, tento rozdiel sa prejavil aj v každodennom jazyku. „*Uzmierujúce vyriešenie*“ vzťahu *štátu* a *národa* sa udialo prostredníctvom „sémantického triku“: dominantné etnické spoločenstvo (prípadne spoločenstvá) bolo označené ako *národ* a ostatné nedominantné etnické spoločenstvá ako *národnosť*. Z toho „pochopiteľne“ vyplynulo, že národnosti musia uznať nadradenosť „národa“. O status národa preto začalo usilovať každé etnické spoločenstvo; robilo a robí tak rôznymi spôsobmi viac či menej osvedčenými, v súlade s historickou tradíciou a normami a hodnotami uznávanými v danom spoločenstve.

Napriek proklamáciám o rovnosti osôb a spoločenstiev aj v súčasnosti argumentujú mnohí odborníci, vrátane politikov, že niektoré z etnických spoločenstiev žijúcich v jednom štáte sú hodnotné viac a niektoré menej. Argumentácia sa najčastejšie odvoláva na históriu a údajné politické dôvody – posúdenie toho, či a ako spoločenstvo spĺňa kritériá „objektívnych“ etnických znakov: spoločný pôvod, jazyk, územie, hospodársky život; antropologické a psychické zvláštnosti, silné „národnostné“ či „národné“ sebedomie.

Obyvateľom mnohých európskych krajín sa predkladala ako historicky nevyhnutná vývojová sekvencia národa a tiež z nej vyplývajúca kategorizácia etnických spoločenstiev. V jednoduchej schéme je vývojovo prvým stupňom údajne etnická skupina, z ktorej sa vyvíjala (alebo aj nie) národnosť ako etnické spoločenstvo, blížiac sa novodobému národu. V ďalšom, poslednom štádiu sa „vyvinie“ (alebo aj nie) národ, ktorý „má nárok“ na svoj štát. Tento systém zaraďovania etnických spoločenstiev nie je horizontálny; je to spolitizované vertikálne delenie, obsahujúce triediaci a hodnotiaci aspekt. Etnické spoločenstvá sú takto zaraďované do hierarchickej štruktúry. Hodnotu im určuje – priznáva dominantné spoločenstvo (ktoré svoju etnicitu politicky nadradilo, povýšilo nad etnicitu iných spoločenstiev).

Dôsledky „diagnostikovania“ vývojovej úrovne spoločenstva, t. j. prítomnosti alebo absencie etnických znakov spoločenstva, mali za následok priznanie „práva“ na isté pomenovanie: **národ** (najvyššie zaradenie a status), **národnosť** (nižšie ako národ) a **etnická skupina** (najnižšie zaradenie). Keďže priznanie pomenovania znamenalo priznanie práva takto pomenovaného spoločenstva na ďalší etnický rozvoj (alebo naopak „povinnosť“ asimilácie), je zrejme, že tento zdánlivo len terminologický problém, t. j. problém pomenovania či označenia, nebol a nie je v praxi len terminologickou záležitosťou. Obsahuje nielen možnosť nadradovania jedného spoločenstva nad druhými, ale táto „etnická teória“ a etnická rétorika poskytuje dôvody pre jestvujúce mocensko-právne usporiadanie, má za dôsledok rozdielny legislatívny prístup k etnickým spoločnostiam, ktorý legitimizuje.

Táto skutočnosť sa v bežnom vedomí obyvateľov východnej a strednej Európy nereflektuje. Pestovanie hrdosti na svoje spoločenstvo, vyúsťujúce do rôznych ideológií, posilňuje často etnocentrizmus spoločenstva. J. Krejčí a V. Velímský (1981) uvádzajú, že ľudia prežívajú a chápu etnicitu rozdielne v rozličných štátoch (vďaka rozdielnej histórii a tradíciám), ale aj podľa svojho súčasného postavenia a rolí, ktoré majú v etnicky dominantnom alebo minoritnom (teda podriadenom) spoločenstve. Tak bežný človek, ako i politik patriaci k dominantnému etnickému spoločenstvu inklinuje k tomu, aby svoje spoločenstvo definoval ako „národ“ a je úprimne presvedčený, že záujmy (jeho) národa a (jeho) štátu sú rovnaké. Tu sa situácia nelíši v západných či stredných a východných krajinách Európy. Nešpecialisti a neodborníci v tejto oblasti sa len ťažko môžu oboznámiť s niečím, čo je mimo oficiálnej doktríny o vzťahoch štátu, národa a etnicity. Organizačné usporiadanie ľudstva do štátnych národov je v súčasnej dobe ustanovené veľmi pevne, je dobre inštitucionalizované – ilustratívnym príkladom je *Organizácia Spojených národov*, čiže štátov. Veľká väčšina laikov i politikov chápe štátne národy ako „normálne“ a „prirodzené“ (t. j. samozrejme, správne, prípadne aj večné) spôsoby fyzického i sociálneho jestvovania spoločností a jednotlivcov.

Termín národnosť

Problematiku „etnickej“ hierarchie narušovali a narušajú významové problémy spojené s termínom národnosť. V encyklopedických a jazykovedných príručkách publikovaných v bývalých socialistických štátoch nájdeme celkom päť základných významov pojmu *národnosť*:

1. príslušnosť jednotlivca k národu (prípadne k štátu),
2. etnická kolektívnosť, ktorá predchádzala novodobý národ v období feudalizmu,
3. etnická kolektívnosť, ktorá sa pre zaostalosť svojho vývoja doteraz nesformovala na národ,
4. časť národa, ktorá nežije spolu so svojim materským celkom v jednom štátnom útvere (menšina),
5. národný ráz („mentalita“).

Pre významovú mnohoznačnosť bol a je termín *národnosť* nejasný a mnohokrát zavádza. Neurčitý pojem *národnosť* ani nemá ekvivalent v západoeurópskych jazykoch. Preto jedným z výsledkov práce výskumného tímu by mohlo byť odporúčanie používať pojem *národnosť* výhradne len vo význame príslušnosti jednotlivca k štátnemu národu. Ďalej sa prihovám za upresnenie a dôsledné uvádzanie takej „etnickej terminológie“, ktorá nie je zaťažovaná historickými konotáciami. Takýmito termínmi by mohli byť napríklad pojmy *etnické spoločenstvá*

žijúce v štáte, majorita a minorita a ďalšie. Názov plánovaného záverečného expertízneho materiálu by potom mohol napríklad znieť: *Politika Slovenskej republiky voči etnickým spoločnostiam žijúcim na území Slovenska*.

Štát a etnicita jeho občanov

Nie celkom pozitívny a žičlivý postoj štátu i príslušníkov etnicky dominantného spoločenstva v štáte k etnickým menšinám je často zdôvodňovaný tým, že pretrvávajúce pôvodné etnické spoločenstvá (pravda okrem dominantného – *štátotvorného*) sa stávajú problémom pre sociálny život štátu. Etnické spoločenstvá vo vnútri štátu nepochybne komplikujú štátno-politickú organizáciu, pretože etnická lojalita sa zdá byť silnejšia ako občianska a triedna lojalita (prirovnáva sa k náboženskej lojalite). Mnohoetnický (*mnohonárodný*) štát vynakladá úsilie na udržanie politického aparátu a zabezpečenie potrebnej miery jednoty. Štát uplatňuje svoje politické nároky voči iným etnicky „cudzorodým“ prvkom alebo sa ich snaží asimilovať. Niekedy na to využíva mobilizáciu dominantnej etnickej/národnej skupiny. Inoetnické/inonárodné spoločenstvá vo vnútri štátu sa bránia tlaku dominantného národa a hľadajú rôzne formy obrany.

S rizikom etnickej mobilizácie spoločenstiev žijúcich v štáte sa štát vyrovnáva v závislosti od toho, ako vníma svoju mocenskú pozíciu a ako naliehavo pociťuje potrebu riešiť tieto problémy.

Ak opomenieme rasistický a otvorene asimilacionistický model politických systémov multietnického štátu, existujú ešte ďalšie dva teoretické modely – schémy politického systému s rôznym vzťahom k etnicite a etnickým menšinám.

Prvý z nich, ktorý možno označiť ako *liberálny pluralistický režim*, zakazuje oficiálne uprednostňovanie niektorého alebo niektorých etnických spoločenstiev. Toleruje deľbu práce podľa etnických kritérií, dobrovoľné etnické asociácie a inštitúcie a etnické politické hnutia, pokiaľ záujmy týchto etnických skupín nezasahujú do verejnej politiky a praxe aplikovanej voči všetkým občanom. Tieto štáty ani nepovzbudzujú, ani nepestujú etnicitu podporovaním etnických inštitúcií. Právne sú pre etnické inštitúcie vytvorené možnosti, ich fungovanie a prosperovanie je však vecou etnického spoločenstva.

Druhý model, nazývaný *korporatívny pluralistický systém*, poskytuje etnickým spoločenstvám osobitný, ale ekvivalentný právny status a politické práva prideluje na základe etnickej štruktúry štátu alebo etno-regionálnych práv. Príkladom tohto štátneho systému sú federácie. Tolerovaním a podporovaním osobitných etnických inštitúcií vlastne „ochraňuje“ a pestuje etnicitu svojich občanov.

Konkrétny štát môže kombinovať niekoľko typov politických prístupov (vrátane asimilacionistického a rasistického) v rôznych oblastiach a v rôznom čase. Štát môže rôznym etnickým spoločenstvám, ktoré v ňom žijú poskytovať rozličné prostriedky (napr. administratívu, komunikačné siete, právo zhromažďovania aj na etnickom základe, vzdelávanie a školstvo, podporu používania svojho jazyka a svojej kultúry) a rôzne znášať riziko ich etnickej mobilizácie. Štáty, ktorých existencia je mimo akúkoľvek pochybnosť, sú v poskytovaní práv menšinám omnoho veľkorysejšie. Tým zároveň otupujú ostrie etnického problému.

V súčasnom vývoji Európy a európskych štátov nespočíva problém vo voľbe niektorého z krajných modelov. Podporovanie a ochrana menšín je všeobecne akceptovanou politickou činnosťou a je medzinárodne požadovaná. Pri vytváraní politiky voči etnickým spoločenstvám ide v jednotlivých štátoch skôr o rozsah a intenzitu podporovania etnických záujmov svojich

občanov štátom. Je to otázka, ako „ďaleko“ ísť vo vyjednávaniach „štát verzus etnické menšiny“. Liberálny pluralistický model sa stáva minimom a hľadajú sa konkrétne podoby korporatívno-pluralistického modelu (napríklad inštitút pozitívnej diskriminácie menšín). Tento prístup sa najviac zhoduje aj s historickým vývojom etnicity v regióne strednej a východnej Európy. Ďalším argumentom napokon môže byť aj postoj štátu k religióznym záujmom svojich občanov, kde už dlhé desaťročia jestvuje precedens v podobe podporovania cirkví štátom.

Situácia v Slovenskej republike pri vytváraní štátnej politiky voči etnicite svojich občanov a voči etnickým spoločenstvám, ktoré žijú na území republiky, je v istom zmysle komplikovaná. Slovenská republika ako štát vznikla na národnom základe, preferujúc etnický princíp. Skutočnosť, že takmer pätina obyvateľov Slovenska sa hlási k inej národnosti ako slovenskej, sa sama osebe nemusí stať – a ani sa nestala – prekážkou na uplatňovanie občianskeho princípu, t. j. považovanie všetkých občanov Slovenska za rovnocenných bez ohľadu na ich etnicitu. V istom období sa však stala základom pre postoj, podľa ktorého musí byť slovenská etnická majorita, kvalita „slovenskosti“ ochraňovaná. Ako sa rokmi zoslabuje pocit neistoty a (historicky odvodená) obava z ohrozenia štátnej svojbytnosti a zvrchovanosti či dokonca existencie Slovenskej republiky môže sa dôstojnejšie a s väčšou veľkorysťou vyrovnávať s úlohou umožniť v štáte žiť rovnocenne nielen Slovákom, ale aj ktorémukoľvek inému etnickému spoločenstvu ako kultúrnej kolektívite. Pomáhajú tomu aj princípy Európskej únie, ako sú napríklad podpora všetkých kultúr vrátane menšinových, odpolitizovanie etnicity a rozhodovanie o etnických veciach obyvateľov regiónu v regióne.

O „etnických“ právach vedie štát vyjednávania s etnickými spoločenstvami na rôznych úrovniach, v rôznych situáciách a usporiadaniach, v rôznom čase. Pri vytváraní politiky štátu voči etnickým spoločenstvám (*etnickej politiky*) ide skôr o rozsah a intenzitu podporovania etnických záujmov svojich občanov. Možno by sme vo svojej expertíze mali explicitne vyjadriť základné zásady pre tieto rokovania.

Literatúra:

- BAČOVÁ, V.: Národ a etnicita – nahliadnutie do niektorých koncepcií. *Sociológia*, 24, 1992, 1 – 2, s. 17 – 24.
- BAČOVÁ, V.: Implicit theories of ethnicity: do they exist and what are they? In: KRUPA, A., EPERJESSY, E., BARNA, G. (Eds.): *Meeting of Cultures – Conflicts of Cultures*. Békéscsaba-Budapest : The Hungarian Ethnographical Society, 1995, p. 205 – 207.
- BAČOVÁ, V.: *Etnická identita a historické zmeny. Štúdiá obyvateľov vybraných obcí Slovenska*. Bratislava : Veda, 1996.
- BAČOVÁ, V.: Etnické menšiny v strednej a východnej Európe. Možnosti porovnávacej analýzy. In: GAJDOŠ, M. – MATULA, P. (Eds.): *Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, s. 6 – 33.
- BAČOVÁ, V.: Postavenie, vitalita a psychologické charakteristiky etnických minoritných spoločenstiev na Slovensku – pokus o porovnanie. In: Štefan Šutaj (ed.): *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov : Universum, 2005, s. 76 – 84.
- BACOVA, V. – ELLIS, P.: Cultural-Political Differences in Perception of Ethnic Concepts in Central-Eastern and Western Europe. In: BREAKWELL, G. M. – LYONS, E. (Eds.): Chan-

- ging European Identities: Social-Psychological Analyses of Social Change. Butterworth-Heinemann, Oxford 1996, p. 145 – 168.
- CONNOR, W.: Ethnonationalism. The Quest for Understanding. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994.
- KOŘALKA, J.: Co je národ? Praha : Svoboda, 1969.
- KREJČÍ, J. – VELÍMSKÝ, V.: Ethnic and Political Nations in Europe. London : Croom Helm London, 1981.
- OFFE, C.: Ethnic Politics in European Transitions. Bremen : Zentrum für Europäische Rechtspolitik an der Universität Bremen, 1993.
- ROTHSCHILD, J.: Nationalism and Democratization in East Central Europe: Lessons From the Past. An Essay. Nationalities Papers, vol. 22, No. 1, 1994, p. 27 – 34.
- STAVENHAGEN, R.: The Ethnic Question. The United Nations University, 1990.
- SUGAR, P. F.: Ethnicity in Eastern Europe. In: Sugar, P. F. (Ed.): Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe. Santa Barbara, California/Oxford : ABC-Clio, 1980, p. 419 – 444.

HISTORICAL AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONTEXT OF RELATIONS AMONG THE ETHNIC COMMUNITIES

Resumé

Author of the paper is in a concise manner drawing the historical development of ethnicity, nations and states in the western and eastern parts of Europe. From the historical development are evolving the socio-psychological relations, which include a perception of connections, which a person perceives to his (her) own and other ethnic communities. This also affects relations among the ethnic communities. Historical and political processes are indicating, that ethnic communities living in one state formation were included into a hierarchical system of stratification as „nations”, or „ethnic groups”. On the basis of their naming, and in this way inter-ethnic classification, they are gaining a certain privileges (including legislative privileges) and „rights”. The author also calls attention to the ambiguity of meaning of term „nationality”. The final part of paper is devoted to the issues involving the attitude of states (and members of ethnically dominant community in the states) to the ethnicity of inhabitants and to the ethnic minorities. As a part of an „ethnic policy” of given state, the author is contemplating to be suitable to carry continuous negotiations in regard to „ethnic rights” of ethnic communities living on the territory of given states, which can vary in time and are related to the international context and specifics of historical development in given territory.

NOVÉ PRÍSTUPY A KONTEXTY PERCEPCIE MENŠINOVEJ OTÁZKY V SLOVENSKEJ REPUBLIKE VO VYBRANÝCH ŠTÁTOCH EURÓPSKEJ ÚNIE

Zuzana Poláčková

Cieľom príspevku je analýza a hodnotenie vedeckej literatúry v západnej Európe o menšinovej problematike v geopolitickom priestore strednej Európy v kontexte „nového prostredia“ (new environment). „Nové prostredie“ sa v priestore strednej a východnej Európy podľa analytikov a politológov zo západnej Európy formuje v rámci integračného a reformného procesu po roku 1989. Problematika menšín a ich vzťahu k majoritnému obyvateľstvu, resp. k štátu, v ktorom žijú, a k materskému štátu, s ktorým ich viaže spoločný jazyk a kultúra, je hodnotená v takýchto článkoch najmä z troch aspektov. Z aspektu europeizácie, t. j. vplyvu európskych inštitúcií a jeho ambivalentného charakteru a z aspektu transformácie a demokratizácie spoločnosti, ktorý vo vzťahu k menšinám vystupuje vo vedeckej literatúre ako spôsob uplatňovania občianskeho princípu. Postavenie menšín v strednej Európe je analyzované aj v kontexte súčasného posilňovania etnicity, jej rozvoja a tlaku na okolie a jej možných implikácií na štruktúry EÚ. V tomto prípade predstavuje snád' najpregnantnejší príklad maďarský Status law, *zákon o postavení zahraničných Maďarov*, resp *zákon o postavení Maďarov za hranicami*.¹ Tomuto zákonu a jeho hodnoteniu sa budem venovať na konci príspevku – v kontexte stručnej analýzy celoeurópskej diskusie o nových formách občianstva.

O europeizácii existuje v súčasnosti veľké množstvo vedeckej literatúry.² Až do 90. rokov sa v európskych štúdiách uprednostňoval spôsob analýzy, ktorá reflektovala prístup zdola nahor, teda analýzu vplyvu európskych inštitúcií na inštitúcie jednotlivých štátov. V posledných rokoch sa v európskych štúdiách presadil syntetizujúci prístup, ktorý usiluje o obojsmernú interpretáciu vzájomného vplyvu, teda tak vnútropolitických, ako aj európskych aktérov tohto zložitého procesu. Takýto prístup umožňuje sformulovať komplexnejší pohľad na proces europeizácie a dynamiku jeho vývoja. Pretože väčšina európskych štátov je multietnická a diverzita vyžaduje priestor na vyjadrenie rôznosti záujmov, integračný kontext by bez diverzifikácie vytváral tlak presadzujúci asimiláciu. Europeizácia vo vzťahu k menšinám preto na jednej strane znamená vyhnúť sa rozpadu národných štátov, ale súčasne na druhej strane rešpektuje diverzitu, ktorá existuje vo vnútri štátov. Janusz Bugajski, ktorý je riaditeľom projektu východná Európa v Center for Strategic and International Studies in Washington, D. C. vo svojom článku *Between Ethnicity and Citizenship, Eastern Europe's Cross Border Minorities* napísal, že v regióne strednej Európy môžeme porovnávať dva protirečivé vývojové trendy a tendencie: Po prvé, nárast samosprávy medzi menšinami a sústredenie sa na etnicitu ako princíp organizácie

-
- 1 Podľa Jozefa Kissa, pracovníka ÚPV SAV a uznávaného experta na postavenie maďarskej menšiny v SR, môžeme tento termín pre maďarské menšiny v horeuvedenom zákone z maďarčiny do slovenčiny preložiť trojakým spôsobom: *národná menšina*, resp. *súčasť národa*; *Maďari za hranicami* (Maďari, ktorí žijú v oblastiach, ktoré Uhorsko stratilo po podpísaní Trianonskej dohody); zákon nebol určený pre tzv. zahraničných Maďarov, t. j. Maďarov žijúcich v Kanade a USA.
 - 2 Pozri uvedenú literatúru v Cheng Yu Huang: The Paradox of the Conceptualisation of Europeanisation, Queen's Papers on Europeanisation, No.3/2004: <http://www.qub.ac.uk/ies/onlinepapers/pol.html>.

štátu.³ Po druhé, prehĺbenie demokratizácie na inštitucionálnej úrovni a členstvo v medzinárodných organizáciách kladú v prvom rade dôraz na občiansku a až potom na etnickú definíciu občianstva. Bugajski hodnotí situáciu Maďarov na Slovensku ako vyhovujúcu. Konštatuje, že veľké cezhraničné menšiny sú často chytené medzi divergentnými vývojovými trendmi v multikultúrnej strednej a východnej Európe. Postavenie maďarskej menšiny sa Bugajski snažil interpretovať maximálne komplexne. Podľa jeho názoru maďarská menšina reagovala na posilňovanie etnicity v majoritnom obyvateľstve, na „nové prostredie“ v Slovenskej republike, predovšetkým po roku 1998, zlepšením metód politickej komunikácie na celoštátnej a komunálnej úrovni v rámci domovského štátu, čo spätne posilnilo jej identitu a etnické cítenie, na druhej strane to ale z pohľadu majoritných politických elít, ale aj obyvateľstva vyvoláva nedôveru a niekedy zabraňuje plnému rozvoju občianskych práv. Dynamiku celého procesu ovplyvňuje aj tretí faktor. EÚ vyvíja tlak na presadzovanie čisto občianskeho konceptu bez akéhokoľvek národného a kultúrneho zafarbenia. Kvalitu Bugajského analýzy v tomto článku však znižuje fakt, že maďarskú menšinu porovnáva s albánskou a rómskou. Bugajského článok slúži ako príklad zistenia, že politologické články autorov zo západnej Európy a Ameriky, ktoré bývajú väčšinou zamerané na analýzu a následnú komparáciu postavenia viacerých menšín v strednej a východnej Európe, (napr. maďarskej, albánskej rómskej; tieto tri menšiny sú v súčasnosti ich favorizovaným objektom záujmu), neumožňujú pochopiť rozdiely v postavení menšín v rozličných štátoch. Takéto články súčasne na záver formulovanými zovšeobecňujúcimi konštatovaniami stavajú maďarskú menšinu na Slovensku veľakrát do rovnakého postavenia, ako majú napr. Albánci v Kosove, čím posúvajú aj menšinovú politiku v SR na Balkán, čo samozrejme mení aj optiku pohľadu na možnosti a nebezpečie etnického konfliktu v SR.

K pojmu europeizácia sa vyjadruje aj E. Harris vo svojom článku *Europeanization of Slovakia*.⁴ Podľa článku predstavuje SR veľmi vďačný a výhodný objekt pre výskum pojmu europeizácia. Slovensko za Mečiara nazýva *disqualified candidate for european integration* a od roku 1998 *most successful pupil*.⁵ V článku analyzuje spôsob, akým proces europeizácie ovplyvnil prístup k menšinovým otázkam na Slovensku, resp. ako na postavenie menšín v SR vplýva demokratizačný proces a jeho prehĺbenie pod vplyvom EÚ. Europeizáciu chápe ako priestor, v ktorom sa odohráva debata o politike štátu, europeizácia mení aj diskusiu o možných prostriedkoch riešenia politických problémov. Argumentuje, že zatiaľ čo v štátoch, ktoré sa stali členmi EÚ skôr, znamená europeizácia obojsmerný proces *from top-below and from bottom-up*,⁶ v prípade Slovenska ide skôr o zaujímavý modelový vzor reformného štátu, v ktorom je tento proces viac-menej jednosmerný. Zdôvodňuje to najmä skutočnosťou, že SR je novým, ešte neskúseným členom EÚ, ktorý je viac objektom ako uvedomelým subjektom participujúcim cieľavedome na dianí v EÚ a presadzujúcim svoje strategické potreby a zámery. Súčasne však podčiarkuje, že SR nepredstavuje žiadnu výnimku. V prípade každého nového členského štátu sa viac presadzuje vplyv z EÚ smerom dolu do jednotlivého štátu, v tomto prípade do SR. Europeizácia sa chápe ako zastrešujúci termín pre výskum vplyvu európskej integrácie na politiku

3 BUGAJSKI, J.: Between Ethnicity and Citizenship: Eastern Europe's Cross Border Minorities. In: Minorities and Tolerance. Central and Eastern Europe & the NIS, Part II, Washington D. C. 2002, s. 41 – 53.

4 HARRIS, E.: Europeanization of Slovakia. In: Comparative European Politics, 2004, 2, Palgrave Macmillan, London, s. 185 – 211.

5 ...diskvalifikovaný kandidát; najúspešnejší žiak...

6 ...zhora nadol a zdola nahor.

spoločnosti daného štátu v rámci svojho teritoriálneho a politického dosahu. Súčasne však, ako píše Claudio Radaelli, existuje medzi spoločenskými vedcami zaoberajúcimi sa pojmom europeizácia konsenzus v otázke, že europeizácia je vo svojej podstate všeobecný a komplexný pojem, ktorý je potrebné pre jednotlivé prípadové štúdie, ako napr. pre Slovensko bližšie špecifikovať. V prípade Slovenska je žiaduce zacieliť výskum konkrétne na problematiku menšín, nových foriem občianstva.⁷ Radaelli zastáva názor, že europeizácia v prípade postkomunistických transformujúcich sa krajín je sociálny konštrukt, ktorý je zvonku, zo strany nadnárodného spoločenstva implantovaný na národný štát. V rámci tohto konštatovania by sme, podľa môjho názoru, mohli viesť zaujímavú paralelu medzi situáciou po 1. svetovej vojne a po roku 1989. Po 1. svetovej vojne sa víťazné mocnosti snažili implantovať do politických systémov nástupníckych štátov model politického národa, preferujúceho asimiláciu menšín. V súčasnosti sa európske spoločenstvo usiluje o implantáciu princípov nadnárodného spoločenstva, ktoré vo vzťahu k menšinám nedostatočne zohľadňujú ich špecifiká. Situácia má podobné charakteristiky v tom zmysle, že po 1. svetovej vojne išlo o vznik nových nástupníckych štátov a v prípade SR po roku 1993 ide tiež o nástupnícky štát, čiže aj v tomto ohľade môžeme vytipovať určité paralely. Súčasný stav v EÚ, ktorá ešte nepredstavuje úplne kohéznú entitu, nám formuláciu komparácie a paralel umožňuje. Radaelli sa zamýšľa aj nad tým, nakoľko by europeizácia mohla predstavovať a predstavuje vágny pojem. V týchto intenciách vyjadruje v závere názor, že vo vzťahu k SR sa inštitucionálna europeizácia uskutočnila rýchlejšie ako sociálna. Jeho postreh dokumentuje aj zaujímavá štúdia belgického politológa Petera Vermeerscha, ktorý skúma vplyv rozšírenia EÚ na národné politiky v strednej Európe.⁸ O europeizácii a jej obojsmernom vplyve tvrdí, že kandidátske krajiny si dokázali prispôbiť európsku menšinovú agendu svojim partikulárnym záujmom. V tomto kontexte uvádza príklad Maďarska a SR. Maďarsko zmiernilo pôvodnú formuláciu zákona o ochrane maďarských menšín za hranicami predovšetkým z dôvodov vnútropolitických a regionálnych záujmov i záujmov dobrého susedstva a v neposlednom rade aj preto, aby mohlo v tomto smere vyvíjať nátlak na svojich susedov kvôli ochrane maďarských menšín žijúcich v týchto štátoch. Napokon však túto objektívnu nevyhnutnosť prezentovalo ako akceptovanie európskych noriem. Podobne môžeme chápať aj vývoj na Slovensku a účasť Strany maďarskej koalície vo vláde, ktorú podľa Vermeerscha rovnako nemožno navonok prezentovať ako vplyv europeizácie, ale, a v tom sa s ním dá plne súhlasiť, ako politickú a spoločenskú nevyhnutnosť. Vermeersch v analýze konštatuje, že nakoľko medzi samotnými pôvodnými 15 štátmi EÚ existujú veľké rozdiely v menšinovej politike, museli inštitúcie EÚ poskytnúť manévrovací priestor aj novým členom. V tomto zmysle uvádza odporúčanie zo strany EÚ zaviesť kolektívne práva pre menšiny v prístupujúcich štátoch, ale na druhej strane aj fakt, že od svojich pôvodných členov to EÚ nežiadala. V závere hodnotí pragmatický postup EÚ v otázke ochrany menšín, ktorý spočíva v tom, že ju už natoľko nezaujima otázka teritoriálnych etnických menšín, skôr sa začala koncentrovať na riešenie otázky Rómov, čo je závislé aj od otázok migrácie, hľadania azylu a obáv európskeho obyvateľstva pred príchodom imigrantov. Teda od problémov, ktoré trápia pôvodné štáty EÚ.

7 RADAELLI, C. M. – FATHERSTONE, K. (Eds): *The Politics of Europeanization*, Oxford 2003, 364 s.

8 VERMEERSCH, P. (2005-forthcoming). *Marginality, advocacy, and the ambiguities of multiculturalism. Identities: Global Studies in Culture and Power*, 12(4).

Analýze vzťahu etnického a občianskeho v kontexte europeizácie sa v súčasnosti venujú mnohé akademické diskusie o občianstve, európskom občianstve, štátnom občianstve a občianskych právach pre menšiny. Rozlišujú dvojaký druh menšín: staré, tzv. autochtónne menšiny a nové – tzv. alochtónne menšiny, ktoré prišli do štátov EÚ po 2. svetovej vojne, ako napr. Turci v Nemecku, resp. Marokánci v Holandsku. Národné menšiny usilujú o samosprávu a autonómiu, zatiaľ čo imigranti chcú jazykové a kultúrne, prípadne náboženské práva. Ako príklad uvádzam diskusiu, ktorá sa uskutočnila v januári 2001 v rámci sympózia *Citizenship, National minorities in Europe, History, Theory and Practice*.⁹ Zúčastnili sa na nej účastníci z viacerých krajín EÚ, Angličania, Nemci, Španieli a Portugalci. Zaoberali sa pojmom občianstva a zhodne konštatovali, že je to komplexná otázka. D. Miller z Veľkej Británie uviedol, že v súčasnosti môžeme rozlíšiť dva prístupy k občianstvu, resp. občianskemu princípu. Občianstvo ako právny status; z tohto hľadiska nevidí problém exekúcie občianskych práv v spoločnosti. Pozornosť odporúča venovať skôr sociálno-politickej úlohe občianskeho princípu. V tomto zmysle je občianstvo chápané ako potenciálny zdroj integrácie pre spoločnosti, štátne útvary, ktoré sú silne diverzifikované. Ako príklad uviedol Veľkú Britániu, kde testy z občianskej náuky, v ktorých sú uvedené práva a povinnosti občanov, umožňujú lepšie začlenenie imigrantov. Občiansky princíp v Európe charakterizuje ako viacúrovňový fenomén, existujúci na európskej úrovni, štátnej a subštátnej, keď skupiny majú občianske práva ako menšiny. Zdola nahor, smerom od štátov k EÚ stráca občiansky princíp na kultúrnych špecifikách a stáva sa čisto občianskym pojmom. Pri opačnom postupe, zhora nadol, občianstvo naopak získava na kultúrnych determinantách. Protirečenie vidí v tom, že občiansky princíp v EÚ je založený na predpoklade, že kultúra je irelevantná. Na ilustráciu tohto konštatovania uvádza napr. Chartu základných práv EÚ, Zmluvu o ústave pre Európu. V tejto súvislosti ho zaujíma otázka, či obmedzovaním štátnej suverenity EÚ na jednej strane, bude znamenať, že obmedzí aj suverenitu menšinových skupín. Na druhej strane sa tým však utvorí priestor pre menšiny, aby priamo komunikovali s orgánmi EÚ, čo môže byť lepšie pre ochranu ich práv.

V rámci diskusií o prehĺbení európskej integrácie vo vzťahu k menšinám čoraz viac dochádza k porovnávaniu postavenia a práv národných, resp. národnostných menšín a imigrantov, teda už vyššie spomenutých autochtónnych a alochtónnych menšín. Väčšinou sú tieto dve skupiny rozlišované nasledovným spôsobom: národné menšiny sa usilujú o samosprávu a autonómiu, zatiaľ čo imigranti chcú len kultúrne, prípadne náboženské práva. Súčasne je rozdiel aj medzi imigrantami: imigranti zvnútra EÚ majú občianske práva, vid' charta, zatiaľ čo imigranti spoza hraníc EÚ tieto práva nemajú. V súčasnosti prebieha debata o tzv. multiobčianstve, ktoré mnohé štáty odmietajú. V tomto kontexte je treba sa vrátiť k maďarskému *Status law*, zákonu o Maďaroch za hranicami, ktorý vychádzal z tejto debaty o viacerých súčasne existujúcich formách občianstva, pričom sa snažil o zjednotenie Maďarov žijúcich za hranicami a o exteritoriálny výklad občianstva presahujúceho z jedného štátu do druhého štátu. Prvýkrát bol tento zákon prijatý v júni 2001 v Maďarsku, zo strany tzv. Benátskej komisie (European Commission through Law of the Council of Europe) mu však bola vytknutá exteritorialita, vytváranie problematického politického zväzku medzi materským a domovským štátom pre minori-

9 CITIZENSHIP AND NATIONAL MINORITIES IN EUROPE: HISTORY, THEORY AND PRACTICE. A seminar series jointly sponsored by the European Studies Centre and the Centre for International Studies St. Antony's College, University of Oxford 2001. In: <http://www.sant.ox.ac.uk/areastudies/lecturesarchive/Tanase.htm>

ty a napokon unilaterálnosť, teda rozhodovanie bez spolupráce a dohody so susedmi a z toho vyplývajúce poškodzovanie dobrých vzťahov so susedmi. Tento zákon bol predovšetkým pod vplyvom medzinárodného spoločenstva o dva roky neskôr v roku 2003 v Maďarsku doplnený. V súčasnosti vedecká literatúra v západnej Európe – predovšetkým anglická, holandská, ale aj francúzska, reflektuje problematiku maďarskej menšiny v strednej Európe, predovšetkým na Slovensku a v Rumunsku, cez prizmu tohto zákona. Články publikované v *Politique étrangère*, ktorú vydáva L'Institut français des relations internationales sa napr. čudujú faktu, že Maďarsko ako suverénny štát akceptovalo výhrady európskej inštitúcie. Na druhej strane sa zamýšľajú nad tým, či by Maďarsko nemalo presadzovať zavedenie menšinových práv do Zmluvy o ústave pre Európu.¹⁰ Referendum, ktoré sa konalo 5. decembra 2004 v Maďarsku o dvojitom občianstve a ktoré inicioval Svetový zväz Maďarov a občianske organizácie na Slovensku a v Rumunsku, je v článkoch často považované za víťazstvo europeizmu nad nacionalizmom. Francúzi sa vyhli termínu *materský štát, súčasť národa* a používajú podobne ako v slovenčine termín *les minorités hongroises hors des frontières* alebo *les minorités d'outre-frontières* (menšiny za hranicami /mimo hraníc). V tejto súvislosti je vhodné uviesť, že v anglofónnej literatúre sa používa pre menšiny za hranicami termín *kin-minority* (pokrvná menšina, *kin* – pokrvné rodové príbuzenstvo) a pre Maďarsko *kin-state*, resp. *home-state* (domáci štát). Tieto tri termíny *kin-minority*, *kin-state* a *home-state* boli oficiálne použité tzv. Benátskou komisiou v ich oficiálnej správe o preferenčnom režime pre národné menšiny zo strany ich materského štátu, t. j. Maďarska. Toto tvrdenie nájdeme v publikácii *The Hungarian Status Law Nation Building and/or Minority Protection*, v ktorej tím autorov z Japonska, Maďarska, Veľkej Británie, Slovenska a Rumunska kriticky hodnotí už spomínaný zákon.¹¹ Sama som sa s týmto termínom stretla v roku 1999 na letnej škole o európskych menšinách v Bolzane, kde tento termín v angličtine bežne používali maďarskí, talianski a rakúski spoločenski vedci. Predpokladám, že ide o termín preložený z maďarčiny priamo do anglického jazyka a nie opačne. V maďarčine ide o termín *materský štát, súčasť národa*, resp. Maďari za hranicami, ak hovoríme o tých Maďaroch, ktorí žijú v štátoch, ktoré s Maďarskom susedia, lebo Maďari v USA alebo v Kanade sú chápaní ako zahraniční Maďari. V tejto súvislosti vznikol pre mňa problém, ako termín prekladať (prekladom sa doposiaľ nezaoberal ani Etnologický ústav SAV, kde som uvedený problém konzultovala).

V súvislosti s termínmi europeizácia a občiansky princíp, resp. jeho uplatnenie v strednej a východnej Európe a vedecká literatúra zo západnej Európy možno konštatovať, že vedecká spisba v západnej Európe reflektuje predovšetkým fakt, že prehlbujúca sa európska integrácia v 21. storočí bude pravdepodobne smerovať opäť k všeobecnejším formuláciám a syntéze menšinových a ľudskoprávných aspektov vnútroštátneho, medzinárodného a európskeho práva. Na druhej strane musia tak reformné štáty, ako aj vyspelé štáty Európy čeliť na začiatku 21. storočia niektorým negatívnym dôsledkom vyplývajúcim z globálnej súťaže a mobility, ktorú sprevádza sociálna a politická neistota, narastanie etnického a kultúrneho konfliktu a anachronizmus spojený s posilňovaním myšlienky národného štátu a národnej kultúrnej tradície. Mnohé štáty Európy sa musia vyrovnávať s hľadaním novej rovnováhy medzi národnou identitou

10 MENTRÉ, G.: Hongrie, Estonie, Lettonie: L'Union européenne et la citoyenneté. In: *Politique étrangère*, Printemps 2004, Paris 2004, s. 137 – 150.

11 KÁNTOR, Z. – MAJTÉNYI, B. – IEDA, O. – VIZI, B. – HALÁSZ, I. (Eds): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*, Slavic Eurasian Studies, No. 4, Sapporo 2004, s. 629.

a otvorením sa globálnej kultúrnej zmene. Projekt rozširovania, inštitucionálneho upevňovania a homogenizácie EÚ je súčasťou tohto procesu. V spoločnej Európe si rôzne národy a menšiny spolu s veľkým počtom imigrantov prichádzajúcim z ostatných častí sveta budú musieť vytvoriť spoločný modus vivendi. Ak si imigranti, ktorí sú predstaviteľmi etnických a náboženských menšín, želajú za každú cenu uchovať svoju odlišnú identitu, t. j. nie sú ochotní akceptovať určitý stupeň integrácie do hostiteľskej spoločnosti, tak sa v tejto súvislosti vynára otázka, akým spôsobom sa Európa môže, resp. dokáže vyhnúť dezintegrácii demokratických štruktúr a súčasne sa vysporiadať s prítomnosťou neasimilovateľných menšín, ktorých politické požiadavky, kultúrne hodnoty a sociálne správanie môžu ohroziť jej stabilitu a sociálnu kohéziu. Vedecká diskusia v západnej Európe reflektuje aj tieto obavy a potenciálnu hrozbu, s ktorou sú práve v tomto geopolitickom priestore Európe najviac konfrontovaní.

Literatúra:

- BUGAJSKI, J.: Between Ethnicity and Citizenship: Eastern Europe's Cross Border Minorities. In: Minorities and Tolerance: Central and Eastern Europe & the NIS, Part II, Washington D. C. 2002, s. 41 – 53.
- HARRIS, E.: Europeanization of Slovakia. In: Comparative European Politics, 2004, 2. Palgrave Macmillan, London, s. 185 – 211.
- KÁNTOR, Z. – MAJTÉNYI, B. – IEDA, O. – VIZI, B. – HALÁSZ, I. (Eds): The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection, Slavic Eurasian Studies. No. 4, Sapporo 2004, s. 629.
- Radaelli, C. M. – Fatherstone, K. (Eds): The Politics of Europeanization. Oxford 2003, 364 s.

NEW APPROACHES AND CONTEXTS OF MINORITY ISSUES PERCEPTION IN THE SLOVAK REPUBLIC EVALUATED BY SELECTED STATES OF EUROPEAN UNION

Resumé

The author of the paper is evaluating the scientific bibliography and public discussion in the West Europe in regard to minority issues in the geo-political space of Central Europe in the context of a „new environment“. „New environment“ in the space of the Central and Eastern Europe according to analysts and politologists from the Western Europe is forming in the frame of the integration and reform processes after year 1989. The minority issues and their relation to the majority nation, resp. to the state in which they live and to the kin state, to whom they are connected by a common language and culture, is evaluated from three aspects. From the aspect of Europeanization, that is, influence of an impact of European institutions and its ambivalent character, from the aspect of transformation of society, which ion relation to minorities in the scientific literatures acting as the mode of application of civic principle. The status of minorities in the Central Europe is analysed also in the context of present reinforcement of ethnicity, its development and pressure upon its environment and its possible implications upon the EU structures.

NÁRODNOSTNÁ POLITIKA V RÁMCI EURÓPSKEJ ÚNIE

Mojmír Benža

Ak chce mať Slovenská republika koncepciu národnostnej politiky, ktorá bude otvorená najmä do budúcnosti a nebude riešiť len predpojatosti a predsudky z minulosti, musia si jej predstavitelia stanoviť základné priority, strategické ciele nielen v hospodárskej a bezpečnostnej rovine, ale tiež v spoločenskej a kultúrnej oblasti. V spoločenskej rovine by mala byť strategickým cieľom, ku ktorému by smeroval spoločenský vývoj v Slovenskej republike, občianska spoločnosť. V prvom rade treba sa však dohodnúť, ako bude občianska spoločnosť chápaná: Bude to spoločnosť slobodných, svojprávných a rovnoprávných občanov s vymedzenými právami, povinnosťami a zodpovednosťou, s právnym, racionálnym aj citovým vzťahom k štátu, ktorého sú občanmi, alebo budeme za občiansku spoločnosť považovať všetky inštitúcie jeho občanov, ktoré existujú mimo štátu. V prvom prípade sa štát vníma ako spoločensky významná hodnota, ktorú treba pestovať a chrániť. V druhom prípade je štát vnímaný ako niečo, čo je spoločnosti cudzie, čo sa dá nahradiť, v krajnom prípade až čosi nepotrebné.

1. mája 2004 bola Slovenská republika spolu s ďalšími štátmi prijatá do Európskej únie. Odrazí sa alebo sa už odrazila táto skutočnosť v živote menšín, ktoré žijú v novoprijatých štátoch? Národnostná politika nepatrí k agendám Európskej únie (ďalej EÚ). Osobne som dokonca rád, že nateraz nie je jej agendou, že sa nenašlo pre ňu ani miesto v návrhu zmluvy zakladajúcej *Ústavu pre Európu*. Napriek tomu som presvedčený, že k zmenám v tomto smere rozhodne príde, musí prísť.

Každý človek má počas svojho života rôzny počet rôznych identít, ktorými sa navonok prezentuje voči svojmu okoliu. Z nich sú pre túto úvahu dôležité dve identity – etnická príslušnosť a štátna príslušnosť. V prvom rade každému občanovi z novoprijatých štátov do EÚ pribudla k týmto jeho dvom rozdielnym identitám tretia – „európska“. Myslím si, že veľmi rýchlo sa s ňou stotožnia nielen príslušníci majoritných národov, ale aj príslušníci menšín z novoprijatých štátov, lebo pri pohybe po území EÚ budú musieť občanom z pôvodných členských štátov asi až príliš často pripomínať, že „aj my sme občania EÚ.“ Európska identita v tejto rovine neprinesie žiaden negatívny dopad na príslušníkov národnostných menšín.

Príslušníci národnostných menšín si však musia zvyknúť, že v rámci EÚ budú v prvom rade vnímaní ako občania členských štátov, nie ako príslušníci národnostných menšín. To znamená, že Slováci žijúci v Českej republike budú mimo nej vnímaní ako Česi a Maďari žijúci v Slovenskej republike budú vnímaní ako Slováci, hoci hovoriaci iným materinským jazykom. Zdôrazní sa tak význam štátnej/občianskej príslušnosti. Každý štát v prístupujúcej zmluve k EÚ dohodol pre seba a svojich občanov iné podmienky vstupu. Už táto skutočnosť môže v sebe niesť nebezpečenstvo oslabenia etnickej identity, zvlášť u príslušníkov mladších generácií. Tí sa budú najčastejšie pohybovať mimo svojho materského štátu, budú vystavení tlaku integrovať sa do nového prostredia. V dôsledku toho sa u nich môžu oslabiť väzby na ich etnické spoločenstvo.

Ukazuje sa preto otázka, ako bude vyzerat' alebo ako by mala vyzerat' národnostná politika štátov v podmienkach členstva v EÚ. EÚ vyžaduje rovnaké zaobchádzanie s každým bez ohľadu

na jeho rasovú, etnickú alebo náboženskú príslušnosť. Podrobnejšie a jednoznačne v tomto smere hovorí návrh *Ústavnej zmluvy pre Európu* v hlave III Rovnosť, v čl. II-20 až II-22.

Článok II-20 Rovnosť

Každý je rovný pred zákonom.

Článok II-21 Zákaz diskriminácie

- 1. Je zakázaná akákoľvek diskriminácia z akéhokoľvek dôvodu, ako je pohlavie, rasa, farba pleti, etnický alebo sociálny pôvod, genetické charakteristiky, jazyk, náboženstvo alebo viera, politický alebo iný názor, príslušnosť k národnostnej menšine, majetok, narodenie, postihnutie, vek alebo sexuálna orientácia.*
- 2. V rámci uplatňovania Zmluvy o založení Európskeho spoločenstva a Zmluvy o Európskej únii a bez toho, aby boli dotknuté osobitné ustanovenia týchto zmlúv, je zakázaná akákoľvek diskriminácia z dôvodu národnosti.*

Článok II-22 Kultúrna, náboženská a jazyková rôznorodosť

Únia rešpektuje kultúrnu, náboženskú a jazykovú rôznorodosť.

Ako bude vyzerat' národnostná politika v členských štátoch EÚ bude záležať v prvom rade od budúceho smerovania, základného charakteru, vnútorného štátoprávneho usporiadania EÚ, až potom od vlastnej konkrétnej situácie.

Návrh zmluvy pre Európsku úniu je koncipovaný pre potreby súčasnosti a blízkej budúcnosti. Jej text je výsledkom mnohých kompromisov. Napriek tomu som očakával aspoň náznak predstáv o ďalšej budúcnosti Európskej únie. Mám pocit, ako keby si ideoví projektanti únie ponechávali priestor na manévrovanie a nateraz nechcú jasnejšie povedať, v čom vidia jej budúcnosť z hľadiska organizácie, usporiadania a fungovania. Bude to Európa národov, Európa regiónov alebo Európa národných štátov? Najčastejšie sa spomínajú prvé dve možnosti. Obe však vo svojich dôsledkoch znamenajú potlačenie či popretie základných funkcií národného štátu, dovoľm si dokonca tvrdiť, že priam jeho zánik. Obe by v konečnom dôsledku znamenali vznik zloženého *superštátu*. V prípade Európy národov sú dve možnosti: buď federatívny štát založený na etnickom princípe, alebo unitárny štát. V prípade Európy regiónov prichádza do úvahy len unitárny štát na územnom princípe, nerešpektujúci etnickú skladbu Európy. História Európy za ostatné dve storočia jednoznačne dokumentuje, že mnohonárodné unitárne štáty sa často zmiatli v etnických nepokojoch a v konečnom dôsledku sa rozpadli. Rovnako sa rozpadli aj federatívne štáty založené na etnickom princípe.

Národný štát bol a je pre európske národy príťažlivý, či si to chceme alebo nechceme priznať. Ľudstvo za 6 tisíc rokov svojho vývoja, pokiaľ ide o najvyššiu formu organizácie spoločnosti, nevymyslelo nič dokonalejšie ako štát. Druhou otázkou je, aký charakter by mal mať štát, ako by mal v prítomnosti a v budúcnosti fungovať, zvlášť v Európe, v ktorej niet etnický čistého štátu. A tak sa vraciam vyššie vyslovená myšlienka, že by to mal byť občiansky štát, ktorý vyrástol z národného štátu, a mal by dôsledne fungovať na občianskom princípe. Dôsledné uplatnenie občianskeho princípu v štáte by však znamenalo zmenu prístupu k národnostnej politike nielen v prostredí národného štátu, ale tiež v medzinárodných organizáciách, najmä však v Rade Európy.

Druhou zásadnou otázkou, ktorou sa treba zaoberať v rámci prípravy koncepcie národnostnej politiky Slovenskej republiky je vzťah medzi etnickou/národnou a štátnou/občianskou

identitou. Už na minuloročnej konferencii sa tejto otázky dotkla M. Gbúrová v závere svojho referátu, keď hovorila o viacerých možnostiach vymedzovania vzťahu medzi národným a občianskym. Na prvom mieste spomenula vzťah konkurencie – národné stojí proti občianskemu; potom vzťah nadväznosti – občianske je dovŕšením národného; ďalej vzťah komplementarity – národné a občianske sa navzájom dopĺňajú a nakoniec vzťah rovnocennosti – národné aj občianske sú zložkami toho istého procesu. Teoreticky možno hovoriť aj o ďalších možnostiach vymedzenia vzťahu medzi národným a občianskym, medzi národnou/etnickou a občianskou/štátnou identitou, o vzťahu nadržanosti – národné je nadržané občianskemu alebo občianske je nadržané národnému. Uplatnením starého právneho princípu *primus inter pares* možno hovoriť aj o inom – o rovnocennom vzťahu medzi oboma zložkami, ale s tým rozdielom, že jedna z nich je vždy prvá. Vo vzťahu k problematike, ktorú riešime, teda k príprave koncepcie národnostnej politiky, by sme mali preferovať práve túto možnosť.

V modernom, demokratickom štáte by takéto usporiadanie vzťahov medzi etnickou a občianskou identitou na princípe *primus inter pares* nemalo znamenať, že etnická identita má menšiu, nižšiu hodnotu ako občianska identita. Obe musia pre spoločnosť predstavovať pozitívne hodnoty, hodné rozvoja a ochrany. Hoci obe majú základ v subjektívnych pocitoch, v prípade občianskej identity má táto niečo navyše. Obsahuje právny vzťah k štátu, ktorý je upravený jeho právnym poriadkom. Etnickú identitu možno mať aj nemať, možno ju manifestovať, alebo len deklarovať a v skutočnosti mať inú, mať ju nemennú, ale aj meniť podľa situácie. V prípade občianskej identity ju taktiež možno mať, ale aj nemať, ale stále tu bude existovať právny vzťah jedinca k štátu. Jedinec bez právneho vzťahu ku konkrétnemu štátu je v konečnom dôsledku bezprávný človek. Zmena, získanie alebo zánik právneho vzťahu medzi jednotlivcom a štátom sú vždy spojené s množstvom právnych úkonov, ktoré v prípade etnickej identity neexistujú.

Vo vzťahu etnickej a občianskej identity preferujem medzi nimi takto usporiadaný vzťah, vychádzajú v tejto úvahe zo záverov Alvina a Heidi Tofflerovcov (2001), ktorí, keď charakterizovali vývoj ľudstva, identifikovali v jeho histórii tri civilizácie – roľnícku, technickú a znalostnú. K prvým dvom civilizáciám priradili aj základné formy štátu. Pre roľnícku civilizáciu je podľa nich charakteristický teritoriálny štát a pre technickú civilizáciu národný štát. V prípade znalostnej civilizácie neurčili žiadnu formu štátu, v jej prípade hovorili len o vláde, o vláde menšín. Ich konštrukciu si dovoľím doplniť tvrdením, že pre tretiu – znalostnú civilizáciu ľudstva bude charakteristický občiansky štát. Ak by v budúcnosti ľudstva mal byť najvyššou formou organizácie spoločnosti občiansky štát, ktorý sa prirodzeným spôsobom vyvinul z národného štátu, pokladám za prirodzené, že občianska identita by mala stáť nad etnickou identitou.

Uvedené by malo platiť za predpokladu, že občiansky štát budeme súčasne chápať ako právny a demokratický štát, ktorý na svojom území zaručuje všetkým občanom bez ohľadu na pohlavie, rasu, farbu pleti, jazyk, vieru a náboženstvo, politické či iné zmýšľanie, národný alebo sociálny pôvod, príslušnosť k národnosti, majetok, rod alebo iné postavenie všetky základné ľudské práva a slobody, medzi ktoré patrí aj právo človeka, občana slobodne rozhodovať o svojej etnickej identite – národnosti bez toho, že jeho rozhodovanie niekto ovplyvňoval. Súčasne musí štát garantovať, že nikoho nemožno z týchto dôvodov poškodzovať, zvyhodňovať alebo znevýhodňovať, že všetky spôsoby nátlaku smerujúce k odnáródňovaniu sú zakázané.

Vzhľadom na členstvo Slovenskej republiky v EÚ by sme pri koncipovaní národnostnej politiky nemali zabudnúť i na ďalšie súvislosti. Právo slobodného pohybu a právo na pobyt v rámci územia členských štátov, ktoré zaručuje EÚ pre občanov svojich členských štátov, znamená,

že by sa nanovo mali sformulovať, aspoň rámcovo, zásady, ktoré by upravili práva a povinnosti tak štátov, ako aj príslušníkov národnostných menšín, ktoré obývajú členské štáty. Tu sa natiska otázka, aké práva, definované najmä dokumentmi Rady Európy, si bude môcť uplatniť občan EÚ, ktorý je vo svojom materskom štáte príslušníkom národnostnej menšiny, ak bude žiť a pracovať v inom členskom štáte, v ktorom príslušníci jeho menšiny nežijú. Rovnaká otázka by mohla padnúť aj v súvisi s pobytom príslušníka majoritného národa z členského štátu EÚ, ktorý bude žiť a pracovať v inom členskom štáte.

Mnoho príslušníkov európskych národov z členských štátov EÚ žije nielen v Európe, ale prakticky po celom svete. EÚ sa začala zaujímať aj o tieto menšiny, keď v roku 2003 v Soluni v Grécku ich problém otvorila. Problematike európskych diaspór vo svete sa venovalo v roku 2004 stretnutie v Bruseli a v roku 2005 v Madride. Súčasne pripomínam, že v budúcnosti nepôjde len o príslušníkov európskych národov, ktoré žijú mimo štátu svojho materského národa, teda *autochtonné menšiny* európskych národov, ale tiež o *alochtonné menšiny*, t. j. príslušníkov mimoeurópskych národov, ktorí v čoraz väčšom počte prichádzajú z Afriky a Ázie na územie európskych štátov, a teda aj na územie EÚ.

Referát na minuloročnej konferencii som uzavrel návrhom niekoľkých problémov, o ktorých by bolo treba odborne diskutovať. Žiaľ, diskusia o nich nebola, ak za diskusiu nepovažujem odmietnutie zákazu politických strán, ktoré sú založené na etnickom princípe. Ak chceme zodpovedne naplniť cieľ vedeckého projektu, na riešení ktorého sa zúčastňujeme, t. j. vypracovať návrh koncepcie národnostnej politiky v súlade s európskymi štandardmi a cieľmi občianskej spoločnosti, musíme diskutovať o všetkých problémoch, ktoré sa riešenej problematike týkajú. Znovu preto predkladám súbor problémov o ktorých by sme mali diskutovať:

- Definovať funkcie a úlohy moderného a demokratického štátu.
- Jednoznačne definovať vnútorný občiansky charakter Slovenskej republiky. Deklarácia občianskeho charakteru musí nájsť dôsledné uplatnenie v celom právnom poriadku aj v politickej praxi Slovenskej republiky.
- Stanoviť základné priority Slovenskej republiky nielen v hospodárskej a bezpečnostnej rovine, ale tiež v spoločenskej a kultúrnej rovine. V spoločenskej rovine by to mala byť občianska spoločnosť.
- Stanovenie občianskych práv pre všetkých občanov dôsledne na občianskom princípe.
- Odstránenie tzv. pozitívnej diskriminácie, t. j. zvýhodňovania vo vzťahu k príslušníkom etnických menšín.
- Uloženie všetkým občanom štátu povinnosť ovládať štátny jazyk.
- Úprava školskej politiky, ktorá by mala jednoznačne hovoriť o rozsahu, stupňoch výučby, za ktoré zodpovedá štát. Mala by tiež jednoznačne definovať povinnosť výučby štátneho jazyka a rozsah výučby v štátnom jazyku a v jazykoch príslušníkov etnických menšín.
- V súvisi so školskou politikou sa treba zaoberať i problémom výchovy k tolerancii, vlastenectvu a lojalite voči štátu. Problematika tolerancie, vlastenectva a lojality sa netýka len školy, ale rovnakou mierou aj rodiny a masmédií.
- V súvisi s výchovou k vlastenectvu treba presadiť aj v prostredí príslušníkov menšín výchovu k občianstvu bez neprimeraného zdôrazňovania menšinového postavenia.
- Zákaz politických strán, ktoré sú založené na etnickom princípe.

Ak sa tento súbor prác nemá stať len priestorom, v ktorom každý autor prinesie len prezentáciu toho, čo bolo, prípadne čo je, ak nebudeme hovoriť o tom, čo by malo byť, ak nebudeme hovoriť o problémoch, ktoré s cieľom nášho projektu súvisia, bude naša doterajšia námaha zbytočná.

Literatúra:

Návrh zmluvy zakladajúcej Ústavu pre Európu. Luxemburg : Úrad pre vydávanie úradných publikácií Európskych spoločenstiev, 2003, 320 s.

TOFFLER, A. – TOFFLEROVÁ, H.: Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky. Praha : Dokořán, 2001, 125 s.

AN ETHNIC POLICY IN THE FRAME OF THE EUROPEAN UNION

Resumé

The nature of the ethnic policy in the individual member states of the EU will be depended on the actual situation in the member states and also on their future direction and internal arrangement. According to the author, the aim of the endeavors in the future should be the civic state, which grown out of the ethnic state and which should operate consistently on the civic principle. In regard to the membership of the Slovak Republic in the the EU, in the projection of the ethnic policy, other relations, namely the right of the free movement and right to reside on the territory of the other members states should be taken into the consideration

A second question, which is analysed by the author, is the relation between the ethnic/national and state/civic identity. The author is applying the legal principle *primus inter pares*, which respects a equal principle between the both ethnic communities, however with the difference that one of them is always the primary. The ethnic policy in the frame of the EU should prefer namely this possibility. In a modern democratic state, the both identities must for the society be positive values, worth a development and protection.

In his conclusion the author is suggesting a circle of issues, about which, in the frame of preparation of a conception of an ethnic policy, should be necessary to discuss.

ZÁKLADNÉ VÝCHODISKÁ MENŠINOVEJ POLITIKY NA SLOVENSKU OD ROKU 1918 PO SÚČASNOŠŤ

Martin Pekár

Menšiny na Slovensku 1918 – 1989

Od rozpadu Rakúsko-Uhorska v roku 1918 sa na území Slovenska do roku 1989 vystriedalo najmä pod vplyvom vonkajších faktorov a nepriaznivého geopolitického prostredia niekoľko politických systémov, z ktorých väčšina bola nedemokratická a totalitná.¹ Ich existencia sa spája s dnes už nejestvujúcim Československom (v rokoch 1918 – 1939 a 1945 – 1989) ako jedným z nástupníckych štátov habsburskej monarchie, príp. v rokoch 1939 – 1945 s existenciou samostatného Slovenska.

Okolnosti vedúce k vzniku Československa v roku 1918 a k stanoveniu jeho hraníc mali za následok, že otázka menšín, ich postavenia v štáte i otázka vzťahu jednotlivých minorít a štátotvornej majority sa stala mimoriadne citlivou. Na jednej strane bolo nevyhnutné dodržiavať medzinárodnoprávne záväzky týkajúce sa menšín, ktoré súviseli s riešením usporiadania pomerov v Európe po prvej svetovej vojne. Na druhej strane bol rodiači sa štát konfrontovaný s existenciou a najmä nespokojnosťou veľmi početných menšín.²

Národnostné menšiny sa stali početne významnou zložkou formujúcej sa spoločnosti. Ich podiel a osídlenie boli produktom stáročného historického vývoja. Dlhodobý plynulý vývoj, ktorý súvisel najmä s existenciou habsburskej monarchie, bol narušený výsledkami rokovaní veľmocí na parížskej mierovej konferencii po prvej svetovej vojne, druhou svetovou vojnou a striedaním politických systémov na území Slovenska v 20. storočí.

Na území Slovenska žil a žije celý rad národnostných menšín. Nie každej z nich prislúchal v 20. storočí rovnaký význam. Zo spoločensko-politického, hospodárskeho a kultúrneho hľadiska i z hľadiska vplyvu na našu súčasnosť patrilo dôležité miesto maďarskej, nemeckej, židovskej, rusínskej/ukrajinskej a rómskej menšine.

Početná maďarská menšina vznikla po určení štátnej hranice medzi ČSR a Maďarskom ako dvoma nástupníckymi štátmi zaniknutého Rakúsko-Uhorska. Podľa prvého povojnového sčítania ľudu z roku 1921 tvorili Maďari viac ako 21 % obyvateľov Slovenska. Príslušníci menšiny obývali súvislé územie pozdĺž južnej štátnej hranice, kde boli väčšinovým obyvateľstvom v niektorých okresoch s podielom nad 80 % (napr. Dunajská Streda, Komárno). Zmena hraníc po Viedenskej arbitráži v neprospech Slovenska znamenala zníženie počtu Maďarov. V druhej polovici 20. storočia po výmene obyvateľstva medzi Maďarskom a ČSR sa ich podiel ustálil približne na úrovni 10 – 12 %.

1 LIPTÁK, E.: Vonkajšie a vnútorné faktory formovania politických systémov na Slovensku. In: BARNOVSKÝ, M. (Ed.): Od diktatúry k diktatúre. Bratislava : Veda, 1995, s. 8 – 14.

2 Z pohľadu Slovenska sa ako najväčší problém oprávnene javila maďarská menšina, a to nielen kvôli svojej početnosti, ale hlavne pre väzby na materskú krajinu, ktorá sa v medzivojnovom období otvorene hlásila k politike revizionizmu.

Nemecká menšina na Slovensku bola pozostatkom staršieho stredovekého osídlenia. Nemci na Slovensku na rozdiel od sudetských Nemcov v Čechách neobývali súvislé územie. Viac ako polovica z nich sa koncentrovala v troch ostrovoch – oblasť Bratislavy, oblasť Spiša a kremnicko-pravnianska oblasť. Zvyšok príslušníkov menšiny žil rozptýlený po slovenských mestách (Prešov, Banská Bystrica, Nitra atď.). Celkovo netvorili ani 5 % obyvateľov Slovenska. Aj v okresoch s najsilnejším zastúpením sa ich podiel pohyboval nanajvyš okolo 30 % (Bratislava-mesto, Kremnica, Gelnica, Kežmarok), pričom k nemeckej národnosti sa tradične hlásila i časť Židov. Počas medzivojnového obdobia podiel nemeckej menšiny klesal. Obdobie rokov 1939 – 1945 znamenalo posilnenie minority, čo sa týka podielu na počte obyvateľstva, no najmä jej spoločensko-politického vplyvu. V súvislosti s výsledkami druhej svetovej vojny nemecká menšina na Slovensku takmer prestala existovať.³

Židia na Slovensku boli ako etnická skupina vnímaní len v medzivojnovom období, kedy svojou neodmysliteľnou prítomnosťou dotvárali kolorit miest a mestečiek, v ktorých sa koncentrovali. V roku 1921 žilo podľa štatistiky národnosti prítomného obyvateľstva roztrúsené po Slovensku približne 74 tisíc Židov (asi 2,5 % obyvateľstva). Vzhľadom na špecifický vzťah národnosti a konfesie v prípade Židov však ich skutočný počet mohol byť až dvojnásobný (najmä na úkor maďarskej menšiny). Najväčšie komunity žili v Bratislave, Košiciach a Michalovciach. Napriek svojej promaďarskej orientácii si aj po rozpade monarchie zachovali pozície vo verejnom a hospodárskom živote, čo spôsobovalo latentný antisemitizmus slovenskej majority. Preto sa rasové židovské zákonodarstvo v slovenskom štáte, ani deportácie spojené s vyvražďovaním nestretlo s výraznejším občianskym odporom. Bezprostredne po druhej svetovej vojne poznačilo židovskú komunitu vystaňovalectvo. Komunistický režim vnímal Židov ako náboženskú skupinu.

Rusínska/ukrajinská menšina obývala súvislé územie severovýchodného Slovenska, ktoré dnes hraničí s Poľskom a Ukrajinou. Toto prevažne chudobné a etnicky nevyhranené obyvateľstvo tvorilo po vzniku ČSR približne 3 % obyvateľov Slovenska. Existovali však oblasti, v ktorých mali Rusíni/Ukrajinci viac ako 70 %-ný podiel (okolie Medzilaboriec a Vyšného Svidníka). Po druhej svetovej vojne sa časť menšiny odsťahovala do Sovietskeho zväzu, zvyšku bola nanútená ukrajinská orientácia. Percentuálny podiel sa zmenšil na približne 1 %.

Špecifickú etnickú skupinu žijúcu na Slovensku predstavovali Rómovia. Časť z nich žila tradične kočovným či polokočovným spôsobom života, ktorý bol na ústupe najmä kvôli netolerancii zo strany ostatného obyvateľstva. Väčšina žila rozptýlene po Slovensku (najviac východom) a živila sa predovšetkým remeslom. Iba zlomok z nich však dosahoval priemernú životnú a vzdelanostnú úroveň, čo vplývalo na ich etnickú identitu. Počet Rómov na Slovensku sa iba odhaduje – koncom dvadsiatych rokov 20. storočia na 62 tisíc, koncom 40. rokov na 100 tisíc, koncom sedemdesiatych rokov na 179 tisíc.⁴

Osobitné miesto v národnostnej štruktúre Slovenska patrilo Čechom. Po vzniku ČSR prichádzali na Slovensko, aby zaplnili uprázdnené miesta v úradoch, školstve, armáde a pod., kde chýbali domáce ľudské zdroje. Tento proces bol v súlade so štátnou politikou a ideológiou čechoslovakizmu (viď nižšie). Najmä vďaka spoločenskému postaveniu sa Česi na Slovensku stali

3 Podrobnejšie: GABZDILOVÁ–OLEJNÍKOVÁ, S. – OLEJNÍK, M.: Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953. Bratislava : Spoločenskovedný ústav SAV; Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2004, 206 s.

4 Encyklopédia Slovenska. I. zväzok A – D. Bratislava : Veda, 1977. Heslo Cigáni, s. 320 – 322.

dôležitým prvkom, hoci sa ich podiel pohyboval len na úrovni okolo 3 %. Po vyhlásení autonómie v roku 1938 a vzniku samostatného slovenského štátu v roku 1939 väčšina Čechov odišla. Po druhej svetovej vojne sa ich počet na Slovensku ustálil na úrovni približne 1 %. Pre jazykovú a etnickú blízkosť i vzhľadom na existenciu spoločného štátu neboli majoritným slovenským obyvateľstvom vnímaní ako výrazne cudzí element.

Národnostné a etnické menšiny boli neodmysliteľnou súčasťou vzťahov budovaných a fungujúcich na báze ktoréhokoľvek z ústavných, resp. politických systémov na území Slovenska. Legislatívna úprava ich postavenia a práv zodpovedala dobovým spoločensko-politickým a medzinárodnopolitickým súvislostiam.⁵

Prvý základný zákon novovzniknutého Československa bol prijatý 29. februára 1920 ako zákon č. 121/1920 Zb. s oficiálnym názvom Ústavná listina Republiky československej. Československo bolo podľa neho demokratickou republikou (§ 2), ktorej územie tvorilo jednotný a nedeliteľný celok (§ 3, ods. 1). Špecifickou súčasťou inak jednotného celku sa stala samosprávna Podkarpatská Rus. Jej územiu mala byť v zmysle ústavy poskytnutá autonómia (§ 3, ods. 2), čo sa však z politických dôvodov udialo až v roku 1938. Vzhľadom na historické okolnosti vzniku Československa a s tým súvisiace národnostné zloženie hovorila ústava o občanoch, nie o národoch. Vo vzťahu k štátotvorným národom Čechov a Slovákov bola v snahe zabezpečiť im dominantné postavenie v štáte dokonca prijatá ideológia politického čechoslovakizmu, podľa ktorej tvorili Česi a Slováci jeden národ a ktorá prispievala v medzivojnovom období výraznou mierou k narastajúcej destabilizácii politických pomerov v krajine. K vyhroteniu situácie a faktickej porážke parlamentnej demokracie došlo po Mnichovskej dohode. V októbri 1938 bola vyhlásená autonómia Slovenska a prvýkrát v dejinách menovaná slovenská autonómna vláda (s odstupom niekoľkých dní sa realizovala aj autonómia Podkarpatskej Rusi). Obdobie federalizácie predvojnového Česko-Slovenska však trvalo len niekoľko mesiacov. V marci 1939 bol na nátlak nacistického Nemecka vyhlásený samostatný Slovenský štát a české krajiny obsadilo nemecké vojsko.

Ústava i ústavná prax prvej ČSR vytvorila menšinám napriek reálnym hrozbám liberálne prostredie, umožňujúce plnohodnotný národný život. Z dikcie legislatívnych noriem ale jasne vyplynulo, že záujmom štátu bolo preferovanie občianskeho princípu a centralizácia, čím sa malo predchádzať nebezpečenstvo autonomistických hnutí.⁶ Príslušné ustanovenia ústavy z roku 1920 nadviazali na tradíciu vychádzajúcu z právneho poriadku Rakúsko-Uhorska. Kodifikovali úpravu, ktorá presahovala dobový medzinárodný štandard. Ochrana národných, náboženských a rasových menšín bola súčasťou šiestej hlavy. Ústava garantovala rovnosť pred zákonom a zakazovala akúkoľvek formu odnárodňovania. Charakter politického systému prvej ČSR a jeho vzťah k národnostným menšinám spôsobil, že najdôležitejším nástrojom na kontrolu štátnej politiky a nástrojom presadzovania menšinových záujmov sa stalo parlamentné zastúpenie. V prvej ČSR fungoval rozvinutý systém strán celého politického spektra. Príslušníci menšín boli členmi rôznych politických strán celoštátneho charakteru alebo vytvárali vlastné

5 Podrobnejšie pozri: OROSZ, L.: Ústavná úprava práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám v Slovenskej republike a jej komparatívna analýza. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Národ a národnosti: Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : Universum, 2004, s. 44 – 55.

6 Slovenská časť republiky bola predsa len konfrontovaná s jedným významným autonomistickým hnutím. Netýkalo sa niektorej menšiny, ale samotných Slovákov. Niektorí príslušníci ich politickej reprezentácie sa nikdy nestotožnili s ideou čechoslovakizmu a zákonnými spôsobmi bojovali za slovenskú autonómiu.

strany. Vďaka svojej početnosti a množstvu kandidujúcich subjektov v jednotlivých voľbách sa zástupcovia menšín pravidelne dostávali do pražského parlamentu. Oveľa väčší reálny vplyv však mali menšinové strany na regionálnej a lokálnej úrovni, najmä v regiónoch, v ktorých boli menšiny početne dominantné.

S postavením národnostných menšín úzko súvisela otázka jazykových práv a menšinového školstva. V minulosti sa na území Slovenska v rozličných funkciách používalo viacero jazykov. Z nich popri slovenčine patrilo najvýznamnejšie miesto nemčine a maďarčine, ktorá bola úradným jazykom až do roku 1918. Vznik ČSR priniesol aj v tejto oblasti zásadnú zmenu. V roku 1920 vstúpil do platnosti jazykový zákon, ktorý, vychádzajúc z myšlienky čechoslovakizmu, deklaroval za úradný jazyk nejestvujúci československý jazyk. V praxi sa na Slovensku v zmysle tohto zákona používala prevažne slovenčina. Príslušníci menšín mohli v úradnom styku používať materinský jazyk, avšak za predpokladu, že v okrese sa k menšine hlásilo aspoň 20% obyvateľov. Dobová legislatíva vytvorila pomerne priaznivé podmienky aj na používanie materinského jazyka v školstve a kultúre. Školská politika vo vzťahu k minoritám sa po vzniku ČSR stala súčasťou širšieho komplexu problémov označovaného ako menšinová kultúrna politika. Jej realizácia umožnila rozvíjať národnostné školstvo, čo sa prejavovalo nárastom počtu menšinových škôl v medzivojnovom období.

Dlhú tradíciu malo na Slovensku vydávanie periodík v rôznych jazykoch, čo súviselo s multietnickým charakterom Rakúsko-Uhorska a v tomto rámci aj Slovenska. Legislatíva i kultúrna politika ČSR po roku 1918 umožnili udržať pomerne priaznivé podmienky na existenciu menšinovej tlače. V prípade maďarskej menšiny došlo z logických dôvodov k výraznému zníženiu počtu titulov, napriek tomu vychádzal celý rad periodík politických strán, hospodárskych a kultúrno-osvetových časopisov s dosahom na celú minoritu a množstvo lokálnych periodík. Trochu odlišná situácia bola v prípade nemeckej menšiny. Vzhľadom na rozptýlený charakter jej osídlenia mali periodiká v podstate všetkých zameraní regionálny charakter. Periodiká rusínskej/ukrajinskej menšiny pred rokom 1918 v podstate nejestvovali. Aj v medzivojnovom období bol ich počet pomerne malý a úroveň nízka. Vychádzali prevažne z iniciatívy a s podporou prešovského gréckokatolíckeho biskupstva v ruštine alebo rusínskom nárečí. Židovská menšina vydávala svoje periodiká v rôznych jazykoch podľa názorovej orientácie.

V medzivojnovom období začalo tiež rozhlasové vysielenie, v ktorom dostali priestor i národnostné menšiny. Ako prvé začalo maďarské vysielenie v roku 1928 z Košíc, krátko na to aj z Bratislavy. Malo prevažne kultúrno-osvetový charakter, významné miesto v ňom patrilo aktivitám, smerujúcim k zmenšeniu vplyvu maďarskej propagandy na Slovensku. Pravidelné vysielenie pre Rusínov/Ukrajincov začalo v roku 1934.

Zmeny na politickej mape strednej Európy na prelome rokov 1938 – 1939 zasiahli aj Slovensko. Najprv bolo jeho teritórium výrazne oklieštené Viedenskou arbitrážou, ktorá menila nielen hranice medzi štátmi, ale výrazne zasiahla aj do etnických pomerov. V marci 1939 vznikol Slovenský štát ako jeden z produktov Hitlerovej politiky. Táto skutočnosť sa musela odzrkadliť na jeho politickom systéme. Slovenský štát (oficiálny názov sa po prijatí ústavy zmenil na Slovenská republika) postupne vyústil do politického systému, v ktorom sa všetky jeho zložky stali závislé od jednej osoby – vodcu a prezidenta. Ústavný zákon č. 185 o Ústave Slovenskej republiky bol prijatý 21. júla 1939. Podľa § 4, ods. 1 bolo územie štátu jednotné a nedeliteľné. Keďže z pohľadu slovenskej majority sa od nadobudnutej štátnosti očakávalo predovšetkým posilnenie jej pozícií vo všetkých sférach života, ústava kodifikovala princíp kresťanského národného štá-

tu. O jeho charakter viedli zápas dve mocensko-politické krídla Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Hoci si ústava z roku 1939 zachovala pomerne vysoký štandard úpravy postavenia menšín, jej hlbšia analýza nemá zmysel, lebo právna prax sa v rokoch existencie slovenského štátu odklonila od zákonných noriem. K zákonom často chýbali vykonávacie predpisy, dochádzalo k ich svojvoľnému porušovaniu či účelovej interpretácii, čoho najlepším dokladom je riešenie tzv. židovskej otázky. Vývoj situácie bol v konečnom dôsledku vo všetkých relevantných otázkach vrátane otázky menšín takmer úplne závislý od pokynov nemeckých tajných služieb.

Politický systém slovenského štátu bol totalitný, napriek tomu pripustil existenciu menšinových strán. Vlastné strany režim umožnil založiť nemeckej a maďarskej menšine, politické aktivity Rusínov/Ukrajincov boli síce tolerované, ale nebolo im povolené založiť vlastnú stranu. Mohli sa stať členmi jedinej legálnej politickej strany slovenskej majority. Počas existencie slovenského štátu mali menšiny zastúpenie v slovenskom sneme. Tento orgán však neplnil funkciu, ktorú mu predurčovala ústava. Výsadné postavenie medzi menšinami patrilo Nemcom. Pri Úrade predsedu vlády fungoval Štátny sekretariát pre záležitosti nemeckej národnostnej skupiny na Slovensku. Prístup k menšinám bol teda na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 diferencovaný. Kým nemecká menšina tvorila privilegovanú vrstvu, nárokujúcu si dominantné postavenie v spoločensko-politickom živote, v prípade Rusínov/Ukrajincov sa preferovala asimilácia so Slovákmi. Počet Maďarov bol po Viedenskej arbitráži nízky, menšina bola pod drobnohľadom režimu a stala sa rukojemníkom uplatňovania zásady reciprocity. Česi boli v prevažnej miere z krajiny odsunutí a v prípade Židov a Rómov smeroval vývoj dokonca cez ich izoláciu až k fyzickej likvidácii.

Krátke obdobie trvania slovenského štátu a špecifické podmienky obdobia rokov 1939 – 1945 neumožnili systematický prístup k riešeniu jazykovej otázky, ktorá bola v tom čase veľmi úzko naviazaná na menšinovú politiku ľudáckeho režimu. Podobne ako v politickom živote aj v otázke jazykových práv musela maďarská i ukrajinská/rusínska menšina bojovať za ich rešpektovanie. Národnostné školstvo bolo predmetom legislatívnej úpravy aj v období slovenského štátu. Aplikácia zákona prijatého v roku 1940 sa v podmienkach totalitného režimu odsúvala, začala sa aplikovať až v roku 1943. Medzitým však menšinové školy riadne vyučovali. Periodická tlač i rozhlasové vysielať maďarskej, nemeckej a rusínskej/ukrajinskej menšiny si počas existencie slovenského štátu zachovali v redukovanej podobe svoju kontinuitu. Ich obsah bol rovnako ako v prípade slovenských médií pod kontrolou cenzúry.

Pod tlakom vlastnej diskreditácie a priebehu vojnových udalostí sa totalitný režim s fašistickými prvkami zrútil. S obnovením Československa sa spájala nádej na plnú národnú emancipáciu v podmienkach demokratického a federatívneho usporiadania. Túto nádej zmarilo začlenenie Československa do východného bloku.

Udalosti druhej svetovej vojny spôsobili celkovú zmenu etnickej štruktúry Slovenska. Nemecká a židovská menšina prakticky prestali existovať, medzi obnoveným Československom a Maďarskom došlo k výmene obyvateľstva atď. Začlenenie do východného bloku sa navyše premietlo do vzťahu štátu a vládnucej majority k menšinám. V duchu vládnucej ideológie sa konštatovalo, že antagonizmus národnostných záujmov z obdobia kapitalizmu vystriedala spolupráca pri budovaní socialistickej spoločnosti. Tlmenie a zakrývanie národnostných treťí sa stalo principiálnou záležitosťou, ktorá súvisela nielen s komunistickou ideológiou v rámci krajiny, ale aj so skutočnosťou, že prípadné národnostné konflikty mohli nabúrať vzťahy krajín patriacich do jedného mocenského bloku. Komunistický režim tak síce vytvoril formálne libe-

rálne prostredie pre život vybraných minorít, no neposkytol priestor na vyriešenie niektorých konfliktov, ktoré v ústraní prežívali a naplno sa ukázali po páde režimu.

Po prevzatí moci komunistami začiatkom roku 1948 si situácia vyžadovala postupnú re-kodifikáciu právneho poriadku. Už 9. mája 1948 bola prijatá nová ústava Československej republiky, ktorá tento štát charakterizovala ako ľudovú demokraciu a za hlavný smer budúceho vývoja vytýčila budovanie socializmu. ČSR bola podľa nej jednotným štátom dvoch rovnocenných slovanských národov – Čechov a Slovákov (čl. 2). Napriek tomu v piatej kapitole hovorila o slovenských národných orgánoch, vykonávajúcich zákonodarnú, výkonnú a vládnu moc na území Slovenska. Analogické orgány pre českú časť krajiny neexistovali, ústava teda zakotvila asymetrický model štátoprávneho usporiadania. V praxi sa utužoval centralizmus, čoho výsledkom sa stala ústava z roku 1960. V duchu marxisticko-leninskej ideológie mala byť riešená aj národnostná otázka, ktorá bola z verejného politického života a spoločenskej diskusie vytláčaná a nebola riešená ani systematicky, ani odborne. Ústava z roku 1948 bola jediným dokumentom svojho druhu v moderných dejinách Slovenska, ktorý neobsahoval osobitné ustanovenia o právach národnostných menšín. Tento stav bol výsledkom vyrovnávania sa s dôsledkami druhej svetovej vojny, čo v podmienkach obnovenej ČSR znamenalo predovšetkým vyrovnanie sa s otázkou nemeckej a maďarskej menšiny.

Ústava z 11. júla 1960 ohlásila víťazstvo socializmu v krajine, ktorá sa premenovala na Československú socialistickú republiku (ČSSR). Československo aj podľa nej ostávalo jednotným štátom dvoch rovnocenných, teraz bratských národov, Čechov a Slovákov (čl. 1). Ústava ponechala síce slovenské orgány, ale výrazne zasiahla do ich kompetencií (6. hlava). Ústava z roku 1960 upravila neštandardnú situáciu v menšinovej legislatíve. Taxatívne určila, že štát má zabezpečiť prostriedky na vzdelanie v materinskom jazyku a na kultúrny rozvoj trom konkrétnym menšinám – maďarskej, ukrajinskej a poľskej.

Počas roku 1968 prebiehal v krajine reformný proces. V jeho rámci sa začalo otvorenejšie hovoriť aj o otázkach vzťahu Čechov a Slovákov, teda o možnostiach zmien v štátovom usporiadaní. V krátkom časovom intervale niekoľkých mesiacov bol pripravený a prijatý zákon č. 143/1968 Zb. o československej federácii. V čl. 1 konštatoval, že ČSSR je štátom dvoch rovnoprávných národov a že jej základom je dobrovoľný zväzok rovnoprávných národných štátov. Tento zákon však nemohol naplniť to, čo sa od neho očakávalo. Už do jeho priprav negatívne zasiahla intervencia vojsk Varšavskej zmluvy a v nasledujúcom období normalizácie sa niektoré jeho ustanovenia buď vôbec neaplikovali, alebo boli modifikované ďalšími ústavnými zákonmi, ktoré rozširovali kompetencie federálnych ministerstiev. Ústavný zákon o československej federácii z roku 1968 a jeho úpravy vytvárali základný legislatívny rámec až do roku 1989. Fungovanie tohto štátoprávneho modelu bolo celkom závislé od existencie komunistického režimu, ktorý mohol v prípade potreby kedykoľvek použiť svoj rozsiahly mocensko-represívny aparát na určenie smerovania diskusie o otázkach usporiadania krajiny.

Poslednou úpravou menšinovej legislatívy pred novembrom 1989 bol ústavný zákon č. 144/1968 Zb., ktorý hneď v článku 1 stanovil, že „Československá socialistická republika, ako spoločný štát českého a slovenského národa a národností žijúcich na jeho území, v duchu socialistickej demokracie a internacionalizmu zabezpečuje maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej (rusínskej) národnosti možnosti a prostriedky na všestranný rozvoj“. Túto úpravu konkretizovali nasledujúce články. Odzrkadlila sa v nich atmosféra obrodného procesu pražskej jari 1968 – s jej pozitívami aj limitmi.

Je príznačné, že v období po roku 1948 sa do legislatívy len minimálne premietala problematika rómskej menšiny. Táto menšina bola dlhodobo konfrontovaná pokusmi o násilnú sociálnu a etnickú asimiláciu (približne do roku 1970) či spoločenskú a kultúrnu integráciu (po roku 1970) bez toho, aby jestvoval väčší záujem zo strany komunistického režimu o systematický výskum tejto minority.⁷

Výsledky druhej svetovej vojny a vznik sovietskeho bloku spôsobili ústup jazykovej otázky, ktorá už nebola upravovaná osobitným jazykovým zákonom. Ústava z roku 1960 zaručila rovnosť všetkým občanom bez ohľadu na národnosť. Ústavný zákon z roku 1968 zabezpečil maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej menšine jazykové práva pri vzdelávaní, v úradnom styku, v oblastiach obývaných menšinou a v tlači. Za socializmu fungovali národnostné školy maďarskej a ukrajinskej menšiny, ktoré boli nedeliteľnou súčasťou dobovej výchovno-vzdelávacej sústavy. Existovali tri typy národnostných škôl – s vyučovacím jazykom menšiny, dvoj-
jazyčné a s vyučovaním materinského jazyka a literatúry.

Po oslobodení prestala vychádzať nemecká tlač. Staršie maďarské a rusínske/ukrajinské periodiká tiež zanikli, ale ich miesto zaujali nové tituly, obsahovo späté s komunistickým režimom. V prorežimnom duchu bolo krátko po vojne obnovené maďarské a ukrajinské rozhlasové vysielanie. Televízia vysielala dvoj-
jazyčne – v češtine a slovenčine.

Pre obdobie rokov 1918 – 1989 je sotva možné hovoriť o kontinuite a o základnom vzore štátnej menšinovej politiky. Na území Slovenska sa v tomto období striedali v podstate nekompatibilné politické systémy, z ktorých sa každý pokúšal riešiť národnostnú problematiku z pohľadu svojich záujmov, potrieb, ideologických východísk a dobových okolností. Ani jeden z ústavnoprávnych systémov však neriešil problematiku tak a v takých podmienkach, aby sa mohol stať východiskom pre národnostnú politiku súčasnej Slovenskej republiky. Striedanie politických systémov a časté zmeny pomerov v strednej Európe sa v tomto období negatívne odzrkadľovali na možnostiach pestovania národnostnej identity a na interetnických vzťahoch. V tejto súvislosti sa ako najväčšie negatívum javí nedostatok demokracie a absencia kontinuity v historickom vývoji, čo vplývalo nielen na prežitie, asimiláciu alebo likvidáciu menšín, ale najmä na (reálnymi alebo potenciálnymi) konfliktami poznačené vzťahy minorít a majorít či minorít medzi sebou.

Menšiny na Slovensku po roku 1989

17. novembra 1989 začal v Československu proces, ktorý v krátkom čase viedol k pádu komunistického režimu. Samotný pád komunistického režimu ale nemohol vyriešiť dôležité a naliehavé otázky, akými boli napr. otázky vzťahu Čechov a Slovákov či otázky menšín. Práve naopak, pád totality umelo potláčajúcej niektoré problémy znamenal ich opätovné otvorenie.

Rozloženie menšinového osídlenia sa v porovnaní s predošlým obdobím výraznejšie nezmenilo. Maďarská menšina obýva súvislé územie pozdĺž južnej hranice Slovenska, kde v dvoch okresoch tvorí majoritu (Dunajská Streda, Komárno) a vo viacerých ďalších má vysoký percentuálny podiel. Druhou najpočetnejšou menšinou podľa sčítania ľudu z roku 2001 sú Rómovia,

7 JUROVÁ, A.: Rómovia na Slovensku. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): Národ a národnosti: Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. Prešov : Universum, 2004, s. 259 – 260.

ktorí žijú rozptýlene po celom území Slovenska s najväčšou koncentráciou na východe krajiny (veľká časť z nich sa k tejto národnosti nehlasí, preto sú v tomto prípade výsledky oficiálnych sčítaní skresľujúce⁸). Len v ôsmich okresoch tvoria podľa oficiálnych údajov viac ako 5 % obyvateľstva (v žiadnom viac ako 8,8 %). Rozptýlene po celom území Slovenska žijú Česi. Rusíni a Ukrajinci obývajú severovýchodné oblasti Slovenska s výrazným rusínskym podielom len v jedinom okrese (Medzilaborce – 40,4 %).

Bezprostredne po novembri 1989 ostával v platnosti ústavný zákon z roku 1968 o česko-slovenskej federácii v neskorších úpravách. Po novembri 1989 prichádzali ďalšie úpravy, ktoré smerovali k jeho očisteniu od ideologických nánosov, ale i k novému vymedzeniu kompetencií federálnych, resp. slovenských orgánov (ústavný zákon č. 556/1990 Zb.). Definitívne vyriešenie štátoprávnych vzťahov bolo ponechané na obdobie po voľbách v roku 1992. Ich výsledky postavili proti sebe politické subjekty (na Slovensku Hnutie za demokratické Slovensko, v Čechách Občiansku demokratickú stranu), ktorých program bol v tomto bode zásadne odlišný. Keďže sa v stanovenom termíne nepodarilo dosiahnuť dohodu, 17. júla 1992 prijala Slovenská národná rada Deklaráciu o zvrchovanosti Slovenskej republiky a 1. septembra 1992 nasledovalo prijatie Ústavy Slovenskej republiky (zákon č. 460/1992 Zb.). Legitímnym, demokratickým a pokojným spôsobom tak bolo zavŕšené rozdelenie štátu.

Ústava z roku 1992 je s niekoľkými zmenami a doplnkami platná dodnes. V preambule stojí, že na tejto ústave sa uzniesol slovenský národ spoločne s príslušníkmi národnostných menšín a etnických skupín žijúcich na území Slovenskej republiky, teda občania Slovenskej republiky. Podľa čl. 3 je územie republiky jednotné a nedeliteľné. Z dôvodu vstupu Slovenska do Európskej únie a NATO boli do ústavy zapracované ustanovenia, ktoré upravili spôsob začlenenia SR do nadnárodných štruktúr (čl. 7).

Súčasná úprava práv národnostných menšín a etnických skupín je obsiahnutá v dvoch základných dokumentoch – v ústave z roku 1992 a v Listine základných práv a slobôd, pričom text ústavy priamo vychádza z Listiny. SR okrem toho akceptuje všetky relevantné medzinárodné dokumenty, ktoré sa týkajú menšín či ochrany ľudských práv a slobôd.

Národnostnej problematike je najmä v ústave venovaná mimoriadna pozornosť, čo je odrazom ústavnej tradície i historickej skúsenosti. Celá slovenská ústava je založená na princípoch rovnosti a nediskriminácie, pričom práva osôb patriacich k menšinám sú navyše osobitne obsiahnuté v článkoch 33 a 34 Ústavy SR. Menšiny na Slovensku na základe týchto ustanovení disponujú špecifickými právami, ktoré sú priznané len im, pričom rozsah týchto špecifických práv je v porovnaní s inými krajinami nadštandardný.⁹

V SR funguje celý rad inštitúcií, ktoré zabezpečujú ochranu menšín. Možno ich rozdeliť do dvoch základných skupín – na inštitúcie založené zákonom a inštitúcie vytvorené na základe programových vyhlásení alebo uznesení vlád alebo na základe vnútorných predpisov jednotlivých ministerstiev. Do prvej skupiny možno zaradiť najmä verejného ochrancu práv a Slovenské národné stredisko pre ľudské práva. Do druhej skupiny patria: sekcia ľudských práv a menšín Úradu vlády SR, Rada vlády SR pre národnostné menšiny a etnické skupiny, splnomocnenec

8 Podľa rôznych prieskumov žije na Slovensku reálne 320 až 400 tisíc Rómov. Vid': DOSTÁL, O.: Národnostné menšiny. In: KOLLÁR, M. – MESEŽNIKOV, G. (Eds.): Slovensko 2004: Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : IVO, 2004, s. 210.

9 OROSZ, L.: Ústavná úprava práv osôb ..., s. 47 – 51.

vlády pre riešenie problémov rómskej menšiny, sekcia menšinových kultúr pri Ministerstve kultúry SR a odbor národnostného školstva pri Ministerstve školstva SR.¹⁰ V rámci vlády patrí problematika ľudských práv a národnostných menšín do kompetencie jedného z podpredsedov vlády (podpredseda vlády SR pre európske záležitosti, ľudské práva a menšiny), v rámci parlamentu do jedného z výborov (Výbor NR SR pre ľudské práva, národnosti a postavenie žien).

Národná rada Slovenskej republiky (NR SR) však v tomto systéme zaberá osobitné miesto. Vznik samostatného Slovenska v roku 1993 a jeho volebný systém totiž vytvorili podmienky na to, aby sa za istých okolností realizovalo a rozšírilo parlamentné zastúpenie politických strán založených na národnostnom princípe. Takýchto strán vzniklo niekoľko, v podstate až na maďarské strany trvala ich existencia krátko, alebo sú svojím významom marginálne na celoštátnej i na regionálnej úrovni.

Maďarské politické strany, ktoré sa pod vplyvom zmeny volebného zákona v roku 1998 pretransformovali na subjekt s názvom Strana maďarskej koalície (SMK), sa stali integrálnou súčasťou politickej scény na Slovensku so stabilným parlamentným zastúpením (1994 – 17 mandátov, 1998 – 15 mandátov, 2002 – 20 mandátov) a od roku 1998 aj s účasťou vo vláde SR. Po voľbách v roku 2002 získala SMK dokonca kreslo podpredsedu Národnej rady Slovenskej republiky, štyri kreslá v 16-člennej vláde a celý rad ďalších politicky obsadzovaných funkcií.

Z menšín sa o parlamentné zastúpenie s vlastnými stranami uchádzali Rómovia (v rokoch 1990, 1994 a 2002), avšak s výnimkou rokov 1990 – 1992, kedy boli zástupcovia Rómskej občianskej iniciatívy na kandidátke iného subjektu zvolení ešte do Federálneho zhromaždenia, neúspešne.

V oblastiach osídlených maďarskou menšinou sú jej zástupcovia úspešní aj vo voľbách do samosprávnych orgánov. V roku 2001 sa konali voľby do orgánov vyšších územných celkov. Z hľadiska celoslovenskej úspešnosti bola SMK dokonca na druhom mieste v podiele získaných mandátov (14,96%). V troch vyšších územných celkoch (spolu ich je na území SR osem) je šesť okresov, v ktorých boli zvolení len kandidáti SMK, a tri okresy, v ktorých bolo zvolených len po jednom kandidátovi mimo SMK. Pri voľbách primátorov miest a starostov obcí v roku 2002 bola SMK v celoslovenskom meradle tretím najúspešnejším subjektom.

Pre úplnosť je potrebné spomenúť ešte voľby do Európskeho parlamentu v roku 2004. V ňom má Slovensko celkovo 14 mandátov, z nich dva pripadli po voľbách Strane maďarskej koalície.¹¹

Záujmy ostatných menšín na všetkých úrovniach politického života presadzujú ich príslušníci prostredníctvom členstva v rôznych politických stranách celého politického spektra alebo na regionálnej úrovni ako nezávislí kandidáti.

V roku 1990 bol prijatý zákon o úradnom jazyku, ktorý umožňoval používanie menšinových jazykov v obciach s viac ako 20-percentným zastúpením menšín. Tento zákon bol zrušený v roku 1995, kedy sa podľa zákona č. 270/1995 Z. z. stal štátnym jazykom na Slovensku slovenský jazyk. Po prijatí zákona došlo k situácii, že ústavou garantované právo na používanie menšinových jazykov v úradnom styku nebolo legislatívne upravené. Až v roku 1999 bol s cieľom zabezpečenia tohto práva menšín prijatý zákon č. 184/1999 Z. z. o používaní jazykov ná-

10 JARÁBIK, B.: Inštitucionálna ochrana menšín na Slovensku. In: Stav menšinovej legislatívy na Slovensku. Bratislava : Kalligram Foundation, 2003, s. 196.

11 Volebné výsledky sú dostupné na <http://www.statistics.sk> v sekcii Voľby a referendá v Slovenskej republike.

rodnostných menšín. Jeho praktická realizácia sa viaže na územie obce, v ktorej osoby patriace k národnostnej menšine tvoria podľa posledného sčítania ľudu najmenej 20% obyvateľstva. Takýchto obcí je na Slovensku približne 650 (asi 20% z celkového počtu obcí), z nich približne v 500 prípadoch ide o maďarské obce. Hranicu v podstatne menších počtoch obcí spĺňajú ešte Rusíni, Rómovia, Ukrajinci a v jedinom prípade Nemci a Chorváti.

Vláda SR svojím uznesením v januári 2001 súhlasila s podpisom Európskej charty regionálnych a menšinových jazykov, z ktorej prijala také záväzky, ktoré boli v súlade s ostatnými platnými právnymi úpravami.

Oblasť výchovy a vzdelávania je z hľadiska zachovania menšinovej identity ťažisková. Legislatívne úzko súvisí s problematikou zabezpečenia a dodržiavania práv jednotlivca. Východiskom pre právnu úpravu menšinovej výchovy a vzdelávania v SR sa stali príslušné články Rámcového dohovoru Rady Európy na ochranu národnostných menšín. Garantujú najmä právo učiť sa vo vlastnom jazyku a zabezpečiť prípravu učiteľov. Právo na vzdelanie v menšinovom jazyku zakladá tiež Ústava SR. Z menšín využívajú uvedené práva maďarská, ukrajinská, nemecká a rusínska menšina. Rómsky jazyk sa v školstve využíva len ako pomocný.

Vzdelávanie detí a mládeže patriacej k národnostným menšinám sa realizuje buď v školách, v ktorých sa všetky predmety vyučujú v jazyku menšiny a v ktorých sa štátny jazyk vyučuje ako povinný predmet, alebo v školách, v ktorých sa vyučuje po slovensky, pričom menšinový jazyk je tu jeden z vyučovacích predmetov.

Na Slovensku sa nevytvoril samostatný systém menšinového školstva, všetky zariadenia zabezpečujúce výchovu a vzdelávanie príslušníkov menšín sa stali súčasťou školského systému SR s rovnakými predpismi či učebnými osnovami.

Do systému školstva výrazne zasiahol zákon č. 416/2001 Z. z., podľa ktorého prešli niektoré kompetencie aj v oblasti školstva zo štátnej správy na jednotlivé samosprávy. Na základe tohto zákona sa zriaďovateľmi škôl stali samosprávy (so všetkými dôsledkami – napr. obsadzovanie funkcií riaditeľov škôl), ktoré majú okrem iného zabezpečovať uskutočňovanie výchovno-vzdelávacieho procesu. Pre národnostné školstvo je preto dôležité a určujúce zloženie samosprávnych orgánov.¹²

Osobitnú problematiku v otázke menšinového školstva predstavuje národnostné vysoké školstvo. Táto problematika rezonovala na Slovensku už od začiatku 90. rokov 20. storočia najmä v podobe otázok o príprave pedagógov pre národnostné školstvo (zabezpečovali a zabezpečujú ju pracoviská slovenských univerzít), resp. sporu o založenie maďarskej fakulty alebo univerzity. Táto diskusia nabrala výrazne politický rozmer, preto aj jej vyriešenie museli prinieť politické rokovania. Po voľbách 2002, kedy sa súčasťou vlády stala i Strana maďarskej koalície, sa do programového vyhlásenia dostalo zriadenie maďarskej univerzity na Slovensku. Univerzita Jánosa Selyeho v Komárne začala vyučovať v akademickom roku 2004/2005. Podľa projektu by mala disponovať troma fakultami – pedagogickou, ekonomickou a reformovanou teologickou.¹³

12 Podrobnejšie: Stav národnostného a etnického školstva. In: DOHÁNYOS, R. – LELKES, G. – TÓTH, K. (Eds.): *Národnostné menšiny na Slovensku 2003*. Šamorín; Dunajská Streda : Fórum inštitút; Lillium Aurum, 2004, s. 97 – 112. Dostupné aj na: http://foruminst.sk/publ/egyeb/mensiny/mensiny_14.pdf.

13 <http://www.selyeuni.sk/svk/main.php?page=6&id=8>.

Vydávanie periodickej tlače upravuje tzv. tlačový zákon, ktorý neobsahuje žiadne osobitné ustanovenia o národnostných menšinách ani obmedzenia vo vzťahu k použitému jazyku. Vydávanie periodík (i neperiodickej tlače) teda závisí najmä od financií. Zo štátnych inštitúcií finančne podporuje tlač národnostných menšín Ministerstvo kultúry SR. Podrobný prehľad podporovaných projektov (nielen tlače, ale všeobecne z oblasti kultúry) je na internetovej stránke ministerstva.¹⁴

Verejnoprávnym rozhlasom je v SR Slovenský rozhlas. Povinnosť národnostného vysielania mu vyplýva zo zákona, ktorý však nedefinuje rozsah vysielania. Slovenský rozhlas disponuje siedmimi okruhmi. Vysielanie v menšinových jazykoch zabezpečuje prioritne jeden z nich - Rádio Patria. Hlavná redakcia maďarského vysielania sídli v Bratislave, národnostného a etnického vysielania v Košiciach. Maďarské rozhlasové vysielanie na Slovensku existuje kontinuálne od roku 1928. Slovenský rozhlas na okruhu Rádia Patria odvysielal v roku 2004 v maďarčine 2992 hodín programu. Na tradíciu z medzivojnového obdobia nadväzuje ukrajinské vysielanie. Dnes sa vysiela pre rusínskych a ukrajinských poslucháčov približne 720 hodín ročne. Od roku 1992 zabezpečuje Slovenský rozhlas vysielanie pre rómsku (67 hodín v roku 2004) a nemeckú menšinu (17 hodín v roku 2004) a od roku 1999 pre českú (19 hodín v roku 2004) a poľskú (7 hodín v roku 2004) minoritu. Programová skladba zahŕňa relácie určené pre všetky vekové a sociálne skupiny.¹⁵

Verejnoprávnou televíziou v SR je Slovenská televízia (STV). I jej vyplýva zo zákona povinnosť zabezpečiť prostredníctvom vysielania v materinskej reči uplatňovanie záujmov národnostných menšín a etnických skupín. Rozsah nie je zákonom stanovený. Menšinové vysielanie zabezpečuje druhý okruh STV a tvoria ho štyri základné programové typy – maďarský národnostný magazín (jedenkrát v týždni 26 minút), maďarská spravodajská relácia (v pracovné dni po 5 minút), maďarská diskusná relácia (projekt je na začiatku, zatiaľ 45 minút mesačne) a národnostný magazín pre ostatných 10 národností (striedajú sa podľa dohodnutého kľúča raz do týždňa v rozsahu 26 minút). Toto vysielanie dopĺňajú rôzne neperiodické relácie a reprízy.¹⁶

Po novembri 1989 sa vytvoril väčší priestor na to, aby sa o slovo prihlásili aj príslušníci národnostných a etnických menšín. Ich problémy však potláčala nevyriešená otázka vzťahu Čechov a Slovákov a s ňou súvisiaci rozpad spoločného štátu. Na celkom novú úroveň sa problematika menšín dostala po vzniku samostatnej SR. Pád totality a nástup parlamentnej demokracie umožnil legitímne presadzovanie záujmov menšín, čo malo za následok potrebu vytvorenia koncepcie štátnej politiky voči národnostným a etnickým menšinám. Vo vzťahu štátu k národnostným menšinám sa doteraz presadzuje len celkom všeobecný princíp územnej

14 <http://www.culture.gov.sk/index/>. Podrobnejšie tiež: Časopisy a knihy vydané na Slovensku v roku 2003 v jazyku národnostných menšín. In: DOHÁNYOS, R. – LELKES, G. – TÓTH, K. (Eds.): Národnostné menšiny na Slovensku 2003. Šamorín; Dunajská Streda : Fórum inštitút; Lilium Aurum, 2004, s. 112 – 123.

15 <http://www.slovakradio.sk/patria>. <http://www.culture.gov.sk/main/file.php?id=1389&file=file3194.html>. Podrobnejšie tiež: Národnostné a etnické relácie Slovenského rozhlasu. In: DOHÁNYOS, R. – LELKES, G. – TÓTH, K. (Eds.): Národnostné menšiny na Slovensku 2003. Šamorín; Dunajská Streda : Fórum inštitút; Lilium Aurum, 2004, s. 85-88. Dostupné aj na: http://foruminst.sk/publ/egyeb/mensiny/mensiny_11.pdf.

16 <http://www.culture.gov.sk/main/file.php?id=1389&file=file3195.html>. Podrobnejšie tiež: Národnostné a etnické vysielania Slovenskej televízie. In: DOHÁNYOS, R. – LELKES, G. – TÓTH, K. (Eds.): Národnostné menšiny na Slovensku 2003. Šamorín; Dunajská Streda : Fórum inštitút; Lilium Aurum, 2004, s. 88-90. Dostupné aj na: http://foruminst.sk/publ/egyeb/mensiny/mensiny_12.pdf.

celistvosti krajiny s pomerne veľkorysou národnostnou politikou, založenou na občianskom princípe, ktorá zaručuje minoritám dobré podmienky pestovania vlastnej identity. Diskusie o možnom inom smerovaní tejto štátnej politiky vychádzajú len z prostredia maďarskej menšiny, ktorá je vzhľadom na svoju početnosť, politický vplyv a podporu materskej krajiny dominantná a v špecifickom vzťahu so štátom. Oveľa aktuálnejšou sa javí otázka konkretizácie a spôsobu naplňovania nateraz platného smerovania štátnej politiky.

Od vzniku SR v roku 1993 sa vystriedalo niekoľko vlád. Ani jedna z nich (vrátane súčasnej) však nevytvorila všeobecne akceptovateľnú a platnú strednodobú či dlhodobú koncepciu národnostnej politiky. Menšinová politika SR po roku 1993 sa teda realizovala ako sumár konkrétnych krokov, ktoré vychádzali z aktuálnej vnútropolitckej situácie či medzinárodnoprávných záväzkov a ktoré neprinášali napriek častým deklaráciám záujmu o riešenie národnostnej otázky zásadné a systémové riešenia problémov. Z rámca tohto tvrdenia sa čiastočne vymyká jedine rómska problematika, ku ktorej pristupovali všetky vlády osobitne a systematickejšie (hoci nie vždy s očakávanou efektívnosťou), k čomu ich nútilo naplňovanie požiadaviek a očakávaní zahraničia či nadnárodných inštitúcií. Prístup jednotlivých vlád k menšinovej politike nebol rovnaký. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že počas obdobia rokov 1992 – 1998 sa v politike vlád vyskytli vo vzťahu k menšinám (predovšetkým maďarskej) konfrontačné tendencie. Tie veľmi citlivo vnímali najmä predstavitelia a príslušníci maďarskej menšiny, menej väčšina majoritného obyvateľstva. Medzi najvážnejšie spory patrila diskusia a prijímanie niektorých zákonov, napr. o zmene územnosprávneho členenia, zákon o štátnom jazyku, zmena volebného zákona a pod. Po voľbách v roku 1998 nastalo isté zlepšenie, čo určite súviselo (a súvisí) aj s účasťou Strany maďarskej koalície vo vláde. Zlepšenie má v podstate charakter konkrétnych dohôd a ústupkov, vyplývajúcich z koalíčných politických rokovaní a z naplňaní niektorých zahraničnopolitických záväzkov¹⁷.

THE BASIC OUTCOMES OF MINORITY POLICY IN SLOVAKIA SINCE YEAR 1918 TILL PRESENCE

Resumé

In connection with the historical experience and in connection with the specific multi-ethnic character of Slovakia were in the conditions of the political systems in twentieth century, different models of ethnic policy were establish, all of them based on the decisive roll of the state. For the characterization and evaluation of the ethnic policy, therefore has a vital significance the knowledge of conditions, which were created in regard to minorities by a state. Submitted paper is mapping the basic outcomes of the minority policy in Slovakia during the twentieth century. It is focused upon the aspects of state policy toward the ethnic minorities, such as the legal structure of the country, legislative arrangement of the minority rights, institutional protection of ethnic minorities, school and language policy eventually a status of minorities in the sphere of media.

17 Vyčerpávajúci prehľad o súčasnom stave menšín na Slovensku možno nájsť v Druhej správe o implementácii Rámcového dohovoru na ochranu národnostných menšín v Slovenskej republike, ktorá je vrátane príloh aj v slovenčine dostupná na internetovej stránke Rady Európy <http://www.coe.int> v sekcii Human rights – National minorities.

MENŠINY VO VEREJNOPRÁVNÝCH MÉDIÁCH – PERSPEKTÍVY A MOŽNÉ VÝCHODISKÁ

Imrich Jenča

Súčasný mediálny priestor je výrazne poznačený rastúcim konkurenčným tlakom. Jeho najzávažnejším dôsledkom je unifikácia mediálnych obsahov. To sa netýka len rozhlasových a televíznych vysielateľov – stačí si porovnať obsah novin s obsahom hlavných spravodajských relácií na jednotlivých televíznych staniciach. Úsilie priniesť to, čo konkurencia (či presnejšie – nevynechať tému, ktorú priniesli iné médiá), vedie k nápadnej podobe mediálnych produktov. Pretože v tomto smere sa v poslednom čase začínajú trhovo správať aj verejnoprávne médiá, priestor na špecifikáciu programov podľa zákona o vysielaní verejnoprávných médií je stále menší. To vplýva aj na rozsah vysielania vo verejnom záujme, kam vysielanie pre menšiny a vysielanie o menšinách nepochybne patrí.

I keď sa o termíne „verejnoprávny“ v súčasnosti diskutuje najmä v súvislosti so Slovenskou televíziou, programové zmeny v Slovenskom rozhlase po roku 2000 svedčia o tom, že aj tu sa začína obsah tohto pojmu nanovo prehodnocovať. I keď v súčasnosti existuje dostatok dokumentov, o ktoré sa možno v rámci hľadania obsahu pojmu oprieť,¹ rovnako sa dá vzniesť mnoho oprávnených výhrad k absencii legislatívy na jeho bližšiu špecifikáciu. Ako ukázala prax, nestačí len uzákoniť povinnosť poskytovať službu verejnosti prostredníctvom programovej služby, ktorá: „*rozvíja kultúrnu identitu obyvateľov Slovenskej republiky bez ohľadu na ich pohlavie, rasu, farbu pleti, jazyk, vek, vieru a náboženstvo, politické či iné zmysľovanie, národný alebo sociálny pôvod, príslušnosť k národnosti alebo k etnickej skupine, majetok, rod alebo iné postavenie tak, aby tieto programy odrážali rozmanitosť názorov, politických, náboženských, filozofických a umeleckých smerov*“.²

V súčasnosti neexistuje kľúč, podľa ktorého by sa stanovoval podiel programu pre menšiny z celkového objemu vysielania. To sa týka aj vysielania o menšinách pre majoritu. Dochádza tu potom k výraznej nerovnováhe; stačí porovnať objem vysielania pre maďarskú a rómsku komunitu. Rádio Patria – okruh pre národnostné a etnické vysielanie Slovenského rozhlasu – pripravilo 3834 hodín programu. Vo vysielaní pre maďarských poslucháčov bolo odvysielaných 2982 hodín programu v roku 2004, no v národnostnom a etnickom vysielaní príslušnej košickej redakcie len 852 hodín programu. Výrazná disproporcía v objeme je zrejmä z podrobnejšej špecifikácie odvysielaného programu:

-
1. Deklarácia s názvom *Verejnoprávne vysielanie – príležitosť pre Európu*, prijatá na konferencii EBU o verejnom vysielaní v Bruseli 29. – 30. novembra 1993 presne špecifikuje, čo by malo verejnoprávne vysielanie ponúkať. Z ďalších dokumentov prijatých na európskej úrovni možno spomenúť: *odporúčanie č. R(97)21 o médiách a podpore kultúry znášanlivosti*, *Deklaráciu o verejnoprávnom vysielaní*, či *odporúčanie č. R(96)10 o zabezpečení nezávislosti verejného vysielania*.
 2. Zákon o Slovenskom rozhlase č. 619/2003 Z. z. Identický text obsahuje aj zákon č. 16/2004 o Slovenskej televízii.

Počet odvysielaných hodín pre národnostné menšiny za rok 2004

	v hodinách	v percentách
maďarská národnostná menšina	2982,0	77,8
ukrajinská národnostná menšina	382,0	9,9
rusínska národnostná menšina	374,0	9,7
rómska národnostná menšina	53,0	1,4
česká národnostná menšina	19,5	0,5
nemecká národnostná menšina	17,0	0,5
poľská národnostná menšina	6,5	0,2 ³

Tento podiel nepochybne ovplyvňujú tradície rozhlasového vysielania, no z hľadiska demografického vývoja jednotlivých komunít (a z hľadiska potrieb ich oslošovania) už tento pomer nezodpovedá súčasnosti. Dá sa však povedať, že podiel programu pre menšiny naplňa literu zákona, i keď ani tu nie je zrejmé, či sú v tomto smere definované všetky menšiny.

Diametrálne iná je situácia spojená s oslovovaním majoritnej komunity témami o menšinách. Takúto službu z hľadiska verejného záujmu nestanovuje žiadna právna norma a ani žiaden interný predpis verejnoprávnych médií. Je možné konštatovať, že problémy menšín sa majoritnej spoločnosti ponúkajú iba sporadicky, výber tém a ich zaraďovanie do vysielania ovplyvňuje skôr kauzalita, ako koncepcia. Tento podiel si nestanovujú ani médiá samotné, i keď existuje tzv. žánrové členenie odvysielaného programu, kde sa uvádza podobný typ programu – napríklad náboženské vysielanie, mládežnícka publicistika a podobne.⁴ Ak teda niekde chýba tzv. napĺňanie pojmu „verejnej služby“, tak je to práve v tejto oblasti.

Vysielanie pre menšiny v SRo a STV je zásadne odlišné z kvantitatívneho i kvalitatívneho hľadiska. Zatiaľ čo SRo má na túto programovú zložku vyhradený samostatný okruh, v STV má takýto charakter len magazín pre maďarskú menšinu. Iná menšina sa do vysielania verejnoprávneho média prakticky nemá šancu dostať; ak sa niečo z jej života vo vysielaní objaví, má to iba kauzálny charakter.

Slovenská televízia v roku 2004 odvysielala na oboch okruhoch 15 362 hodín programu. Z toho bolo národnostným menšinám adresovaných 127 hodín vysielania. Z nich 70,4%, čo predstavuje 89,5 hodín, tvorilo vysielanie v maďarskom jazyku. Vysielanie v jazykoch iných národnostných menšín tvorilo 29,6% odvysielaného programu, čo je 37,7 hodín vysielania.⁵ Vysielanie pre menšiny tvorilo v STV v roku 2004 0,84% odvysielaného programu, v SRo vysielanie tvorilo 8,2 %-ný podiel.

Uvedené podiely možno považovať za istú reflexiu vnímania verejnoprávnosti (alebo služieb vo verejnom záujme) v oboch médiách. Toto poslanie sa nespochybňuje v Slovenskom rozhlase, i keď aj tu posledná programová zmena na okruhu Rádio Slovensko už viac odráža postavenie rozhlasu na mediálnom trhu ako pertraktovaných úloh, vyplývajúcich zo zákona.

3. Výkony vo vysielaní SRo v roku 2004. Výročná správa Slovenského rozhlasu za rok 2004. www.slovakradio.sk
4. Zrejme ide o historické členenie, keďže podobnú špecifikáciu na „odvysielné žánre“ používa aj Slovenská televízia.
5. Výkony vo vysielaní STV v roku 2004. Výročná správa o činnosti Slovenskej televízie za rok 2004. www.stv.sk Blížšiu špecifikáciu pojmu „iné národnostné menšiny“ však správa neuvádza.

Problematika verejnoprávnosti v Slovenskej televízii je ešte naliehavejšia. V definícii programových zámerov na jednotlivých okruhoch sa síce objavuje termín *menšinový adresát*, no ide o kategóriu divákov s vyhranenými nárokmi na obsah a kvalitu vysielania; je teda akýmsi protipólom väčšinového diváka. Súčasná programová stratégia verejnoprávnej televízie, orientovaná na napĺňanie programových predstáv čo najširšieho publika, sa zreteľne odráža na napĺňaní vysielania. Prudko sa zvýšil objem nakupovaných licenčných zábavných programov, ktoré vysielaniu verejnoprávnej televízie vtlačajú pečať komerčnej televíznej stanice. Prioritou tvorby programovej skladby je zvyšovanie sledovanosti. Podobnú formu vnímania služby vo verejnom záujme spomína aj mediálny teoretik D. McQuail: „*Myšlienka, že by sa inštitúcie mali podriaďiť vôli ľudu, bola pomenovaná väčšinovým poňatím verejného záujmu, pretože kladie verejný záujem na rovnakú úroveň ako výsledok ľudového hlasovania alebo prevládajúcej požiadavky spotrebiteľov na trhu.*“⁶ Takéto chápanie verejnosti je však kontraproduktívne vo vzťahu k tým, ktorí majú verejnú vysielaciu službu zaručenú zákonom – sem patrí aj vysielanie pre národnostné menšiny. Jeho garantovaný obsah (napríklad z hľadiska sociokultúrnych potrieb menšiny) by podľa citovanej teórie stanovovala určujúca väčšina.

Tlak na to, aby sa program prispôboval „píplmetrom“ (resp. takejto forme merania odozvy programu u divákov), sa používa na obhájenie súčasného napĺňania programovej skladby. To znamená, že v programovej ponuke verejnoprávných médií sa objavuje stále viac programu, ktorý reflektuje predovšetkým predstavy manažmentov o želaniach diváckej obce (to sa v poslednom čase začalo týkať aj verejnoprávneho rozhlasu). V televíznom vysielaní sa uprednostňuje zábava, prednosť majú pritom programy, ktoré ju „dávajú“. Vytráca sa analytická a investigatívna publicistika v oboch médiách, slovné vstupy v rozhlasovom vysielaní sa orientujú skôr na zábavu. To zapríčinilo tzv. blokové vysielanie, ktoré malo umožniť z hľadiska spravodajských potrieb jednoduchý vstup do vysielania. Vytratila sa segmentácia programu na relácie v štandardnej dĺžke cca 1 hodinu. V programovej skladbe rozhlasového vysielania sa čoraz častejšie objavuje unifikovaný trojhodinový vysielací blok s aktuálnou informáciou sa doň vstupuje síce ľahšie, no nie vždy je čím doň vstúpiť. Slovo v rozhlasovom éteri zlacnelo. Stále menej času zostáva teda v programovej skladbe na vysielanie programov vo verejnom záujme.⁷ Tie si navyše vyžadujú skôr magazínový typ vysielania. Ak je napríklad analytická publicistika v bloku pričasto predeľovaná hudbou, stráca na účinnosti.

Tlak na vysielací priestor sa v programe bude neustále zvyšovať. Vyplýva to z konkurencie, ktorú so sebou prináša duálne vysielacie prostredie. Východiskom by preto mohli byť možnosti, ktoré so sebou prinášajú nové technológie – internet a predovšetkým digitalizácia vysielania.

Internetové stránky slovenských verejnoprávných médií sa orientujú najmä na propagáciu vlastného programu, sú teda doplnkovou službou k programu. V tejto súvislosti je možné konštatovať, že aj keď v prípade SRO sa ponuka internetu rozšírila o samostatný programový okruh Rádio Inet, teda špecifickú formu „programu“ auditívneho vysielateľa, ponúkané možnosti – vo vzťahu ku skúmanej téme – sa ani zďaleka nevyužívajú. Príkladom môže byť prieskum internetovej stránky Českej televízie. Jej reláciu *Vypadáš skvěle!* navštívilo na internete za sedem dní po odvysielaní 102 506 divákov, pričom od začiatku tejto relácie navštívilo rubri-

6. McQuail, D.: Úvod do teórie masovej komunikácie. Praha : Portál, 1999, s. 162.

7. Vyplyvajúcich z diskusie o aktuálnych sociálno-normatívnych princípoch.

ku na www-stránke 3 882 763 divákov. Prirodzene, aj frekvencia návštevnosti internetových programových rubriek je ovplyvnená väčšinovým divákom, no o možnostiach takejto prezentácie aktuálnej publicistiky svedčí napríklad relácia *Hitler a holocaust*, ktorú si na internete (v písomnej podobe) pozrelo po odvysielaní 552 788 divákov. 400 z nich sa k článku vyjadrilo aj v priebežnej ankete, pričom 71 % z nich hodnotilo článok k dokumentárnemu filmu ako výborný. Je to teda zrejme jedna z najvýznamnejších ciest, ako problematiku vo verejnom záujme dostať do povedomia divákov (poslucháčov) v dlhšom časovom horizonte. Internetové predĺženie „životnosti“ relácie je nepochybne účinnejšie ako jej reprízovanie.⁸ Navyše nie je finančne nákladné, keďže manažmenty oboch verejnoprávných médií podmieňujú rozšírenie vysielania vo verejnom záujme zodpovedajúcemu finančnému krytiu zo strany objednávateľa.⁹

V súvislosti s prechodom na digitálne vysielanie je však situácia z finančnej stránky zložitejšia. Zatiaľ čo sa verejnoprávna televízia a verejnoprávny rozhlas v Českej republike usilujú získať minimálne po jednom multiplexe,¹⁰ aby mohli rozšíriť verejnoprávne vysielanie,¹¹ v Slovenskej republike zatiaľ o podobné riešenie z manažmentu verejnoprávných médií neprejavil záujem nikto. Je to reflexia na neustále problémy s financiami verejnoprávných médií. Na druhej strane je to však istá krátkozrakosť, pretože už teraz je zrejme, že dôjde k masívnemu rozšíreniu televíznej a rozhlasovej ponuky tými najrôznejšími doplnkovými službami, čo by mohlo vytvárať ideálnu príležitosť na koncepčne nové vysielanie programu v rámci verejnej služby. Takto to vníma aj manažment verejnoprávnej Českej televízie, ktorý v stratégii prechodu Českej televízie na pozemné digitálne vysielanie uvádza: „*Programová ponuka nových kanálov Českej televízie musí byť natoľko prospešná a atraktívna, aby presvedčivo zdôvodňovala ich prevádzkovanie z verejných finančných prostriedkov. Česká televízia by v tomto type vysielania, ktorý sa koncepčne líši od plnoformátového analógového vysielania a riadi sa inými zákonitosťami, nemala vedome vstupovať do priamej konfrontácie s komerčnými vysielateľmi. Musí postupovať tak, aby poskytovala typovo pestrejšiu programovú ponuku, ktorú možno chápať ako doplnenie celkového spektra českých televíznych kanálov o tie druhy programov, ktoré súkromné televízne stanice v dohľadnom čase s najväčšou pravdepodobnosťou ponúkať nebudú, a to ani v rámci digitálnych multiplexov.*“¹² Ide teda o diametrálne odlišný postoj oproti slovenským vysielateľom zo zákona.

Dá sa očakávať, že po prijatí príslušnej legislatívy sa v horizonte niekoľkých rokov¹³ objaví na našom mediálnom trhu minimálne 8 nových televíznych staníc, pričom súčasťou ich digitálneho vysielania bude množstvo ďalších informácií. Tzv. doplnkový elektronický obsah multiplexu EPG (Electronic Program Guide) bude súčasne s televíznym a auditívnym signálom

8. Čo však reprízu relácie ako stavebný programový prvok nevyklučuje.

9. Čo nemusí byť vždy štátny orgán.

10. Jeden multiplex je tvorený programom štyroch až piatich televíznych staníc, ktoré sú šírené jedným dátovým tokom.

11. Stratégia prechodu Českej televízie na pozemné digitálne televízne vysielanie. Základné tézy. Interný dokument Českej televízie, vyplývajúci z uznesenia Rady Českej televízie č. 306/18/02 z dňa 26. júla 2002.

12. Stratégia prechodu Českej televízie na pozemné digitálne vysielanie. Základné tézy. Interný dokument Českej televízie, vyplývajúci z uznesenia Rady Českej televízie č. 306/18/02 z dňa 26. júla 2002.

13. Podľa smerníc Európskeho parlamentu má byť prevádzka analógového typu vysielania skončená do roku 2015.

vysielat' grafický teletext, písomne informácie, viacjazyčné titulky, jazykové mutácie programu a pod. V praxi to znamená, že napríklad jeden program (relácia) môže byť vysielaný naraz vo viacerých jazykových mutáciách, čo môže byť zaujímavým rozširujúcim prvkom vysielania pre národnostné menšiny.

V súčasnosti sa pokusne vysielajú v 3 regiónoch Slovenska,¹⁴ ukazuje sa teda, že technicky je problém digitálneho vysielania vyriešený aj na Slovensku. Jeho šírenie je však obmedzené potrebou digitálnych adaptérov (tzv. top set boxov) u prijímateľa signálu.

Prvou úlohou riešenia prechodu na digitálne vysielanie bude legislatíva. Už dnes je zrejmé, že sa história istou formou opakuje. V čase vzniku duálneho vysielacieho priestoru umožnilo chýbajúce právne prostredie vznik súkromných staníc¹⁵ len na základe rozhodnutia komisie Ministerstva kultúry Slovenskej republiky. Ani dnes nie je situácia lepšia. O digitalizácii sa hovorí len v odborných kruhoch, legislatíva výrazne zaostáva, projekt zatiaľ nemá ani dostatočnú politickú podporu. Problém je závažný i v tom, že bude potrebné nanovo stanoviť kompetencie štátnych orgánov v oblasti vysielania – týka sa to Rady pre vysielanie a retransmisii. Významnejšiu úlohu tu bude zohrávať Telekomunikačný úrad. Druhým problémom, a to ešte výraznejším, bude samotný program. Už dnes je zreteľná tendencia zužovať žánrovú skladbu vysielania (rozhlasového i televízneho) a tento trend bude pokračovať. Ďalšie kanály na „komplexnú programovú službu“ sa zrejme neobjavia, skôr budú vznikať špecializované televízne a rozhlasové stanice. Uvedenému trendu sa budú prispôsobovať aj terajší vysielatelia. Keďže s rozširujúcim sa počtom médií sa bude zmenšovať príjem prostriedkov z reklamy, nákladná širokospektrálnosť programovej skladby bude ťažko udržateľná. Kvalitný program bude vyhľadávaným a nedostatkovým tovarom. Do centra pozornosti sa nepochybne dostanú témy, ktoré je možné realizovať tzv. publicistikou štúdiového typu – teda najmä diskusné relácie (v STV je už dnes takýmto programovým typom relácia *Pod lampou*).

Ak teda konštatujeme, že v súčasnosti nie je problematika menšín z pohľadu televízneho a rozhlasového vysielania zaujímavá, ba skôr sa považuje za nutnosť vyplývajúcu zo zákona, v najbližšom období môže byť zaujímavým programovým typom – to by si mali čo najrýchlejšie uvedomiť aj príslušné inštitúcie.

Literatúra a pramene:

McQUAIL, D.: Úvod do teórie masovej komunikácie. Praha : Protál, 1999, 447 s.

Dokumenty o mediálnej politike a legislatíve. Bratislava : SSN s príspevím programu Phare pre demokraciu, 1999, 163 s.

Slovenská mediálna legislatíva v európskom kontexte. Bratislava : SSN, 2003, 135 s.

Národná správa o kultúrnej politike Slovenskej republiky. Správa skupiny európskych expertov. Bratislava : Ministerstvo kultúry, 2003, 474 s.

14. Ide o spoločnosť Telecom Corp., pôsobiacu na východnom Slovensku, o Rádiokomunikácie – odštepne závody Slovac Telecomu na strednom Slovensku a v Bratislave.

15. Na Slovensku do roku 1992, teda do vzniku regulačného orgánu, vydávala licencie osobitná komisia ministerstva kultúry, ktorá vydala 12 licencií. Národná správa o kultúrnej politike Slovenskej republiky. Správa skupiny európskych expertov. Bratislava : Ministerstvo kultúry, 2003, s. 263.

Stratégia prechodu Českej televízie na pozemné digitálne televízne vysielanie. Základné tézy.
Interný dokument Českej televízie, vyplývajúci z uznesenia Rady Českej televízie č. 306/18/02 z dňa 26. júla 2002, 12 s.

Výročná správa Slovenského rozhlasu za rok 2004. www.slovakradio.sk

Výročná správa o činnosti Slovenskej televízie za rok 2004. www.stv.sk

THE MINORITIES IN THE MASS MEDIA – PERSPECTIVES AND POSSIBLE OUTCOMES

Resumé

The space in broadcast for and about minorities is constantly decreasing in electronic mediums. Under the competitive pressure, the program of public mediums begins to unify. Priority is placed on sequel of entertaining and relaxing shows, which get into the program composition upon license in particular. Digitalization of the broadcasting can offer a solution of this unfavorable situation. As this technology enables to broaden the broadcast on different additional services, a part of them could be dedicated to issues of minorities. A model in this sense could be the Czech public television, which has broadened telecasting by course of law on public services through digitalization.

ZMENY V PRÍSTUPOCH SLOVENSKEJ SOCIOLOGIE K PROBLEMATIKE NÁRODA A NÁRODNOSTÍ PO ROKU 1989

Ludovít Turčan – Robert Klobucký

Vzďaľovaním sa od roku 1989 ubúda textov s problematikou národa a národností. Môžeme to konštatovať na základe evidencie témy v časopisoch či iných sociologických textoch. Vzďaľovaním sa od roku 1989 sa však ustaluje terminológia charakterizujúca tieto roky. Málo a stále menej sa vyskytujú termíny *revolúcia*, *prevrat* a pod. a oveľa častejšie sa používa pojem *zmena*. (Pozri *Identita, racionalita, demokracia* /1994/, *Sociológia a spoločenská zmena* /2000/, Novosád, F.: *Alchymia dejín* /2004/ atď.)

Ak budeme zmenu vnímať na vlastných textoch slovenských sociológov po roku 1989, týkajúcich sa problematiky národa, národností, menšín a pod., tak musíme konštatovať, že k tejto problematike patria aj mnohé texty, ktoré sa ňou priamo nezaoberajú, no vypovedajú o nej. Analýzou akoby vedľajších tém tejto problematiky umožňujú pochopiť aj mnohé z toho, čo sa vzťahuje práve k nami riešenej problematike a prejavuje sa v nej niekedy reálne, inokedy potenciálne či ako vôbec nerealizovaná možnosť. Hoci si obdobie posledných pätnástich rokov vývoja slovenskej sociológie žiada osobitnú hodnotiacu štúdiu, v ktorej by problematika národa a národností bola iba jednou z oblastí jej záujmu, musíme sa v tomto článku obmedziť len na niektoré jej témy. Bližšie si všimneme oblasť sociokultúrnych hodnôt, noriem, vzorov, ktoré sa v časoch zmien stávajú dôležitým prvkom „bodu obratu“ aj z hľadiska sociológie, všimneme si zmenu paradigmy, s ktorou sa táto zmena v spoločenskovednom chápaní spája, problematikou identity a jej teoretických aspektov a napokon sa budeme venovať rozboru výsledkov troch veľkých sociologických výskumov národnej identity, ktoré sa v rokoch 1996 – 2004 uskutočnili na sociologických pracoviskách v Bratislave aj v rámci väčších medzinárodných projektov.

Zmena, ktorá nastala po roku 1989, sa v určitom zmysle podobala na zmeny, ktoré sa udiali v predchádzajúcich obdobiach 20. storočia a boli, ak ich porovnáваме, viac odlišné ako podobné. Ak by sme uvažovali o zásadných zmenách interpretačných schém v uplynulom storočí, ako ich uvádza Ľubomír Lipták (LIPTÁK, Ľ., 1999), t. j. zmeny vzťahujúce sa k roku 1918, 1939, 1948, 1993, tak problematika národa, národností, nacionalizmu bola nastoľovaná v celkom odlišných smeroch, každá schéma predkladala úplne odlišné riešenia ako priniesli predchádzajúce udalosti.

Idey, na ktorých tieto schémy stavali (idea čechoslovakizmu, idea samostatnej slovenskej štátnosti, internacionalizmus ako pokus prekonania nacionalizmu ako takého), ostávajú vo vedomí ľudí aj dnes a tvoria, na čo upriamuje pozornosť práve sociológia, vzorku názorov, hodnôt, vzorov a modelov, ktorými ich stúpenci porovnávajú súčasný vývoj a jeho výsledky. Porovnávaná sú zväčša účelové (argumentuje sa nimi napríklad voči reformám, ktoré vyvolávajú aj problémy a pod.), ukazujú však, že určité hodnoty, názory a pod. ako výsledky historického vývoja vo vedomí ľudí zostávajú, pretrvávajú a taktó sociokultúrne rámcujú aj vývoj po zmene. Bolo by ilúziou obchádzať túto skutočnosť a predpokladať, že nové deklarované hodnoty, normy, vzory budú bez tohto kontextu okamžite fungovať. „*Dejiny totiž „reálne“ pôsobia len ako interpretované, teda začlenené do zámerov súčasníkov.*“ (NOVOSÁD, F., 2004, s. 12)

Na začiatku 90. rokov sa neraz v literatúre objavovali konštatovania o potrebe návratu k pozitívnym skúsenostiam s tými hodnotami, ktoré sa po zmene zdôrazňovali a ktoré tvorili podstatu a zmysel zmeny (demokracia, občianstvo, sloboda atď.). Predpokladalo sa, že v určitej podobe tieto hodnoty v spoločnosti pretrvali a v nej aj fungujú. Ešte pred rokom 1993, resp. v 90. rokoch sa v tomto zmysle odlišne pristupovalo k masarykovským hodnotám v Čechách a na Slovensku, a to aj v otázkach národa, národnosti, menšín (pozri napr. *Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti*. Bratislava : FÚ SAV, 1991). Ešte v *Probléme malého národa* rozvádza T. G. Masaryk princípy, na ktoré sa v rokoch po zmene reaguje iba sporadicky („*národ je osobností mravní*“ a najskôr musí byť každý človek snaživý, vzdelaný, čestný človek a až potom vlastenec: „*Napřed být čestným člověkem, to je národnost – to je vlastenectví.*“ (MASARYK, T. G., 1990, s. 67, 73). Ako keby sa jeho hodnotové maximá v dejinách stratili. Pritom napríklad slovenskí agrárci (M. Hodža, A. Štefánek a i.) boli výraznými stúpcami týchto hodnôt a ich vplyv na hodnotové kritériá verejného života bol nielen do roku 1939, resp. 1945 a 1948 značný.

Stále začínanie od začiatku, akási intencia mať „vlastné“ dejiny sa prejavuje aj v zabúdaní na to, čo a akú úlohu skutočne hralo a hrá v našich dejinách.

V súvislosti s hodnotením volebného správania vo voľbách v rokoch 1992 a 1994 si V. Krivý všimol historické pozadie pretrvávania určitých hodnôt a sociokultúrnych vzorov, pričom sa pri hľadaní koreňov týchto orientácií dostal až do 20. rokov 20. storočia. Pretrvávanie, kumulácia, modifikácie vzorov, hodnôt, normatívov a pod. sa potvrdilo v podobe postojov, ktoré majú svoj vlastný život a napríklad ani paternalizmus, egalitarizmus, absencia historického vedomia, ako sa ukázalo, nemajú u nás svoje korene až v neskoršom, socialistickom období minulého režimu. (KRIVÝ, V. – FÉGLOVÁ, V. – BALKO, D., 1996, s. 37 – 39)

Ak sa ešte raz vrátíme k neustálemu začínaniu v našich dejinách a k výsledku, ktorým bolo spolužitie a spoločný štát Čechov a Slovákov ako sociokultúrny vzor, vyzdvihovalý (možno) niekedy v budúcnosti ako vzor modernosti, tak zistíme, že aj po zmene v roku 1989 pretrvávajú názorová polarizácia v spoločnosti. Na jednej strane sú tí, ktorí by boli ďalší vývoj stavali na historickom prekonaní obmedzení etnického nacionalizmu vôľou, teda moderne, a tým zároveň akoby sa chceli zbaviť záťaží dovtedajších dejín vytvorením štátu Čechov a Slovákov v roku 1918. Potom ale ostáva otázka, čo s ideou (i praxou) čechoslovakizmu, ktorá ako spiritus movens tejto idey neodolala náporu dejín a argumentom, že predsa len ide o dva rôzne, aj keď veľmi blízke národy a národné a kultúrne spoločenstvá, ako to konštatoval dokonca i P. Machonin v sociologicky najkomplexnejšom výskume československej spoločnosti zo 60. rokov uplynulého storočia (MACHONIN, P. a kol., 1969, s. 88, pozri tiež štúdiu B. Búzika, In: SOPÓCI, J. – BÚZIK, B., 1999, s. 132 – 152). Treba tiež pripomenúť, že A. Hirner, ale aj mnohí ďalší vytýkali hlasitom ignorovaním národnej otázky v ich programe už v čase príprav a konštituovania spoločného štátu (zdôvodňovanie samostatnosti v r. 1939 – 1945 je u neho inou argumentačnou líniou) a po zmene v roku 1989 sa pôvodná idea spoločného štátu považuje jednoducho za apriorizmus (štúdiu M. Gáfrika v *Národy, národnosti a etnické skupiny...*, 1991), teda začiatok. Na základe ďalšieho vývoja sa objavili požiadavky hovoriť aj o českom nacionalizme, nielen o slovenskom a pod. Na druhej strane stoja tí, ktorí výtobytkom moderných dejín, t. j. vlastný národný štát považujú za istotu, ku ktorej inklinuje aj v súčasnosti celý svet (stačí si pozrieť OSN, koľko má dnes členov a aké malé sú tieto štáty). Len opatrne sa u nich objavujú názory, že sme možno voči budúcnosti premrhali historický náskok v ideí a existencii spoločného štátu ako intencie

modernosti a integrácie, a tým aj prekonania obmedzení etnického nacionalizmu, o vlastný štát sa napokon usilujú všetci a každý. Musíme konštatovať, že za istotu vlastného národného štátu je – čím viac sa vzdiaľujeme od roku zmeny – stále viac respondentov aj u nás.

Na iné súvislosti zmeny po roku 1989 upozornila vo viacerých štúdiách D. Alijevoá. Všima si dôsledky zmeny, ich prejavy v živote jednotlivcov („*všetky veľké zmeny, zmeny systémov a zmeny civilizačno-kultúrnych kontextov sa priamo premietajú do života jednotlivcov*“, NOVOSÁD, F., 2004, c. d., s. 9), v ich osobných a osobnostných výhrach a prehrách, ziskoch a stratách i ako sa negatívne dopady prejavujú a hrozia ďalšiemu vývoju „*v podobe celospoločenskej apatie, ... straty perspektívy, bezvýchodiskových nálad...*“ a pod. Pripomína, že okrem dôsledkov na život jednotlivcov sa dôsledky zmeny prejavujú i v sociálnych skupinách či dokonca národoch, pričom postihnuté kolektívne subjekty ventilujú svoju „*frustračnú energiu*“ v podobe zvýšenej agresie, násilných akcií a pod. (ALIJEVOÁ, D., 1994, s. 123 – 129) Na kategórii „*zbežvýznamňovania*“ poukázala na to, ako sa proces adaptácie na podmienky po zmene premieta do rôznych kolektivistických aktivít, ktoré naberajú masové formy a v nich už v úlohe zainteresovaného nepôsobia jednotlivci, ale kolektívy a spoločenstvá. Týmito kategóriami je teda možné nazerať aj na rôzne prejavy nacionalizmu, vzťahov k menšinám alebo etnikám a pod., ktoré sa po roku 1989 prejavili v rôznych oblastiach bývalého socialistického tábora, pretože „*reálny socializmus...*“ *nedokázal vytvoriť politické formy, ktoré by umožnili dovrieť národnú emancipáciu a nedokázal integrovať individualistické tendencie súčasnosti, nedokázal poskytnúť dostatočný priestor jednotlivcovi ako tvorcovi a konzumentovi*“. (NOVOSÁD, F., 2004, c. d., s. 12) Práve tieto dva aspekty spoločenského života, t. j. význam jednotlivca, potreba brať do úvahy individuálneho človeka, nestavať ho vo vzťahu spoločnosť – jednotlivec do pozície závislého, druhotného, odvodeného od spoločnosti, akceptovať jeho osobnostný rozmer a zohľadňovať mieru individualizácie, ktorú už spoločnosť dosiahla, a teda aj vyžadovala, tak rešpektovať etnickú štruktúru obyvateľstva a vlastné etnické procesy (ich vyzrievanie v mnohonárodných štátoch boli u nás v 60. rokoch prvotným spúšťačím impulzom obrodného procesu). Aj tieto dva faktory boli vtedy spoločenskými vedami vyzdvihovalé ako hlavné a systémové príčiny stagnácie spoločnosti a jej zaostávania, avšak – ako to v dejinách býva – politika sa poznaním spoločenských vied „*zaoberá*“ mocensky. Keď toto poznanie problematizuje vlastnú ideológiu politiky, tak ho politika odmieta a potlačí. A taká bola politika až do dní zmeny v roku 1989.

Dlhodobá kríza politiky, vtlačaná do nečasových schém jej ideológie, dlhodobo smerovala k zmene, no zmena chápaná „*z hľadiska jednotlivca ako 'zmena' politického systému bola pohľtená zmenou kultúrno-civilizačnej paradigmy*“. (NOVOSÁD, F., 2004, c. d., s. 9 – 10) Zmena paradigmy ale znamená, že sa v reflexii skutočnosti mení takmer všetko, resp. sa zásadným spôsobom menia hlavné princípy v tom prístupe, na ktorom stojí doterajšia paradigma. Známy poľský filozof L. Kolakowski, charakterizujúci priebeh a aktérov zmeny v Poľsku po roku 1980, teda po nástupe Solidarity, keď robotníci v Gdaňsku protestovali s portrétmi pápeža Jána Pavla II. nad svojimi hlavami, vyslovil známu vetu, že „*takto si dejiny robia nemilosrdné žarty z teórie*“. Vyjadril iba jedno z protirečení, ktoré dovtedajšia paradigma teórie spoločnosti vysvetľovala úplne inak. Takýchto protirečení, ktoré dovtedajšia paradigma nedokázala vysvetliť, bolo oveľa viac.

Aby sme pochopili celostný rámec zmien, ktoré sa dejú a ktoré je potrebné urobiť pri riešení jestvujúcich problémov, je potrebné mať určitú teóriu, vysvetlenie a pochopenie súvislostí a existencie jednotlivých javov, ktoré tieto zmeny zdôvodní a zároveň vysvetlí ich fungovanie.

To je však aj pomedzie vzniku paradigmy postmodernity, ktorá dešifruje celok a teóriu ako „veľký príbeh“ vysvetľujúci „všetko“ v sebe: „*Dost' draho sme zaplatili za nostalgiu za celkom a za jedným, za zmierenie pojmu so zmyslovým, za transparentnú a komunikatívnu skúsenosť.*“ (LYOTARD, J. F., 1982; pozri aj naše štúdie v tomto programe za roky 2003 a 2004, v ktorých poukazujeme na pojem celku u slovenských konzervatívcov a hlasistov ako predstaviteľov moderny a na to, že pojmy „celku“ a „jednoty“ ako pojmy moderny ostávajú aj problémami postmodernity práve pri kategóriách národa, nacionalizmu, etnických skupín).

Aj bonmot L. Kolakowského je vyjadrením toho, že teória dovtedajšej marxistickej paradigmy ako reflexie skutočnosti už nefungovala pri vysvetlení a pochopení nových javov. Už v 60. rokoch v Československu sa tento rozpor prejavil naplno. J. F. Lyotard pri predpokladoch paradigmy postmodernity uvádza udalosti, ktoré sa postupne od roku 1953 stali v Berlíne, Budapešti, ČSSR až po rok 1980 v Poľsku (pozri KVASNIČKOVÁ, A., 1993) a ktoré podľa neho znamenali diskvalifikáciu historického materializmu a projektu sociálnej spravodlivosti. Z. Bauman je presvedčený, že nejde ani tak o zrieknutie sa určitých kategórií sociológie modernej doby, ako skôr o vymalenie sa z myšlienkových návykov a stereotypov, ktoré sú s nimi spojené. Ide však tiež o „*zrieknutie sa takej teórie, ktorá má dopredu, akosi zhora určovať to, čo môžu určovať až konania ľudí.*“ (BAUMAN, Z., 1995, s. 19) Aj A. Giddens poukazuje na tento hlavný problém teórií sociálneho evolucionizmu, ktoré, ako aj teória K. Marxa, zdôrazňujú význam nespojitosti v dejinách, ich pretržitosti, chápu však dejiny ľudstva tak, „*ako by mali nejaký celkový smer*“, v rámci ktorého fungujú aj ich dynamické princípy. V tomto zmysle sú evolučné teórie naozaj „*veľkými príbehmi*“, „*veľkými naráciami*“ súvislého príbehu dejín. (GIDDENS, A., 1998, s. 15) Paradigma postmodernity tak reaguje na množstvo javov v moderných dejinách, ktoré vznikali a prebiehali napriek ich teoretickým predpokladom. Problematizovala preto zveličovanie významu racia a moderného racionalizmu, vedy a pokroku (pripomenula udalosti a javy, ktoré sponchybňovali ich jednostranné hodnotenie), teórií a ideológií ako „*veľkých príbehov*“ dejín, nie ich skutočného priebehu atď. a pripomína dôležitosť skepsy, alternatívnosti, tolerancie a plurality, tradície a prežívania zmyslu života a pod.

Za problém možno považovať skutočnosť, ak sa pri týchto kritikách a analýzach zabúda napríklad na kritiky z krajín, ktoré v 2. polovici 20. storočia prešli podobnou fázou hľadania pri pokusoch o reformy ešte v rámci bloku socialistických krajín. Domnievame sa, že aj súčasný vývoj by bol v nadväznosti na skutočný priebeh dejín a konkrétny predmet a obsah argumentov zrozumiteľný pri vysvetľovaní a pochopení procesov súčasnej zmeny, ako keď sa táto živá skúsenosť nahrádza preberaním „*vzorov*“ z celkom inej oblasti a iného vývoja. (Takáto skúsenosť je u nás známa aj z minulosti. V rokoch 1939 – 1945 sa v prístupe k národu, nacionalizmu, etnikám prebrala „*teória*“ „*zvonka*“, v ktorej sa vývojové prvky [napr. u hlasistov] nahradili substancializmom [esencializmom] a v ňom sa hľadalo primordium, ktoré tvorí základ a podstatu národa a pôsobí v ňom trvale ako záruka jeho „*totožnosti v čase*“ [Š. Polakovič], ako „*duch*“ či „*duša národa*“, postulovali sa princípy vodcovstva, rasovej čistoty a pod. Tieto entity však boli teoreticky zdôvodňované až potom, čo boli fakticky [politicky] akceptované a prijaté a ich „*teória*“ sa tak stala iba ich dodatočnou ideologickou obhajobou.)

Hoci sa po roku 1989 venovala v našej sociológii paradigme postmodernity určitá pozornosť (A. Kvasničková, D. Alijevoá, V. Bačová a i.), aj v súvislosti s výhradami postmodernistov k teórii historického materializmu a marxizmu, všeobecne sa teoretické otázky postmodernity rozpracovávajú iba sporadicky a reflexie paradigmy marxizmu ostali iba okrajové (J. Sopóci,

R. Roško, B. Búzik, Z. Kusá). Súvislosti sú zrejme hlbšie, veď do roku 1989 sa problém moderny u nás vôbec netematizoval (veľká konferencia o tradíciách v roku 1985 v Bratislave ich polaritu s modernou ani len nespomenula – *Slovenský národopis* č. 1 – 2, 1986) a B. Búzik hovorí o „*zjavení sa*“ pojmu moderny u nás po roku 1989. A. Kvasničková konštatuje, že aj po zmene „*diskusie o postmoderne na Slovensku sú napospol záležitosťou informovania sa o nich vo svete, nie ohniskom výmeny domácich názorov*“. (A. KVASNIČKOVÁ, 1993, s. 111) A už vôbec sú zriedkavé pokusy aplikácie paradigmy postmodernity na problematiku národa, menších a pod., o čo sa pokúšajú len niektorí autori (A. Findor, Z. Kusá, V. Bačová, D. Alijevová). Tento problém si zrejme žiada viac priestoru na objasnenie aj vo vzťahu k problematike národa, etník, nacionalizmu.

Súbežne s diskusiou o postmoderne prebieha od roku 1989 v slovenskej sociológii aj diskurz o problematike identity. Možno povedať, že viacerými znakmi je samotný diskurz postmoderným. Kategória identity je však kategóriou viacerých spoločenských vied, nielen sociológie. Priam nominalisticky sa postulujú mnohé prvky či aspekty totožnosti a rozdielnosti ako najelementárnejších zdrojov jej evidencie. „*Významová preťaženosť*“ (A. FINDOR, 2005) kategórie identity pri vysvetľovaní takmer všetkého je jej inflačným nadužívaním. V dejinách vedy sme mnohokrát videli, že na Prokrustovo lôžko novej kategórie sa kladú nielen javy, ktoré treba vysvetliť a poznať ako fungujú, ale aj tie, ktoré je treba vysvetliť, resp. vyriešiť v inej oblasti a inými prostriedkami. Už pred viac ako sto rokmi pripomenul M. Hodža vo vynikajúcej štúdií *Realizmus u nás*, že „*Wattovi a Edisonovi snadnejšie bolo vyburcovať zo sna svet a strhnúť ho za pokrokom technickým a praktickým, než Spencerovi rúcať vývodmi abstraktnými predsudky a konvencie v živote duchovnom*“. Aj identita, hoci je postmoderne rozvoľnená, nestabilná, tekutá, fragmentárna, ale aj otvorená, viacozmerná a viacnásobná atď. (Pozri D. ALIJEVÁ, 2000), je latenciou sebaopotvrdzovania, priebežného a trvalého, je teda tenziou miznúcej, strácajúcej sa identity a identity novo nadobúdanej, akvirovanej. O. Mészáros dodáva, že identita je vždy kontinuitou trvania a nová identita je potom ako taká „*contradictio in adiecto*“. (MÉSZÁROS, O., 1997, s. 24) Tak, ako pri postmoderne, je asi aj pri identite okrem teoretických aspektov problematiky potrebné venovať viac pozornosti jej aplikácii na konkrétne javy.

Keď sa pri identite u nás po zmene zdôrazňujú konkrétne historické javy a v nich zmena identity so všetkými dôsledkami pre jednotlivca, jeho osobná identita, tak ide o súvislosti, ktoré sme konštatovali v úvodnej časti, totiž, že nie je možné vyhnúť sa vysvetleniu zmeny identity v konkrétnych spoločenských podmienkach, keď prestávajú platiť a deštruujú sa podmienky pôvodnej identity a vznikajú a utvárajú sa podmienky inej identity. Tento proces na úrovni jednotlivca, na úrovni osobnej identity nie je bez patričných efektov, najmä keď ho sprevádzajú javy, ktoré jednotlivca oproti stavu pred zmenou robia trpným objektom zmeny vlastnej identity, no všetky dôsledky nie je schopný, a ani to nie je v jeho moci, ich riešiť. (Najmä D. Alijevová si vo viacerých štúdiách a článkoch všíma tieto stránky osobnej identity, keď si všíma empirické stránky prechodu po zmene, do ktorých sa jednotlivec dostáva, z čoho vyplýva, že sa neidentifikuje všeobecne s procesmi, ktoré sa ho negatívne dotkli a ho postihli, ktorým v podstate ani nerozumie, nedokáže sám vyriešiť problém, ktorý mu tým vznikol [strata zamestnania, finančné a sociálne problémy rodiny a pod.], odcudzuje sa svojim najbližším a prestáva sa angažovať vo verejných veciach, prestáva byť odolný voči tlaku zmien na vlastnú integritu atď. D. Alijevová formulovala i rad pojmov v súvislosti s kategóriou identity, ktoré tieto procesy

obsahovo vystihujú ako ich sprievodné charakteristiky: stará identita, bývalá identita, hľadanie identity či útek pred ňou, problematická identita, imaginárna identita atď. [D. ALIJEVOVÁ, 1997, s. 28 – 38; pozri tiež jej štúdie: D. ALIJEVOVÁ, 2000; 1994 a i.].

Pri osobnej identite sú dôležité významné okolnosti zmeny v spoločenských podmienkach existencie jednotlivca, pre veľké spoločenské jednotky (národnosti, menšiny, ale i samotný národ) sú takéto zmeny príležitosťou na sebapoznávanie, sebahodnotenie a pod. v zmysle vlastnej identity. Ide takpovediac o „revíziu“ (to sa pri zmene deje a robí vždy, lebo je to v skutočnosti jej súčasťou) prvkov alebo aj celej doterajšej identity, ktoré už nefungujú, jednoducho stratili nositeľov a protagonistov, alebo ide o to, že sa zmenilo poznanie a vedomie ľudí, a tým aj ich sebauvedomenie a pod. Zmenou sa najčastejšie menia aj okolnosti vnímania vlastnej histórie, keď na ňu dokážeme nahliadnuť akoby „zboku“, zo strany a uvidíme, ako spoločenstvo prirodzene zložitým procesom verejnej diskusie, didaktiky, názorových stretov atď. vníma aj staré veci nanovo, čo sa vzťahuje nielen na vlastné dejiny, ale aj na vlastné tradície, kultúru, náboženstvo a pod. Po tejto zmene sme napríklad svedkami odmytologizovania našej histórie, jej osobností a významných dejateľov alebo vlastného národa, so znakmi kolektívnej identity, ktoré sú problematické v doterajšom chápaní ich jednoznačnosti. Na druhej strane ide o „re-konstruovanie“, resp. nové východiská v „konštruovaní“ súčasných vlastných dejín už bez „veľkého brata“, no s celkom samostatnou pozíciou i novými susedmi. K niektorým ďalším sociologickým aspektom kolektívnych identít sa ešte vrátíme pri analýze troch veľkých empirických výskumov.

Reprezentatívne výskumy národa a národnej identity v poslednom desaťročí

Problematika národa v slovenskej sociológii pred rokom 1989 sa dá charakterizovať ideologizáciou témy, bezproblémovosťou, apologetickosťou (problém nacionalizmu sa považoval v socializme za vyriešený). Zrejma bola i absencia empirických výskumov (pri skúmaní nacionalizmu a národnej identity ide väčšinou o výskumy verejnej mienky, ktoré sa pred rokom 1989 na túto tému nerobili, prípadne boli utajované). Sociológia i preto nepredvídala po roku 1989 národnostné konflikty a prejavy nacionalizmu.

Prístupy k skúmaniu národa sa teda po roku 1989 celkom logicky zmenili. Dôraz sa začal klásť na skúmanie národnej identity, ktorá sa chápe ako špecifický druh kolektívnej alebo sociálnej identity, vyznačujúcou sa historickou kontinuitou, oddeľovaním sa od iných, vnútro skupinovú solidaritou a stabilnými inštitúciami. Národná identita sa na Slovensku chápe ako komplex etnickej, občianskej a prípadne teritoriálnej identity.

Objavili sa tiež nové okruhy problémov, ktoré dovtedy neboli vôbec alebo len veľmi málo skúmané. Začala sa vo väčšej miere tematizovať problematika národnostných menšín, fenomén prisťahovalectva či európskej integrácie. V rámci celkovej empirizácie slovenskej sociológie sa rozšírili i empirické výskumy národa, národnej identity či národnostných menšín. Stručná analýza výsledkov troch takýchto reprezentatívnych výskumov (*Aspekty národnej identity a národná identita v strednej Európe* (1996), *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku* (2003) a *Národná identita na Slovensku & ISSP 2003* (2004)) môže pomôcť pri odhaľovaní aktuálneho stavu ale i istých trendov, ktoré na Slovensku v široko chápanej oblasti národnej identity reálne pôsobia.

Aspekty národnej identity a národná identita v strednej Európe (1996)

Reprezentatívny výskum *Aspekty národnej identity a národná identita v strednej Európe* uskutočnil v júni 1996 Sociologický ústav SAV v Bratislave. Zhrnutie výsledkov je dostupné vo výskumnej správe z roku 1997 (PISCOVÁ, M. – BODNÁROVÁ, B. – HRABOVSKÁ, A. – LIPTÁKOVÁ, D. – SEDOVÁ, T., 1997). Výskumný projekt skúmania národnej identity bol súčasťou výskumného programu ISSP (International Social Survey Programme), ktorý je medzinárodne koordinovaným projektom reprezentatívnych výskumov. Projekt má spoločnú metodológiu a otázky dotazníka, preto je zaručená komparativita jeho výsledkov. V slovenskej časti výskumu tvorilo výberový súbor 1500 respondentov, do spracovania bolo zaradených 1388 dotazníkov, spôsob výberu bol kvótny, znakmi boli: pohlavie, vzdelanie, vek, národnosť, región, veľkostná kategória sídla. Tematické okruhy výskumu sa sústredili na postoj k rôznym úrovniam teritória, postoj k okolitým aj vzdialeným štátom, postoj k cudzincom, postoj k štátu a jeho funkciám, postoj k procesom integrácie a štruktúram NATO a EÚ, postoj k Rakúsko-Uhorsku.

V časti výskumu venovanej postojom respondentom k rôznym úrovniam teritória je z hľadiska predmetu výskumu štátnej úlohy najzaujímavejšie zistenie, že výskumný súbor sa pomerne výrazne diferencoval vo vzťahu k Slovenskej republike podľa národnostnej príslušnosti. Celkom pochopiteľne mali Slováci o niečo bližší vzťah k Slovenskej republike ako Maďari a iné národnostné menšiny. Napriek tomu má však väčšina príslušníkov národnostných menšín žijúcich na Slovensku blízky vzťah k Slovenskej republike.

V oblasti postoja respondentov k okolitým štátom priniesol výskum nie veľmi prekvapujúci poznatok, že ako kultúrne najbližšie k Slovensku je hodnotené Česko (59,6%), Poľsko (13,3%) a Maďarsko (5,5%). Rebríček krajín, ktoré by podľa respondentov mohli pre Slovensko znamenať nebezpečenstvo, vedie Maďarsko (34,7%), pred Ruskom (29,2%) a Nemeckom (6,5%).

V ďalšom problémovom okruhu sledoval výskum postoje obyvateľov Slovenska k prisťahovalcom. Závety tejto časti výskumu naznačujú, že občania Slovenska sú v svojich postojoch k prisťahovalcom pomerne odmietaví. Postoj slovenskej verejnosti k prisťahovalcom sa však postupne mení a zlepšuje sa, čo je zrejmé z porovnania výskumov ISSP z rokov 1996 a 2004, ktoré je uvedené nižšie, v kapitole o výskume z roku 2004. Vo všeobecnosti mali podľa zistení výskumu kritickejšie a menej ústretové názory k prisťahovalcom predovšetkým starší a menej vzdelaní respondenti.

Jednou z najdôležitejších oblastí výskumu bola tá časť, ktorá sa zaoberala vzťahom respondentov k štátu. Súbor otázok skúmal podmienky, ktoré považujú respondenti za dôležité, aby bol človek skutočným občanom Slovenskej republiky. Veľká väčšina – až 93,2% respondentov – je presvedčených, že na to, aby bol človek skutočným občanom Slovenskej republiky, sa ako občan Slovenskej republiky musí predovšetkým cítiť. Ďalej nasledovala podmienka „*vedieť hovoriť po slovensky*“, ktorú za veľmi alebo skôr dôležitú považovalo 91,9% respondentov (ale iba 76,1% príslušníkov maďarskej národnostnej menšiny). Mať slovenské občianstvo považovalo za veľmi alebo skôr dôležité pre to, aby bol človek skutočným občanom Slovenskej republiky, 76,1% respondentov; podmienku „*narodiť sa na Slovensku*“ považovalo za veľmi alebo skôr dôležitú 54,4% respondentov.

Dôležitou oblasťou skúmania národnej identity bola i národná hrdosť na vybrané oblasti národného života. Najviac hrdí sú obyvatelia Slovenska na svoju slovenskú históriu (som veľmi hrdý a som pomerne hrdý 73,8% respondentov). Tu je však výrazný rozdiel medzi občanmi slo-

venskej národnosti (hrdosť na slovenskú históriu deklarovalo 77,3%), príslušníkmi maďarskej národnosti (iba 33,2%) a iných národností (36,8%). Výrazné rozdiely boli zaznamenané aj pri otázke hrdosti na slovenské umenie a literatúru (celkovo veľmi hrdý a pomerne hrdý 66,5%, Slováci 79,2%, Maďari 50,8%). Najmenej boli obyvatelia Slovenska hrdí na fungovanie demokracie vo svojej krajine a tiež na politický vplyv Slovenska vo svete.

Kolektívne identity na súčasnom Slovensku (2003)

Výskum *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku* uskutočnilo Centrum excelentnosti SAV „Kolektívne identity“. Zodpovedným riešiteľom projektom bol PhDr. Vladimír Krivý, CSc., ktorý je i autorom pramennej publikácie (KRIVÝ, V., 2004). Zber dát sa uskutočnil v novembri 2003, reprezentatívna vzorka 1131 respondentov bola získaná kvótnym výberom, kvótnymi znakmi boli pohlavie, vek, vzdelanie, národnosť, veľkostné kategórie obcí a kraj. Dáta z výskumu vo formáte SPSS a tiež dotazník sú voľne prístupné na internetovej stránke Slovenského archívu sociálnych dát (www.sasd.konzum.sk).

Výskum priniesol zaujímavé zistenia v oblasti názorov na postavenie Slovákov a národnostných menšín v štáte. Pri stotožnení sa s jedným z dvoch protikladných názorov až 53,4% Slovákov vyjadrilo úplný či čiastočný súhlas s výrokom: „*Slovenská republika je štátom slovenského národa, a preto v ňom musia mať rozhodujúce postavenie Slováci.*“ Ale až 83,6% Maďarov (a iba 32,5% Slovákov) vyjadrilo úplný či čiastočný súhlas s protikladným výrokom: „*Slovenská republika je štátom všetkých občanov, ktorí tu žijú, a preto musí zaručovať rovnaké práva všetkým, bez ohľadu na ich národnosť.*“

V ďalšej otázke mali respondenti posudzovať 50 predložených rozličných skupín (etnické, náboženské či sociálne skupiny) a vybrať z nej tú, voči ktorej majú najväčšie výhrady. Tu boli celkovo najnegatívnejšie hodnotení Rómovia – najväčšie výhrady voči nim mala reprezentatívna vzorka (29,8%), Slováci (29,3%) a ešte výraznejšie Maďari (38,1%). Až 10,6% Slovákov hodnotilo Maďarov ako skupinu, voči ktorej pociťujú najväčšie výhrady (iba 0,8% Maďarov pociťuje najväčšie výhrady voči Slovákom).

Z predloženého zoznamu vyberali respondenti tri najnegatívnejšie udalosti späté so slovenskou minulosťou. Najčastejšie vyberanou udalosťou boli transporty Židov zo Slovenska (47,8%). Túto udalosť ako najnegatívnejšiu najčastejšie hodnotili Slováci (50,1%). Maďari hodnotili ako najnegatívnejšiu udalosť najčastejšie postih Maďarov zo Slovenska po vojne (46%, Slováci iba 2,1%).

Na postih Maďarov po 2. svetovej vojne mali Slováci a Maďari veľmi rozdielne názory. Až 42,1% Maďarov si myslí, že to bola nespravodlivosť, ktorú treba odčiniť, ako sa len dá (Slováci iba 2,1%), 22,2% Maďarov si myslí, že to bola nespravodlivosť, za ktorú sa treba ospravedlniť (Slováci 5,8%). Slováci sa k tejto udalosti vyjadrovali najčastejšie tak, že o nej nič nevedia (28,3%) alebo že to síce nebolo možno úplne spravodlivé, ale netreba sa k tomu vracieť (25%).

Národná identita na Slovensku & ISSP 2003 (2004)

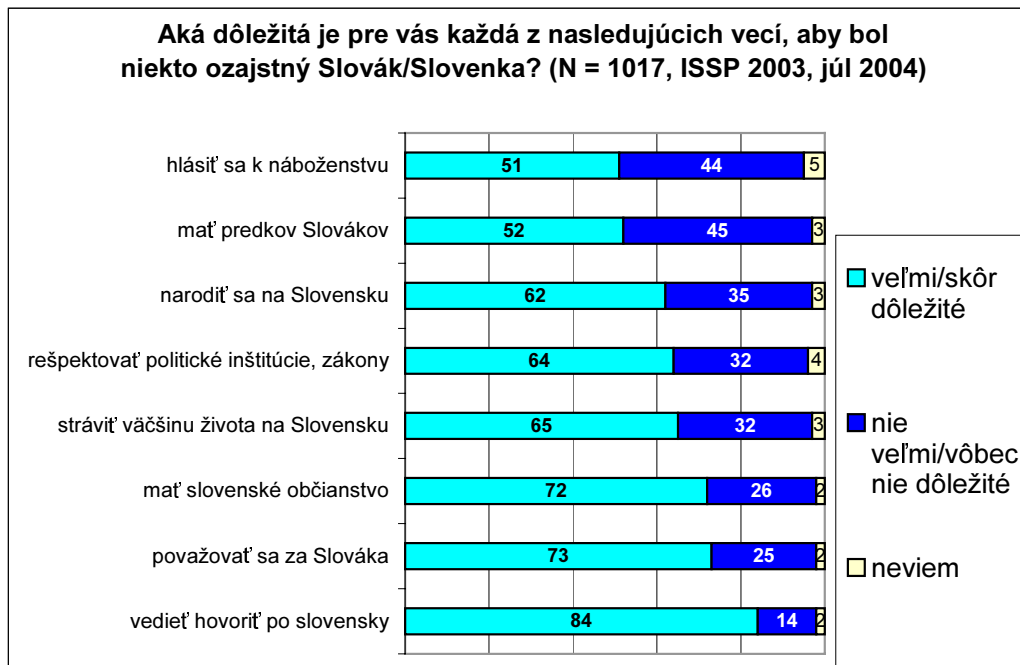
Reprezentatívny výskum *Národná identita na Slovensku & ISSP 2003* uskutočnila v apríli a máji roku 2004 Katedra sociológie UK v Bratislave. Dáta z výskumu vo formáte SPSS a tiež dotazník sú voľne prístupné na internetovej stránke Slovenského archívu sociálnych dát (www.sasd.konzum.sk). Z výskumu doteraz nebola publikovaná žiadna pramenná publikácia ani informácia. Výskum čiastočne nadväzoval na výskum *Aspekty národnej identity a národná identita v strednej Európe* (1996), takže odpovede na niektoré otázky možno porovnávať a sledovať tak vývoj názorov slovenskej verejnosti na vybrané problémy.

Otázka z výskumu z roku 1996: „*Aká dôležitá je pre vás každá z nasledujúcich vecí, aby niekto bol skutočným občanom Slovenskej republiky?*“ bola ale preformulovaná na: „*Aká dôležitá je pre vás každá z nasledujúcich vecí, aby bol niekto ozajstným Slovákom/Slovenkou?*“ Táto zmena vo formulácii je svojím spôsobom zásadná, na základe takto postavenej otázky sa totiž dá skúmať, ako respondenti vnímajú samotný pojem *národ*. O rozdieloch medzi politickým a etnickým chápaním národa písal už Anthony D. Smith (Anthony D. SMITH, 1991). Zložkami politického nacionalizmu, podľa Smitha **západného priestorového alebo teritoriálneho nacionalizmu**, sú: historické územie, politickoprávna komunita, politickoprávna rovnosť členov a bežná občianska kultúra a ideológia. Príslušníci národa sú tu kultúrnou komunitou, ktorá nie je homogénna a nemá spoločné historické spomienky, mýty, symboly a tradície. **Nezápadný etnický nacionalizmus** má tieto znaky: predpokladaný spoločný pôvod, populizmus, nárečia, zvyky a tradície. Spoločný pôvod je tu dôležitejší ako spoločné územie, národ je tu fiktívnou „superrodinou“. Za člena národa sa jednotliviec už narodí a je ním navždy – nemôže teda svoju národnosť meniť, tak ako v politickej verzii nacionalizmu. V realite je samozrejme každý nacionalizmus vo väčšej či menšej miere synkrézou týchto dvoch typov.

Uvedená otázka ponechala respondentom na vlastné uváženie, či byť „*ozajstným Slovákom*“ pre nich znamená viac občianske či viac etnické charakteristiky. Podľa odpovedí v nasledujúcom grafe je zrejme, že respondenti sa prikláňali viac k občianskym charakteristikám („*mať slovenské občianstvo*“, „*stráviť väčšinu života na Slovensku*“, „*rešpektovať politické inštitúcie, zákony*“) ako k etnickým charakteristikám („*narodiť sa na Slovensku*“, „*mať predkov Slovákov*“). Napriek tomu viac ako polovica respondentov považovala i etnické charakteristiky za veľmi alebo skôr dôležité.

Podobne ako vo výskume z roku 1996 odpovedali respondenti na otázku: „*Do akej miery ste hrdý/hrdá na Slovenskú republiku v nasledujúcich oblastiach?*“ Najviac respondentov bolo hrdých na športové úspechy Slovenska (veľmi a pomerne hrdí 84%), toto zistenie bolo ovplyvnené tým, že v čase zberu dát prebiehali majstrovstvá sveta v hokeji, kde Slovensko bojovalo o medailové umiestnenie), na históriu Slovenska (75%) a umenie a literatúru (72%). Najmenej boli respondenti hrdí na spôsob fungovania demokracie (nie veľmi a vôbec nie hrdí 81%), na politický vplyv vo svete (73%) a na slovenské ekonomické úspechy (73%). Potvrdilo sa teda, že občania Slovenska čerpajú národnú hrdosť skôr zo svojej histórie a kultúry, ako z aktuálneho fungovania spoločnosti.

V postojoch k prisťahovalcom sa ukazuje, že slovenská spoločnosť ich hodnotila priaznivejšie ako v roku 1996. Kým v roku 1996 až 65% respondentov úplne alebo skôr súhlasilo s výrokom, že „*prisťahovalci prispievajú k zvyšovaniu kriminality*“, v roku 2004 to bolo už iba 44%. V roku 1996 až 58% respondentov nesúhlasilo s tvrdením, že „*prisťahovalci sú vo*

všeobecnosti prínosom pre ekonomiku SR“, v roku 2004 to bolo už iba 47 %. V roku 1996 si až 52 % respondentov myslelo, že cudzinci odoberajú prácu ľuďom narodeným na Slovensku, v roku 2004 to bolo už iba 42 %.

Postoje verejnosti k národnostným menšinám sa však oproti výskumu z roku 1996 o niečo zhoršili. Kým v roku 1996 s tvrdením, že vláda by mala podporovať národnostné menšiny, aby si mohli udržať svoje zvyky a tradície, úplne alebo skôr súhlasilo 53,6 % respondentov (48,6 % Slovákov; 88,1 % Maďarov), v roku 2004 to bolo už iba 40,3 % respondentov (36,8 % Slovákov; 74 % Maďarov).

Z nasledujúceho grafu je zrejmé, že 48,8 % respondentov považuje za správne, ak si národnostné menšiny udržujú svoje zvyky a tradície (Slováci 46,2 %, Maďari 68,9 %; v roku 1996 to bolo 54,9 % všetkých respondentov), 30,1 % si želá adaptáciu a splnutie národnostných menšín so spoločnosťou (Slováci 32,4 %, Maďari 9,7 %; v roku 1996 to bolo 33,6 % všetkých respondentov) a 21,4 % respondentov na túto otázku nevedelo odpovedať (v roku 1996 iba 11,5 % respondentov).

Ukazuje sa, že sa zhoršuje vzťah maďarskej národnostnej menšiny k Slovensku. V roku 1996 až 91,4 % Slovákov vyjadrilo svoj vzťah k Slovenskej republike ako blízky alebo veľmi blízky, v roku 2004 to bolo 92,4 %, medzi príslušníkmi iných národností to bolo 84,2 %, ale medzi Maďarmi iba 70,9 % a v roku 2004 už iba 60,9 %. V roku 1996 viac ako štvrtina (27,6 %) príslušníkov maďarskej národnostnej menšiny deklarovala nie veľmi blízky alebo vôbec nie blízky vzťah k Slovenskej republike, v roku 2004 to už bola viac ako tretina (36,8 %). Autorka tejto časti výskumu z roku 1996 B. Bodnárová z toho vyvodzuje, že sa vo vyjadreniach respon-

dentov premietla „...*problematizácia slovensko-maďarských vzťahov, ktoré sú charakterizované resentimentmi minulosti, ale aj neodôvodnenými nacionalistickými prejavmi politických predstaviteľov*“. (PISCOVÁ, M. – BODNÁROVÁ, B. – HRABOVSKÁ, A. – LIPTÁKOVÁ, D. – SEDOVÁ, T., 1997, s. 31) Nezdá sa však, že toto je jediné vysvetlenie alarmujúceho trendu, ktorý by si zaslúžil hlbšiu analýzu.

Z prezentovaných reprezentatívnych výskumov možno urobiť isté závery. Je zrejмый pomerne odmietavý postoj slovenskej verejnosti voči prisťahovalcom, tento trend sa však zmierňuje. Postoje verejnosti k národnostným menšinám na Slovensku sú vo všeobecnosti ambivalentné. Približne polovica populácie si myslí, že národnostné menšiny si majú udržiavať svoje zvyky a tradície, tretina sa však stavia za asimiláciu národnostných menšín.

Viac ako polovica respondentov slovenskej národnosti sa stotožňuje s myšlienkou, že Slovenská republika je štátom slovenského národa, preto v nej Slováci musia mať rozhodujúce postavenie. Slováci a Maďari sa nezhodnú na interpretácii postihu Maďarov po 2. svetovej vojne. Maďari túto udalosť väčšinou interpretovali ako nespravodlivosť, Slováci o tom buď nič nevedeli, alebo sa k tomu nechceli vracaať. Alarmujúcim zistením je fakt, že až viac ako tretina občanov Slovenska maďarskej národnosti deklarovala nie veľmi blízky alebo vôbec nie blízky vzťah k Slovenskej republike, vzťah k SR v porovnaní výskumov v rokoch 1996 a 2004 sa navyše zhoršuje.

Významným zistením je i fakt, že najviac negatívne hodnotenou skupinou obyvateľstva na Slovensku sú Rómovia – teda jedna z národnostných menšín.

Respondenti na Slovensku chápu národ a národnú identitu ako istú zmiešaninu občianskych a etnických komponentov. V odpovediach málo prevažujú občianske charakteristiky, ale typicky etnické a navyše primordiálne charakteristiky („*mať predkov Slovákov*“, „*narodiť sa na Slovensku*“) sú viac ako polovicou respondentov považované za dôležité.

Literatúra:

- ALIJEVOVÁ, D.: Zbezvýznamňovanie ľudského života ako generačný problém. In: *Trendy a problémy*. Bratislava : SÚ SAV, 1994, s. 123 – 130.
- ALIJEVOVÁ, D.: „Etnohistoricizmus“ a identita epochy: na okraj súčasných historiozofických zmätkov. In: BAČOVÁ, V. – KUSÁ, Z. (Eds.): *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice : SvÚ SAV, 1997.
- ALIJEVOVÁ, D.: Sebainterpretačné stratégie dnešného človeka. In: SOPÓCI, J. (Eds): *Sociológia a spoločenská zmena*. Bratislava 2000a, s. 7 – 23.
- ALIJEVOVÁ, D.: Osobnostná identita: kontinuita verzus diskontinuita. In: *Sociológia* 32, 4, 2000b, s. 319 – 342.
- BAČOVÁ, V.: Národ a etnicita – nahliadnutie do niektorých koncepcií. In: *Sociológia* 24, 1 – 2, 1992, s. 17 – 24.
- BAČOVÁ, V.: Historická pamäť ako zdroj konštruovania identity. In: BAČOVÁ, V. (Eds.): *Historická pamäť a identita*. Košice : SvÚ SAV, 1996.
- BAČOVÁ, V.: O veľkých a malých konštrukciách identity. In: BAČOVÁ, V. – KUSÁ, Z. (Eds.): *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice : SvÚ SAV, 1997.
- BAUMAN, Z.: *Úvahy o postmoderní dobe*. Praha 1995.
- BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V.: Veľká rozprava o národe. In: *Politická zmena v spoločenskej rozprave*. Bratislava 1996.
- BÚZIK, B.: Teoretický pluralizmus alebo eklekticizmus? In: *Sociológia* 27, 4, 1995, s. 297 – 300.
- BÚZIK, B.: Zjavenie sa modernizácie v slovenskej sociológii. In: *Sociológia* 32, č. 4, 2000, s. 385 – 390.
- KOLLÁR, K. – KOPČOK, A. – PICHLER, T. (Eds.): *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. Storočí*. Bratislava 1998.
- FINDOR, A. – KUSÁ, Z.: Rozpaky okolo konštruovania slovenskej národnej identity. In: SOPÓCI, J. (Eds): *Sociológia a spoločenská zmena*. Bratislava 2000, s. 45 – 63.
- FINDOR, A.: Čo je „identita“? In: MARUŠIAK, J. – FERENCOVÁ, M. (Eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava 2005, s. 43 – 50.
- FINDOR, A.: Národná identita ako naratívna konštrukcia. *Sociológia* 32, 1, 2000, s. 57 – 79.
- GBÚROVÁ, M.: *Medzi identitou a integritou*. Prešov 1996.
- GIDDENS, A.: *Dúsledky modernity*. Praha 1998.
- BAČOVÁ, V. (Eds.): *Historická pamäť a identita*. Košice : SvÚ SAV, 1996.
- HODŽA, M.: Realizmus u nás. *Hlas*, 6, 6 – 11, 1904.
- ZAGORŠEKOVÁ, M. – PAUER, J. (Eds.): *Identita. Racionalita. Demokracia*. Bratislava 1994.
- KRIVÝ, V. – FÉGLOVÁ, V. – BALKO, D.: *Slovensko a jeho regióny*. Bratislava 1996.
- KRIVÝ, V.: Sociokultúrne pozadie problémov transformácie na Slovensku. In: *Sociológia* 25, č. 4 – 5, 1993, s. 311 – 326.
- KUSÁ, Z.: Metodologické otázky výskumu premien kolektívnych a osobnostných identít. In: *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava 2005, s. 10 – 30.
- KVASNIČKOVÁ, A.: Fenomén postmoderny. *Sociológia* 25, č. 1 – 2, 1993, s. 105 – 117.
- KVASNIČKOVÁ, A.: Postmoderna: skepsy a inšpirácie. In: *Trendy a problémy*. Bratislava : SÚ SAV, 1994, s. 100 – 102.

- LAIFEROVÁ, E. – BÚZIK, B.: Sociológia. In: SOPÓCI, J. a kol.: Slovensko v deväťdesiatych rokoch. Bratislava 2003, s. 334 – 349.
- LAIFEROVÁ, E.: Problematika národa v náboženskej sociológii na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. Sociológia 30, č. 2, 1998, s. 133 – 147.
- LAIFEROVÁ, E.: Ku genéze pojmu národa a nacionalizmu v slovenskej sociológii. In: SOPÓCI, J. (Ed.): Sociológia a spoločenská zmena. Bratislava 2000, s. 25 – 44.
- LIPTÁK, E.: Storočie dlhšie ako sto rokov. Bratislava 1999.
- LYOTARD, J. F.: Čo je postmoderna? In: GÁL, E. – MARCELLI, M. (Eds.): Za zrkadlom moderny. Bratislava 1991.
- MACHONIN, P. a kol.: Československá spoločnosť. Bratislava 1969.
- MASARYK, T. G.: Ideály humanitní. Praha 1990.
- MÉSZÁROS, O.: Cestovateľ a pútnik (chronotop cesty a úvahy o identite). In: BAČOVÁ, V. – KUSÁ, Z. (Eds.): Identity v meniacej sa spoločnosti. Košice : SvÚ SAV, 1997.
- Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti, Bratislava : FÚ SAV, 1991.
- NIŽIŇSKA, J.: Postmodernizmus: kultura videoklipu. In: Sociologický časopis 40, 1 – 2, 2004, s. 105 – 115.
- NOVOSÁD, F.: Alchýmia dejín. Bratislava 2004.
- ROŠKO, R.: Marxistická sociologická škola v nových podmienkach. In: Sociológia 27, 4, 1995, s. 293 – 397.
- RUISEL, I.: Identita a múdrosť podľa Erika Eriksona. In: BAČOVÁ, V. (Ed.): Historická pamäť a identita. Košice : SvÚ SAV, 1996.
- SOPÓCI, J. – BÚZIK, B.: Teórie sociálnej stratifikácie a mobility. Bratislava 1999.
- SOPÓCI, J.: K problémom teoretickej diferenciacie slovenskej sociológie. In: Sociológia 27, 4, 1995a, s. 289 – 293.
- SOPÓCI, J.: Hľadanie teórie v slovenskej sociológii. In: Sociológia v meniacej sa spoločnosti. Bratislava : FF UK, 1995b, s. 21 – 28.
- ŠUTAJ, Š.: Súčasná slovenská spoločnosť a pamäť ako jej diferencujúci činiteľ. In: BAČOVÁ, V. (Ed.): Historická pamäť a identita. Košice : SvÚ SAV, 1996.
- Národná identita na Slovensku & ISSP 2003, apríl 2004. Slovenský archív sociálnych dát SASD/Slovak Archive of Social Data SASD, e-mail:sasd@fphil.uniba.sk, <http://www.sasd.konzum.sk>
- KRIVÝ, V.: Kolektívne identity na súčasnom Slovensku. Pramenná publikácia dát zo sociologického výskumu. Bratislava : Centrum excelentnosti SAV „Kolektívne identity“, Sociologický ústav SAV, Etnologický ústav SAV, 2004.
- PISCOVÁ, M. – BODNÁROVÁ, B. – HRABOVSKÁ, A. – LIPTÁKOVÁ, D. – SEDOVÁ, T.: Aspekty národnej identity a národná identita v strednej Európe. Bratislava : Záverečná správa projektu štátnej objednávky 95/5305/065. Sociologický ústav SAV, 1997.
- SMITH, A. D.: National Identity. University of Nevada Press, 1991.

**THE CHANGES IN APPROACHES IN SLOVAK SOCIOLOGY
TO THE ISSUES OF NATION AND ETHNIC COMMUNITIES AFTER 1989**

Resumé

The first part of the paper is devoted to an analysis of changes in the approaches to the issues of nation in the Slovak sociology. The paper is focused upon the area of socio-cultural values, norms, samples, which, in times of change, are becoming an important element of „point of reversal“ also from the point of view of sociology. A discontinuous development and individual changes in the Slovak society in twentieth century frequently brought new and utterly different perception of nation or nationalism. The last change in the perception of the nation can be named also an adherence to the paradigm of post-modernism, which contradicts to the substantialist or essentialist theories of nation and is working rather with the constructivist explanations and with the concept of identity. The second part of the paper contains an analysis of results of three large sociological researches of national identity from years 1996 – 2004. According to results of these researchers the respondents in Slovakia are perceiving the nation and national identity as a certain mixture civic and ethnic components. The public attitudes to the ethnic minorities in Slovakia are generally ambivalent. Approximately a half of population thinks, that ethnic minorities should preserve their customs and traditions, a third, however, prefers an assimilation of ethnic minorities. Another important finding is the fact, that respondents from ranks of minorities are interpreting the historical events differently. An alarming fact is, that more than a third of inhabitant of Slovakia of Hungarian origin declared, that not very close, or not close at all a relation to Slovak Republic and, in addition, this relation in comparison of researches from 1996 – 2004 is worsening.

PROCES PREMENY ČESKOSLOVENSKEJ IDENTITY PO ROZPADE ČSFR V ROKU 1992

Marcela Gbúrová

Prvý január 1993 bol ďalším, z hľadiska budúcnosti možno nie posledným, prelomovým bodom v slovensko-českých vzťahoch. Uvedeným dňom sa začala písať ich nová etapa, tentoraz ako dvoch samostatných štátnopolitických celkov. Prečo sa tak stalo a aké dôsledky na životné osudy občanov malo politické rozhodnutie štátnych reprezentácií rozdeliť spoločný štát, je jednou z výskumne najzaujímavejších výziev, ktoré stoja pred odbornou verejnosťou (osobitne historickou, politologickou, sociologickou, kulturologickou) na obidvoch stranách slovensko-moravskej hranice.

To, čo sa doteraz na túto tému napísalo¹, sú buď svedectvá priamych politických aktérov spoločensko-politických premien od novembra 1989 po rozpad ČSFR a prvé roky samostatnosti Českej republiky a Slovenskej republiky (na slovenskej strane napríklad Šútovec, Žiak a iní), alebo analytické pohľady na niektoré špecifické problémy politického riešenia národnostnej problematiky po rozpade ČSFR na Slovensku (Kusý, Gbúrová a i.), alebo prvé syntetizujúce práce historiografického (Rychlík, Kováč) a právno-politologického (Štefanovič, Mojžita i.) charakteru, mapujúce československé vzťahy vo svetle politických udalostí uvedeného obdobia. Je teda zjavné, že špecializovaný výskum procesu premeny československej identity po rozpade ČSFR sa doteraz nerealizoval. Pravdepodobne sa tak stalo z dôvodu neproblémovosti česko-slovenských vzťahov po roku 1993, prípadne kvôli orientácii výskumu na aktuálnejšie témy transformačného procesu v Slovenskej republike. Možno predpokladať, že uvedených dôvodov bolo podstatne viac.

Vzhľadom na uvedené skutočnosti sa pokúsim sformulovať niekoľko problémových okruhov, ktoré považujem za nosné vo výskume danej témy.

Prvý problémový okruh môžeme pracovne nazvať efekt *rozpolitnosti* vedomia. Ide o proces, ktorý vzniká po rozpade polyetnických štátnopolitických celkov. Na uvedený jav je mnoho príkladov z ľudských dejín, pričom najpreukázateľnejšími európskymi príkladmi sú: zamatové rozdelenie Českej a Slovenskej Federatívnej republiky, krvavé rozpady juhoslovenskej federácie a Sovietskeho zväzu. V tomto procese zohráva dôležitú úlohu najmä to, či daný štátny útvar vznikol na základe vonkajších geopolitických okolností alebo na základe politických dohôd zúčastnených strán, ktoré sa rozhodli vytvoriť nezávislý, právny a demokratický štát. Tento fakt je dôležitý najmä z hľadiska efektov, ktoré z takéhoto spojenia plynú: geopolitických, so-

1 RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992. Bratislava/Praha : Academia Electronic Press/Ústav T. G. Masaryka, 1998; RYCHLÍK, J.: Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989 – 1992. Bratislava : Academia Electronic Press, 2002; KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska. Praha : Lidové noviny, 1998; ŠTEFANOVIČ, M.: Zrod slovenskej štátnosti a zánik česko-slovenskej federácie. Bratislava : Iris, 1999; ŽIAK, M.: Slovensko medzi napredovaním a úpadkom. Bratislava : Archa 1998; ŠÚTOVEC, M.: Semióza ako politikum alebo „pomlčková vojna“. Bratislava : Kalligram, 1999; KUSÝ, M.: Čo s našimi Maďarmi? Bratislava : Kalligram, 1998; MOJŽITA, M.: Formovanie slovenskej diplomacie v rokoch 1990 až 1993. Bratislava : SAV, 2004; GBÚROVÁ, M.: Na ceste k politike štandardu. Prešov : Náuka, 2000.

ciálno-ekonomických, kultúrnych, etnoemancipačných a iných. Vznik a história Československého štátu potvrdila, že etnicita zostala v dvadsiatom storočí hlavným spôsobom sociability a že etaticko-občianske determinanty nie sú dostatočne nosné na to, aby udržali polyetnický štátny celok pohromade. Potvrdilo sa, že federalizmus na národnostnom princípe nedokáže trvalo vyriešiť etnoemancipačné otázky. Ukázalo sa, že nie otázka politického režimu, ale spoločnej identity občanov etnicky rôznorodých štátov je rozhodujúcim stimulom kvality etno-občianskeho potenciálu pred rozdelením štátu a po ňom. Dôležitý je aj záver, že zjednocujúcou klasifikáciou v československom štáte bola občianska a ľudská identifikácia, ktorá sa fixovala na pojem vedomie, identita československej štátnosti. Časť občanov Československa s rozvinutým identifikačným pluralizmom, participujúcich na mnohých identifikačných skupinách, pochybujúcich o rýdzosti národnostného cítenia, občania s vyšším stupňom difúzie identity a s inštrumentálnym presvedčením o etnicite neprijali politické rozdelenie štátu. Práve u nich došlo k spomínanému efektu rozpoltenosti vedomia v podobe nedobrovoľného odobratia jednej z podstatných zložiek v ich identifikačnom pluralizme.

Z uvedeného dôvodu možno celkom oprávnené načrtnúť druhý problémový okruh, ktorým je otázka legitimacy a legality politického aktu rozdelenia spoločného štátu². Predmetom sporu je množstvo hodnotiacich názorov na fakt, že rozdeleniu štátu nepredchádzalo referendum ako prostriedok priamej demokracie. Napriek tomu, že som sama bola medzi tými poslancami SNR, ktorí hlasovali za vznik Slovenskej republiky, považujem vyššie položený problém za odborné korektný a treba o ňom politicky nezaujať diskutovať. Navyše je tu dôvod aktuálnej francúzsko-holandskej referendovej skúsenosti, ktorá nastolila rad závažných politických otázok o vzťahu medzi politickými elitami a občianskou verejnosťou, medzi politickými projektmi a ich občianskou akceptáciou.

Tretí problémový okruh, ku ktorému sa treba vyjadriť, súvisí so vzťahom nových štátov (Českej republiky a Slovenskej republiky) k riešeniu menšinovej otázky. Prvého januára 1993 vznikla objektívne nová situácia aj v nazeraní na národné komunity Slovákov žijúcich v Čechách a Čechov žijúcich na Slovensku. Pred týmto dátumom národnosť ako prirodzenoprávna entita, neodňateľná a nezrušiteľná bola predmetom slobodnej voľby občana žijúceho v spoločnom štáte. Bola teda prenosná v jeho teritoriálne a politicky vymedzenom území. Roztrúsené spoločenstvá Slovákov žijúcich na území väčšinou obývaného príslušníkmi českej národnosti tvorili národné komunity. Podobný stav bol s českými národnými menšinami na teritóriu obývanom väčšinovým obyvateľstvom slovenskej národnosti. Išlo teda o občanov, príslušníkov jedného z dvoch štátotvorných národov ČSFR, ktorí ako celok netvorili národnosť, ale národnú menšinu. Iná vec je, či sa subjektívne cítili ako etnická menšina, či mali vnútornú potrebu zachovať a rozvíjať vlastnú etnokultúrnu (slovenskú, resp. českú) identitu alebo v ich vedomí dominoval konštruktivistický model identity, čo znamená, že väčší dôraz kládli na etaticko-občiansku (česko-slovenskú) ako na etnickú (národnú) dimenziu svojej identity. Prvý január 1993 teda znamenal radikálnu zmenu v slovensko-českých vzťahoch. Z národných menším sa stali národnostné menšiny, z etnického spoločenstva sa stalo politické spoločenstvo v nedominantnom postavení, ktoré si začalo upravovať svoje postavenie vo vzťahu k väčšinovému národu a k ďalším

2 K tomu bližšie pozri CHOVANEC, J.: Legitimita a legalita vzniku samostatnej Slovenskej republiky. In: ČAPLOVIČ, D. – CHOVANEC, J. (Eds.) *Základy slovenskej štátnosti*. Bratislava 2002, s. 37 – 45.

národnostným menšinám na území daného štátu. Začalo sa podieľať na miere politickej stability, resp. nestability, spôsobenej politickým správaním väčšiny voči menšine, mohlo ale pôsobiť i smerom k stabilite, resp. nestabilite štátnopolitického spoločenstva a k vytváraniu priaznivých alebo nepriaznivých podmienok na tvorbu občianskej spoločnosti a demokratického prostredia. V súvislosti so slovenskou a českou národnostnou menšinou v nových republikách treba najprv pripomenúť explicitne preukázateľný fakt, že obidve menšinové komunity podstatným spôsobom ovplyvnili percentuálny podiel etnických menšín z hľadiska celkového počtu obyvateľstva v oboch nových štátoch: v Slovenskej republike tento podiel sa zvýšil na 15 % a v Českej republike na 3 %. Slovenská národnostná menšina sa stala v Čechách najpočetnejšou (300 tisíc – 600 tisíc) národnostnou menšinou, hoci treba povedať, že presný počet nie je dodnes možné zistiť najmä z dôvodu nekontrolovanej migrácie slovenských Rómov, ktorí svoju etnickú identitu pragmaticky prispôbujú vonkajším štátno-politickým okolnostiam. Česká národnostná menšina (60 tisíc – 120 tisíc) sa v Slovenskej republike zaradila na tretie miesto z hľadiska percentuálneho podielu na celkovom počte obyvateľov, pričom zohráva – spolu s maďarskou národnostnou komunitou – špecifickú geopolitickú úlohu. Vzhľadom na to, že tieto úlohy nie sú rovnaké, pričom z naciologického a politického hľadiska ich nemožno prehliadnuť, urobím na tomto mieste krátku komparatívnu analýzu. Maďarská národnostná menšina uprednostňuje od roku 1993 prostredníctvom svojej politickej reprezentácie výrazne primordialistické diskurzy v etno-teoretickej a politickej rovine, ktoré testovali mieru demokratizmu v podmienkach Slovenskej republiky a v určitom zmysle komplikovali jej medzinárodnú akceptáciu. Postupne dochádzalo k nastoľovaniu tém dvojakej povahy: naciologickej (precizovanie pojmov *maďarský politický národ*, *národná menšina*, *maďarské národné spoločenstvo*, kritika a neakceptácia pojmu *národnostná menšina*) a politickej, pričom obe témy mali závažný vnútopolitický i geopolitický rozmer: spolitizovanie otázky spoločnej priehrady Gabčíkovo – Nagymaros na Dunaji s jej následnou medzinárodnou environmentalistickou diskusiou a právnou haagskou dohrou; otváranie historicky a geopoliticky citlivých politických tém, ako Benešove dekréty, Trianonská dohoda; precizovanie požiadavky územnosprávneho členenia Slovenska na etnickom princípe, vytváranie politických podmienok na uskutočnenie myšlienky kultúrnej a školskej autonómie južných oblastí Slovenska; otvorenie diskusie o rizikovitom spôsobe prístupu k ochrane národnostných menšín, ktorý je známy ako vytváranie autonómnych štruktúr na etnickom základe. Česká národnostná menšina žijúca na Slovensku je z tohto pohľadu politicky takmer bezproblémovou časťou slovenskej politickej spoločnosti po roku 1993. Dôkazom je neexistencia stranícko-politickej bázy v organizovanosti českej národnostnej menšiny po roku 1993, neotváranie vážnych vnútopolitických a geopolitických tém ani otvorené artikulovanie etnoidentifikačných problémov. Z geopolitického hľadiska je príkladom, podobne ako slovenská národnostná menšina v Čechách, lojálneho správania sa vo vzťahu k štátotvornej politickej reprezentácii. Organizuje sa na báze inštrumentálnych spoločenstiev, ako sú miestne záujmové dobrovoľné spoločenstvá, profesijné kluby a podobne, v ktorých prevažujú „mäkké“ inštrumentálne presvedčenia o etnicite. Keďže slovensko-české vzťahy boli budované – po stáročia – bez toho, aby kedykoľvek v minulosti došlo k vzájomným vojnám či ozbrojeným konfliktom medzi oboma národmi, vznikli tu prirodzené predpoklady pre dobré vzťahy, na postupné vyrovnanie sa občanov oboch štátov s rozličnými problémami z čias asymetrického modelu spoločného štátu a z obdobia budovania internacionalistického modelu československého socialistického ľudu. O etnickom konflikte medzi českým a slovenským národom teda nemožno

hovorí a to isté platí pre vzťahy medzi slovenským národom a českou menšinou žijúcou na Slovensku. Česká komunita v Slovenskej republike po roku 1993 tematizovala tri okruhy problémov politickej, etnokultúrnej a občiansko-statusovej povahy. Prvý okruh tvorili aktuálne politické témy, ktoré sa týkali každodenného života občanov na obidvoch stranách spoločnej politickej hranice: 1. rozpad spoločného štátu; 2. napĺňanie sľubov českých a slovenských politikov o nadštandardných vzťahov medzi obidvoma republikami (vonkajším prejavom týchto sľubov bolo uzavretie viacerých dôležitých dohôd: dohody o colnej únii, o menovej únii, o zamestnávaní občanov jednej republiky bez špeciálneho povolenia na území druhej zmluvnej strany, dohody o voľnom bezpasovom styku, o vysporiadaní nárokov plynúcich zo sociálneho a penzijného zabezpečenia, o spoločnej vízovej politike voči tretím štátom); 3. riešenie rozdelenia štátu v pohraničných oblastiach. Okruh etno-kultúrnych tém sa sústredil na otázku, či etnicita zostáva v českej komunite na Slovensku hlavným spôsobom sociability alebo ju vytvárajú diskurzy konštruktivistického typu. V oblasti občianskej identifikácie sa nastoľovali otázky o tom, či slovenská politická reprezentácia bude postupovať podobnou tranzitnou cestou k demokracii a trhovej ekonomike ako česká politická reprezentácia, či vytvorí podmienky na rozvoj individuálneho a skupinového identifikačného pluralizmu alebo bude uprednostňovať identifikačnú hierarchiu výlučným postavením národnej identifikácie. Ukázalo sa, že v oblasti občianskeho statusu vznikli problémy v prvých rokoch po rozdelení ČSFR: išlo o komplikácie z inkompatibility českého a slovenského zákona o štátnom občianstve, o problémy s menovou úniou a pod.

Záverom: V máji roku 2005 bol zrušený český konzulát v Košiciach (presné motívy tohto rozhodnutia nepoznám). V každom prípade je to signál nasmerovaný do českej národnostnej menšiny žijúcej na území východného Slovenska, do ich individuálnej a kolektívnej identifikačnej stratégie, do ich etno-kultúrnych potrieb, do ich socializácie, teda do problematiky, ktorá je inšpiratívna v širších česko-slovenských súvislostiach a zaslúži si sústredenejšiu výskumnú pozornosť.

Literatúra:

- GBÚROVÁ, M.: Na ceste k politike štandardu. Prešov : Náuka, 2000.
- CHOVANEK, J.: Legitimita a legalita vzniku samostatnej Slovenskej republiky. In: ČAPLOVIČ, D. – CHOVANEK, J. (Eds.): Základy slovenskej štátnosti. Bratislava 2002, s. 37 – 45.
- KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska. Praha : Lidové noviny, 1998.
- KUSÝ, M.: Čo s našimi Maďarmi? Bratislava : Kalligram, 1998.
- MOJŽITA, M.: Formovanie slovenskej diplomacie v rokoch 1990 až 1993. Bratislava : SAV, 2004.
- RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992. Bratislava/ Praha : Academia Electronic Press/Ústav T. G. Masaryka, 1998.
- RYCHLÍK, J.: Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989 – 1992. Bratislava : Academia Electronic Press, 2002.
- ŠTEFANOVIČ, M.: Zrod slovenskej štátnosti a zánik česko-slovenskej federácie. Bratislava : Iris, 1999.
- ŠÚTOVEC, M.: Semióza ako politikum alebo „pomlčková vojna“. Bratislava : Kalligram, 1999.
- ŽIAK, M.: Slovensko medzi napredovaním a úpadkom. Bratislava : Archa, 1998.

**A PROCESS OF TRANSITION OF CZECHOSLOVAK IDENTITY
AFTER DEMISE OF CSFR IN YEAR 1992**

Resumé

The paper deals with the theoretical issues of political decision of state representations – Slovak and Czech – in year 1992 to divide CSFR. Author is opening three issues, which considers important from the aspect of further research: 1. A phenomenon named the effect of awareness split; 2. The question of legitimacy and legality of political act of a common state division; 3. The relation of Slovak Republic and Czech Republic to minority question solving. The paper especially exclude the issue of Slovak minority in Czechland and Czech minority in Slovakia after 1933 and drawing the basic forms of existence of these minorities after the stated year.

MAĎARSKÁ MENŠINA V SLOVENSKEJ POLITIKE PO ROKU 1989

Štefan Šutaj

Problematika vzťahu majoritného obyvateľstva a minoritných etnických spoločenstiev v stredoeurópskom priestore predstavovala v minulosti a predstavuje aj v súčasnom období jednu z priorit, ktorej je v krajinách strednej a východnej Európy venovaná rastúca pozornosť zo strany štátnych orgánov, majoritného obyvateľstva aj zo strany príslušníkov menšín. Národnostná politika na Slovensku prešla v období rokov 1989 – 2004 zásadnými zmenami. Princípy národnostnej politiky, ktorej základom bola príslušnosť k sociálnym skupinám (triedam) a podriadenosť vedúcej úlohe komunistickej strany, bola nahradená všeobecnými demokratickými princípmi európskej politiky.

Do života sa postupne zavádzali nové normy vzťahu k menšinám.¹

V rokoch 1989 – 1992 bolo kľúčovým problémom národnostnej politiky v Československu vyriešenie vzťahu základných etnických subjektov štátu Čechov a Slovákov, ktoré vyvrcholilo rozpadom Československej republiky a vznikom dvoch štátov Českej republiky a Slovenskej republiky.

Etnoidentifikačné procesy výrazne poznamenali vývoj medzietnických vzťahov v Slovenskej republike po novembri 1989. Od pádu komunistického zriadenia nebol pripravený ucelený štátny program v národnostnej politike. Národnostná politika sa realizovala prostredníctvom čiastkových opatrení, ktoré odrážali aktuálne otázky vnútropolitického vývoja, reagovali na ciele slovenskej zahraničnej politiky súvisiace s jej členstvom v nadnárodných európskych štruktúrach, prípadne reagovali na normy a dokumenty, ktoré tieto organizácie prijímali.

V novej situácii, po páde komunistických režimov v Európe, nadobudlo hľadanie a dotváranie identít národov, národnostných menšín vyhranenú a u niektorých skupín obyvateľstva i konfrontačnú podobu.

Po rozpade československej federácie tvorili príslušníci etnických menšín 14,15% obyvateľov Slovenska. Prvoradým záujmom predstaviteľov jednotlivých etnických menšín bolo zlepšiť ich postavenie a zabezpečiť uzákonenie práv príslušníkov minorít. Okrem riešenia dôležitých ekonomických, štátoprávných, sociálnych a iných otázok sa teda v centre celospoločenského záujmu na Slovensku ocitlo aj riešenie národnostných otázok.

Demografická a sociálno-politická charakteristika maďarskej menšiny na Slovensku

Po revolúcii v roku 1989 sa s oveľa väčšou intenzitou začal proces uvedomovania si etnickej identity, čo sa prejavilo aj pri oficiálnom deklarovaní etnickej príslušnosti (národnostnej prí-

1 Pozri napr. OROSZ, L.: Ústavná úprava práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám v Slovenskej republike a ich komparatívna analýza. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : Universum, 2004, s. 44 – 56; OROSZ, L.: *Zákonná úprava postavenia národnostných menšín a etnických skupín v Slovenskej republike – hodnotenie námetu de lege ferenda*. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Národ a národnosti v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov : Universum, 2005, s. 57 – 67.

služnosti) pri sčítaní ľudu v roku 1991 a v roku 2001 a v deklarovaní etnicity navonok; znižuje sa podiel menšín na populácii Slovenska, etnické menšiny majú rozdielny stav prežívania svojej etnickej identity, rozvoja kultúry. Od sčítania obyvateľstva v roku 1961 sústavne klesá podiel obyvateľov maďarskej národnosti na celkovom počte obyvateľov Slovenska. Pri sčítaní obyvateľstva v roku 1961 vzrástol počet aj podiel obyvateľstva maďarskej národnosti predovšetkým z dôvodu predpokladaného návratu časti obyvateľstva, ktoré sa v rokoch 1946 – 1948 prihlásilo k reslovakizácii. Podľa výsledkov sčítania obyvateľstva z roku 2001 došlo prvýkrát od sčítania obyvateľov v roku 1950 aj k poklesu absolútneho počtu obyvateľov maďarskej národnosti na Slovensku, a to vo významnej miere.

Tabuľka 1

Početnosť maďarskej menšiny na Slovensku²

Národnosti	1950	1961	1970	1980	1991	2001
Slováci	2 982 524	3 560 216	3 878 904	4 317 008	4 519 328	4 614 854
%	86,8	85,3	85,5	86,5	85,7	85,8
Maďari	354 532	518 782	552 006	559 490	567 296	520 528
%	10,3	12,4	12,2	11,2	10,8	9,7
Celkom	3 492 317	4 174 046	4 537 290	4 991 168	5 274 335	5 379 455

Počet obyvateľov hlásiacich sa k maďarskej národnosti klesol o 46 768 osôb. Úbytok obyvateľstva maďarskej národnosti by si vyžadoval hlbšiu analýzu. Môžeme sa však domnievať, že ho spôsobili predovšetkým tieto faktory: väčší prirodzený úbytok (natalita, úmrtnosť), zmiešané manželstvá a migračné procesy, ktoré sa prejavujú v prirodzenej asimilácii v prospech majoritného etnika, a uplatnenie princípu politickej a ekonomickej výhodnosti, resp. „preklápanie“ etnickej príslušnosti obyvateľstva na juhu Slovenska.³

Časť obyvateľstva, ktorá je bilingválna a má etnické zázemie tak v radoch maďarského, ako aj slovenského etnika, sa, podľa nášho názoru, hlási pod vplyvom vývoja v tejto oblasti v 20. storočí k tomu etniku, ktoré sa nachádza vo výhodnejšej pozícii v existujúcom štátnom útvaru. Po roku 1989 očakávalo toto obyvateľstvo možné zmeny v postavení maďarskej menšiny, preto bolo stabilné pri určovaní svojej etnicity, čo sa prejavilo v miernom náraste počtu obyvateľstva, ktoré sa hlásilo k maďarskej národnosti pri sčítaní obyvateľstva v roku 1991. Pri sčítaní obyvateľstva v roku 2001 tento faktor už nepôsobil v takej miere a časť obyvateľstva sa prihlásila k inej národnosti. Ide o jav, ktorý na juhu Slovenska môžeme dlhodobo sledovať v celom 20. storočí a môžeme ho označiť aj ako štatistickú asimiláciu. Jeho prvky môžeme sledovať aj pri hlásení sa k materinskému jazyku.

2 Národnostná štruktúra obyvateľstva SR. (predbežné výsledky sčítania 1991). Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1992; Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. <http://www.statistics.sk/webdata/slov/scitanie>.

3 ŠUTAJ, Š.: The Development of the Hungarian, Ukrainian and Russian Minorities in Slovakia between the years 1970 – 1991. In: International Issues 1, 1992, 3, 53 – 62; SRB, V.: Asimilace a překlánění národnosti obyvateľstva v Československu ve světle sčítání ľudu 1950 – 1991. In: Demografie, XXXVIII, 3, s. 157 – 164.

Tabuľka 2

Príslušnosť k materinskému jazyku v rokoch 1991 – 2001⁴

Materinský jazyk	Národnosť			
	slovenská		maďarská	
	1991	2001	1991	2001
slovenský	440 993	446 663	7 835	9416
maďarský	45 999	55 236	55 647	50 720

Kým pri sčítaní obyvateľstva v roku 1991 uviedlo maďarčinu ako materinský jazyk takmer 4500 osôb hlásiacich sa k Rómom, v roku 2001 to už bolo iba o niečo viac ako 2000 osôb. Zo štatistických údajov však nie je možné zistiť, či sa prihlásili k Rómom alebo k Slovákom. Procesy zmeny národnosti však môžeme najvýraznejšie sledovať pri porovnaní deklarovanej národnosti a materinského jazyka pri Slovákoch a Maďaroch. Pri sčítaní obyvateľstva v roku 2001 z počtu obyvateľov, ktorí udávali slovenskú národnosť, uviedlo maďarský materinský jazyk o 9237 obyvateľov viac ako v roku 1991. Z obyvateľov Slovenska, ktorí v roku 2001 uviedli maďarskú národnosť, udávalo maďarský materinský jazyk o 49 227 obyvateľov menej ako v roku 1991, ale slovenský materinský jazyk uviedlo len o 1581 obyvateľov viac ako v roku 1991.

Podiel obyvateľov s maďarským materinským jazykom (10,7%) je však vyšší ako podiel obyvateľov maďarskej národnosti (9,7%). Významnú úlohu zohráva i fakt, že deti do 16 rokov tvoria 20,4% u obyvateľstva slovenskej národnosti, kým u obyvateľstva maďarskej národnosti tvoria len 15,92%.

Aj vzdelanostná štruktúra obyvateľstva slovenskej a maďarskej národnosti na Slovensku vykazuje významné rozdiely.

Tabuľka 3

Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti a podľa najvyššieho skončeného stupňa školského vzdelania v roku 2001⁵

Školské vzdelanie	Národnosť			
	slovenská	%	maďarská	%
základné (vr. nedokončeného)	907 115	19,66	158 693	30,49
učňovské (bez maturity)	914 476	19,82	120 521	23,15
odborné	182 108	3,94	13 867	2,66
úplné stredné spolu	1 228 354	26,62	115 018	22,10
v tom: učňovské	231 181	5,01	16 107	3,09
odborné (vr. vyššieho)	783 055	16,97	67 277	12,92
všeobecné	214 118	4,64	31 634	6,08

4 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. <http://www.statistics.sk/webdata/slov/scitanie/namj.htm>

5 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. <http://www.statistics.sk/webdata/slov/scitanie>

vysokoškolské bakalárske	15 636	0,34	1 466	0,28
vysokoškolské magisterské, inžinierske, doktorské	343 950	7,45	21 087	4,05
vysokoškolské doktorandské	20 589	0,45	1 099	0,21
bez školského vzdelania	10 978	0,24	1 890	0,36
bez údajov o školskom vzdelaní	50 129	1,08	4 045	0,78
deti do 16 rokov	941 518	20,40	82 842	15,92
spolu	4 614 854		520 528	

Z tabuľky jednoznačne vyplýva nepriaznivá vzdelanostná štruktúra obyvateľov maďarskej národnosti. Maďarská menšina zaostáva hlavne v počte vysokoškolsky vzdelaných ľudí. Kým u obyvateľstva slovenskej národnosti je podiel vysokoškolsky vzdelaného obyvateľstva 8,24%, u obyvateľstva maďarskej národnosti je to iba 4,54 %. Naďalej sa teda nedarí prekonávať rozdiely, ktoré sa historicky vytvorili už v predchádzajúcich obdobiach.⁶ U obyvateľstva maďarskej národnosti je podiel obyvateľstva, ktoré má ukončené iba základné vzdelanie, 30,49%, kým u obyvateľstva slovenskej národnosti je to 19,66 %. Oproti výsledkom sčítania obyvateľstva z roku 1991 síce došlo k pozitívnym posunom, ale rozdiely v dosiahnutom stupni vzdelania sa nezmenili.

V rámci stupňa ekonomickej aktivity nie sú výrazné rozdiely medzi obyvateľstvom maďarskej a slovenskej národnosti, skupinu ekonomicky aktívneho obyvateľstva tvorí takmer rovnaké percento populácie.

Tabuľka č. 4

Bývajúce obyvateľstvo podľa stupňa ekonomickej aktivity⁷

Ekonomická aktivita obyvateľstva	Národnosť			
	slovenská	%	maďarská	%
ekonomicky aktívne osoby	2 375 057	51,47	268 044	51,49
z toho: osoby na materskej dovolenke	118 529	4,99	12 000	4,48
nezamestnaní	450 391	18,96	68 858	25,69
pracujúci dôchodcovia	60 564	2,55	6 538	2,44
vypomáhajúci v rodinnom podniku	1 951	0,08	307	0,11
nepracujúci dôchodcovia	851 961	18,46	124 100	23,84
ostatní nezávislí	49 596	1,07	7 155	1,38
závislé osoby	1 338 240	29,00	121 229	23,29
spolu	4 614 854		520 528	

6 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. <http://www.statistics.sk/webdata/slov/scitanie>

7 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. <http://www.statistics.sk/webdata/slov/scitanie>

Rozdiely sú však v jeho reálnej ekonomickej aktivite. Obyvateľstvo maďarskej národnosti má vyšší podiel nezamestnaných (25,69%), ako je to u obyvateľov slovenskej národnosti (18,96%) a vyšší podiel nepracujúcich dôchodcov (Maďari 23,84%, Slováci 18,46%).

Vzhľadom na ekonomicky aktívne obyvateľstvo pracujúce v jednotlivých odvetviach národného hospodárstva nie sú medzi príslušníkmi maďarskej a slovenskej národnosti výrazné rozdiely s výnimkou odvetvia „poľnohospodárstvo, poľovníctvo a súvisiace služby“, v ktorom pracuje až 9,4% ekonomicky aktívnych obyvateľov maďarskej národnosti, zatiaľ čo z ekonomicky aktívnych obyvateľov slovenskej národnosti len 3,7%. V porovnaní s údajmi z predposledného sčítania ľudu z roku 1991 došlo však k výraznému poklesu pracujúcich obyvateľov maďarskej národnosti v tomto odvetví (z pôvodných 23,8%). Tento jav sa týka aj ekonomicky aktívnych obyvateľov slovenskej národnosti v tomto odvetví (pôvodne 13,9%).

Faktory zásadne ovplyvňujúce postavenie národnostných menšín na Slovensku

Slovenské dejiny sú poznačené mnohými konfliktmi a problémami, ktoré vyplývali z geografickej polohy Slovenska a jeho začlenenia do nadnárodných štátov v 19. a 20. storočí.

Ani pád železnej opony, zbavenie sa diktatúry komunistického režimu a zjednocovací európsky proces neuláhčili etnikám žijúcim v slovenskej spoločnosti proces dotvárania národnej identity. Ten môže byť aj v budúcnosti zdrojom napätí medzi regionálnym chápaním národného priestoru a globálnym európskym priestorom, medzi spravovaním národného štátu a regionalizmom, v ktorom sa vytvára priestor pre samosprávu dnešných menšín na etnickom princípe s prepojením na susedné národné štáty.

Kultúrny a politický vývoj etnických menšín na Slovensku v 20. storočí poznačili viaceré skutočnosti: sťahovanie do miest, najmä do veľkých miest (Košice a Bratislava), a tým znižovanie počtu obyvateľov dedín; na každom národnostne zmiešanom území pôsobí faktor prirodzenej asimilácie, t. j. v okruhu istého centra sa menšina prispôbuje väčšine.

Všetky tieto charakteristiky sa týkajú aj maďarskej menšiny na Slovensku. Maďari na Slovensku, napriek tomu, že väčšinu 20. storočia prežili oddelení od materského štátu, žijú pomerne kompaktné na území južného Slovenska. Dokázali rozvíjať svoju kultúru, literatúru, divadlá, kultúrne spolky a jazyk v úzkom kontakte so svojim materským národom. V rámci tejto menšiny sa vyvinuli mechanizmy na úrovni vyššej aj regionálnej politiky, ktoré vytvárajú podmienky na samosprávny vývoj v oblasti školstva a kultúry. Existuje sieť politických strán, kultúrnych inštitúcií, spolkov, bohatý kultúrny život na regionálnej úrovni, ktorý je odrazom silnej etnickej identity, pocitov etnickej spolupatričnosti a kompaktnosti tejto menšiny.⁸ Blízkosť materského národa a štátu, v ktorom tento národ žije vo svojom národnom štáte, a historické súvislosti, ktoré ovplyvnili spolužitie tejto menšiny a Slovákov na južnom Slovensku, sa podieľajú na tom, že maďarská menšina pristupuje k mnohým aktuálnym otázkam spoločenského a politického vývoja z iného zorného uhla a vníma ho rozdielne ako majoritné etnikum.

V slovenskej politike po novembri 1989 dlhodobo zvädzajú boj o presadenie svojho modelu národnostnej politiky línie: *nacionalistická* – slovenská a maďarská, *liberalistická*, *konzerva-*

8 Podrobnejšie: FAZEKAS, J. – HUNČÍK, P. (Eds.): Magyarok Szlovákiában (1989 – 2004). Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.

tívna a socialistická. Nežná revolúcia v roku 1989 v Česko-Slovensku na istý čas zjednotila politické sily na Slovensku, ktoré sa postavili do opozície voči komunistickému režimu. Na rozdiel od predchádzajúceho režimu otvorené presadzovanie zámerov rôznych skupín obyvateľstva, združujúcich sa napr. podľa etnicity, prinieslo v demokratických podmienkach zásadné zmeny: možnosť otvorene vystupovať s názormi, ktoré v spoločnosti konformne orientovanej na komunistickú ideológiu nemali priestor, aj s rizikom, že sa neraz ukázalo nacionalistické (nacionálne) pozadie riešenia vznikajúcich problémov. Problematika maďarskej menšiny sa stala jednou z významných tém verejného života na Slovensku, ktorá v rôznych obdobiach vystupovala do popredia po novembri 1989 a stávala sa predmetom politických diskusií, ktoré polarizovali samotnú menšinu aj majoritné slovenské etnikum. Aj keď sa v slovensko-maďarských vzťahoch podarilo prekonať rôzne problémy (slovensko-maďarská zmluva z roku 1995, vstup do európskych štruktúr), možné zdroje nestability vo vzťahu k maďarskej menšine sa objavujú v súvislosti s nedoriešenými otázkami (napr. vodné dielo Gabčíkovo-Nagymaros, plnenie zmluvy o spolupráci, zákon o postavení národnostných menšín, krajanský zákon a pod.) či aktuálnymi problémami v oblasti školstva, rozvoja regiónov obývaných maďarskou menšinou či legislatívnych opatrení. Po roku 1989 vystupuje maďarská menšina ako celok, v ktorom dominuje etnická príslušnosť nad ideovou orientáciou a politickými smermi.⁹ Dôležitú úlohu vo formovaní slovenskej národnostnej politiky majú politické strany a z nich sformované vlády a koalície.¹⁰ Reforma volebného zákona pred voľbami v roku 1998, ktorú presadili predstavitelia slovenských národne orientovaných strán, donútila predstaviteľov maďarských politických strán na Slovensku k faktickému zjednoteniu, ktoré sa v ich politickej praxi ukázalo ako ideálny integračný krok k presadzovaniu záujmov na etnických princípoch. Zároveň sa tým zjednotili roztrieštené politické a ideologické smery do jedného prúdu, v ktorom rozhodujúcu úlohu zohráva etnická príslušnosť, ktorá sa tak stala dominantnou charakteristikou črtou Strany maďarskej koalície. Prejavuje sa to napr. v stabilnej voliárskej základni, pre ktorú je etnická väzba rozhodujúcim kritériom pre podporu politickej strany.¹¹ Kým napr. v roku 1936 došlo k takému zjednoteniu politických strán na podnet zo zahraničia (Budapešti), v roku 1998 ho volebnou reformou podnietili slovenské politické strany.

V prípade maďarskej menšiny popri početnosti a značnej koncentrácii osídlenia, ktorá spôsobuje, že v niektorých oblastiach je menšinovým slovenské etnikum, významnú úlohu tu zohráva značná odlišnosť maďarského jazyka od slovenského jazyka, vysoká miera jeho uchovávanania a používania, silné národnostné cítenie a uvedomenie. Dominanciu maďarského jazyka v komunikácii posilňuje aj koncentrácia obyvateľstva, pomerne značná etnická endogamia, blízkosť štátu pôvodného národa a materiálne aj kultúrno-duchovné väzby s ním. Jazyk tak

9 MOLNÁR, I. – ŠUTAJ, Š.: Berührungspunkte der ungarischen und slowakischen Sozialforschung. In: Südost Europa, 46. Jahrgang, 1997, H. 9 – 10, 435 – 471.

10 Podrobnejšie: MESEŽNIKOV, G.: Budovanie koalícií na Slovensku v rokoch 1990 – 2004. In: GYÁRFÁŠOVÁ, O. – MESEŽNIKOV, G. (Eds.): Vláda strán na Slovensku: skúsenosti a perspektívy. Bratislava : IVO, 2004, s. 31 – 34.

11 GYÁRFÁŠOVÁ, O.: Politické strany v spoločnosti – ich vnímanie a hlavné trendy volebného správania. In: GYÁRFÁŠOVÁ, O. – MESEŽNIKOV, G. (Eds.): Vláda strán na Slovensku: skúsenosti a perspektívy. Bratislava : IVO, 2004, s. 116, 121; STENA, J.: Voľby a voliči 1998: Rozpad mýtov. In: GBÚROVÁ, M. (Ed.): Voľby 1998 v Slovenskej republike (stav – kontexty – perspektíva). Prešov : Katedra sociálno-politologických vied FF PU, 1998, s. 132 – 141.

výrazne diferencuje maďarské spoločenstvo od slovenského a je základným etnointegrujúcim prvkom, na ktorom maďarská menšina buduje svoju identitu.¹²

Otázky súvisiace s maďarskou menšinou boli a sú vnútropolitickou otázkou Slovenska, ale majú aj svoju medzinárodnú dimenziu.

Dôležitým politickým medznikom v zmenách národnostnej politiky v Slovenskej republike bola v roku 1998 výmena vlády s dominantnou pozíciou V. Mečiara koalíčnými vládami M. Dzurindu. V tomto prípade nešlo len o spôsob, akým slovenskú národnostnú politiku vnímala ostatná Európa, ale aj o uplatňovanie národnostnej politiky štátu voči minoritným etnicným spoločenstvám.

Oficiálna politika štátu a slovenské politické strany vo vzťahu k problematike maďarskej menšiny na Slovensku väčšinou iba reagovali na aktivity, ktoré iba minimálne iniciovali maďarské politické strany na Slovensku, ktoré súčasne tvorili vládne koalície. Aktivity, na ktoré reagovali, vychádzali najmä od politických reprezentácií Maďarskej republiky, pre ktoré sa otázka Maďarov v zahraničí (vrátane postavenia Maďarov na Slovensku) stala súčasťou riešenia vnútropolitických konfliktov medzi vládnymi koalíciami a opozíciou, a to bez ohľadu na to, kto bol v reálnom čase opozíciou a kto vládnu stranou (koalíciou). Mnohé diskusie o súčasnom postavení maďarskej menšiny na Slovensku boli a sú inšpirované maďarskými vnútrostraníckymi problémami (napr. voľby, referendum) a iniciované spormi vládných a opozičných strán v Maďarsku, sú teda reálnou súčasťou tejto politiky. Takým spôsobom sa na Slovensku začali diskusie o dekrétach prezidenta E. Beneša, o problematike štátneho občianstva. Významnú cestu prekonalo Slovensko v oblasti samosprávy, ktorá tým, že postupne akceptovala samosprávne princípy v riadení miest a obcí zmenami v územnosprávnom členení a oddelení štátnej správy od samosprávy, otvorila cestu aj pre uplatňovanie samosprávnych princípov v regiónoch, ktoré sú obývané národnostnými menšinami.

Tieto témy sa však na Slovensku väčšinou nestali predmetom otvorených verejných diskusií z obavy o krehkú politickú koalíciu v čase, keď dominantnou pre maďarské politické reprezentácie bolo nedovoliť nástup moci politickým stranám s nacionálnou až nacionalistickou rétorikou a programom, ktorý by ignoroval väčšinu požiadaviek maďarskej politiky na Slovensku, resp. z obavy, že by SMK nemohla dokončiť pre ňu výhodné reformy na postoch, ktoré zastávali jej predstavitelia vo vláde Slovenskej republiky.

Slovenské politické strany (ani Slovenská republika) s výnimkou maďarských politických strán, neskôr Strany maďarskej koalície, nemali a nemajú od roku 1989 rozpracovaný program v menšinovej problematike.¹³ Politické strany sa vo svojich programoch nezaoberajú národnostnými problémami, resp. mali ho vypracovaný na úrovni všeobecných deklarácií vychádzajúcich z medzinárodne akceptovaných dokumentov OSN, Rady Európy a KBSE, ktoré však nemôžu reagovať na konkrétne problémy jednotlivých krajín. Iba v obmedzenom rozsahu, resp. od roku 1993 sa pozornosť sústreďovala na snahu o akceptovanie či neakceptovanie doporučení Rady

12 Pozri napr. LANSTYÁK, I.: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest – Pozsony: 2000. SZABÓMIHÁLY, G.: *Törvény és gyakorlat: a szlovákiai kisebbségnek nyelvi jogai az 1999. évi kisebbségi nyelvhasználati törvény tükrében*. Irodalmi Szemle 43, 2000, 9 – 10, s. 154 – 170.

13 MESEŽNIKOV, G. (Ed.): *Voľby 2002. Analýza volebných programov politických strán a hnutí*. Bratislava : IVO, 2002.

Európy, ktoré boli prijaté pri prijímaní Slovenska do tejto inštitúcie, napr. diskusie o Európskej charte regionálnych alebo menšinových jazykov.

Na Slovensku neraz chýbala politická vôľa k dohode o koncepciách a legislatívnych normách týkajúcich sa práv etnických menšín a akceptovaniu stanovísk medzi politickými stranami majority a minority.

Medzinárodnopolitické súvislosti vývoja a postavenia maďarskej menšiny na Slovensku

Osobitnú úlohu v ďalšom vývoji vzťahov majority a minority majú v súčasnom období „európske“ súvislosti menšinového problému.¹⁴ Po roku 1989 je možné chápať tento proces ešte v dvoch rovinách:

- 1/ včlenenie postkomunistických štátov do európskych štruktúr – snaha o európske zjednotenie,
- 2/ regionalizmus ako možný základný prvok novej Európy.

Vstup Slovenska a Maďarska do euroatlantických štruktúr (Rada Európy, NATO, Európska únia), fyzická blízkosť štátu materského národa, ktorého politické reprezentácie v podstate vždy považovali trianonské hranice za nespravodlivé (rozdiel bol v prítomnosti otvorených snáh o revíziu), vytvoril novú situáciu v slovensko-maďarských vzťahoch. Maďarsko ako materský štát vždy prejavovalo záujem udržiavať nadštandardné kontakty s Maďarmi mimo svojho územia a aj v posledných rokoch verejne deklaruje starostlivosť o situáciu maďarských menšín v susedných štátoch. V Maďarsku navyše žije, hoci dnes už nepočetná, revitalizujúca sa slovenská menšina. Pozornosť v slovensko-maďarských vzťahoch sa aj po roku 1989 už tradične sústreďovala najmä na maďarskú menšinu vzhľadom na dlhodobejšie aktivity Maďarska v súvislosti s postavením maďarskej menšiny na Slovensku. Významnú úlohu tu zohrávali aj upozornenia o nedodržovaní menšinových práv na Slovensku zasielané predstaviteľmi maďarskej menšiny medzinárodným organizáciám (už pred novembrom 1989), ale najmä v rokoch 1994 – 1998. Diskusie o menšinovej problematike sa na Slovensko preniesli z Maďarska aj v súvislosti so vstupom Slovenska do Rady Európy, ale najmä do NATO či Európskej únie a kulminovali v čase aktivizácie sa Maďarska v medzinárodnej politike alebo volieb v Maďarsku.

Je nepochybné, že s rozvojom modernej ľudskej spoločnosti vplyvom spoločenských a technických podmienok života súčasnej civilizácie bude integrácia určujúcim smerom ďalšieho vývoja európskej spoločnosti. Zaujímavé bude sledovať, akú úlohu bude mať v týchto procesoch etnicita. Je tiež otáznne, ako bude postupovať integračný proces v regiónoch strednej a východnej Európy, kde v súčasnosti prevláda tendencia tvoriť „národné štáty“.

14 Pozri napr. FERENČUHOVÁ, B.: Vzťahy a konflikty medzi Slovákmi a Maďarmi na Slovensku na medzinárodnej scéne: komparácia pohľadu Spoločnosti národov a Rady Európy. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): Národ a národnosti v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty. Prešov : Universum, 2005, s. 110 – 127.

**THE HUNGARIAN MINORITY
IN THE SLOVAK POLITICS AFTER YEAR 1989**

Resumé

The Hungarian minority in Slovakia after year 1989 took an active part in changes and transformation of the Slovak society. In course of years 1989 – 2005 the minority underwent internal changes, which were demonstrated also in demographic characteristics. The paper is focuses especially upon the changes of statistical data gained from censuses in 1991 and 2001. In further part the paper is dealing with the internal and external political factors, which in a significant measure participated upon the formation of status pf members of Hungarian minority in Slovakia.

MENŠINOVÁ VLÁDNA POLITIKA V MAĎARSKU PO ZMENÁCH POLITICKÉHO SYSTÉMU

Zlatica Sáposová

Po druhej svetovej vojne sa v krajinách, ktoré patrili do sovietskej sféry vplyvu, vytvoril blok krajín, ktoré začali výstavbu socializmu. V nich sa komunistická strana, vedúca politická sila, zaoberala po celé desaťročia národnostnou politikou, národnosťami alebo situáciou národnostných menšín. Komunistická strana však uvedenú problematiku znemožňovala predostrieť verejnosti alebo o nej dokonca slobodne diskutovať. Podľa oficiálnej ideológie socializmu nebola dôležitá príslušnosť k etnickej skupine, dôležité bolo len to, kto k akej triede patril.

V roku 1949 sa v Maďarsku skončila sovietska štátneho aparátu tak v hospodárskej, ako aj v spoločenskej rovine. Keď komunistická strana zvíťazila v parlamentných voľbách, presadila svojou hierarchickou štruktúrou ideológiu masovej strany do spoločnosti v celom rozsahu, a tak bola spoločnosť prostredníctvom nej úspešne manipulovaná celé desaťročia. Vytvorili sa štruktúry moci, ktoré na rôznych úrovniach riadili a kontrolovali celú spoločnosť. V takejto atmosfére všeobecného zastrašovania sa štát nezaoberal situáciou národnostných menšín a v tejto oblasti ani nerobil žiadne právne úpravy.

Národnostná politika sa prispôbila všeobecným zásadám sovietskej zóny: deklarovanie rovnoprávnosti národností, ale v skutočnosti budovanie fikcie národného štátu väčšinového národa.

Ústava z roku 1949 definovala v článku XX pozíciu národnostných menšín. V tomto zákone sa hovorilo o rovnoprávnosti všetkých občanov Maďarska a zároveň sa zakazovalo znevýhodňovať skupiny obyvateľstva podľa vierovyznania, príslušnosti k národnostnej menšine alebo podľa pohlavia. Zákon takúto diskrimináciu prísne trestal. V ústave bolo tiež zakotvené, že Maďarská ľudovodemokratická republika umožní na svojom území všetkým národnostným menšinám vyučovanie v ich materinskom jazyku a zabezpečí možnosť zachovania ich kultúrneho dedičstva. V rokoch 1950 až 1973 vzniklo množstvo samosprávnych, pracovnoprávných, vzdelávacích právnych noriem, ktoré pozitívne ovplyvňovali práva národnostných menšín, ale k praktickému uplatňovaniu týchto úprav často nedošlo.

V rokoch 1940 – 1970 charakterizoval národnostnú politiku moci tzv. *automatizmus*: menšiny mali zabezpečené rovnaké práva ako väčšina. Po zániku triednych rozdielov mali mať všetci automaticky rovnaké postavenie. Zástupcovia tejto teórie sa domnievali, že za 10 až 15 rokov sa zotru všetky etnické rozdiely v spoločnosti a uskutoční sa plná asimilácia národností, a to práve v záujme menšín.¹

Komunistická národnostná politika preukazovala znaky konjunktúrneho smerovania. Na začiatku 60. rokov s tichým súhlasom predstaviteľov menšín, ktorí si uvedomovali neodvratiteľnosť asimilácie maďarskou majoritou, boli zrušené školy s vyučovaním v národnostných jazykoch a od roku 1961 sa presadzovali školy s dvojazyčnou výučbou a školy s jazykovou

1 TÓTH, Á.: Pártállam és nemzetiségek (1950 – 1973). www.nemzetisegek.hu

výučbou, ktoré ani dovtedy nevedeli zabrzdiť spontánnu asimiláciu menšín a nepomáhali v ich disimilácii.

V prvej polovici 70. rokov sa zhoršovala situácia Maďarov žijúcich v susedných štátoch, čo vytváralo tlak spoločnosti na štátne orgány, ktoré preto zmenili zásadu automatizmu a začali zdôrazňovať úlohu tzv. mostov medzi národnosťami a ich materskými krajinami. Na týchto princípoch začali budovať novú stratégiu národnostnej politiky.²

Demokraticky zvolené vlády a ich vládny program predstavuje od roku 1990 politiku smerovania k ochrane národnostných menšín. Zlepšovanie pozície národnostných menšín pomocou právnych úprav dokladuje skutočnosť, že Maďarsko v tomto období prikladá veľký význam uplatňovaniu práv etnických menšín. Cieľom národnostnej politiky Maďarska v poslednom desaťročí, založenej na konsenze medzi väčšinovým národom a menšinami, je vytvoriť také prostredie, ktoré by svojou podstatou pomáhalo zachovať identity menšín na základe právnych ustanovení a prostredníctvom slobodného uplatňovania ich práv v zákonne vymedzenom rámci.

Ochrana a podpora práv menšín sa prejavuje v štyroch oblastiach:

1. tvorba legislatívy,
2. budovanie inštitúcií,
3. finančná podpora,
4. postoj verejnosti k národnostným menšinám.

Aj keď v radoch poslancov rôznych strán sedia zástupcovia, ktorí patria k národnostiam, otázka stáleho a garantovaného zastúpenia národnostných menšín v parlamente nie je zatiaľ vyriešená a je opakovane predkladaná vláde a parlamentu.

Kvôli zložitým vzťahom medzi maďarskou vládou a samosprávami nebolo možné od roku 1994 vytvoriť v oblasti menšinovej politiky stále fórum na rokovanie o menšinových otázkach a vytvoriť mechanizmus na zladžovanie záujmov, v ktorom menšinové samosprávy, vytvorené na základe zákona o menšinách číslo LVII z roku 1993, by mohli byť naozaj účinným a akceptovaným prvkom, akceptovaným spoločenstvom, resp. by mohli vystupovať ako kľúčová inštitúcia na ochranu záujmov svojich spoločenstiev.³

V Maďarsku ovplyvňuje identitu menšín v podstate už takmer 150 rokov trvajúce akultúrálno-asimilačné riadenie. V dôsledku toho sa maďarčina stala dominantnou v každodennom používaní jazyka aj v styku medzi príslušníkmi menšín, a to u všetkých národnostných menšín. Materinský (pôvodný) jazyk menšín sa posúva do pozície druhého jazyka a šanca posunu integrovanej rodinnej reprodukcie k dvojjazyčnosti je čím ďalej menšia.⁴

Právny rámec – legislatívna úprava

Ústava Maďarskej republiky hovorí, že menšiny žijúce na území Maďarska sú štátotvorné. Ústava zakotvuje ich právo kolektívne sa zúčastňovať na verejnom živote, na ochrane a rozvo-

2 TÓTH, Á.: Pártállam és nemzetiségek (1950 – 1973). www.nemzetisegek.hu

3 SZARKA, L.: Identitás, kultúra, közösségek. Megjegyzések a magyarországi kisebbségek identitáspolitikájáról. www.mtaki.hu/tanulmányok/

4 SZARKA, L.: Identitás, kultúra, közösségek. Megjegyzések a magyarországi kisebbségek identitáspolitikájáról. www.mtaki.hu/tanulmányok

ji kultúrneho dedičstva, právo používať materinský jazyk v širokom rozsahu výučby a meno v materinskom jazyku.

O inštitúte zmocnenca povereného správou národnostných menšinových práv hovorí *zákon z roku 1993 číslo LIV v paragrafe 32/B odseku 2*. Ombudsman pre menšinové záležitosti prešetruje alebo dá prešetriť problémy, o ktorých sa dozvie, a na ich nápravu navrhne samostatné alebo všeobecné riešenia.

V roku 1993 prijal parlament *zákon číslo LXXVII*, v ktorom sa zakotvujú individuálne a kolektívne práva etnických a národnostných menšín na používanie jazyka v samospráve, vo výučbe, kultúre a vo verejnom vzdelávaní. V kolektívnych právach je zakotvené právo menšín na zriadenie miestnych a celoštátnych samospráv. Menšinový zákon obsahuje viacero medzinárodne uznávaných prvkov: napr. uznáva v plnej miere právo slobody voľby identity, a to tak individuálnou, ako aj kolektívnou formou; zaručuje kolektívne práva, ktoré sú zároveň zárukou individuálnych menšinových práv; ponúka možnosť pre inštitúcie menšín a ich organizácie zastupovať ich príslušníkov (to sa prejavuje v menšinových samosprávach, ktoré majú jedinečnú možnosť presadzovať svoje záujmy, a tak sa im vlastne zaručuje možnosť reprezentovať tieto menšiny).⁵

V posledných rokoch sa v zákonodarstve Maďarskej republiky stále viac uplatňuje menšinové hľadisko a rodia sa moderné zákony, ktoré aj z hľadiska zaručovania menšinových základných práv zodpovedajú aktuálnym trendom európskej spoločnosti. Napríklad *zákon o rozhlase a televízii* umožňuje prípravu programov a relácií, ktoré zaručujú spoznávanie kultúry a života menšín, a spravodajstvo v jazyku národnostných menšín.

Zmena trestného zákona z roku 1996 umožňuje právne stíhanie trestných činov s rasovým motívom. V nedávnej minulosti došlo k zmene i viacerých ďalších právnych ustanovení.

Zákon o verejnom vzdelávaní z roku 1993 číslo LXXIX, novelizovaný v roku 1996, upresnil predpisy, umožňujúce zakladať a prevádzkovať verejné vzdelávacie inštitúcie miestnymi a celoštátnymi menšinovými samosprávami. Zákon o verejnom vzdelávaní, ktorý má rozhodujúci význam pre menšinovú výučbu, zakotvuje, že v Maďarsku je vyučovacím jazykom maďarčina i jazyky menšín žijúcich v Maďarsku. Národnostné a etnické menšiny majú teda právo na vyučovanie v materinskom jazyku.

Štát je povinný vytvoriť podmienky na vyučovanie v jazyku menšiny v tom prípade, ak o to požiada aspoň osem rodičov žiakov národnostnej menšiny.

Z hľadiska ďalšieho rozvoja menšinovej výučby má zákon o menšinách významnú úlohu, lebo pre samosprávy menšín zaručuje možnosť samostatne rozhodovať aj v oblasti vzdelávania. Tieto právomoci boli zakotvené aj v *zákone o verejnom školstve* po novelizácii zákona o verejnom školstve v roku 1996. Samosprávy s celoštátnou pôsobnosťou môžu tiež prevádzkovať vzdelávacie inštitúcie. Odborná a finančná stránka pri týchto kompetenciách ešte nie je doriešená.

Nariadenie ministerstva kultúry č. 32 z roku 1997 o základných smeroch výučby národných a etnických menšín v predškolskom a školskom veku je základným dokumentom, ktorý určuje obsah menšinovej výučby, usmerňuje úlohy, týkajúce sa výchovy v materinskom jazyku, dvoj- jazyčnej výučby, resp. výučby jazyka menšín a výučby a jazyka Rómov.

5 TAMAS, K. – TÓTH, Á. – VÉKÁS, J. (Eds.): *Tízeves a kisebbségi törvény*. Budapest : NEKH , 2003, s. 44. Príspevok G. KARDOSA v zborníku.

Zákon o národnom spravodajstve z roku 1996 číslo CXXVII ukladá povinnosť informovať o živote národnostných a etnických menšín aj maďarskej tlačovej agentúre.

Zákon z roku 1997 číslo CXL hovorí o ochrane kultúrnych hodnôt, o múzeách a verejných knižniciach a o verejnom vzdelávaní. Cieľom zákona je pomáhať zachovávať zvyky a kultúrne dedičstvo národnostných a etnických menšín a zabezpečiť ich dôstojné rozvíjanie.⁶

Ku konsenzu v parlamentnom zastúpení menšín však nedošlo.

Politické inštitúcie podporujúce menšiny

Na základe ústavy a zákona LIX z roku 1993 o parlamentnom zmocnencovi pre občianske práva sa vytvorila inštitúcia parlamentného zmocnenca pre menšinové práva a práva etnických menšín. Úlohou **ombudsmana** je vyšetrenie záležitostí, ktoré nie sú v súlade s garantovanými národnostnými a etnickými právami a predloženie návrhov riešení, ktoré takéto rozpory odstráni. Občania sa môžu obrátiť na ombudsmana pre menšiny v prípadoch, ak úrady alebo inštitúcie svojím konaním, prípadne nekonaním ohrozili práva menšín alebo ak existuje možnosť takéhoto ohrozenia.

Úrad pre menšiny a etnické menšiny s celoštátnou pôsobnosťou bol ako autonómna inštitúcia vytvorený v roku 1990. Úlohou úradu je stále vyhodnocovanie postavenia menšín a uplatňovania ich práv. Úrad zároveň pripravuje podkladové materiály pre vládne rozhodnutia spojené s takýmito právami. Koordinuje vykonávanie vládnych programov, ktoré sa týkajú menšín a sleduje vykonávanie úloh, ktoré patria do pôsobnosti výkonných štátnych orgánov. Sústavne konzultuje svoju činnosť s predstaviteľmi menšín a pre túto úlohu vytvára zároveň inštitucionálne rámce.

Systémom menšinových samospráv získali menšiny žijúce na území Maďarska právo na integráciu do systému samospráv, a tým možnosť uplatňovať práva menšín a etnických menšín v danej obci v miestnych a verejných veciach.

Postavením menšinových samospráv a systémom ich právomocí sa zaoberá viacero zákonov. Ich situáciu komplikuje aj fakt, že právo nezakotvuje menšinové samosprávy ako samosprávy s plnou právomocou, ale pole ich pôsobnosti spája s diskrečionárnym rozhodovaním miestnych samospráv a s ich tendenciou k samoohraničovaniu.

Aj menšinová samospráva má formu miestnych samospráv. K jej základným charakteristikám patrí, že ide o volenú organizáciu; jej rozhodnutia je možné prešetriť len z právneho hľadiska; svoju organizáciu môže sama pretvárať; môže sa zlučovať alebo vytvoriť zväz; disponuje vlastnými zdrojmi a majetkom.

6 DONCSEV, T.: Legújabb változások a magyarországi kisebbségek helyzetében. In: (szerk. SISÁK, G.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Budapest : Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2001, s. 11 – 12.

Tabuľka 1Niektoré podstatné a charakteristické údaje o národných a etnických menšinách v Maďarsku⁷

Menšiny	1	2	3	4	5	6	7	8
Rómovia	142 683	48 072	71 005	450 000	600 000	10,7	31,7	766
Nemci	30 824	37 511	453 217	175 000	200 000	21,4	17,6	271
Slováci	10 459	12 745	68 852	80 000	100 000	15,9	13,1	75
Chorváti	13 570	17 577	35 850	38 000	80 000	46,2	35,7	74
Rumuni	10 740	8 730	49 355	14 000	25 000	62,4	76,7	32
Poliaci		3 788	9 736	10 000	10 000	37,9		32
Srbi	2 905	2 953	16 599	5 000	5 000	59,1	58,1	34
Slovinci	1 930	2 627	4 193	4 000	5 000	65,7	48,3	10
Gréci		1 640	2 900	4 000	4 000	41,0		18
Bulhari		1 370	3 035	3 500	3 500	39,1		14
Arméni		37	85	3 500	3 500	1,0		25
Ukrajici Rusíni		674	1 866	2 200	8 000	30,6		13
Spolu		137 724	716 693	788 700	1 044 000	17,5		1 364

1 – počet obyvateľov podľa národnosti (1990),

2 – počet obyvateľov podľa materinského jazyka (1990),

3 – počet obyvateľov podľa znalosti materinského jazyka (1990),

4 – počet národnosti podľa odhadov: K. Kocsis,

5 – počet národnosti podľa počtu členov v menšinových organizáciách,

6 – materinský jazyk (%) podľa: K. Kocsis,

7 – národnosti (%) podľa odhadov: K. Kocsis,

8 – počet menšinových samospráv (1998).

Materiálna podpora menšín

Štát poskytuje menšinám materiálnu podporu rôznymi spôsobmi, ktoré rozdeľujú zdroje na činnosť menšín a ich samoorganizovanie, zabezpečujú aj prostriedky na ich programy a financie pre samosprávy a mimovládne organizácie.

Zdroje pre celoštátne samosprávy a pre verejné nadácie zo štátneho rozpočtu sa objavujú vo financiách ministerstva spravodlivosti, podpora pre miestne menšinové samosprávy je zahrnutá do rozpočtu ministerstva vnútra, zdroje pre podporu menšinových mimovládnych organizácií a ich rozdeľovanie navrhuje parlamentný výbor pre občianske a menšinové práva a pre vierovyznanie.

Pre menšiny smerujú z rozpočtu tiež prostriedky, ktoré sú určené na ich vzdelávanie. Maďarský štát zabezpečuje miestnym samosprávam, ktoré majú vo svojom programe vzdelávanie

7 Prameň: Az 1990. évi népszámlálás nemzetiség, anyanyelvi, nyelvtudás adatai. Kocsis K.: Magyarország nemzetiségei településterületének átalakulása. In: Nemzetiségi ismeretterjesztés 2. Budapest, 1988, TIT, 17 – 40 s.

menšín a majú menšinovú vzdelávaciu inštitúciu, pevne určené percento z verejných financií.

Dôležitou súčasťou rozpočtu, z ktorého sú podporované menšiny, sú aj verejné nadácie: *Verejná nadácia pre podporu národnostných a etnických menšín*, *Verejná nadácia pre maďarských Cigánov* a *Gandhiho verejná nadácia*.

Založením verejných nadácií založila vláda možnosť, aby sa zástupcovia menšín mohli prostredníctvom rôznych spoločenstiev uchádzať o finančné prostriedky.

Maďarská nadácia národnostných a etnických menšín vznikla na podporu takých činností a programov, ktoré podporujú zachovanie identity domácich menšín i zachovanie ich tradícií, jazyka, hmotnej a duchovnej kultúry.

Nadácia pre maďarských Cigánov podporuje najmä programy pre drobných podnikateľov, a programy na podporu rodín a malých spoločenstiev. Jej cieľom je zlepšiť možnosti uplatnenia tohto etnika na trhu práce. Gandhiho nadácia sa zaoberá hlavne zabezpečením činnosti internátnej strednej školy pre nadaných mladých Cigánov/Rómov.

Menšiny vo vedomí spoločnosti

Socialistické zriadenie v Maďarsku sa snažilo zamlčovať existenciu a problémy národností. Po páde totalitného režimu sa začalo čoraz viac hovoriť o problematike národných a etnických menšín.

Vo formovaní vedomia spoločnosti zohrávajú dôležitú úlohu verejnoprávne médiá a menšinové médiá. V súčasnosti pripravuje maďarská verejnoprávna televízia programy pre dvanásť menšín. Maďarský rozhlas vysiela 13 programov pre etnické menšiny. Programy pripravované v materinských jazykoch so zameraním na menšiny dopĺňajú dvojtýždňové spravodajstvá v maďarčine.

Okrem televízie a rozhlasu prinášajú informácie o živote menšín aj časopisy, určené menšinám, prílohy celoštátnej tlače a špeciálne vydania, ako *Barátság* (Priateľstvo), *Napút* alebo *Polisz*, ale tiež odborná tlač, zameraná na výskum menšín, ako je *Régió-Kissebség*, *Kozosség*, *Kutatás*, *Pro minoritate a Kissebségkutatás*.

Okrem médií sa problematikou menšín zaoberajú aj inštitúcie, napr. *Výskumná dielňa pri Maďarskej akadémii vied*, *Ústav L. Telekiho*, *Nadácia pre porovnávanie menšín v Európe*, mnohé univerzity, vysokoškolské inštitúcie a dielne zamerané na výskum menšín, ktoré prispievajú k lepšiemu poznaniu života menšín.

Záver

Spoločným rysom prevažnej väčšiny národnostných a etnických menšín v Maďarsku je existencia zdvojeného etnického vedomia, ktoré je dôsledkom spoločného života menšín a maďarského národa v rámci jedného štátu počas niekoľkých storočí. Ich vedomie príslušnosti k štátu – k Maďarsku je preto aspoň také silné ako vedomie príslušnosti k menšine.

Dlhodobé historické použitie je vyjadrené aj v zákone o menšinách.

Maďarská republika považuje za dôležité, aby materské krajiny a materské národy prispeli k posilneniu jazykovej a kultúrnej identity svojich menšín žijúcich na jeho území.

Vedomú podporu kultúry menšín maďarská vláda nepovažuje len za úlohu vyplývajúcu z medzinárodných záväzkov, ale aj za svoju dlhodobú úlohu, za národný záujem. Podporuje

posilňovanie identity menšín, rozvoj menšinového samosprávneho systému a reálne naplnenie kultúrnej autonómie menšín.

Maďarská vláda chce v menšinovej politike naďalej pokračovať politikou konsenzu. Táto politika sa môže uskutočňovať len aktívnym zapojením menšinových samospráv a inštitúcií do plnenia cieľov, ktorých zmyslom je zabezpečiť práva a slobody menšín žijúcich na území Maďarskej republiky.

MINORITY STATE POLICY IN HUNGARY AFTER THE CHANGES OF POLITICAL SYSTEM

Resumé

The common trait of the prevalent majority of ethnic minorities in Hungary is the existence of twin ethnic awareness, which is a result of common life of minorities and Hungarian nation in the frame of one state during several centuries. For this reason their consciences of adherence to Hungary is at least as strong as is to adherence to minority. Long lasting historical coexistence is expressed in the law in regard to minorities.

The Hungarian Republic is considering to be important, that kin states and nations contributed to the reinforcement of linguistic and cultural identity of its minorities living on its territory. The conscious support of minority culture the Hungarian government is not considering to be only a task emerging from the international obligations, but also its long-lasting task, a national interest. So it is reinforcing the reinforcing of minority identity, development of minority self-governing systems and real fulfillment of cultural autonomy of minorities.

The Hungarian government wants to continue in the policy of consensus in regard to minorities. This policy can be executed only on the condition of connection of minority self-governing bodies into fulfillment of goals leading to maintaining of rights and freedoms of minorities living on the territory of the Hungarian Republic.

RUSÍNSKA A UKRAJINSKÁ MENŠINA V NÁRODNOSTNEJ POLITIKE SLOVENSKA PO ROKU 1989

Marián Gajdoš – Stanislav Konečný

Ak národnostnú politiku chápeme ako implementáciu právnych záväzkov a občianskych a politických práv osôb patriacich k národnostným menšinám, potom je pochopiteľné, že patrí k veľmi významným sféram politického života vo väčšine krajín Európy s výraznejším podielom etnických minorít v štruktúre obyvateľstva. K nim patrí jednoznačne aj Slovenská republika, pretože príslušníci etnických menšín tvoria spolu viac ako 14% z celkového počtu obyvateľstva.¹ Význam menšinovej politiky v našich podmienkach vzrástol najmä odstránením totalitného systému a akceleráciou európskej integrácie.

Je evidentné, že politika štátu voči národnostným menšinám aj u nás dosť často ovplyvňuje zákonodarnú činnosť i realizáciu výkonnej moci, má medzinárodné aspekty i konzekvencie a v súčasnosti je tiež dôležitým meradlom úrovne spoločnosti. Prístup štátu a vlády k menšinám sa totiž vo všeobecnosti považuje za kľúčový indikátor vývoja demokracie v danej krajine.² Prijatie osvedčených predpisov, tvoriacich istý štandard v rámci medzinárodného spoločenstva, je tak prejavom dosiahnutého stupňa demokracie. Tieto skutočnosti reflektujú všetky relevantné subjekty aj na slovenskej politickej scéne.

Politické strany rôznorodnej orientácie, národno-kultúrne zväzy menšín, ale aj organizácie tretieho sektoru uznávajú význam národnostnej politiky bez ohľadu na obsah, ktorý doň vkladajú, a účel, ktorý od nej očakávajú. Veľmi často sa dovolávajú skvalitňovania národnostnej politiky, málokedy si však uvedomujú, že ideálna, spravodlivá menšinová politika fakticky nestvuje práve preto, že zostáva politikou. Politika je totiž vedomé a zámerné ovplyvňovanie činnosti orgánov, inštitúcií a osôb v záujme presadenia záujmov určitých skupín obyvateľstva. Neustranná národnostná politika je v tomto zmysle *contradictio in adjecto*.

V tejto súvislosti sa nám núka príklad niekoľkoročnej iniciatívy predstaviteľov ukrajinskej inteligencie, ktorá by uvítala prijatie zákona NR SR s taxatívnym uvedením akceptovaných etnických menšín, medzi ktorými by Rusíni nefigurovali, resp. by boli považovaní len za etnografickú skupinu ukrajinského národa.³ Ostré protesty zo strany rusínskych organizácií u nás i v zahraničí, Svetového kongresu Rusínov, európskych inštitúcií, ale iste aj mnohých nezávislých osobností zo svetovej vedy a politiky by v takom prípade na seba nedali dlho čakať.

Na druhej strane nie je tajomstvom, že hoci Rusíni priznávajú občanom právo hlásiť sa k ukrajinskej národnosti, Ukrajincov na Slovensku nepovažujú za autochtónnu menšinu.⁴ V tej-

1 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001: Základné údaje. Bratislava : Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2001, tab. 3, pokračovanie 3.

2 BEBLAVÝ, M. – SALNER, A.: Tvorcovia obrazu a obraz tvorcov: Vnímanie Slovenska v západných krajinách 1989 – 1999. Bratislava : Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, 1999, s. 105.

3 Úsilie zabrániť evidovaniu Rusínov ako osobitnej národnosti doteraz vždy kulminovalo pred sčítaniami obyvateľstva v rokoch 1991 a 2001.

4 Pozri napr. LADIŽINSKÝ, Š.: Nad – a podštandardná starostlivosť o menšiny na Slovensku: Konspekt. Bratislava : Združenie inteligencie Rusínov Slovenska, 1996, s. 3 – 4.

to súvislosti zvlášť sympatizujú s legislatívou Maďarskej republiky, ktorá minoritám takéhoto typu nepriznáva kolektívne národnostné práva.⁵ Následnú reakciu ukrajinských spolkov a organizácií doma i vo svete, ukrajinského štátu a iste i svetovej verejnosti si v prípade podobných zákonných opatrení dokážeme predstaviť. To dokazuje, že neexistuje národnostná politika, ktorá by mohla uspokojovať všetky zúčastnené strany v rovnakej miere.

Logickou reagenciou na zjavné limity národnostnej politiky v jednotlivých štátoch je požiadavka úplne ju nahradiť akceptovaním a dodržiavaním medzinárodných dokumentov prijatých v záujme ochrany rasových, etnických a národnostných menšín a ratifikovaných parlamentmi všetkých demokratických krajín. Musíme si však uvedomiť, že multilaterálne dohody a medzinárodné dokumenty nie sú v tejto sfére súborom, ale len istým zoznamom noriem, z ktorých žiadna neobsahuje univerzálne riešenie. Predstavujú len ponuku, z ktorej si možno vybrať určité riešenia, a to v závislosti od konkrétnych podmienok krajiny, ale aj od politickej vôle rozhodujúcich politických síl.⁶

Princípy a normy v záväzných medzinárodných dokumentoch majú navyše takmer vždy len dispozitívny charakter. Ich rámcovosť je však podmienená objektívne, pretože vznikli ako výsledok niekoľkých kompromisov a predstavujú dosiahnuteľnú úroveň konsenzu. V tomto zmysle sú často skôr politickými deklaráciami, ktoré sú vymáhateľné len prostredníctvom ústavy, zákonov a ďalších právnych noriem prijatých v domácej legislatíve signatárskych štátov. Skupinu ďalších problémov prináša aj ich praktická realizácia, v ktorej je potrebné dbať na to, aby bola zachovaná proporcionálnosť práva, ale aj úplná a efektívna rovnosť všetkých občanov bez ohľadu na ich národnostnú príslušnosť.

Z uvedeného jednoznačne vyplýva, že národnostná politika ako „nutné zlo“ riešenia menšinového problému bude existovať aj v ďalších desaťročiach. Nemala by však byť uzavretým systémom realizovaným vládou, ale skôr širokým právnym rámcom pre prirodzený vývoj etnických menšín. Ten by nemal regulovať, ale osobám patriacim k národnostným minoritám garantovať právo zachovať si vlastnú identitu a znemožniť ich diskriminovanie. Práva etnických menšín sú súčasťou ľudských práv, preto by pri ich uplatňovaní nemala mať politika miesto. Pravda, opak je zatiaľ skutočnosťou.

Najvšeobecnejšou charakteristikou národnostnej politiky Slovenskej republiky vo vzťahu k rusínskej a ukrajinskej menšine je jej nekonceptnosť. Príčiny možno vari hľadať už vo veľmi nejasných predstavách o tomto probléme v období kryštalizovania politického systému nezávislého Slovenska. K tomu sa pridružili často kontroverzné aktivity oboch menšín, vznik samostatnej Ukrajiny i tlak európskych inštitúcií. Svoju úlohu nesporne zohrala aj záťaž kontinuity s obdobím socializmu, komplikovaná rôznymi personálnymi väzbami, ale i prílišná snaha dīš-tancovať sa od nej.

To všetko malo za následok nesúrodosť niektorých politických opatrení a v tejto oblasti aj absenciu dlhodobej koncepcie. Celkové vnímanie problematiky Rusínov a Ukrajincov sa tak

5 K tomu pozri SÁPOSOVÁ, Z.: Menšinová vládna politika v Maďarsku po zmenách politického systému. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): Národnostná politika Slovenskej republiky po roku 1989. Prešov : Universum, 2005; GABZDILOVÁ, S. – SÁPOSOVÁ, Z.: Maďarský krajanský zákon. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty. Prešov : Universum, 2005, s. 145 – 152.

6 ZERVAN, J.: Práva osôb patriacich k národnostným menšinám a medzinárodné právo: Účel jednotlivých práv. Bratislava 2001, s. 8.

stalo príliš závislé od vládnych garnitúr a spoločenskej atmosféry v republike, ktorú determinovali nielen objektívne faktory, ale neraz aj tlaky a zámerné aktivity niektorých subjektov z veľmi širokého a často málo vyhraného politického spektra.

Národnostnú politiku na Slovensku vo vzťahu k rusínskej a ukrajinskej menšine, ale aj z hľadiska všeobecnejších kritérií možno na základe určitých charakteristických znakov rozdeliť do piatich rozdielnych etáp.

Prvou z nich je obdobie nasledujúce bezprostredne po novembrovej revolúcii v roku 1989 a je spojené s existenciou Českej a Slovenskej Federatívnej republiky v rokoch 1990 – 1992. Vo vzťahu k menšinám sa vyznačovalo tým, že systém relatívne štedrých dotácií národnostnej kultúry a národno-kultúrnym zväzom sa fakticky udržal, avšak ideologické a politické obmedzenia aktivít národnostných menšín, ktorými sa dovtedajší komunistický režim taktiež vyznačoval, boli úplne zrušené. Politika voči minoritám bola navyše v kompetencii slovenských národných orgánov, ktoré však v podmienkach federácie neniesli plnú politickú zodpovednosť.

Po páde prvej Mečiarovej vlády, ktorá proklamovala razantné presadzovanie slovenských národných záujmov a menovaní vlády J. Černogurského vzrástol vplyv KDĽ, ktorému konvenovalo ostré protikomunistické zameranie formujúceho sa rusínskeho hnutia. Sympatie k rusínskej reprezentácii posilňovalo aj jej určité spojenie s gréckokatolíckou cirkvou, v ktorom kresťanskí demokrati videli jeden z prostriedkov rekatalizácie severovýchodného Slovenska. Dotácia na rusínsku kultúru v roku 1992 sa oproti predchádzajúcemu roku zvýšila desaťnásobne a dosiahla 4,7 mil. Kčs.⁷ Potvrdzujú to aj údaje v tabuľke č. 1, ktorá prezentuje podiel etnických menšín na dotáciách národnostnej kultúry Ministerstva kultúry SR v % v rokoch 1991 – 2000⁸.

Vtedajšie vládne kruhy uvítali aj úsilie o očistu ukrajinského národného hnutia. Z jeho reprezentácie, hlavne z Kultúrneho zväzu ukrajinských pracujúcich, sa vytratilí vedúce osobnosti najviac skompromitované spoluprácou s totalitnou mocou. Na čelo národného hnutia ukrajinskej minority sa dostali dovtedy perzekvovaní predstavitelia početnej ukrajinskej inteligencie vedení Mikulášom Mušínom a Jurajom Bačom. Dotovanie ukrajinskej národnostnej kultúry sa v rokoch 1991 – 1992 zdvojnásobilo a predstavovalo 7,9 mil. Kčs.⁹

Nie je teda náhodné, že práve v tomto období sa vyprofilovali národné hnutia Rusínov i Ukrajincov v podstate do dnešnej podoby. Došlo k pretransformovaniu KZUP na *Zväz Rusínov-Ukrajincov*, vznikla *Rusínska obroda*, *Svetový kongres Rusínov* i ďalšie rusínske a ukrajinské organizácie. Začala vychádzať rusínska tlač a urobili sa aj prvé kroky, ktoré smerovali ku kodifikácii rusínskeho jazyka. Predstavitelia rusínskych i ukrajinských organizácií zaujímali kritické postoje k predchádzajúcemu režimu a vyjadrovali podporu spoločenskej transformácii po roku 1989.

Špecifický charakter malo i nasledujúce obdobie – obdobie druhej Mečiarovej vlády a vlády J. Moravčíka v rokoch 1993 – 1994. Determinované bolo najmä rozdelením Československa

7 KOLLÁR, M. – MRVOVÁ, Z.: Národná správa o kultúrnej politike Slovenskej republiky: Správa skupiny európskych expertov. Bratislava : Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky, 2003, s. 341.

8 Vypočítané podľa: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001: Základné údaje. Bratislava : Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2001, tab. 3, pokračovanie 3 a KOLLÁR, M. – MRVOVÁ, Z. (Eds.): Národná správa o kultúrnej politike Slovenskej republiky: Správa skupiny európskych expertov. Bratislava : Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky, 2003, s. 341 – 342.

9 Tamtiež.

a vznikom samostatnej Slovenskej republiky. V tejto súvislosti sa vo veľkej časti slovenskej spoločnosti prejavil tzv. menšinový syndróm, t. j. podvedomý pocit ohrozenia svojbytnosti slovenského národa, ktorý bol pravdepodobne generovaný dlhodobým vývojom bez vlastnej štátnej organizácie. Na jeho základe sa aj oficiálne štruktúry, napriek majoritnému postaveniu Slovákov, správali „menšinovo“, teda veľmi pozorne sledovali a pohotovo reagovali na každý signál vychádzajúci z inonárodného prostredia.

Navonok sa to prejavovalo zjavnou nedôverou k aktivitám národnostných menšín, zvlášť maďarskej minority, neodôvodnenou podozrievavosťou a snahou udržať si kontrolu nad činnosťou menšinových organizácií a inštitúcií. Istým prejavom tejto tendencie bolo aj úsilie o „zviditeľnenie“ slovenskej štátnosti prostredníctvom starostlivosti o Slovákov v susedných štátoch. Typickým príkladom v tomto smere bola napríklad zmluva o dobrom susedstve, priateľstve a vzájomnej spolupráci s Ukrajinou uzavretá 29. júna 1993. V článku 18 o národnostných menšinách presadila slovenská strana formuláciu pripomínajúcu reciprocitu v postavení ukrajinskej menšiny na Slovensku a Slovákov na Ukrajine, hoci tieto minority nemožno porovnávať ani početnosťou, ani podielom na štruktúre obyvateľstva, ani tradíciou, ani ambíciami.¹⁰

Podstatný posun v národnostnej politike nastal po menovaní Moravčíkovej vlády. Priniesla zvýšenie vplyvu bývalých stúpcov Verejnosti proti násiliu, ktorí si čiastočne udržali idealistické predstavy o fungovaní demokratickej spoločnosti a vo vzťahu k etnickým menšinám volili ústretový prístup. Odrážal sa nielen v rešpektovaní európskych kritérií v tejto oblasti, ale aj vo veľkorysejšej podpore menšinových kultúr a národnostných organizácií. Prekážkou na tejto ceste bol časovo limitovaný mandát vlády.

Rusínske organizácie boli v roku 1994 dotované sumou 6 miliónov Sk. Nikdy predtým ani potom nevyšlo viac rusínskych kníh a učebníc. Vytvorili sa podmienky na rozvoj rusínskeho jazyka a pripravovalo sa zriadenie katedry rusínskeho jazyka a literatúry a jej finančné i personálne zabezpečenie. V súvislosti s výsledkami sčítania obyvateľstva bolo na ukrajinskú národnostnú kultúru vyčlenených o čosi menej finančných prostriedkov. Napriek tomu išlo o asi sedem miliónov Sk, čo bolo dokonca viac ako dotácia pre Rómov, ktorých počet bol približne tridsaťkrát vyšší.¹¹

Nástup tretej Mečiarovej vlády, ktorá vzišla z predčasných parlamentných volieb v roku 1994, znamenal podstatnú zmenu postoja vládnych orgánov a inštitúcií k etnickým menšinám v republike. Vyznačoval sa konfrontačným postojom hlavne k maďarskej minorite a ignorovaním existencie a problémov ostatných etnických spoločenstiev. Prijatie zákona o štátnom jazyku Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z., zastavenie vydávania dvojazyčných vysvedčení i pokus o zavedenie tzv. alternatívnych škôl boli vnímané ako protimenšinové opatrenia a vyvolali zhoršenie medzietnických vzťahov.¹²

10 Zmluva o dobrom susedstve, priateľských vzťahoch a spolupráci medzi Slovenskou republikou a Ukrajinou, podpísaná 29. júna 1993 v Kyjeve. In: ŠEBESTA, Š. (Ed.): Medzinárodná ochrana národností: Európsky štandard v dokumentoch. Bratislava : JUGA, 1997, s. 223.

11 KOLLÁR, M. – MRVOVÁ, Z.: Národná správa ..., s. 341.

12 DOSTÁL, O.: Menšiny. In: BÚTORA, M. (Ed.): Slovensko 1996: Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1997. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 1997, s. 253 – 256; GABZDILOVÁ, S. – SÁPOSOVÁ, Z.: Maďarská menšina na Slovensku – pohľad do minulosti a súčasný stav. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. Prešov : Universum, 2004, s. 120 – 124.

Rovnako pôsobilo i radikálne krátenie finančných prostriedkov na podporu menšinovej kultúry. V roku 1995 bola Rusínom znížená subvencia zo šesť miliónov Sk na 1,6 mil. Sk a Ukrajincom zo 6,8 mil. na 3,7 mil. Sk. (Pre porovnanie: finančná čiastka určená na rozvoj maďarskej národnostnej kultúry poklesla z 36 mil. Sk na 10 mil. Sk.)¹³ Financovanie menšinovej kultúry sa navyše realizovalo prostredníctvom fondu Pro Slovakia, ktorý postupoval netransparentne a fakticky len zastieral zodpovednosť vládných orgánov za túto oblasť.

Iba vďaka istej zotrvačnosti sa v januári 1995 podarilo rusínskej reprezentácii realizovať kodifikáciu rusínskeho jazyka. Proces zriaďovania katedry rusínskeho jazyka a literatúry bol však pozastavený. Reštrikcia v oblasti finančného zabezpečovania menšinových kultúr znamenala súčasne ochromenie činnosti Rusínskej obrody, ktorá prešla na dobrovoľnícku bázu. Vydávanie rusínskej tlače sa tak udržalo iba vďaka obetavosti niekoľkých nadšencov okolo šéfredaktora A. Zozuláka. Ukrajinská kultúra bola predsa len v lepšom postavení, a to zásluhou o čosi vyšších dotácií i podporujúcich inštitúcií a väčšej adjustovanosti tlače. Napriek tomu vtedajší predseda ZRUSR P. Bogdan vyhlásil, že ak sa situácia v tomto smere nezlepší, obráti sa ukrajinská reprezentácia na zahraničie.¹⁴

Za danej situácie sa v prostredí rusínskej i ukrajinskej menšiny realizovali pokusy etablovať sa na politickej scéne. V januári 1995 vznikla *Piddukľjanska demokrattyčna hromada* (PDH), ktorá vyjadrovala záujmy obyvateľstva severovýchodného Slovenska ukrajinskej orientácie. V januári 1996 bol v Bratislave založený *Zväz inteligencie Rusínov Slovenska*, spolupracujúci s *Rusínskou obrodou*. Zárodok rusínskej politickej strany mala byť *Charta Ruthenorom 2000*, ktorá bola ustanovená v marci 1996.¹⁵ Rusínska politická strana napokon nevznikla a PDH, ktorá sa v roku 2003 transformovala na *Regionálnu demokratickú hromadu Východ*, má viac-menej formálny charakter.

V tom čase sa vyostрили spory medzi reprezentáciami Rusínov a Ukrajincom na Slovensku. ZRUSR, rovnako ako Csemadok, Kultúrny zväz Bulharov a Český spolok na Slovensku, vyjadrili v júni 1996 nesúhlas s národnostnou politikou vlády a so spôsobom financovania menšinových kultúr. Rusínska reprezentácia sa ohradila voči používaniu termínu Rusíni-Ukrajinci s tým, že takéto spoločenstvo neexistuje. Kritizovala tiež skutočnosť, že ukrajinská národnostná kultúra dostávala pravidelne vyššie dotácie než rusínska, hoci Rusíni predstavujú podľa sčítania obyvateľstva početnejšie spoločenstvo.¹⁶ Napr. v rokoch 1995 – 2001 Rusíni dostali len o 9,7 mil. Sk viac než Ukrajinci, hoci ich počet bol dvojnásobný. Pri ročných dotáciách predstavuje tento rozdiel 1,4 mil. Sk.¹⁷

Už koncom roku 1994 a hlavne v nasledujúcom období bola medzi vyššími úradníkmi vládných inštitúcií, zodpovedných za realizáciu menšinovej politiky, propagovaná idea, že hlavne z praktických dôvodov by rusínske a ukrajinské organizácie mali pri presadzovaní svojich požiadaviek a záujmov vystupovať jednotne. V júli 1996 vtedajší podpredseda koalície vlády

13 KOLLÁR, M. – MRVOVÁ, Z.: *Národná správa ...*, s. 341.

14 DOSTÁL, O.: *Menšiny*, s. 264.

15 Tamtiež, s. 263.

16 DOSTÁL, O.: *Národnostné menšiny*. In: BÚTORA, M. – IVANTYŠIN, M. (Eds.): *Slovensko 1997: Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1998*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 1998, s. 164.

17 ANDRÁŠ, M.: *Rusínska menšina*. In: ROLKOVÁ, N. (Ed.): *Desaťročie Slovenskej republiky*. Martin: Matica slovenská, 2004, s. 703.

J. Kalman inicioval stretnutie zástupcov oboch táborov s týmto cieľom. Hoci k definitívnej dohode nedošlo, bolo prijaté kompromisné stanovisko. Rusínska obroda a ZRUSR vyslovili prostredníctvom svojich zástupcov želanie, aby Rusíni a Ukrajinci na Slovensku na seba neútočili a v záujme uplatnenia kultúrnych požiadaviek vystupovali spoločne.

Vzhľadom na nedostatočnú hĺbku poznania problematiky zo strany niektorých sprostredkovateľov použili vládni predstavitelia aj nepresné formulácie, ktoré produkovali nedorozumenia. Takýmto spôsobom došlo z ich strany k vyjadreniu, že ide o jednu menšinu s dvoma jazykovými variantmi, čo vyvolalo, zvlášť na strane Rusínov, veľké pobúrenie. Podráždené vyhlásenie vtedajšieho vedúceho činiteľa rusínskej menšiny a predsedu Svetového kongresu Rusínov Vasilja Turoka, že vláda v tejto súvislosti „*trápne improvizuje*“, do istej miery zodpovedalo skutočnosti.¹⁸

Vtedajšie školské orgány pristupovali k riešeniu požiadavky vyučovať rusínsky jazyk na školách, v ktorých si to rodičia budú želať veľmi pomaly. Hoci sa uskutočnil prieskum, boli pripravené učebnice i dobrovoľníci z radov učiteľov, školské úrady inštruovali riaditeľov základných škôl neskoro. Vyučovanie nepovinného predmetu *rusínsky jazyk a kultúra* sa tak začalo až v roku 1997, a to na šiestich školách v okresoch Bardejov, Medzilaborce a Svidník.¹⁹ Výraznejšie zvýšiť ich počet sa však nepodarilo ani v ďalších rokoch. Sústavne klesá aj počet škôl s ukrajinským vyučovacím jazykom a s vyučovaním ukrajinčiny, a to spravidla pre odmietavý postoj rodičov.

Národnostná politika vlády HZDS, SNS a Združenia robotníkov Slovenska sa nezmenila ani vo volebnom roku 1998, ktorý OSN vyhlásila za Rok ľudských práv. Vláda naďalej proklamovala „*ochranu slovenských záujmov*“ a pokračovala v dovtedajšom trende, ktorý vyvrcholil návrhom zákona o komunálnych voľbách. Ústavný súd ho neskôr označil za protiústavný. Zjavne protimenšinové zameranie zákona vyvolalo dokonca intervenciu vysokého komisára OBSE pre národnostné menšiny Maxa van der Stoela.²⁰ Od 1. februára 1998 síce nadobudol účinnosť *Rámcový dohovor Rady Európy o ochrane národnostných menšín*, vláda avšak nerevidovala predtým prijaté zákony a opatrenia, ktoré viac-menej obmedzovali práva minorít.

Výrazný obrat v politike vlády voči etnickým menšinám nastal po voľbách v roku 1998, keď sa súčasťou širokej vládnej koalície stala i *Strana maďarskej koalície*. Prvá Dzurindova vláda v rokoch 1998 – 2002 sa usilovala o nápravu deformácií, ktoré prinieslo predchádzajúce obdobie. V prvom slede sa uskutočnila rekonštrukcia *Rady vlády pre národnostné menšiny a etnické skupiny SR*. Znamenala posilnenie vplyvu predstaviteľov etnických minorít na úkor vládných úradníkov a zástupcov Matice slovenskej.²¹ Právny rámec postavenia národností skvalitnilo prijatie *zákona o používaní jazykov národnostných menšín č. 184/1999 Z. z.* v roku 1999 a *Európskej charty regionálnych alebo menšinových jazykov* v roku 2001.

18 DOSTÁL, O.: Menšiny, s. 264.

19 Podrobnejšie pozri: GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S. (Eds.): Etnické minority na Slovensku: história, súčasnosť, súvislosti. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, s. 88 – 90.

20 KUSÝ, M.: Ľudské a menšinové práva. In: MESEŽNIKOV, G. – IVANTYŠIN, M. (Eds.): Slovensko 1998 – 1999: Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 1999, s. 175.

21 DOSTÁL, O.: Národnostné menšiny. In: KOLLÁR, M. – MESEŽNIKOV, G. (Eds.): Slovensko 2000: Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2000, s. 177 – 178.

Od roku 1999 došlo k zvýšeniu dotovania kultúry etnických menšín o 30%, vo vzťahu k Rusínom dokonca o 100 %. Rusínske a ukrajinské organizácie tak získali približne po 5% z celkového objemu finančných prostriedkov na tento účel, ktorý bol však napokon krátený z 50 mil. na 46 mil. Sk.²² Výška finančnej podpory sa postupne stabilizovala a viac zodpovedala podmienkam a potrebám etnických menšín. Súčasne sa prostriedky rozpočtované na menšinovú kultúru prestali využívať na iné účely. Demonštruje to aj tabuľka č. 1 v prílohe. Tabuľka č. 2 prezentuje financovanie menšinových kultúr v súvislosti so sčítaním obyvateľstva v roku 2001 a s prechodom na grantový systém.²³ V tabuľke č. 3 udávame celkový objem finančných prostriedkov, ktoré Ministerstvo kultúry SR vyčlenilo na podporu kultúr národnostných menšín v rokoch 1991 – 2004.²⁴

Vláda M. Dzurindu mala jednoznačný mandát napraviť krivdy voči menšinám, ktoré spôsobili populistické maniere Mečiarovej vlády, avšak nenašla dost' odvahy prekročiť tieň, ktorý na menšinovú politiku vrhal národný aspekt štátnosti Slovenskej republiky. Hoci mala istý politický potenciál, neodvážila sa rozšíriť priestor pre aktivity etnických menšín, a tak reálne posilniť ich lojalitu.

Prvú pohnútku k tejto váhavosti predstavovala verejná mienka na Slovensku. Sociologický prieskum totiž ukázal, že až 53,8% populácie podporuje isté politické postoje, ktoré majú aj určitý protimenšinový aspekt.²⁵ Vláda Mikuláša Dzurindu preto nechcela zväčšiť pokles svojich preferencií, ktorý celkom prirodzene vyvolala realizácia reforiem, resp. ho urýchliť príliš veľkou ústretovosťou voči požiadavkám etnických menšín, pokiaľ sa s ňou nestotožňovala väčšina spoločnosti.

Objektívne limity v tomto smere predstavovala i *Strana demokratickej ľavice*, ktorá bola súčasťou vládnej koalície. Sklamanie časti svojich voličov, ktoré vyvolala spolupráca s pravicovými stranami, sa snažila vyvažovať ústupčivosťou voči nacionalistickým tendenciám, ktoré na Slovensku živili určité politické sily krajnej pravice i niektoré nie celkom vhodné proklamácie lídrov maďarských politických strán.²⁶ Bola to logická stratégia o to viac, že reformní komunisti vlastne vymenili princípy internacionalizmu za umiernený pronárodný postoj už v priebehu roku 1992.

Posilnenie postavenia etnických menšín na Slovensku po voľbách v roku 1998 prirodzene vyvolalo zvýšenie aktivity rusínskych a ukrajinských organizácií, ktoré chceli v nových pod-

22 Tamtiež, s. 187. Pozri tiež KOLLÁR, M. – MRVOVÁ, Z.: Národná správa, s. 341.

23 Vypočítané podľa: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001: bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, najvyššieho skončeného stupňa školského vzdelania a stupňa ekonomickej aktivity za SR, kraje a okresy, II. diel. Bratislava : Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2002, s. 16 – 17; Podmienky poskytovania finančných prostriedkov v rezorte kultúry s dôrazom posilňovať samosprávne prvky v rozdeľovaní, <http://www.culture.gov.sk/index/index.php3?aktivny>;

DOSTÁL, O.: Národnostné menšiny, 2003, s. 163; TETTINGER, M.: Financovanie menšinovej kultúry opäť narazilo, http://hnonline.sk/?&p=k00000_detail&article%5Bid%5D=22338145.

24 Spracované podľa: Podmienky poskytovania finančných prostriedkov v rezorte kultúry s dôrazom posilňovať samosprávne prvky v rozdeľovaní, <http://www.culture.gov.sk/index/index.php3?aktivny>; DOSTÁL, O.: Národnostné menšiny, 2003, s. 163; TETTINGER, M.: c. d.

25 GYARFÁŠOVÁ O. – KRIVÝ, V. – VELŠIC, M. et al.: Krajina v pohybe: Správa o politických názoroch a hodnotách ľudí na Slovensku. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2001, s. 306.

26 DOSTÁL, O.: Národnostné menšiny. In: KOLLÁR, M. – MESEŽNIKOV, G. (Eds.): Slovensko 2001: Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2001, s. 162.

mienkach upevniť, resp. rozšíriť svoje pozície. Okrem pozitívnych výsledkov to však prinieslo aj prehĺbenie, ba aj zviditeľnenie protirečenia medzi rusínskou a ukrajinskou koncepciou národného hnutia.

Z objektívnych dôvodov to však viac prekážalo predstaviteľom ukrajinskej národnej orientácie, najmä v súvislosti s prípravou sčítania obyvateľstva. Cenzus v roku 1991 ukázal, že v demokratických pomeroch došlo k rozdeleniu menšiny s tým, že jej väčšia časť sa prihlásila k rusínskej národnosti. Hoci sa predpokladalo, že eventúálny nárast počtu Rusínov sa uskutoční prevažne na úkor Slovákov, prípadné oslabenie počtu Ukrajincov by mohlo mať pre túto časť obyvateľstva ďalekosiahle dôsledky.

Z tohto hľadiska, napriek ambivalentným vyhláseniam, je zrejmé, že iniciatíva k vzniku hnutia *Za zachovanie jednoty národa* vychádzala od predstaviteľov menšiny ukrajinskej orientácie. Viedli ich k tomu obavy, že aj tí príslušníci menšiny, ktorí sa v roku 1991 identifikovali ako Ukrajinci, by svoje pôvodné stanovisko mohli pod vplyvom nových okolností, aktivít rusínskych organizácií či rodinného a spoločenského prostredia prehodnotiť. V tomto zmysle presadzovali požiadavku, aby v sčítacích hárkoch boli Rusíni a Ukrajinci uvedení spolu ako jedna národnosť.

Predstavitelia rusínskej menšiny odmietli zámer tejto iniciatívy ako pokus sanovať ukrajinskú menšinu pomocou Rusínov a zorganizovali rezolútnu protikampaň, ktorú viedlo Združenie inteligencie Rusínov Slovenska, Rusínska obroda a ďalší rusínski aktivisti, a to aj za pomoci zo zahraničia. Zdôrazňovali predovšetkým skutočnosť, že rusínsko-ukrajinská národnostná menšina neexistuje a v tomto zmysle presadzovali samostatné vysielanie pre Rusínov v Slovenskom rozhlase. Iniciatívu ukrajinskej reprezentácie napokon odmietla aj vláda SR s tým, že národnostná príslušnosť musí byť slobodným rozhodnutím občana.²⁷

Starostlivosť o etnické menšiny sa vládne orgány usilovali sčasti presunúť do kompetencie samosprávy. Rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku sa v tomto období dotkli tzv. *Cu- perove návrhy* z roku 2001. Ich prijatie totiž znamenalo isté obmedzenie možností spolupráce pohraničných regiónov, ktorá má v severovýchodných okresoch Slovenska bohatú tradíciu. Suverenitu samosprávy naštrbilo aj prijatie úpravy o práve štátnych orgánov rušiť všeobecne záväzné nariadenia obcí. Akceptovaný návrh o dvojkolovej voľbe predsedu vyššieho územného celku znevýhodňuje hlavne kandidátov SMK.²⁸

Piate, doteraz ostatné, obdobie realizácie menšinovej politiky sa začalo menovaním druhej Dzurindovej vlády v roku 2002. Vo vzťahu k menšinám netajila svoje ambície rozšíriť a skvalitniť právny rámec ich postavenia v spoločnosti. Chcela teda docieľiť to, čo predchádzajúca vláda z uvedených dôvodov nedokázala.

V programovom vyhlásení sa vláda okrem boja proti intolerancii zaviazala prakticky uplatňovať *Európsku chartu regionálnych alebo menšinových jazykov* a prijať osobitné zákony o ochrane etnických minorít a financovaní kultúry národnostných menšín. Konkrétnou úlohou v tejto oblasti bolo zabezpečenie vzdelávania detí v rusínskom a rómskom jazyku.²⁹ V roku

27 Tamtiež, s. 167 a 170.

28 Tamtiež, s. 164.

29 DOSTÁL, O.: Národnostné menšiny. In: KOLLÁR, M. – MESEŽNIKOV, G. (Eds.): Slovensko 2002 : Súhrnná správa o stave spoločnosti I. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2002, s. 209.

2002 vláda splnila fakticky iba jeden skorší príslub: začalo sa samostatné vysielanie Slovenského rozhlasu pre rusínsku menšinu.

Nespokojnosť predstaviteľov rusínskeho hnutia vyvolalo meškanie prijatia vládneho nariadenia, ktoré aktualizuje zoznam obcí s viac než 20-percentným podielom menšinového obyvateľstva podľa sčítania ľudu. V týchto obciach je totiž v zmysle zákona možné používať menšinový jazyk v úradnom styku. Rusínska menšina získala takýto podiel v ďalších 23 obciach a ich počet sa tak v porovnaní so sčítaním v roku 1991 rozšíril zo 68 na 91 obcí. Počet obcí s ukrajinskou menšinou za uvedené obdobie poklesol z 18 na 6, znížil sa teda o 12 obcí.³⁰

V rámci legislatívnej činnosti bol v máji 2004 schválený zákon č. 365/2004 Z. z. o rovnakom zaobchádzaní v niektorých oblastiach a o ochrane pred diskrimináciou a o zmene a doplnení niektorých zákonov (tzv. antidiskriminačný zákon), ktorý zakazuje znevýhodnenie občanov aj na základe rasového, národnostného alebo etnického pôvodu. Novelu jazykového zákona z roku 1995 parlament zamietol a k návrhu zákona o financovaní kultúry národnostných menšín mala vláda viacero výhrad. Predpokladá síce vznik ďalšieho úradu, štátneho fondu a stanovuje minimálnu hranicu štátnej dotácie vo výške 0,15 % príjmu štátneho rozpočtu, avšak podľa mienky expertov nezaručuje nestrannosť rozhodovania a nezávislosť financovania od štátnej moci.³¹

Všeobecne možno konštatovať, že vláda programové vyhlásenie na tomto úseku doteraz nespĺnila. Strata parlamentnej väčšiny je však v tejto súvislosti len parciálnou príčinou. Určité kroky k rozšíreniu a skvalitneniu legislatívneho rámca menšinovej politiky boli síce vládou administratívou urobené, avšak prejednávanie návrhov bolo sústavne odsúvané a ich faktický obsah pred verejnosťou utajený. Vzdelávanie v rusínskom a rómskom jazyku, napriek výslovnému záväzku vlády, nebolo taktiež zavedené.

Obe menšiny sa v nesúhlase a v otvorených protestoch zhodli v dvoch prípadoch. Prvým bola hyperbolizovaná kauza okolo premiestnenia *Redakcie národnostného a etnického vysielania Slovenského rozhlasu* z Prešova do Košíc v roku 2003. Druhý problém predstavuje sústavná kritika vedenia gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi za údajnú slovakizáciu veriacich, ktorej posúdenie či riešenie však nie je v kompetencii štátnych úradov.

Ak chceme objektívne hodnotiť národnostnú politiku Slovenskej republiky voči Rusínom a Ukrajincom za posledných 15 rokov, musíme uviesť jej pozitívne i negatívne stránky, ktoré charakterizujú každú spoločenskú činnosť. Vari najviac evidentná je skutočnosť, že riešenie otázok oboch menšín počas celého hodnoteného obdobia rozhodne nepatrilo k prioritám vládnej politiky, preto nemalo adekvátny koncept a väčšiu intenzitu. V podstate zodpovedalo úrovni operatívnej práce a tlaku, ktoré obe menšiny, žiaľ, často s opačnými vektormi, dokázali vyvinúť.

Je ale potrebné uznať, že všetky slovenské vlády, aj keď s rôznou ochotou a transparentnosťou, akceptovali existenciu a práva Rusínov na Slovensku. Rovnaký postoj zaujali aj štátne orgány v Maďarsku a Poľsku, čo však nie je v strednej a východnej Európe samozrejmosťou.³² Vládne miesta uznávajú právo občanov hlásiť sa k rusínskej národnosti napriek diplomatické-

30 DOSTÁL, O.: Národnostné menšiny. In: KOLLÁR, M. – MESEŽNIKOV, G. (Eds.): Slovensko 2003: Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2003, s. 159 – 160.

31 DOSTÁL, O.: Národnostné menšiny. In: KOLLÁR, M. – MESEŽNIKOV, G. (Eds.): Slovensko 2004: Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2004, s. 216 – 223.

32 KALAVSKÝ, M.: Národnostné menšiny strednej Európy v komparatívnej perspektíve. In: ROLKOVÁ, N. (Ed.): Desaťročie Slovenskej republiky. Martin : Matica slovenská, 2004, s. 646 – 647.

mu úsiliu Ukrajiny, ktorá má k rusínskemu hnutiu zjavne odmietavé stanovisko.³³ Na druhej strane ale priznávali právo tej časti menšiny, ktorá sa hlási k ukrajinskej národnostnej príslušnosti so všetkými z toho vyplývajúcimi dôsledkami.

Osobitne treba oceniť, že štátne orgány ani politické strany a hnutia nezasahujú do rusínsko-ukrajinského ideového a politického konfliktu a pri politických rozhodnutiach sa usilujú obe platformy rešpektovať v rovnakej miere, hoci to nevedie vždy k ich obojstrannej spokojnosti. Základné práva príslušníkov národnostných menšín totiž nemožno odstupňovať ani ich početnosťou, ani dejinami, ani perspektívami vývoja.

Pravda, menšinovej politike slovenských vlád možno aj z hľadiska Rusínov a Ukrajincov mnohé vyčítať. Veľmi často to býva evidentné prioritizovanie problematiky maďarskej a rómskej menšiny i odsúvanie meritórneho riešenia ich problémov. Zjavnú nespokojnosť prejavujú s negatívnymi dopadmi reštrikcie pri podpore národnostných kultúr a s nedostatočnou razantnosťou prístupu k riešeniu otázky rusínskeho jazyka, ale aj celého menšinového školstva. Oprávnenou sa zdá byť tiež kritika štátnych inštitúcií za preferovanie ekonomickej a administratívnej výhodnosti pred tradíciami v riešení problémov, ale aj za určitú ľahkovážnosť pri ich posudzovaní a odstraňovaní.

Prognóza vývoja rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku je v súčasných podmienkach nejasná, pretože jej vzorec obsahuje príliš veľa nezávislých premenných veličín. Jej optimistický variant však zrejme závisí od toho, či a ako rýchlo sa i v našej spoločnosti, a teda aj v národnostnej politike, uplatnia osvedčené princípy, ktoré priniesli mnohé pozoruhodné výsledky vo viacerých krajinách západnej Európy: prosperitu, toleranciu a právo.

Základnou podmienkou sa dnes ukazuje práve hospodársky rozvoj, ktorý by ukončil obdobie reštrikčnej politiky, hoci prostriedkov na podporu kultúry etnických menšín pravdepodobne nikdy nebude dostatok. Určitú úlohu však môže zohrať aj európska integrácia. Povedomie európanstva založené nie na negácii, ale na istej sumarizácii národných identít môže totiž zmenšiť, ba aj odstrániť napätie, ktoré deformuje medzietnické vzťahy a vzťah Rusínov a Ukrajincov zvlášť. Podstatným však je, aby do menšinových problémov zasahovala politika čo najmenej a aby sa stali, pokiaľ možno, výlučne doménou práva.

33 DULEBA, A. (Ed.): Ukrajina a Slovensko: Hľadanie spoločných záujmov. Bratislava : Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku; Friedrich Ebert Stiftung, 2001, s. 13.

Tabuľka č. 1

Podiel etnických menšín na dotáciách národnostnej kultúry Ministerstvom kultúry SR v %:

Národnosť	Počet	%	Rok									
			1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
maďarská	567 296	75,1	71,9	54,7	60,1	59,9	19,0	15,3	23,4	31,5	50,5	51,2
rómska	75 802	10,0	4,8	23,6	12,1	11,2	8,6	8,5	8,0	11,4	16,6	12,9
česká	52 884	7,0	-	-	0,1	1,3	1,6	2,7	1,5	1,7	4,4	4,4
rusínska	17 197	2,3	2,0	6,7	8,6	10,0	2,9	4,9	2,3	3,6	5,1	5,1
ukrajinská	13 291	1,8	17,7	11,2	11,7	11,3	6,5	9,0	10,9	10,7	4,9	5,3
nemecká	5 414	0,7	3,6	2,2	3,8	4,5	4,5	7,9	11,7	10,0	4,2	4,4
poľská	2 659	0,4	-	-	-	-	0,2	1,6	0,9	0,7	1,3	1,8
židovská	134	0,0	-	-	-	-	0,3	0,8	4,1	0,7	4,1	3,8
chorvátska	*	*	-	1,5	3,4	1,8	2,2	2,5	5,1	6,3	2,4	2,8
bulharská	1 400	0,2	-	0,0	0,1	-	0,5	0,8	0,9	4,0	2,1	1,9
ruská	1 389	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-	1,3	1,2
moravská	6 037	0,8	-	-	-	-	0,5	1,1	1,1	1,9	2,1	2,1
iná	11 504	1,5	-	-	-	-	53,2	44,8	30,1	17,5	1,0	3,0
Spolu	755 007	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

* Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001: Základné údaje. Bratislava : Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2001
počet obyvateľov chorvátskej národnosti osobitne neudáva.

Tabuľka č. 2

Podiel etnických menšín na dotáciách národnostnej kultúry MK SR v % po roku 2001:

Národnosť	Počet	%	Rok		
			2001	2002	2004
maďarská	520 528	68,07	54,1	57,9	65,7
rómska	89 920	11,76	11,3	10,8	10,9
česká	44 620	5,8	5,0	3,9	5,7
rusínska	24 201	3,16	5,1	5,0	5,9
ukrajinská	10 814	1,4	5,6	4,4	4,1
nemecká	5 405	0,7	4,2	3,6	3,3
poľská	2 602	0,3	1,7	1,9	0,0
moravská	2 348	0,3	0,9	1,5	-
židovská	218	0,0	3,7	3,1	2,2
chorvátska	890	0,1	3,9	2,8	0,0
bulharská	1 179	0,15	1,1	1,3	1,3
ruská	1 590	0,2	1,2	0,7	1,0
iná	59 852	7,8	2,3	3,0	-
Spolu	764 601	100	100	100	100

Tabuľka č. 3

Objem dotácie národnostnej kultúry Ministerstva kultúry SR v miliónoch Sk:

ROK	SUMA V SK
1991	22 211 500
1992	70 764 061
1993	51 160 588
1994	61 086 323
1995	57 638 723
1996	47 787 800
1997	44 342 000
1998	34 811 000
1999	47 135 450
2000	46 840 180
2001	43 810 000
2002	67 500 000
2004	67 335 000

**RUTHENIAN AND UKRAINIAN MINORITY IN THE ETHNIC POLICY
OF SLOVAKIA AFTER YEAR 1989**

Resumé

The authors in the first part of the paper are characterizing the present state and the future principles of the minority policy. The main attention is given to evaluation of positive but also negative aspects of the Slovak republic government policy in the relation to the Ruthenian and Ukrainian minorities. The authors divided this issue to five parts. In the conclusion the paper is devoted to an overview of financing of culture of ethnic minorities since year 1990 and information in regard to present requirements.

PERSPEKTÍVY VÝVOJA RUSÍNSKEJ A UKRAJINSKEJ MENŠINY NA SLOVENSKU

(Problém pracovnej migrácie a etnických pomerov v gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi)

Peter Šoltés

Príspevok prináša dva okruhy problémov, ktoré by v súvislosti so vzťahmi medzi majoritným a rusínskym a ukrajinským obyvateľstvom mohli, vychádzajúc z historických skúseností a vývoja v okolitých krajinách i mali, determinovať ich budúci vývoj. Prvý okruh otázok sa týka pracovnej migrácie Ukrajincov, resp. Rusínov na Slovensko a jej vplyvu na demografický vývoj týchto minorít, ich percentuálne zastúpenie a sociálne postavenie v Slovenskej republike. Druhá skupina problémov súvisí s etnickými a jazykovými pomermi v gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi a ich budúcim vývojom, v ktorom možno očakávať narastanie počtu a s tým súvisiaceho významu ekonomických migrantov.

V prvom prípade ide o oblasť, do ktorej štát aktívne zasahuje, reguluje ju a spoluvytvára tak podmienky na budúci vývoj. V oblasti cirkevnej politiky štát viac-menej nemá možnosti na jej ovplyvňovanie, či už je to obsadzovanie cirkevných úradov, otázka liturgického jazyka, formovania kňazského dorastu a pod. Aj napriek minimálnym možnostiam štátu vstupovať do činnosti oboch relevantných cirkví, je dôležité poznať, akým spôsobom vplýva konfesionálna identita na etnickú identifikáciu jednotlivca i lokálnych spoločenstiev, akú úlohu v tomto vzťahu zohráva príslušnosť k jednotlivým cirkvám. V nesekularizovanom prostredí zasahujú problémy a vzťahy vo vnútri cirkvi výrazne do medzietnických vzťahov, a preto by sa nemali v diskusií o budúcej politike Slovenskej republiky voči národnostným menšinám opomenúť.

I.

Migračné pohyby na Slovensku tradične smerujú zo severu na juh a z východu na západ. Zo susedných oblastí Haliče a Podkarpatska, osídlených rusínskym obyvateľstvom, prichádzali kolonisti na naše územie už od stredoveku. Od rozdelenia Poľska koncom 18. storočia až do roku 1918 bola Halič súčasťou habsburskej ríše, čo kládlo pohybu obyvateľstva minimálne prekážky. V poslednom polstoročí sa tento migračný pohyb nútene zastavil, no politický a ekonomický vývoj v strednej Európe po roku 1989 ho dal znovu do pohybu.

Svedčia o tom údaje o počte cudzincov legálne sa zdržujúcich na území Slovenska. Už niekoľko rokov sú Ukrajinci po Čechoch na druhom mieste v tejto štatistike a ich počet dosahuje okolo 5000 ľudí. Po nich nasledujú Poliaci (s počtom osôb 2500), Rumuni (1900), Vietnamci (1700), Maďari (1500) a občania Srbska a Čiernej Hory (1400).¹ V závislosti od liberalizácie vízového režimu možno očakávať ďalší nárast počtu legálne pracujúcich a žijúcich Ukrajincov na území Slovenska.

¹ Počty osôb s povoleným pobytom v SR podľa ich štátnej príslušnosti k 31. 12. 2003 (10 najsilnejších štátov), http://www.minv.sk/uhcp/new/pobyt_03.htm.

V Českej republike napr. bolo podľa štatistík Ministerstva vnútra ČR na konci roka 2001 presne 200 951 cudzincov, ktorí vlastnili povolenie na dlhodobý pobyt. Z nich 50 212 malo ukrajinskú štátnu príslušnosť. Podiel Ukrajincov na celkovom počte cudzincov v Čechách teda predstavuje jednu štvrtinu. Oficiálne čísla nezahrňujú etnických Ukrajincov, ktorí do roku 2001 získali české občianstvo. Posledné sčítanie obyvateľstva zaznamenalo okolo 22 000 osôb, ktoré sa hlásia k ukrajinskej národnosti. Nezachycujú ani rozsiahlu nelegálnu pracovnú migráciu. Podľa oficiálnych odhadov bol skutočný počet Ukrajincov v ČR na prelome rokov 2001 a 2002 okolo 200 tisíc.²

V Poľsku je situácia v oblasti pracovnej migrácie mierne odlišná. Ukrajinci prichádzajú do Poľska za prácou v rámci vízového styku. Vízum ale získavajú zadarmo, platí pol roka a v tomto čase môžu u našich severných susedov stráviť tri mesiace ako turisti. Podľa opatrných údajov pracuje v Poľsku od 50 až do 300 tisíc cudzincov, z nich väčšinu tvoria Ukrajinci, ktorí prichádzajú na sezónne práce. Odhady vychádzajú z toho, že poľské konzuláty na Ukrajine vydali v roku 2004 takmer 590 tisíc víz.³ Počet občanov Ukrajiny, ktorí sa v rokoch 1989 až 2002 usadili a trvalo žijú na území Poľska, však nie je príliš veľký – 5453 osôb. Po Nemecku (23 000 osôb) a Spojených štátoch (12 000 osôb) je Ukrajina na treťom mieste v počte legálnych prisťahovalcov.⁴

V budúcnosti bude pre ukrajinskú menšinu na Slovensku, podobne, ako je to už dnes v Českej republike, pravdepodobne charakteristická rozpoltenosť, prejavujúca sa najmä odstupom „pôvodných“ Ukrajincov od nových prisťahovalcov. Predstavitelia poslednej vlny pracovných migrantov sa od autochtónnych Rusínov a Ukrajincov odlišujú nielen svojím jazykom, historickou pamäťou, ale najmä vzťahom k štátu, v ktorom žijú a pracujú. K nezanedbateľným rozdielom patrí aj ich odlišný regionálny pôvod, rozdielny sociálny status na Ukrajine a na Slovensku, ale tiež slabé tendencie trvalo sa usadiť na slovenskom území.

Už v 20. a 30. rokoch minulého storočia bolo Slovensko, v oveľa väčšej miere však Česko, územím, na ktoré prichádzali ukrajinskí emigranti. Súčasná ukrajinská migrácia je na rozdiel od predchádzajúcej, v ktorej prevažovali politické motívy odchodu z vlasti, predovšetkým ekonomickou migráciou. Rozdielny je aj regionálny pôvod staršej a súčasnej vlny ukrajinskej migrácie. Kým medzivojnoví Ukrajinci prichádzali na územie bývalého Československa takmer výhradne zo západných ukrajinských regiónov, najmä zo zakarpatskej oblasti, v súčasnej vlne pracovných migrantov sú zastúpení aj Ukrajinci z centrálnej a juhovýchodnej Ukrajiny.

Ukrajinskú migráciu tvoria v súčasnosti najmä mladí ľudia, prevažne muži v produktívnom veku, ktorí zabezpečujú finančné prostriedky nielen sebe, ale aj pre svoje rodiny doma. Z toho dôvodu ide o cirkulačnú pracovnú migráciu Ukrajincov na Slovensko a jej účastníci majú štatút cudzinca. Nie sú evidovaní ako príslušníci národnostnej menšiny, pretože počas svojho pobytu nemajú nárok na získanie slovenského občianstva, prípadne o to ani nemajú záujem.

2 Cizinci v České republice. Stránky ministerstva práce a sociálních věcí o integraci cizinců. Ukrajinci v České republice, <http://www.cizinci.cz/clanek.php?lg=1&id=166>.

3 Podľa oficiálnych údajov vydá v Poľsku ministerstvo vnútra pre Ukrajincov asi 3 tisíc pracovných povolení. FRELAK, J.: Praca Ukraińców w Polsce – rekomendacje dla polityki migracyjnej. In: Analizy i Opinie. Instytut spraw publicznych, Nr. 38, <http://www.isp.org.pl/docs/briefs/analizy38.pdf>.

4 Migracje zagraniczne ludności. Ludność przybyła w latach 1989 – 2002 z zagranicy według województw i kraju poprzedniego zamieszkania, www.stat.gov.pl/urzedy/bialystok/epublikacje/migracje/cz_analityczna_migr_zag.doc.

Vzdelanostná a kvalifikačná štruktúra tejto vlny ukrajinských migrantov zatiaľ nie je podrobnejšie skúmaná. Prevládajú medzi nimi manuálne a technicky nenáročné druhy povolání, aj keď nie vždy zodpovedá druh práce vykonávaný na Slovensku dosiahnutému stupňu vzdelania a kvalifikácie. Väčšina Ukrajincov, ktorým bolo udelené pracovné povolenie v Slovenskej republike, má stredné a nižšie stredné vzdelanie a prevažuje kvalifikácia technického smeru.

Aj keď ukrajinská pracovná migrácia na Slovensko po roku 1989 má prevažne cirkulačný charakter, nemusí to byť a zrejme to ani nebude trvalý stav. Súčasnú pomerne slabú tendenciu imigrantov usadiť sa na našom území je možné vysvetliť niekoľkými príčinami. Patria medzi ne fyzicky náročné pracovné podmienky, nízke zárobky neumožňujúce zabezpečiť potrebnú kvalitu života na Slovensku (ale na Ukrajine postačujú), ťažké podmienky na bývanie, negatívna stereotypizácia a psychologické bariéry medzi nimi a majoritným obyvateľstvom. To všetko vyvoláva pocit odcudzenia, túžbu čo najskôr zarobiť a vrátiť sa domov. Ekonomické problémy, vysoká nezamestnanosť a ďalšie sociálne problémy však nútia mnohých Ukrajincov opakovať „výlet za zárobkom“. Podľa teórie migračných procesov sa usadzovanie pracovných migrantov v imigračnej krajine vyvinie v mnohých prípadoch postupom času smerom k ich trvalému usadeniu. To vedie k budovaniu základne potrebnej pre príchod najbližšej rodiny, príbuzných a neskôr i širších známych. Už dnes niektorí demografi predpokladajú, že po významných zahraničných investíciách v niektorých regiónoch (Trnava, Žilina, Nitra) sa počet cudzincov pracujúcich na Slovensku v najbližšom období zvýši.

Ukrajina so svojimi 47 miliónmi obyvateľov predstavuje pre Slovensko a rovnako i pre ostatné stredoeurópske krajiny demografický rezervoár, z ktorého ešte asi dlhú dobu bude prichádzať lacnejšia pracovná sila či už legálnou cestou, alebo, ako sa to ukazuje v Čechách, ako výsledok cielenej politiky štátu. Odhady počtu práceschopných Ukrajincov, ktorí pracujú v zahraničí, sa pohybujú okolo päť až sedem miliónov, čo predstavuje asi 20 %.⁵ V poslednej dobe badať zmenu v hlavných cieľoch migrantov. Ustupuje záujem o strednú Európu (Poľsko, Česko, Maďarsko) a nahrádza ho juhozápadná Európa (Taliansko, Španielsko, Portugalsko). Ukazuje sa tiež, že nie je dôvod obávať sa masovej pracovnej migrácie na Slovensko (rovnako to platí pre strednú Európu). Tí, čo chceli, už vycestovali, väčšina ľudí sa nezaoberá otázkou odísť za prácou, prípadne sa usídlíť v zahraničí.⁶

V Českej republike, trvalo vykazujúcej najvyššiu životnú úroveň z krajín strednej Európy, je v poslednej dobe badať zmenu situácie na pracovnom trhu. Slovákov, ktorí ešte pred pár rokmi tvorili najväčšiu skupinu cudzincov prihlásených k pobytu, predstihli Ukrajinci. Predseda ODS M. Topolánek začiatkom júna tohto roku vyhlásil, že Česko by malo Ukrajincom otvoriť svoj pracovný trh naplno, pretože Ukrajinci zaplňajú v Českej republike prázdne miesta na pracovnom trhu, z ktorého sa v poslednej dobe presunuli ďalej na západ dovtedy početne najsilnejší Slováci.⁷

5 Oficiálne štatistiky chýbajú, neoficiálne zdroje udávajú nasledovné počty Ukrajincov pracujúcich v zahraničí: Rusko – okolo 1 milióna, Taliansko – 500 tisíc, Poľsko – 300 tisíc, Česko – 150 tisíc, Portugalsko – 100 tisíc. КУЇДИЧ, У. – ЧОРНЕЙ, Ю.: „Потом і кров’ю”. In: Львівська Газета, 22. 1. 2004.

6 FRELAK, J.: Praca Ukraińców w Polsce - rekomendacje dla polityki migracyjnej. In: Analizy i Opinie. Instytut spraw publicznych, Nr. 38, <http://www.isp.org.pl/docs/briefs/analizy38.pdf>.

7 <http://lidovky.centrum.cz/archivln/archivln.phtml?id=363376&sec=8&d=8&m=6&y=2005&dat=20050608#c-lanek>.

Vzťahy medzi predstaviteľmi rusínskej a ukrajinskej orientácie by príchodom a usadením sa väčšieho počtu Ukrajincov a za predpokladu ich úspešnej etnickej mobilizácie mohli výrazne ovplyvniť ďalší vývoj oboch minorít, u ktorých je ale v súčasnosti ťažko predvídať budúce smerovanie. Kľúčovú úlohu však zohrá vymedzenie vzťahu „nových Ukrajincov“ voči autochtónnemu ukrajinskému a rusínskemu obyvateľstvu. Príklad z Českej republiky ukazuje, že pôvodné početne malé ukrajinské spoločenstvo z obdobia 20. a 30. rokov 20. storočia sa z politických i sociálnych dôvodov stavia voči novým imigrantom zdržanlivo, aj keď príslušníci novej vlny imigrantov prejavujú záujem o participovanie na programe vlastnej menšiny.⁸

II.

Dôležitou charakteristikou komunity ukrajinských migrantov v Slovenskej republike, rovnako ako v ostatných krajinách, je jej vysoká religiozita. Náboženstvo dnes patrí k najvýznamnejším konsolidujúcim faktorom ukrajinskej komunity. Návštevy bohoslužieb sú pre ukrajinských prisťahovalcov jednou z mála spoločenských príležitostí a možnosťou komunikovať so svojimi krajanmi.

Na Slovensku prevládajú v rámci oboch východných cirkví, gréckokatolíckej a v menšej miere i pravoslávnej v počte i obsadení cirkevných štruktúr Slováci. Podľa posledného sčítania obyvateľstva žije na Slovensku 20 tisíc Rusínov a 14 tisíc Ukrajincov. Ku gréckokatolíckemu vierovyznaniu sa však prihlásilo 220 tisíc a k pravoslávnomu 50 tisíc veriacich.

V prípade príslušníkov ukrajinskej menšiny a komunity ukrajinských imigrantov na Slovensku síce doteraz nebola nastolená požiadavka registrácie Ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi v Slovenskej republike, skúsenosti zo susedných Čiech ale umožňujú predpokladať takýto vývoj aj u nás. České ministerstvo vnútra v roku 2003 takúto požiadavku zamietlo a svoje rozhodnutie odôvodňovalo tým, že zoznam predložený žiadateľmi nedosiahol počet 300 osôb a s registráciou autokefálnej ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi nesúhlasí ani Vatikán. Podľa cirkevného práva nie je možné v katolíckej cirkvi registrovať novú cirkev na základe požiadavky skupiny súkromných osôb. Snaha o vytvorenie autokefálnej gréckokatolíckej cirkvi na nacionálnom, nie teritoriálnom základe nemá právne opodstatnenie v súčasnom cirkevnom práve a je nelegálna.

Zástupcovia ukrajinskej menšiny svoju snahu odôvodňujú obavou niektorých ukrajinských veriacich zo straty vlastných náboženských tradícií v dôsledku toho, že za nového apoštolského exarchu v Prahe bol v roku 2003 vysvätený slovenský kňaz L. Hučko, proti čomu časť ukrajinských veriacich protestovala. Žiadali, aby bola pre ukrajinských gréckokatolíkov v ČR vytvorená cirkevná štruktúra, nezávislá od rímskokatolíckej hierarchie a rešpektovala by liturgické a disciplinárne zvyklosti Ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi, ktorej hlavou je metropolita L. Huzar. Ukrajinská strana argumentovala oprávnenosť svojej požiadavky aj tým, že v roku 1981 pápež Ján Pavol II. ustanovil samostatné gréckokatolícke slovenské biskupstvo sv. Cyrila a Metoda v Kanade so sídlom v Toronte, bezprostredne podriadené Apoštolskej stolici na čele s M. Rusnákom. S rastúcim zastúpením ukrajinského obyvateľstva prechodne, alebo trvalo sa zdržujúcim na území Slovenska nemožno vylúčiť, že aj v prostredí gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi u nás môže vzniknúť napätie medzi oboma táborami veriacich a cirkevnými

8 http://wtd.vlada.cz/files/rvk/rnm/ramcovka_defin_cz.doc.

štruktúrami. Tie sa môžu týkať otázky liturgického jazyka, národnosti a jazykovej pripravenosti kňazov, cirkevno-jurisdikčných otázok a pod.

III.

Výsledky posledných dvoch sčítaní obyvateľstva, geopolitický vývoj v strednej Európe a rozsah ekonomickej imigrácie z Ukrajiny naznačujú budúci trend vývoja rusínskej a ukrajinskej národnosti. Možno očakávať, že kým sa bude rusínske obyvateľstvo koncentrovať vo vidieckom prostredí, v oblastiach, kde je autochtónne, dovtedy bude prevládať nad rusínskou minoritou v mestských aglomeráciách zastúpenie ukrajinskej menšiny. Tento trend bude prevládať jednak v dôsledku predchádzajúceho sociálno-demografického vývoja, ale tiež ekonomicky motivovanej migrácie z Ukrajiny. Nie je jasné, či medzi imigrantmi budú prevažovať ukrajinsky hovoriaci a gréckokatolícki Ukrajinci zo západnej Ukrajiny alebo tzv. pravobrežní, prevažne ruskojazyční a pravoslávni Ukrajinci. Podľa súčasného stavu možno očakávať, že dominantná časť Ukrajincov, ktorí budú na Slovensko prichádzať za prácou, bude zo západných častí Ukrajiny. Západný región sa pri hľadaní práce tradične orientuje na západ, predovšetkým do strednej a juhozápadnej Európy. Pre centrálnu Ukrajinu je charakteristická rôznorodosť smerov migrácie, na juhovýchodnej Ukrajine je tradične hlavným cieľom pracovných výprav Rusko.⁹

Kľúčovou zostáva otázka, aké dôsledky bude mať rozšírenie EÚ o krajiny strednej a východnej Európy, ktoré rozdelilo areál obývaný Rusínmi a Ukrajincami na oblasť obývanú „európskymi občanmi“ a na časť, ktorá ostala pred bránami Európy. Dôležitá bude i skutočnosť, aké priechnodné budú hranice, oddelujúce Ukrajinu od západných susedov a aký bude ďalší vývoj na Ukrajine.

Problém národnej, kultúrnej a jazykovej orientácie Rusínov a Ukrajincov nemožno vnímať redukovane iba ako našu vnútroštátnu záležitosť. Nielen kvôli početnému zastúpeniu, ale tiež z dôvodu lokalizácie kultúrnych a náboženských centier sa o budúcnosti „rusínskeho projektu“ bude rozhodovať najmä v Zakarpatskej oblasti Ukrajiny.¹⁰ Slovensko má v porovnaní s okolitými štátmi, v ktorých žije obyvateľstvo rusínskej a ukrajinskej národnosti, špecifickú pozíciu, keďže podľa údajov sčítania obyvateľstva tu početne prevažuje rusínska orientácia. Z toho dôvodu sa Slovenská republika od svojho vzniku stretáva so snahou Ukrajiny o „prehodnotenie“ svojej politiky voči rusínskej a ukrajinskej menšine, v ktorej sa usiluje o princíp parity.¹¹

V budúcnosti sa tiež ukáže, do akej miery sú pre Rusínov a Ukrajincov dnešnej doby oslovujúce „inštrumentáriá“ 19. storočia, ako štandardizovanie jazyka, vydávanie gramatík, slovníkov a učebníc, inštitucionalizovaný historický a celý spoločenskovedný výskum, ktorý smeruje k upevneniu etnickej identity rusínskych a ukrajinských adresátov. V moderných spoločnostiach sú pre formovanie kolektívnych identít určujúce iné procesy: kultúrna globalizácia, pracovná migrácia, meniace sa osobnostné vzory (najmä u mladej generácie) a meniaci sa štruk-

9 FRELAK, J.: Praca Ukraińców w Polsce - rekomendacje dla polityki migracyjnej. In: Analizy i Opinie. Instytut spraw publicznych, Nr. 38, <http://www.isp.org.pl/docs/briefs/analizy38.pdf>.

10 GAJDOŠ, M.: Rusíni (Ukrajinci) na Slovensku a možné riziká etnického konfliktu. In: Strategické a obranné štúdie. Pravdepodobné riziká a ohrozenia v strednej Európe a tendencie ich vývoja. Riziká vplyvajúce na bezpečnostnú situáciu v SR. Bratislava 1998, s. 42.

11 Už v roku 1994 sa ukrajinská strana obrátila na slovenskú vládu s návrhom na vytvorenie komisie pre otázky národnostných menšín. V záujme Kyjeva bolo, aby SR nepodporovala rusínsku menšinu, lebo tým nepriamo podporuje rusínsky separatizmus v Zakarpatskej oblasti Ukrajiny. Od roku 1994 do roku 1998 sa uskutočnili štyri zasadnutia komisie Pozri: DULEBA, A.: Ukrajina a Slovensko. Bratislava : Veda, 2000, s. 265 – 266.

túra rodín. Dôsledky zmiernených procesov sa už sčasti ukazujú. Ide najmä o masovú migráciu vidieckeho obyvateľstva do priemyselných centier a mestských aglomerácií, ktoré sa podpisujú pod pokračujúcu asimiláciu oboch minorít. Obnovenie rusínskej orientácie prišlo v období, keď sa veľká časť podkarpatských Rusínov na Slovensku i na Zakarpatsku a v Poľsku stala etnicky amorfnou a skeptickou voči akýmkoľvek projektom zmeny národnej orientácie. Týka sa to najmä generácií, ktoré sa narodili alebo väčšiu časť produktívneho veku prežili po 2. svetovej vojne.¹² Väčšina Rusínov sa vnútorne stotožnila so štátotvornými národmi, a to nielen politicky, ale i etnicky. Podkarpatskí Rusíni boli v dejinách vždy lojálnym obyvateľstvom štátu, do ktorého patrili, a bol im cudzí politický radikalizmus. Veľkú mieru tolerancie vykazovali i voči ostatným etnikám a národom.¹³ Aj v budúcnosti je preto možné očakávať podobný vývoj, pre ktorý bude príznačné akceptovanie kultúrnych snáh. Na národno-politickej úrovni je však rusínske obyvateľstvo na Slovensku, podobne i v susedných štátoch, len veľmi ťažko mobilizovateľné.

**THE PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF RUTHENIAN-UKRAINIAN
MINORITY IN SLOVAKIA
(A labor migration from Ukraine and ethnic conditions in Greek-Catholic
and Orthodox Church)**

Resumé

The future development of Ukrainian and Ruthenia minority in Slovakia, their demographic trend, intensity of assimilation, relations to the minority population as well as their mutual relations will be influenced by a size of labor migration from Ukraine. For Slovakia, as well as for neighboring countries, the Ukraine is a state from which the largest number of legal and illegal labor migrants is coming. Their number is several times higher, ten the number of native Ruthenian and Ukrainian minorities. Presently the migration from Ukraine has a character of circular labor migration. in dependence upon the severity of the visa regime, immigration policy of SR and policy of EU toward Ukraine it is possible to expect in the future the increase of naturalized migrants and their cultural and natio-political activities. An important role in the further development of both minorities will play a geographical origin, ethnic orientation (Ruthenian, Ukrainian, or Russian), religious adherence (Greek catholic, Orthodox) and linguistic orientation. The increase of numbers of „new“ Ukrainians could be reflected also in change of ethnic composition of Greek Catholic and Orthodox churches, in which presently, by size of and by a representation in church structures is prevailing majority population. The Ukrainian and Ruthenian minorities are characteristic by a low measure of secularization and in the frame of ethnic identity the religion and church is playing a significant role. This is documented also by endeavors of Ukrainian minority to register so called autokefál Greek Catholic Church based upon the national and not territorial principle in Czechland.

12 Kolektív autorov: Zakarpatsko. Bratislava : Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 1995, s. 215.

13 POP, I. – HALAS. V.: Ukrajina a Zakarpatsko: dilemma spoločenskej a geopolitickej stratégie. In: Medzinárodné otázky 4, roč. 2, 1993, s. 87 – 88.

RUSÍNI NA SLOVENSKU PO ROKU 1989

Anna Plišková

Všetky prevratné udalosti v dejinách vplývali aj na vznik a rozvoj národnoemancipačného procesu, a to bez ohľadu na konkrétny národ alebo etnickú skupinu. Preto najvýznamnejšie revolučné udalosti v Európe v 19. a 20. st. vplývali aj na proces národnej emancipácie Rusínov.

Počas procesu národného obrodzenia vyriešila väčšina národov takmer všetky základné otázky svojej národnej existencie, vrátane otázky spisovného jazyka, ktorá v tomto procese stála zvyčajne na poprednom mieste. Na rozdiel od iných slovanských a neslovanských národov nevyriešili Rusíni počas procesu národného obrodzenia v prvej polovici 19. storočia ani jednu základnú otázku svojej národnej existencie, t. j. otázku národnej identity medzi ostatnými slovanskými národmi, otázku kultúrnej orientácie, otázku spisovného jazyka, ba dokonca ani otázku svojho pomenovania. Všetky nevyriešené problémy museli preto „preniesť“ do 20. storočia. Toto storočie im trikrát ponúкло príležitosť vyriešiť spomenuté základné otázky.

Prvá príležitosť sa Rusínom naskytila v roku 1918 v novoutvorenej Československej republike, v slovanskom štáte, ktorý im garantoval právo rozvíjať svoju kultúru v rodnom jazyku a používať svoj jazyk vo verejnom styku, v tlači a školách, aj keď sa slovenská administratíva pokúšala zaviesť slovenčinu ako vyučovací jazyk v gréckokatolíckych základných školách, v ktorých sa pred rokom 1919 vyučovalo po maďarsky. V dôsledku nejednotnosti medzi svojimi reprezentantmi, ktorí vytvorili tri frakcie rusofilskú, ukrajinofilskú a rusínofilskú východoslovenskí Rusíni však túto šancu nevyužili. Nejednotnosť bola znásobovaná aj trencami medzi gréckokatolíckou cirkvou, reprezentujúcou lokálnu rusínsku národnú orientáciu, a pravoslávnu cirkvou, podporujúcou proruskú frakciu.

Koniec 2. svetovej vojny a nastolenie komunistického politického a spoločenského poriadku v obnovenom Československu ťažko možno pokladať za druhú príležitosť, ktorú by boli mohli Rusíni využiť na začatie procesu národnej emancipácie. Likvidácia gréckokatolíckej cirkvi, sprevádzaná rýchlym úradným zavedením ukrajiničiny ako vyučovacieho jazyka v rusínskom regióne spolu so zavedením etnonymu Ukrajinec ako oficiálneho pomenovania Rusínov, nehovoriac o násilnej kolektivizácii poľnohospodárstva, nemohli pomôcť riešiť otázku národnej identity Rusínov. Táto spoločenská situácia naopak vytvárala podmienky na ich asimiláciu. Celý proces výstižne vysvetľuje profesor univerzity v Toronte P. R. Magocsi, ktorý sa už takmer 30 rokov zaoberá výskumom Rusínov vo svete: „Príčina spočívala v tom, že ľudia viac-menej cítili, že im zároveň berú ich pôdu, náboženstvo i rusínsku národnosť. A tak mnohí usúdili, že ak sa nemôžu identifikovať ako Rusíni a mať svoje vlastné rusínske školy, potom bude lepšie stať sa Slovákami ako Ukrajincami.“¹

Skutočná príležitosť obnoviť formovanie národného povedomia a riešiť základné otázky rusínskeho národného bytia prišla v roku 1968 s pokusom zaviesť radikálne demokratické re-

1 MAGOCSI, P. R.: The Rusyns of Slovakia. An Historical Survey. New York : Carpatho-Rusyn Research Center, 1993, s. 106.

formy do politického a ekonomického života v Československu. Toto úsilie bolo ale prerušené 21. augusta 1968 príchodom sovietskych vojsk a vojsk Varšavskej zmluvy. Jediný pozitívny výsledok, ktorý Rusíni počas tohto obdobia dosiahli, bolo obnovenie gréckokatolíckej cirkvi (v júni 1968), ktorá však v procese normalizácie nemohla podporovať prebúdajúce sa národné povedomie Rusínov. Formovanie národnej identity Rusínov bolo oslabené aj zavedením slovenčiny ako liturgického jazyka vo farnostiach s rusínskym obyvateľstvom. Všeobecne sa dá konštatovať, že udalosti roku 1968 v Československu priniesli Rusínom na Slovensku viac negatívnych než pozitívnych výsledkov.

Tretia príležitosť vyriešiť základné otázky svojho národného bytia sa Rusínom naskytila po demokratickej revolúcii v Československu v novembri 1989. Riešenie otázok si vyžadovalo vytvoriť novú organizačnú bázu, ktorá by bola schopná reprezentovať politické a kultúrne požiadavky všetkých Rusínov žijúcich na Slovensku. Napriek tomu, že v procese vytvárania takej základne sa opätovne prejavila nejednotnosť medzi predstaviteľmi tejto národnosti, vyplývajúca z nevyriešených základných otázok, demokratické princípy budovania spoločnosti ponúkli Rusínom možnosť ich riešenia na základe slobodnej voľby. Modelom a príkladom všeobecného pokroku tak pre Rusínov, ako aj pre väčšinu občanov Slovenska sa stali západoeurópske krajiny s prosperujúcou ekonomikou a bohatými kultúrnymi a demokratickými tradíciami.

Politika otvorených hraníc postkomunistických krajín, v ktorých Rusíni žijú, sa začiatkom 90. rokov 20. st. stala novou nádejou aj pre nich. Ako členské krajiny Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe (KBSE) ratifikovali niekoľko dohôd, ktoré sa týkajú práv národnostných menšín. Osobitne dôležité boli pre Rusínov rozhodnutia prijaté na zasadaní v Kodani v júni 1990, v ktorých sa uvádza, že „*príslušnosť k národnostnej menšine je osobnou vecou každého jednotlivca a z toho nesmú pre neho vyplývať žiadne nevýhody*“. Navyše „*osoby, ktoré patria k národnostným menšinám, môžu vykonávať svoju činnosť spolu s inými členmi skupiny*“.² Kodanská zmluva uznáva tiež úlohu mimovládnych organizácií pri podpore záujmov národnostných menšín a vyzýva zúčastnené štáty, aby poskytli záruku, že výučba histórie a kultúry vo výchovných zariadeniach „*bude brať do úvahy aj dejiny a kultúru národnostných menšín*“.³ Na nasledujúcom zasadnutí KBSE v Ženeve (júl 1991) prijali členské štáty opatrenia špeciálnej správy, ktorá národnostným menšinám zaručuje právo na členstvo v mimovládnych organizáciách v zahraničí. Správa tiež potvrdila zásadu, aby jednotlivcom alebo organizáciám predstavujúcim národnostné menšiny boli umožnené „*kontakty bez prekážok... cez hranice... s osobami, s ktorými majú spoločný etnický alebo národnostný pôvod*“.⁴

V novej situácii, charakteristickej explóziou národnostného povedomia Rusínov a zároveň záujmom mnohých európskych štátov a mimovládnych organizácií, si Rusíni začínajú postupne uvedomovať svoje postavenie jednej z mnohých európskych národností. Konštituuju svoje národnostné organizácie regionálneho (*Rusínska obroda na Slovensku*, 1990) a interregionálneho charakteru (*Svetový kongres Rusínov*, 1991) a uchádzajú sa o finančnú podporu štátu pre svoju

2 Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. Copenhagen: 1990, s. 40 – 41, paragraf 32 a 32.6.

3 Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. Copenhagen: 1990, s. 41, paragraf 34.

4 Report of the Meeting of Experts on National Minorities. Geneva, 1991, s. 10.

činnosť. Komunistický režim pristupoval k menšinám selektívne, čoho dôkazom bola negovaná práve rusínska národnosť. Postkomunistické vlády na Slovensku, vychádzajúc z ratifikovaných medzinárodných dokumentov, sa postupne museli stotožniť s nevyhnutnosťou akceptácie etnickej heterogenity na Slovensku, a to aj vo vzťahu k dvom jasne definovaným východoslovenským národným orientáciám – rusínskej a ukrajinskej. V praxi to znamenalo rozdeliť finančnú podporu štátu na dve časti podľa percentuálneho pomeru získaného pri sčítaní ľudu v roku 1991, podľa ktorého malo 55 % rozpočtu pripadnúť rusínskym kultúrnym organizáciám a masmédiám a 45 % ukrajinským. V skutočnosti to tak však nebolo a k zmene nedošlo ani po ďalšom sčítaní obyvateľstva v r. 2001, t. j. ani po 10 rokoch, s výnimkou posledných dvoch rokov. Rusínska národnostná menšina každoročne dostávala menšiu dotáciu na rozvoj svojej kultúry napriek tomu, že počet občanov SR ukrajinskej národnosti bol podstatne nižší ako počet občanov rusínskej národnosti.

Najkritickejším obdobím v oblasti financovania národnostnej kultúry boli pre rusínsku menšinu po roku 1989 roky 1994 až 1998, obdobie tzv. tretej Mečiarovej vlády, ktoré možno charakterizovať ako obdobie diskriminačných opatrení voči minoritným kultúram. V roku 1995 zmenila vláda SR zaužívanú prax financovania kultúry národnostných menšín, ktorú odtedy realizuje v 3 formách:

- formou účelového transferu z rozpočtovej kapitoly MK SR na projekty rozvíjajúce kultúru národnostných menšín: kultúrne aktivity, vydávanie periodickej a neperiodickej tlače;
- formou financovania kultúrnych organizácií národnostných menšín ako štátnych príspevkových organizácií, a to na úrovni krajských úradov;
- formou poskytovania finančných prostriedkov na aktivity zamerané na rozvoj kultúry národnostných menšín v rámci činnosti príspevkových organizácií v zriaďovateľskej pôsobnosti krajských úradov.

Zmena financovania azda najviditeľnejšie postihuje fungovanie národnostných zväzov a vydávanie periodickej tlače v menšinovom jazyku. K problémom dochádza jednak v dôsledku ich poddimenzovaného financovania s každoročným obmedzovaním výdavkov, jednak pridelovaním financií z rozpočtu určeného pre národnostnú kultúru na aktivity úplne sa miňajúce účinkom pre danú minoritu, resp. absolútne nekorešpondujúce s potrebami národnostných menšín. Napr. v r. 1996 vychádzala príloha pre menšiny v denníku *Slovenská republika*, ktorý však menšiny čítali minimálne, ale vydavatelia národnostnej periodickej tlače práve kvôli tomu mali o polovicu skrátenejší rozpočet na periodiká vo svojom materinskom jazyku. Na úkor podpory periodík a neperiodickej tlače v materinských jazykoch národnostných menšín bolo podporované vydávanie neperiodickej tlače vydavateľstva *Kubko Goral – Slovenský Juh* či v roku 2002 organizácia telesne postihnutých. Vo všetkých prípadoch to boli čiastky desiatok miliónov korún, o ktoré bola ukrátená kultúra národnostných menšín.

Napriek tomu, že od roku 1998 sme svedkami rekonštitúcie národnostnej politiky, a vláda SR je voči menšinám ústretovejšia ako predchádzajúce vlády, že toto obdobie je charakteristické zvýšenou účasťou predstaviteľov menšín na riešení svojich vlastných problémov, môžeme od roku 2002 každoročne pozorovať obmedzovania súčasnej vlády v používaní pridelenej štátnej dotácie. Táto skutočnosť výrazne ochromuje a poškodzuje nielen úroveň jednotlivých kultúrnych aktivít národnostných menšín, ale podstatne viac úroveň a taktiež periodicitu ich periodík. Kým pred rokom 1995 povoľoval štát z pridelenej dotácie financovanie všetkých polo-

žiek súvisiacich s prípravou a realizáciou kultúrnej aktivity a vydávania periodík, v súčasnosti ich zredukoval len na najnevyhnutnejšie, pričom pri periodickej tlači sú to celkovo 4 – autorské honoráre, polygrafické náklady, ostatné osobné náklady a cestovné. Znamená to, že je neprípustné čerpať financie na odvody z miezd do poisťovní, na prenájom priestorov, pohonné hmoty, telefón, fax, internet, na kancelárske potreby, od roku 2004 už ani na úhradu miezd a plátov.⁵ Po systematických obmedzovaniach profesionálnej práce v národnostných organizáciách a redakciách od roku 1995 postúpilo v minulom roku MK SR ešte ďalej v reštrikčných krokoch – v národnostných zväzoch, ako aj v redakciách zlikvidovalo akúkoľvek možnosť profesionálnej práce. To je aj hlavná príčina stagnácie činnosti týchto organizácií v posledných rokoch, pretože práca v nich sa prenáša na dobrovoľníkov v postaktívnom veku, postupne sklzáva na ochotnícku úroveň, ktorá pri systematických obmedzeniach môže celkom zaniknúť. Napr. v roku 1991 – 1995 pracovali v redakcii rusínskej periodickej tlače – v týždenníku *Narodny novynky* a dvojmesačníku *Rusyn* – na plný úväzok 4 profesionálni redaktori, v súčasnosti, teda o 10 rokov neskôr, je redakcia bez jediného zamestnanca, pričom sa zmenšila periodicita novín – z týždenníka sa stal najprv dvojtýždenník a v súčasnosti už iba mesačník, navyše bez akejkoľvek štátnej dotácie. Analogicky je to aj v národnostných zväzoch, ktoré od vlády so zastúpením strany založenej na etnickom princípe očakávali diametrálne iný prístup vo vzťahu k rozvoju kultúry etnických minorít. Zatiaľ však vyzerá, že v porovnaní s predchádzajúcou vládou sa podstatne zmenila situácia iba najväčšej minority na Slovensku – maďarskej, a to aj vďaka presadeniu princípu prerozdelenia štátnych financií v závislosti od počtu príslušníkov menšiny. Podľa neho je viac ako 50 % každoročného rozpočtu pre menšinovú kultúru v SR (čo je okolo 50 miliónov Sk; s výnimkou roku 2002, kedy bola kapitola navýšená až na 80 miliónov Sk a až 60 % tejto sumy pripadlo na rozvoj maďarskej kultúry), automaticky určených pre jedinú minoritu a zvyšných vyše 40 % rozpočtu sa rozdeľuje medzi ostatných minimálne 10 minorít. Vychádzajúc z toho, napr. iba v roku 2004 dotoval štát 20 titulov periodickej (v tomto roku 14) a 101 titulov neperiodickej tlače (v tomto roku okolo stovky) v maďarskom jazyku. V prípade rusínskej menšiny sú napr. štátom podporované každoročne iba 2 tituly periodickej tlače (od roku 2004 existujú tri rusínske periodiká, jedno z nich štát odmietol podporovať, pretože Sekcia menšinových kultúr MK SR vo vzťahu k iným menšinám – okrem maďarskej – akceptuje pravidlo o podpore minimálne 1 periodika pre každú menšinu, maximálny počet však spravidla nepresahuje 2 periodiká) a maximálne po 3 tituly neperiodickej tlače. Analogická situácia je aj vo vzťahu k iným početne menším národnostiam. Myslíme si, že je namieste prehodnotiť spôsob financovania menšinových kultúr, pričom je žiaduce zohľadňovať aj iné faktory, nie iba počet príslušníkov národnostných menšín, ale napr. aj počty ľudí hlásiacich sa k materinskému jazyku, schopnosť menšiny zadovážiť si financie z iného ako štátneho zdroja, napr. od materských krajín, čo sa napr. netýka Rusínov a Rómov. V takýchto prípadoch by mal štát diferencovane zohľadňovať výšku pridelovania štátnej dotácie, pretože je nespravodlivé, ak napríklad Rusíni, ktorí počas takmer 40-ročného obdobia nemali možnosť vydávať tlač vo svojom materinskom jazyku, sú aj v súčasnosti nútení znášať reštrikčné či dokonca likvidačné

5 Výnos Ministerstva kultúry Slovenskej republiky z 29. apríla 2004 č. MK-480/2004-1 o poskytovaní dotácií v pôsobnosti Ministerstva kultúry SR.

opatrenia. Paradoxom je, že v súčasnosti SR neposkytuje na menšinovú kultúru až tak málo financií, preto je nevyhnutné zmeniť koncepciu a účelnosť ich prerozdelenia.

Napriek týmto nedostatkom (z pohľadu rusínskej menšiny) sa dá konštatovať, že po roku 1989 vykazuje rozvoj tejto minority vcelku pozitívne trendy, ktoré sú dané novou spoločensko-politickou situáciou a jej zodpovedajúcou legislatívou. Pozitívne je samozrejme aj to, že Rusíni sa o napĺňanie svojich ľudských a národnostných práv hlásia a bojujú za ne legálnymi spôsobmi. Prekážky, s ktorými sa stretávajú, sú skôr personálneho charakteru v osobách, zotrvávajúcich dodnes na niektorých postoch v štátnej správe, pričinením ktorých od roku 1989 boli Rusíni nútení vynakladať niekoľkonásobne väčšie úsilie pri napĺňaní svojich ústavných práv, ako by bolo potrebné a v pretrvávajúcom reliktovej filozofie minulých čias. Snáď najmarkantnejším príkladom je 12-ročné úsilie o vytvorenie vysielania v materinskom rusínskom jazyku na pôde takej verejnoprávnej inštitúcie, akou je Slovenský rozhlas, v ktorom je samostatné rusínske vysielanie realitou iba od roku 2002, ak nerátame prvý neúspešný pokus v roku 1998, uskutočnený, podobne ako i v roku 2002, tesne v predvolebnom období. Pre dosiahnutie svojho ústavného práva museli Rusíni použiť všetky dostupné spôsoby – žiadosti a sťažnosti najvyšším vládnym a štátnym predstaviteľom, protestné mítingy, tlačové besedy, petície a nakoniec sťažnosť adresovanú Rade Európy v Štrasburgu. Nezájem kompetentných osôb tejto inštitúcie o vyriešenie problému k spokojnosti Rusínov bol evidentný a situácia sa zmenila k lepšiemu iba po niektorých personálnych zmenách v SRo. Podobná situácia bola aj v ďalšej verejnoprávnej inštitúcii – v STV, v súčasnosti sa problémom javí periodicita magazínov v materinských jazykoch etnických minorít, pričom opäť sa to týka iba početne menších národností, teda všetkých okrem maďarskej. S podobnými ťažkosťami zo strany štátnych úradníkov na úrovni Ministerstva kultúry SR či dokonca Úradu vlády SR sa Rusíni stretávali aj v súvislosti s vyhlásením kodifikácie svojho jazyka v roku 1995. Podobnú situáciu museli riešiť aj v súvislosti s napĺňaním svojho práva na vzdelávanie v materinskom jazyku, hlavne v rámci vysokého školstva. Prvé žiadosti Rusínskej obrody na Slovensku o umožnenie štúdia rusínskeho jazyka na UPJŠ a o zriadenie katedry rusínskeho jazyka a kultúry v rámci tejto univerzity, pre ktorú štát v roku 1994 dokonca vyčlenil účelovú dotáciu vo výške 1,5 milióna Sk, sú datované ešte rokom 1993. Katedra však dodnes neexistuje, no snáď po 12-ročných peripetiách, podobne ako v prípade rusínskeho vysielania v SRo, zase iba vďaka personálnym zmenám na Prešovskej univerzite, sa snáď občania SR rusínskej národnosti dočkajú aspoň úspešnej akreditácie bakalárskeho študijného programu, a od ďalšieho akademického roku možno aj začiatku prípravy prvých študentov v tomto študijnom programe. Realizáciu týchto cieľov považujeme za nanajvýš potrebnú, pretože nedostatok kvalifikovaných pedagógov sa podpisuje pod úroveň vyučovania tohto predmetu na základných a stredných školách.

Rusíni na Slovensku si po roku 1989 v súvislosti s národnoemancipačným procesom vytýčili 10 prioritných cieľov, realizácia ktorých by vytvorila predpoklady na výsledný úspech tohto procesu. Sú to:

- obnoviť vyučovanie rusínskeho jazyka v školách v regiónoch, kde žijú Rusíni a kde o to rodičia prejavia záujem;
- vytvoriť katedru rusínskeho jazyka a kultúry s cieľom prípravy kvalifikovaných pedagógov a pracovníkov pre iné sféry kultúrno-národnostného života rusínskej národnostnej menšiny;
- v rámci národnostného vysielania SRo v Prešove vytvoriť samostatnú rusínsku redakciu;

- v profesionálnom Divadle Alexandra Duchnoviča v Prešove začať uvádzať predstavenia v rusínskom jazyku;
- vysielat' pre Rusínov v STV v Košiciach;
- vytvorit' redakciu periodickej a neperiodickej tlače v rusínskom jazyku v Prešove;
- rozvinúť širokospektrálnu činnosť medzi Rusínmi s cieľom rozvoja a propagácie ich folklóru;
- nadviazať kontakty s inými rusínskymi organizáciami vo svete a vytvorit' Svetový kongres Rusínov;
- nadviazať kontakty s minoritnými organizáciami v Európe a integrovať sa do nich;
- prinavrátit' národnostnému múzeu vo Svidníku jeho základné predurčenie – aby bolo múzeom rusínskej kultúry a slúžilo záujmom tejto menšiny.

Z týchto cieľov sa Rusínom podarilo doteraz naplnit' 8. Dodnes však neexistuje, ako sme už spomínali, Katedra rusínskeho jazyka a kultúry na Prešovskej univerzite, ktorá sa stala v Prešove nástupkyňou Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. Miesto nej bolo v roku 1999 zriadené oddelenie rusínskeho jazyka a kultúry v rámci Ústavu národnostných štúdií a cudzích jazykov. Dodnes nebola vyriešená ani otázka bývalého Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku (v súčasnosti ukrajinsko-rusínskej kultúry). Naplnenie väčšiny vytýčených cieľov rusínskej menšiny na Slovensku však prinieslo svoje ovocie v podobe nárastu počtu obyvateľov SR, ktorí sa pri poslednom sčítaní obyvateľstva identifikovali ako Rusíni a ešte väčšieho počtu tých, ktorí určili rusínsky jazyk za svoj materinský jazyk. Je to veľmi dobrý základ, od ktorého sa v budúcnosti môžu odvíjať ďalšie aktivity, zamerané na zosilnenie národnostného povedomia tejto menšiny, čo však bude vyžadovať veľmi citlivý prístup zo strany hlavne štátnych inštitúcií, ale prirodzene aj koncepcnejšie kroky samotných lídrov Rusínov.

Literatúra:

- MAGOCSI, P. R. (ed.): Rusyn'skyj jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Opole : Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2004.
- VAŇKO, J.: Rusínsky jazyk a proces národného obrodenia. In: The Language of Slovakia's Rusyns. New York : East European Monographs Distributed by Columbia University Press, 2000, s. 3 – 17.
- <http://www.culture.gov.sk/main/index.php3?id=534>

RUTHENIANS IN SLOVAKIA AFTER YEAR 1989

Resumé

The development of Ruthenian minority in Slovakia after year 1989 is characterized by a process of ethnic revival. In connection with this, also basic issues of national existence were solved. These were solved by a majority of nations already in the first half of nineteenth century. For various, mostly political, reasons the late revival process was beset by problems of ethno-identification character, which were solved thanks only to democratization processes in society in connection with the integration of Slovakia into international structures and adoption of European legislative. In the a new situation after year 1989 Ruthenians are gradually aware of being one of many European nationalities, they are commencing to establish their national organizations of regional and inter-regional character and ask a financial support from the state, which was compelled to come to terms with the necessity of acceptance of ethnic heterogeneity in Slovakia also in relation to two defined East-Slavic national orientations – Ruthenian and Ukrainian. In spite of this, the problems with which the Ruthenian minority in Slovakia fought during the quest for implementation of its national and human right after year 1989 were mostly caused by a human factor, caused by state employees, by new conditions and lack of finances for stated priorities in the frame of ethno-emancipation processes.

VÝSKUM HMOTNEJ ĽUDOVEJ KULTÚRY RUSÍNOV-UKRAJINCŮV SLOVENSKA PO ROKU 1989

Mikuláš Mušinka

V zborníku materiálov predminuloročnej konferencie *Národ a národnosť na Slovensku* je uverejnený môj referát *Výskum folklóru duchovnej ľudovej kultúry Rusínov-Ukrajincov SR po roku 1989*.¹ Hovorím v ňom o výskume ľudových piesní, tancov, zvykov, rozprávok, tzv. drobnej prózy atď. Tento príspevok zas pojednáva o výskume hmotnej ľudovej kultúry tohto etnika, t. j. jeho osídlenia, ľudovej architektúry, odevu, múzejníctva, ale aj ľudového výtvarného umenia, predovšetkým ikon, a najnovšieho odvetvia etnografie – etnoturistiky. Pomenovanie hmotná ľudová kultúra je iba pracovným, pretože napríklad výtvarné umenie sem nepatrí, avšak je tak tesne späté so sakrálnou architektúrou, že s ňou tvorí jeden celok. Príspevok nadväzuje na moju prácu *Ľudová kultúra južných Lemkov*, uverejnenú v dvojdielnej monografii *Lemkovština*, vydanú v r. 1986 v New Yorku², a na úvodnú štúdiu *Historiografia etnografického výskumu Lemkovštiny*, uverejnenú v rovnomenom zborníku, vydanom Národopisným ústavom Národnej akadémie vied vo Lvove v roku 1998.³ Druhá práca približuje výsledky výskumu ľudovej kultúry Rusínov-Ukrajincov Slovenska do roku 1989.

Aj po roku 1989 bol výskum hmotnej ľudovej kultúry Rusínov-Ukrajincov Slovenska sústredený do Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku,⁴ kde sa mu dodnes venujú štyria odborní pracovníci na čele s riaditeľom múzea M. Sopoligom, ktorý uverejnil niekoľko pozoruhodných publikácií o ľudovej architektúre Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska. Najvýznamnejšie sú jeho knihy: *Perly ľudovej architektúry*⁵ a *Ukrajinci na Slovensku*.⁶

Prvá z nich skúma na historickom pozadí vývoj drevenej sakrálnej architektúry v danom regióne, ich súvislosti so stavbami iných regiónov, hlavne susedných, konštrukčné zvláštnosti, stavebné techniky atď. Samostatné kapitoly venuje autor ich duchovným koreňom, kultúrnym paralelám, stavebnému majstrovstvu a umeleckej výzdobe (ikonám). Celý text je podaný dvojjazyčne: slovensky a ukrajinsky. Súčasťou knihy je 76 farebných fotografií vynikajúcej technickej a umeleckej hodnoty D. Dugasa a 5 fotografií z archívu Múzea rusínsko-ukrajinskej kultúry. Rozšírené popisy k fotografiám sú okrem slovenčiny a ukrajinčiny uvedené tiež

-
- 1 MUŠINKA, M.: Výskum folklóru Rusínov-Ukrajincov Slovenska po roku 1989. In: ŠUTAJ Š. (Ed.): *Národ a národnosť na Slovensku. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : Univerzum, 2004, s. 169 – 180.
 - 2 *Narodna kul'tura pivdennyh lemkiv*. In: *Lemkivščyna*. T. II. Zapysky NTŠ, Paryž – Nju-Jork – Sidnej - Toronto 1988. T. 206. S. 20 – 30; 195 – 462.
 - 3 HOŠKO, J. – MUŠYNKA, M.: *Istoriografija etnografického doslidženňa Lemkivščyny*. In: *Lemkivščyna u 2-cho tomoch*. Tom I. *Materiaľna kul'tura*. Eviv : Instytut narodoznavstva NAN Ukrajiny, 1999, s. 13 – 21.
 - 4 *Názov a zriaďovateľ múzea sa za posledných desať rokov niekoľkokrát menil*. Dnes je Múzeum ukrajinsko-rusínskej kultúry súčasťou Slovenského národného múzea.
 - 5 SOPOLYGA, M.: *Perlyny narodnoji architektury*. Prešov 1996.
 - 6 SOPOLYGA, M.: *Ukrajinci na Slovensku*. Etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, ľudovej architektúry a bývania. Komárno-Dunajská Streda 2002.

v anglickom a nemeckom jazyku. Kniha je najreprezentatívnejšou publikáciou o drevených chrámoch Slovenska.

Druhá publikácia M. Sopoligu je adresovaná predovšetkým slovenskému čitateľovi. Hovorí o genéze a historickom vývine Ukrajincov na Slovensku, o doterajších výskumoch ich staviteľstva a bývania, základných sídelných formách, o vývoji dvornej zástavby, o vývoji hospodárskych stavieb, o tektonike stavieb atď. Osobitnú pozornosť venuje autor vývoju ľudového domu, jeho ohniskovému zariadeniu, nábytku a funkčnosti. Samostatnú kapitolu venuje dreveným *cerkvám* (kostolom). Obidve monografie nadväzujú na jeho predchádzajúce práce a sú napísané na základe dôkladných terénnych výskumov.

Za vedecké práce o ľudovej architektúre udelil Ústav umenovedy, folklóru a etnológie Národnej akadémie vied Ukrajiny v Kyjeve M. Sopoligovi vedeckú hodnosť doktora historických vied (DrSc.). M. Sopoliga sa podieľal aj na vydaní *Slovníka ukrajinských nárečí východného Slovenska Vasilá Lattu* a uverejnil niekoľko teoretických článkov o etnickej identite Rusínov-Ukrajincov na Slovensku.⁷ Aj v ťažkých ekonomických podmienkach dokázal zachovať integritu múzea. Niekoľko štúdií venoval Múzeu ukrajinskej kultúry vo Svidníku a jeho expozícii ľudovej architektúry (skanzenu). Hodnotiaci charakter má jeho práca *35 rokov činnosti Múzea ukrajinskej kultúry*.⁸ M. Sopoliga je členom redakčnej rady najvýznamnejšieho ukrajinského národopisného časopisu *Narodna tvorčist' ta etnohrafija* (Kyjev) a predsedom východoslovenskej pobočky Národopisnej spoločnosti Slovenska.

Pracovníci múzea publikovali výsledky svojej práce väčšinou vo *Vedeckom zborníku Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku*, ktorý napriek finančným ťažkostiam (na rozdiel od periodík iných regionálnych múzeí na Slovensku) nezanikol ani po roku 1989. Od tej doby do roku 2001 bolo vydaných 8 objemných zväzkov (zv. 15 – 22) v celkovom rozsahu 3390 strán. V každom z nich sú aj vedecké štúdie o ľudovej kultúre.

V 16. zväzku podala Anna Lakatová bibliografický register všetkých materiálov, uverejnených v 15 predchádzajúcich zväzkoch zborníka (v rokoch 1965 – 1989).⁹ Z neho sa dozvedáme, že v tomto vedeckom periodiku bolo uverejnených 58 prác o ľudovej kultúre prevažne Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska (28 z etnografie a 30 z folkloristiky). Z etnografie to boli odborné štúdie M. Hvizda (o pracovnom náradí), M. Sopoligu (o ľudovej architektúre), N. Šurkalovej-Valáškovovej (o rodine a formách ohrievania), J. Olejníka (o odeve), materiály z etnografického výskumu hornej Čirochy, vedeného J. Podolákom, monografia o drevených cerkvách I. Puškara a B. Kovačovičovej, P. Markoviča o krasliciach a mnohé iné.

-
- 7 LATTA, V.: Atlas ukrajinských hovoriv Schidnoji Slovaččyny. Naukove i kartohrafične doopracojuvanňa ta uporjadkuvanňa. HANUDEL, Z. – RIPKA, I. – SOPOLYGA, M. Prešov : Muzej ukrajinskoji kul'tury v Svydnyku, 1991; SOPOLYGA, M.: K problematike etnickej identifikácie Ukrajincov na Slovensku. In: Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. Slavistický zborník 1. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 1999, s. 81 – 91; SOPOLYGA, M.: K problematike etnickej histórie a národnostnej identifikácie Ukrajincov na Slovensku. Etnologické rozpravy 2, 2002.
 - 8 SOPOLYGA, M.: 35 rokov dijaľnosti Muzeju ukrajinskoji kul'tury. Naukovyj zbirnyk Muzeja ukrajinskoji kul'tury. Ed. M. Sopoliga (ďalej NZ MUK), zv. 17. Prešov 1991, s. 7 – 26.
 - 9 LAKATA, A.: Naukovyj zbirnyk Svydyckoho muzeju ukrajinskoji kustury, tt. 1 – 15. Bibliohrafičnyj pokažčyk (1965 – 1989). In: NZ MUK, zv. 16, 1990, s. 353 – 384.

V ďalších siedmich zväzkoch tohto periodika (16 – 22) nachádzame 25 nových štúdií z etnografie a folkloristiky. V prevažnej miere sú to štúdie odborných pracovníkov múzea, vychádzajúce z ich terénnych výskumov: M. Sopoligu, N. Varcholovej, J. Varcholu, A. Chudikovej a M. Hvizdu. Všetci publikovali aj v iných periodikách.

Najvýznamnejšou národopisnou publikáciou N. Varcholovej je monografia *Rastliny v ľudových poverách Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska*,¹⁰ v ktorej podala popis rastlín s magickou funkciou, zafixovaných v ľudových poverách skúmaného etnika a ich odraze v lyrických piesňach, baladách, prísloviach a porekadlách.

A. Chudíková sa venuje výskumu tkanín a ľudového odevu. Z tejto oblasti uverejnila vo Vedeckom zborníku MUK štyri štúdie, a to o tradičnom odevu,¹¹ ozdobách,¹² výšivkách¹³ a domáciach textilách.¹⁴

Zovšeobecňujúci charakter má už spomínaná dvojdielna monografia *Lemkovština*. Jej prvý diel je venovaný hmotnej kultúre.¹⁵ Je to spoločné dielo pracovníkov Národopisného ústavu Národnej akadémie vied Ukrajiny vo Lvove, Múzea ukrajinsko-rusínskej kultúry vo Svidníku a Výskumného oddelenia ukrajistiky Prešovskej univerzity. Predstavitelia dvoch posledných inštitúcií M. Sopoliga a M. Mušíinka boli členmi 8-člennej redakčnej rady tohto encyklopedického diela.

Práca skúma najzápadnejšiu skupinu ukrajinského národa, známu v dejinách a etnografii pod názvom Rusíni-Lemkovia. Táto etnografická skupina žije na území južného Poľska a východného Slovenska. Z poľského územia bolo všetko lemkovské obyvateľstvo po druhej svetovej vojne (najmä v rámci akcie *Wisla* r. 1947) násilne deportované do Sovietskeho zväzu a severného Poľska na tzv. *zemie odzyskane* (z ktorých bolo vysídlené nemecké obyvateľstvo). Zo Slovenska sa v roku 1947 presťahovalo na Ukrajinu viac-menej dobrovoľne 12 000 ľudí. Väčšina z nich sa po dvadsiatich rokoch vrátila na Slovensko.¹⁶

Pracovníci Národopisného ústavu NAV Ukrajiny vo Lvove v rámci prípravy publikácie *Lemkovština* uskutočnili niekoľko terénnych expedícií na územie Poľska a jednu na územie východného Slovenska. V každej z pätnástich kapitol, venovaných hmotnej kultúre tohto etnika, sú v rovnakej miere zastúpené materiály z oboch častí lemkovského územia a etnológie zo Slovenska. M. Sopoliga, A. Chudíková a M. Mušíinka sú spoluautormi niekoľkých kapitol.

10 VARCHOL, N.: Rosliny v narodnych povirjach rusyniv-ukrajinciv Prjašivščyny. Prešov 2002, 150 s.

11 CHUDYK, A.: Chudožni osoblyvosti tradycijnogo oďahu rusyniv-ukrajinciv Schidnoji Slovaččiny. In: NZ MUK, zv. 18. Prešov 1992, s. 210 – 219.

12 CHUDYK, A.: Tradycijny prykrasy ta rizni dopovnenňia do narodnoho oďahu. In: NZ MURK, zv. 20. Prešov 1995, s. 235 – 260.

13 CHUDYK, A.: Vyšyvky v narodnomu oďaži rusyniv-ukrajinciv Schidnoji Slovaččiny. In: NZ MURK, zv. 21. Prešov 1998, s. 301 – 310.

14 CHUDYK, A.: Sposoby vyhotovenňia ta typy domotkanych tekstyliv sereď rusyniv-ukrajinciv oblastej Slovaččiny. NZ MURK, zv. 22. Prešov 2001, s. 301 – 310.

15 Lemkivščyna. Istoryko-etnografične doslidženňia u dvoch tomach. Ed. PAVLUK, S. T.I: Materialna kulťura. Ľviv : Instytut narodoznavstva NAN Ukrajiny, 1999, 360 s.

16 Podrobnejšie o tom vid' v monografiách: KRUSKO, Š.: Optanty. Zbirnyk statej, spohadiv, dokumentiv ta fotohrafij. Prešov 1997, 270 s.; VANAT, I.: Volynska akcija. Obmin naselenňam miž Česloslovaččynoju i Raďanskym sojuzom navesni 1947 roku. Sojuz Rusyniv-ukrajinciv Slovackoji respubliky. Prešov 2001, 256 s.

Z ľudovej architektúry Rusínov-Ukrajincov Slovenska bola najväčšia pozornosť venovaná dreveným cerkvám.¹⁷ 26 drevených cerkvi tohto regiónu bolo v roku 1968 vyhlásených SNR za národné kultúrne pamiatky. V medzivojnovom období bol najvýznamnejším bádateľom týchto skvostov sakrálnej architektúry ukrajinský politický emigrant V. Sičynskij (1894 – 1962), ktorý žil od r. 1923 do roku 1945 v Prahe, odkiaľ takmer každý rok uskutočňoval terénne expedície do karpatskej oblasti. Výsledkom jeho výskumov boli vedecké štúdie a dodnes neprekonaná monografia *Dřevěné stavby v Karpatské oblasti*.¹⁸ Podľa projektu V. Sičynského a pod jeho vedením bol v roku 1938 postavený jeden z najkrajších drevených chrámov – Cerkov sv. Bohorodičky v Nižnom Komárniku (v roku 1968 vyhlásená za národnú kultúrnu pamiatku) a najväčší murovaný chrám východného obradu v karpatskom regióne – Cerkov sv. Ducha v Michalovciach.¹⁹ K 100. výročiu narodenia tohto etnológa, historika, umenovedca, architekta a maliara usporiadal v roku 1994 Zväz Rusínov-Ukrajincov Slovenska, Asociácia ukrajincov Slovenska, Ševčenkova vedecká spoločnosť na Slovensku a Múzeum ukrajinsko-rusínskej kultúry medzinárodnú vedeckú konferenciu vo Svidníku.²⁰ Pri tejto príležitosti bola vydaná monografia o živote V. Sičynského a jeho prínose pre výskum ľudovej kultúry Rusínov-Ukrajincov Slovenska.²¹

Dôležitým príspevkom ku skúmaniu dejín sakrálnych stavieb a ikon Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska sú dve knihy J. Timkoviča *Letopis Krásnobrodského monastiera*²² a *Letopis Bukovského monastyra*.²³ Nadväzuje na ne vynikajúca práca anonymného autora s pseudonymom Vladimirus de juxta Hornad *Dejiny gréckokatolíkov Podkarpatska*²⁴, ktorá hovorí nielen o dejinách, ale i o celkovom vývoji Rusínov-Ukrajincov od najstarších čias do 18. st. s aplikáciou dôležitých udalostí na súčasné pomery.

V poslednej dobe venujú pozornosť dreveným cerkvám východného Slovenska aj poľskí bádatelia. V roku 2003 vydali 236-stránkového sprievodcu *Drevené cerkvi Karpat Pol-*

17 V slovenčine a češtine sa na označenie chrámov východného obradu bežne používa termín kostol s upresnením „kostol východného obradu“, „kostol byzantského obradu“, „kostol východného ritu“, „gréckokatolícky kostol“, „pravoslávny kostol“ atď. Je to nesprávne pomenovanie, priečiace sa reálnej skutočnosti, pretože pod pojmom kostol sa bežne rozumie rímskokatolícka (resp. evanjelická) sakrálna stavba. Niektorí autori, aby sa vyhli pomenovaniu kostol, používajú termín chrám s príslušným adjektívom. Na označenie chrámu východného obradu používajú všetky východoslovenské jazyky (ale aj poľština a niektoré iné západoslovenské jazyky) termín *cerkov*. Domnievam sa, že tento termín by sa mal udomáčniť aj v spisovnej slovenčine, preto ho používam aj ja.

18 SIČYNSKYJ, V.: *Dřevěné stavby v Karpatské oblasti*. Praha: Slovanský ústav, 1940, 216 s.

19 MUŠYNKA, M.: Budivnyk cerkov v Mychajlivciach ta Nyžňomu Komarnyku. Do 95-ričča z dňa narodenňa Volodymyra Sičynskoho. In: *Svoboda New-York (USA) 1989*, č. 169 – 170; MUŠYNKA, M.: Do istoriji nyžňokomarnyckoji cerkvy. In: *Blahovisnyk*. Prešov 1994, č. 9, s. 184; MUŠYNKA, M.: Cerkov v Nyžňomu Komarnyku. In: *Zahoroda*. Zyndranova (Poľsko) 1995, č. 1, s. 34 – 35.

20 MUŠYNKA, M.: Konferencija pro Volodymyra Sičynskoho ta sorok rokov Svjata. In: *Nove žyttá*. Prešov 1994, č. 26, s. 3.

21 MUŠYNKA, M.: Volodymyr Sičynskij i narodna kul'tura rusyniv-ukrajinciv Slovaččyny. Prešov : Sojuz rusyniv-ukrajinciv Slovačckoji respubliky, 1995, 124 s.

22 TIMKOVIČ, J. V., OSBM: *Letopis Krásnobrodského monastiera alebo kúsok zo slávnych dejín gréckokatolíkov na Slovensku*. Prešov : Baziliánske vydavateľstvo Blahovistníka, 1995, 130 s.

23 TIMKOVIČ, J. V., OSBM: *Letopis Bukovského monastyra (Bukovej Hory) a historické zmienky o iných baziliánskych monastyroch na východnom Slovensku*. Prešov : Baziliánske vydavateľstvo Blahovistníka, 2004, 306 s.

24 Vladimirus de JUXTA HORNAD: *Dejiny gréckokatolíkov Podkarpatska (9. – 18. storočie)*. Košice 2004, 956 s.

ska a Slovenska,²⁵ popisujúceho 208 drevených chrámov. Kniha obsahuje 57 farebných a 141 čiernobielych fotografií, 67 obrázkov a 35 máp, podrobné štúdie o dejinách osídlenia, o vývoji týchto stavieb, ich typológii atď. Cerkvám východného Slovenska venovali autori šesť kapitol, podrobne v nich popisujú 41 chrámov. Sprievodca podáva stav týchto pamiatok v r. 2002 a prináša najnovšie informácie. U každej cirkvi popisujú autori nielen jej vonkajší vzhľad, ale aj interiér – vnútorné vybavenie a predovšetkým ikony. Uvádzajú čas konania bohoslužieb v každom chráme, ba dokonca miesto, kde sa nachádza kľúč od týchto chrámov. V závere publikácie uviedli autori kapitolu *Neexistujúce cirkvi* (s. 306 – 320), v ktorej popisujú zničenie 221 drevených cirkví po druhej svetovej vojne, takmer výlučne z politických motívov (aby zanikla akákoľvek pamiatka na ich pôvodných užívateľov – Ukrajincov). Pri každej zničenej cirkvi je uvedený rok výstavby (podľa schematizmov) a zániku. Medzi nimi nachádzame aj päť chrámov zo 17. storočia, ba i starších. Na Slovensku bolo po roku 1939 zničených 12 drevených cirkví, prevažne počas druhej svetovej vojny, ale aj vďaka ľahostajnosti ich užívateľov.

Ďalším predmetom zvýšeného záujmu bádateľov sú ikony. Aj o nich vyšlo po roku 1989 niekoľko pozoruhodných publikácií a pri Šarišskom múzeu v Bardejove bola zriadená samostatná expozícia ikon. Jej bola venovaná publikácia V. Grešlika *Ikony Šarišského múzea v Bardejove*, obsahujúca podrobný popis 131 ikon 15. – 20. storočia a reprodukcie väčšiny z nich, prevažne farebné. Rovnaký autor vydal monografiu o ikonách 17. storočia v drevených cirkvách, múzeách a galériách Slovenska. Aj táto kniha je bohato ilustrovaná farebnými reprodukciami a opatrená zoznamom literatúry, menným, geografickým a ikonografickým registrom.²⁶

Poľskí umenovedci P. Krokoš a M. Rynča vydali v roku 2004 vynikajúcu 240-stránkovú bohato ilustrovanú príručku pre turistov *Lemkovština. Od ikony k pop-artu*.²⁷ Pojednávajú v nej o Rusínoch-Lemkoch z obidvoch strán karpatských hôr – poľskej a slovenskej. Píšu o ich prírode, dejinách, jazyku, náboženstve, kultúre, umení, literatúre, architektúre, ikonách, hudbe, odevu, strave, tradíciách, obyčajoch, verejných dopravných prostriedkoch, ubytovacích a stravovacích zariadeniach, zdravotných strediskách, historických pamiatkach atď. Podstatnú časť sprievodcu venujú siedmim turistickým trasám, z ktorých tri siahajú aj na územie Slovenska do okolia Bardejova, Svidníka a Medzilaboriec. Autori sa zameriavajú predovšetkým na drevené cirkvi a ikony, považujú ich za pamiatky ukrajinskej kultúry. Demonštrujú to aj skutočnosťou, že jednotlivé lokality označujú nielen latinkou, ale aj azbukou.

Ďalšou publikáciou o drevenej sakrálnej architektúre Rusínov-Ukrajincov Slovenska je kniha *Karpatská drevená cesta Slovenska* trojice autorov: M. Kost'u (kulturológ), I. Markova (fotograf) a J. Popovca (gréckokatolícky farár).²⁸ Je to sprievodca po 49 drevených chrámoch (5 kostoloch a 44 cirkvách) východného Slovenska. V úvode autori písali o zemepisnej polohe, hospodárstve, dejinách, jazyku, identite, náboženstve a politike regiónu (v slovenčine, angličtine a poľštine). Publikácia je ilustrovaná mapami, farebnými fotografiami a obrázkami vý-

25 MICHNIEWSKY, M. i A. - DUDA, M.: Cerkwie drewniane Karpat. Polska i Slowacja. Przewodnik. Prusków 2003, 336 s.

26 GREŠLIK, V.: Ikony Šarišského múzea v Bardejove. Bratislava : Ars monument, 1994, 96 s.; GREŠLIK, V.: Ikony 17. storočia na východnom Slovensku. Prešov 2002, 100 s. + 32 farebných reprodukcí ikon v prílohe.

27 KROKOSZ, P. – RYNCA, M.: Lemkowszczyzna. Od ikony do pop-artu. Kraków : Wydawnictwo Bezdroża, 2004, 240 s.

28 KOSTĚ, M. – MARKO, I. – POPOVEC, J.: Karpatská drevená cesta Slovenska. Úvod do karpatoturistiky 21. storočia. Ladomirova : Záchrana a obnova NKP, 2004.

tvárničky M. Gajovej. Prílohou tejto publikácie je videofilm I. Markova, obsahujúci fotografie všetkých popisovaných cerkví a ich interiérov.

Z iných turistických propagačných publikácií podobného charakteru, zahrňujúcich aj rusínsko-ukrajinské lokality, treba spomenúť brožúru L. Čepana *Vitajte v regióne Horný Šariš*, obsahujúcu stručný popis kultúrnych pamiatok Bardejovského a Svidnickeho okresu, predovšetkým drevených cerkví.²⁹

Pamiatky drevenej sakrálnnej architektúry prináša propagačná brožúra M. Mikitu, M. Baču, G. Bilaninovej a L. Strambovej *Cestovný ruch v slovensko-poľskom pohraničí*, vydanéj Regionálnou rozvojovou agentúrou vo Svidníku s finančnou podporou Európskeho spoločenstva (je v slovenčine a poľštine).³⁰

Spoločnosť Lemkov Poľska sa v spolupráci s turistickým združením Kostitras v Prešove (s pomocou fondov Európskej únie v rámci programu cezhraničnej spolupráce PHARE a Malopoľského vojvodstva) postarala o zrekonštruovanie originálneho voza na rozvoz kolomaže, s ktorým v máji roku 2005 uskutočnili jej piati členovia 150-kilometrovú štvordňovú propagačnú cestu, nazvanú *Medzinárodná kolomažnícka cesta (Międzynarodowy Szlak Maziański)*, v rámci ktorej navštívili viaceré kultúrne a historické pamiatky na území Poľska a Slovenska (Losie, Novica, Gladyšov, Ždyňa, Becherov, Zborov, Bardejov, Stebník, Vysova, Ripky, Hanchova, Uscie Gorlické, Klimkovka a i.). Všimli si predovšetkým drevené cerkvi. Výsledkom cesty bola bohato ilustrovaná päťjazyčná (poľsko-slovensko-nemecko-anglicko-ukrajinská) reportážna publikácia, propagujúca zabudnuté kolomažnícke remeslo a ľudovú kultúru tohto regiónu.³¹ Je to názorná ukážka cezhraničnej spolupráce v rámci etnoturistiky.

Najvýznamnejším súčasným ochrancom, bádateľom a propagátorom ľudovej kultúry regiónu Šariša je etnograf, múzejník, vlastivedný pracovník a fotograf J. Lazorík, pôvodným povolaním učiteľ (nar. r. 1920), ktorý od narodenia žije v oblasti Hornej Torysy (okres Sabinov), kde sa rusínsko-ukrajinské dediny (dnes už značne poslovenčené) preplietajú so slovenskými. Obec Krivany (miesto trvalého pobytu J. Lazoríka) a okolité slovenské a rusínsko-ukrajinské lokality sú pre neho hlavným objektom celoživotnej zberateľskej a v poslednom období aj publikačnej činnosti. Od roku 1997 vydal J. Lazorík 13 kníh (väčšinou na vlastné náklady a z príspevkov sponzorov) o ľudovej kultúre rodného kraja (takmer výlučne v šarišskom nárečí), z ktorých sa päť dotýka hmotnej ľudovej kultúry. Sú to bohato ilustrované materiálové monografie (hlavne ľudové rozprávania a piesne), v ktorých sa hmotná kultúra prelína s duchovnou: o tradičnom ovčiarstve,³² zbojníctve,³³ strave,³⁴ nápojoch³⁵ a ľudovej architektúre.³⁶ Okrem toho vydal J. La-

29 Vitajte v regióne Horný Šariš. Zostavil L. ČEPAN. Texty: ČEPAN, L. – RODÁK, J. – BOŽOVÁ, J. Svidník : Mesto Svidník s finančnou podporou Slovenskej agentúry pre cestovný ruch, 2002, 30 s.

30 MIKITA, M. – BAČA, M. – BILANINOVÁ, G. – STRAMBOVÁ, G.: Cestovný ruch v slovensko-poľskom pohraničí. Svidník 2004.

31 Międzynarodowy Szlak Maziański. Opracowanie: Zajac, T. Nowy Sącz : Wydawca Zjednoczenie Lemków. Drukarnia KWADRAT, 2005, 50 s.

32 LAZORÍK, J.: Naše tradičné bačovstvo. Košice : MVO Ľudia a voda, 1997, 116 s.

33 LAZORÍK, J.: Zbuňictvo. Prešov : ARKUS, 2004, 108 s.

34 LAZORÍK, J.: Neuveriteľný život v minulosti. Jedzeňa na starej hornotoriskej dolíne. Prešov : ARKUS, 1999, 78 s.

35 LAZORÍK, J.: Pijactvo. Nazdravičko. Prešov : ARKUS, 2003, 108 s.

36 LAZORÍK, J.: Fotočítanka ľudovej architektúry a bývania východného Slovenska. Prešov : ARKUS, 2002, 178 s.

zorík sedem kníh o dejinách a duchovnej kultúre obyvateľov Šariša.³⁷ Aj v nich sa ľudová kultúra Slovákov prelína s ľudovou kultúrou Rusínov-Ukrajincov.

Hlavným cieľom jeho publikácií je zachovanie pôvodného šarišského nárečia a poskytnutie materiálov pre folklórne skupiny, ktorých je horlivým zástancom. Na konci takmer každej knihy je nárečový slovník.

Kniha J. Lazoríka *Naše tradičné bačovstvo*³⁸ obsahuje popis ovčiarstva, práce ovčiarov na salašoch, príhody z ich života (väčšinou žartovné), ovčiarske piesne, štyri bačovské scény z repertoáru folklórnej skupiny v Krivanoch a fotografickú prílohu k nej. Podobne sú koncipované aj jeho knihy *Naša stará dzedzina*, *Zbuňictvo*, *Jedzeňa na starej hornotorskej dolíne* a *Pijactvo*.

Pre materiálnu kultúru Rusínov-Ukrajincov Slovenska je najdôležitejšou knihou J. Lazoríka *Fotočítanka ľudovej architektúry a bývania*, obsahujúca 1200 čiernobielych a farebných fotografií autora. Sú to fotografie obytných a hospodárskych stavieb, väčšinou z rusínsko-ukrajinských lokalít. V knihe je napr. 169 fotografií pecí a ohnísk, samostatné textové kapitoly sú venované stavebnému majstrovstvu, stavbám, obytným domom a ich typizácii, lúčnym stavbám (majdanom), exteriéru a interiéru, stodolám, humnám, pivniciam, studniam atď.

Pred 40 rokmi založil J. Lazorík folklórnu skupinu (v ktorej sám aktívne vystupuje) v obci Krivany, vybudoval amfiteáter, na ktorom sa každoročne koná *Hornotorský folklórny festival*, na ktorom sa pravidelne zúčastňujú aj rusínsko-ukrajinské súbory, a v roku 2005 zriadil *Centrum ľudovej kultúry*. O ľudovej kultúre tohto regiónu napísal niekoľko úspešne realizovaných filmových a televíznych scenárov a stovky populárnych článkov. Žiaľ, jeho aktivity, upriamené na záchranu ľudovej kultúry Šariša a šarišského nárečia, narážajú často na nepochopenie riadiacich orgánov a masovokomunikačných prostriedkov.

V oblasti Spiša pôsobí významný bádateľ a propagátor hmotnej ľudovej kultúry (slovenskej a rusínsko-ukrajinskej), etnológ Ján Olejník, na Zemplíne Ján Ordoš.

Z miestnych bádateľov pokračuje v národopisnej činnosti spisovateľ M. Šmajda. Popis hmotnej kultúry je okrajovou súčasťou niekoľkých vlastivedných kníh o dejinách rusínsko-ukrajinských lokalít na východnom Slovensku, vydaných väčšinou obecnými úradmi.

Hmotná ľudová kultúra Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska je zastúpená aj v celoslovenských a celoukrajinských príručkách a encyklopédiách, ale v žiadnej nie je vyčlenená ako samostatná kapitola. Okrajovo sa jej týkajú príspevky o dejinách a súčasnom stave Rusínov-Ukrajincov na Slovensku uverejnené v zborníku *Národ a národnosti* od autorov M. Gajdoša,³⁹

37 LAZORÍK J.: A ja vám vinčujem. Vinše a koledy. Prešov 1992; Juraj Kronkota – jeho pripovitki a naše nárečie. Prešov 1993; Krivjanske vešele a 182 notovaných piesní. Košice : MVO Ľudia a voda, 1998, 114 s.; Naša stara dzedzina. Pripadnosce života, f ktorich naš pospoliti človek vinčoval, rospravjal f prislufkoch, skladal veršovački, prečkarački, figľoval, modľil še, písal físti, hanľivo prezival a kľal... Tulčík : ABIES – vydavateľstvo Lesoochránárskeho zoskupenia Vlk, 1999, 150 s.; Žic znamena rečovac. Nárečové slová nemeckého pôvodu z Hornotorského kraja i z okolia v reči, rozprávání i v piesňach našich predkov. Prešov : ARKUS, 2000, 112 s.; Monografia 700-ročnej obce Krivany (spoluatori Jandruš B. a Lazorík A.). Krivany : Obecný úrad, 2001, 60 s.; Rozpračky Krankoti z Remeňin i inšich rozpravačoch, pripovitkaroch. Prešov : ARKUS, 2005, 312 s.

38 Druhé rozšírené a doplnené vydanie v r. 2004, 150 s.

39 GAJDOŠ, M.: Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procese transformácie spoločnosti (stav výskumu). In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. Prešov : Universum, 2004, s. 147 – 159. V jednotlivých príspevkoch sa nachádza ďalšia odkazová literatúra.

S. Konečného,⁴⁰ P. Šoltésa,⁴¹ P. Žeňucha⁴² a A. Pliškovej.⁴³ Ľudová kultúra národnostných menšín Slovenska, vrátane národnostnej menšiny Rusínov-Ukrajincov, by sa po vstupe Slovenska do Európskej únie mohla stať vďačným objektom turizmu a cezhraničnej slovensko-poľskej a slovensko-ukrajinskej spolupráce. Aby sa tak stalo, treba venovať väčšiu pozornosť jej zachovaniu, výskumu a propagácii.

THE RESEARCH OF MATERIAL „VOLK” CULTURE OF RUTHENIANS-UKRAINIANS IN SLOVAKIA AFTER YEAR 1989

Resumé

The main work place focused upon the research Ukrainian-Ruthenian material „volk“ culture was also after year 1989 the Museum of Ukrainian-Ruthenian culture in Svidník. There this research was realized by four researchers: a director M. Sopoliga („volk“ architecture, settlement, living conditions, museum), N. Varcholová (healing, magic, mythology), A. Chudíková (dress, embroidery, textiles) and M. Hvizd (preservation of memorabilia). The results of their work were published in the Scientific Abridgement of Museum of Ukrainian-Ruthenian Culture in Svidník (after year 1989 seven volumes were published), and also in monographs. The highest attention was devoted to wooden churches of this region. Twenty-five of them were proclaimed to be National Cultural Monuments of Slovakia. A several publications dealing with the issue of wooden churches of Eastern Rite were written also by researches of Ukraine and Poland. Relevant works were devoted to interiors of wooden churches, namely icons (V. Grešlík, P. Krokosz, M. Rynca). The material culture of Ruthenians-Ukrainians of Slovakia is represented by also in Slovak and Ukrainian reference books and monographs. From East-Slovakian researchers there are mostly J. Olejník, J. Ordoš and namely J. Lazorík, who since 1992 published 13 homeland books. Five of them are devoted also to the material „volk“ culture of Ruthenians-Ukrainians. During the last period to the forefront of attention is entering also a new sphere of ethnology – an ethno-tourism. This is an aim of research of people active in tourism. In general, it is possible to say, that the research of material „volk“ culture of Ruthenians-Ukrainians of Slovakia is considerably lagging behind the research of spiritual „volk“ culture of this region.

40 KONEČNÝ, S.: Sociálno-ekonomické postavenie Rusínov a Ukrajincov na Slovensku po roku 1989. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : Universum, 2004, s. 147 – 159, s. 160 – 167.

41 ŠOLTÉS, P.: Historické a konfesijné súvislosti asimilácie rusínskeho/ ukrajinského etnika na Slovensku. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : Universum, 2004, s. 147 – 159, s. 181 – 189.

42 ŽEŇUCH, P.: Cyrilské rukopisné pamiatky z východného Slovenska – jazykovo-historické súvislosti (Rukopisná spevníková tvorba). In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : Universum, 2004, s. 190 – 197.

43 PLIŠKOVÁ, A.: Rusínsky jazyk na Slovensku po roku 1989. In: ŠUTAJ, Š. (Ed.): *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : Universum, 2004, s. 198 – 203.

ŠTÁTNA POLITIKA VO VZŤAHU K RÓMSKEJ MENŠINE PO ROKU 1989

Anna Jurová

Nielen vzhľadom k svojej početnosti, špecifickej odlišnosti a svojráznosti, sociálnym systémom fungovania a zaradenia v hierarchii spoločnosti, ale aj v porovnaní s ostatnými minoritnými spoločenstvami sú Rómovia nepochybne významnou súčasťou obyvateľstva Slovenskej republiky (ďalej SR). Nemožno pochybovať o tom, že problémy tejto minority sa počas doterajšieho obdobia tranzitívnych politických, spoločensko-ekonomických procesov výrazne prehĺbili, vyostřili, stali sa mimoriadne akútnymi vo všetkých aspektoch vnímania, a to nielen vo vnútroštátnych dimenziách, ale tiež v podmienkach bývalého spoločného štátu, v komparácii s ostatnými postkomunistickými krajinami, respektíve v dimenziách celoeurópskeho priestoru a globalizácie. Tak ako prebiehal samotný vývoj rómskych komunít na úrovni permanentného vnútorného rozčleňovania jednotlivých skupín na nové podskupiny, spájania sa na úrovni medziskupinových a metaskupinových nadrodových útvarov, etnokultúrnej a národnej vnútroštátnej emancipácie a národovotvorných procesov v medziach medzinárodného rómskeho nacionalizmu,¹ tak sa aj „rómska téma“ stala mimoriadne aktuálnou na štátnopolitickej úrovni, vo sfére realizácie projektov mimovládnych organizácií i vedeckého výskumu.

Do koncipovania, presadzovania i aplikácie štátnej politiky a postojov spoločnosti voči rómskej minorite vstupovali vnútorné i vonkajšie činitele implementované pod tlakom rôznych medzinárodných štruktúr. Vo vymedzenom časovom rámci posledných pätnástich rokov išlo o mimoriadne zložitý, komplikovaný vývoj tejto minority na Slovensku, determinovaný množstvom objektívnych a z predchádzajúceho režimu zdedených i novo sa vynárajúcich faktorov postavenia rómskej minority. Konštatovať treba najmä subjektívne postoje a prístupy tvorcov štátnej politiky na rôznych úrovniach decíznej sféry, odbornej i laickej verejnosti, dostatok či absenciu politickej vôle a ochoty jednotlivých subjektov politickej scény zaoberať sa touto témou. Prevala striktné nacionalistických i rôznych populistických tendencií na strane majoritných politických strán, predovšetkým v predvolebných etapách vývoja, vyvolávala opakované ambície presadiť svoje záujmy na strane rómskej politickej scény, rôznych záujmových združení, súčasti vznikajúceho a etablojúceho sa rómskeho mimovládneho sektora.

S istou mierou subjektívnej reflexie a zdôraznením nutnosti štúdia a komparácie ďalších prameňov možno jednotlivé etapy štátnej politiky voči tejto minorite, aj s ohľadom na situáciu v českej časti bývalého štátu, charakterizovať ako politiku mantinelizmu, skokov, alibizmu až extrémizmu či laxného odmietania účasti štátnej moci na riešení a eliminovaní naakumulovaných problémov.² Postupne schvaľované opatrenia vlády po roku 1989, vyjadrené v rôznych zá-

1 Napr. MARUŠIAKOVÁ, E. – POPOV, V.: Historický osud a súčasné problémy Cigánov/Rómov v strednej a východnej Európe. In: Etnologické rozpravy 2, 2001, s. 9 – 17.

2 Romové v Českej republike. SOCIOKLUB 1999, s. 558. JUROVÁ, A.: Pokus o pohľad na niektoré problémy vývoja Rómov na Slovensku v 90. rokoch. In: Človek a spoločnosť, 2, 1999, 3, <http://www.saske.sk/cas/3-1999/jurova.html>

sadách, koncepčných zámeroch, stratégiách, sú charakterizované ako normy nižšej právnej sily, prijímané uzneseniami jednotlivých po sebe konštituovaných vlád, ktoré nepriniesli kontinuitu a záväznosť pre dlhodobé koncepčné a komplexné riešenia na úrovni podriadených orgánov a vo všetkých oblastiach rómskej problematiky, ale vyvolávali potrebu koncipovania novej politiky s každou nastupujúcou vládou garnitúrou.³ Vývoj postojov štátu k tejto minorite so svojimi konzekvenciami v súčasnosti navodzuje obraz realizácie politiky podobnej socialistickému riešeniu tzv. cigánskej otázky, ktorá v praktickej aplikácii, istým oblúkom postupov, znamená návrat k sociálnemu vnímaniu v najširšej podobe a variantoch, možno uviesť, že v omnoho horších dimenziách dvojitej marginalizácie ako v bývalom režime. Rómovia sú riešení ako sociálne znevýhodnení obyvatelia štátu, obyvatelia v hmotnej núdzi, sociálne neprispôsobiví obyvatelia a napriek tomu, že jednotlivé programy akcentujú zábery integrácie rómskej minority do majoritnej spoločnosti, v reálnom napĺňaní znamenajú len upevňovanie existujúcej segregácie, izolácie, výraznej marginalizácie (najmä v regionálnych a lokálnych podmienkach).

Postihnutie všetkých aspektov tohto zložitého a rozporuplného vývoja v limitovanom rozsahu príspevku nie je možné, preto sa sústreďuje na hlavné etapy tvorby štátnej politiky voči Rómom v období po zmene režimu do rozpadu spoločného štátu 1989 – 1992, od vzniku samostatnej republiky a predovšetkým na etapu tretej Mečiarovej vlády (do volieb 1998) a etapu po nástupe Dzurindovej vlády v roku 1998. Pozornosť zameriava aj na východiská pred novembrom 1989, ktoré determinovali a anticipovali nevyhnutnosť zmeny v prístupoch k rómskej minorite na Slovensku a v bývalom Československu.

Z predchádzajúcich výsledkov výskumu v sociálnych vedách sú známe poznatky, ako bývalý režim odmietal akceptovať rómsku minoritu v dimenziách etnickej, národnostnej príslušnosti. Rómske spoločenstvo bolo vnímané len ako sociálne zaostalé, s osobitným, historicky determinovaným zaostalým spôsobom života, degradované až do pozície sociálno-patologickej skupiny neprispôsobivých občanov. Celý povojnový vývoj rómskej minority sa prejavil v rozklade pôvodných kultúrnych, etických hodnôt a vnútorných regulátorov fungovania tohto spoločenstva so závažnými dôsledkami na úrovni súčasnej krízy etnickej identity,⁴ na kultúrnej a vzdelanostnej zaostalosti Rómov, v absencii kvalifikácie, v obrovskej nezamestnanosti a s tým spojených sociálno-ekonomických problémov, bývania, zdravotného stavu a reprodukovania kultúry chudoby. Je nevyhnutné zdôrazniť, že aj v rómskom etniku začali v minulosti prebiehať rôzne kultúrne vnútrodiferenciačné a stratifikačné procesy. Jednotlivé vrstvy sa snažili o vlastný emancipačný a etnokultúrny rozvoj i prirodzenú integráciu do majoritnej spoločnosti. Neoficiálna rómska reprezentácia sa ani počas riešenia tzv. cigánskej otázky násilným

3 V materiáloch vydávaných Inštitútom pre verejné otázky: Slovensko. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Jednotlivé kapitoly o Rómoch (najmä po roku 2000). Tiež VAŠEČKA, M.(Ed.): Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava : IVO, 2002.

4 Treba však poznamenať, že analýza tejto otázky by si vyžadovala samostatný príspevok. Na rozdiel od slovenskej sociologickej vedy, kde sa tieto názory prezentujú, prebieha v českej odbornej romistickej sfére rozsiahla a búrlivá diskusia o identite rómskych komunit, o „kríze“ rómskej identity. Pozri napr. LOZOVIUK, P.: K problematice „etnické indiferecie (Příklady z českého jazykového prostředí). In: Český lid, 84, 1997, 3, s. 201 – 212; UHEREK, Z. – NOVÁK, K. A.: Etnická identita Romů. In: VAŠEČKA, M. (Ed.): Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava : IVO, 2002, s. 93 – 111; JAKOUBEK, M.: Romové – konec (ne)jednoho mýtu. Praha : Socioklub, 2004, s. 317; JAKOUBEK, M. – HIRT, T.: Romové: kulturologické etudy. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., 2004, s. 384. a i.

asimilačným spôsobom neprestávala u najvyšších orgánoch decíznej sféry domáhať svojich etnických práv a zmeny statusu v spoločnosti. Opakovane sa pokúšala vytvoriť vlastné inštitucionalizované štruktúry, prostredníctvom ktorých chcela dosiahnuť vlastnú etnickú emancipáciu v štáte. Po neúspešných pokusoch v rokoch 1948, 1957, 1964 (vlastne vždy pred prijímaním závažných rozhodnutí najvyšších straníckych a štátnych orgánov v postupoch voči rómskej minorite) sa podarilo dosiahnuť povolenie kultúrno-spoločenských organizácií – zväzov Cigánov-Rómov (1969 – 1973) v období pokusov o reformu socialistického režimu. Rozprúdenie diskusií v sociálnych vedách o vymedzení miesta a definovaní statusu rómskeho spoločenstva i jeho potenciálnom rozvoji viedli v tom čase aj k rozkolu v názoroch slovenskej a českej etnológie a sociológie.⁵ Silný rozmach spoločensko-kultúrnych aktivít v rámci obidvoch zväzov a prejav vy vlastného etnoemancipačného rozvoja Rómov v tomto období boli príčinou ich striktného potlačenia a zrušenia pod normalizačným tlakom v spoločnosti.⁶

Snahy o vedomé etnické sebauvedomovanie a presadzovanie romipen u časti rómskej reprezentácie i ďalších stredných vrstiev rómskeho etnika po skúsenostiach s rozmachom aktivít vo zväzoch a vtedajšej všeobecnej eufórii i akceptácii v širšej verejnosti už ale nemohli byť štátnou mocou potlačené definitívne. Nachádzali oporu v českých odborných kruhoch, aj u niektorých pracovníkov decíznej sféry, ktorí sa profesionálne zaoberali riešením cigánskej otázky a nesúhlasili s postojmi a postupmi štátnych orgánov voči rómskym obyvateľom v praxi sociálneho inžinierstva. Aktivity jednotlivcov „samozvaných“ Rómov povzbudzovali aj ich kontakty v zahraničí a informácie o medzinárodnom rómskom hnutí a jeho akceptácii v OSN. Kritika zo zahraničia a výrazný ohlas Charty 77, ktorá sa zaoberala nepriaznivým postavením Rómov v Československu, dodávali ďalšie impulzy kultúrnemu rozvoju príslušníkov rómskej minority (napriek explicitným zákazom), posilňovaniu a pestovaniu prvkov vlastnej etnickej emancipácie. Prehľbujúca sa politicko-spoločenská a ekonomická kríza totalitného režimu donútila jej aktérov zaoberať sa postupne materiálmi kriticky reflektujúcimi reálne postavenie rómskej minority a opakovane nastoľovanými požiadavkami rómskej reprezentácie na naplnenie svojich etnických práv.

V rokoch 1981 – 1985 napísali predstavitelia rómskej reprezentácie S. Gergeľ, D. Oláh a T. Baláž postupne žiadosti prezidentovi republiky G. Husákovi, predsedovi Federálneho zhromaždenia A. Jindrovi i tajomníkovi ÚV KSČ J. Poledníkovi, ktoré boli postúpené SNR a *Komisií vlády SSR pre otázky cigánskych obyvateľov*. V nich sa dožadovali akceptácie rozhodnutia *Medzinárodnej rómskej únie* (IRU) i uznesenia OSN z dňa 26. júla 1977 o uznaní Rómov za národnosť, výzvy kultúrnej komisie OSN adresovanej štátom, aby rešpektovali rozhodnutie IRU z roku 1971 o prijatí vlastného pomenovania *Róm* i získaní zastúpenia v sektore mimovládnych organizácií OSN. V intenciách uvedených medzinárodných uznesení sa žiadatelia do-

5 Požiadavky objektívneho definovania národnosti s nenaplnením požiadaviek stalinského obdobia teórie národnosti viedli k tvorbe pojmov *sociolingvistické spoločenstvo*, *medziskupinové spoločenstvo*, *nadkmeňové spoločenstvo*, *etnická skupina* a pod. so záverom nevyhnutnosti asimilácie s väčštinovou spoločnosťou.

6 HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit. Olomouc : 1993, s. 127; MANN, A. B.: Etnicita Rómov a jej legislatívne vyjadrenie. In: PAUKOVIČ, V. (Ed.): Etnické menšiny na Slovensku. Košice 1991, s. 152 – 155; JUROVÁ, A.: Vývoj riešenia rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945. Bratislava : 1993, s. 158; PAVELČÍKOVÁ, N.: Romové v českých zemích v letech 1945 – 1989. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2004.

máhali naplnenia národnostných práv Rómov aj u nás a žiadali priestor na sebarealizáciu ako u ostatných taxatívne uznaných národností.⁷ Na striktné odmietnutie zmienených požiadaviek a dokonca obviňovanie ich predkladateľov z nedostatočnej aktivity v prospech pozdvihnutia príslušníkov svojho etnika boli zneužití členovia Komisie vlády SSR pre otázky cigánskych obyvateľov i zástupca vedeckej sféry.⁸

Okolnosti vývoja sa aj so začiatkom prestavby a „glasnosti“ začali meniť, a tak po opätovnom predložení listu T. Baláža, S. Gergeľa a dr. V. Oláha v apríli 1986 na ÚV KSČ so žiadosťou o riešenie problémov Rómov a o prijatie zástupcov Rómov došlo k obratu a rokovaniu u tajomníka J. Poledníka. Významný bol fakt, že najvyšší predstavitelia štátu akceptovali „samozvaných“ Rómov (ako ich predtým označila vládna komisia) ako reprezentantov rómskej minority a pri rokovaníh prisľúbili, „že sa veci budú riešiť“. Po opakovaných rokovaníh na ÚV KSČ v roku 1987 vytvorila táto skupina prípravný výbor *Zväzu Rómov v ČSSR* (spolu s D. Olahom). Nasledujúce aktivity rómskej reprezentácie pri organizovaní ďalších skupín Rómov v okresoch a mestách sa tak stali legitímne a legalizované. Možno tiež uviesť realizáciu mimoriadne zaujímavého programu *Ludia z rodu Rómov* na folklórnom festivale vo Východnej v roku 1986, rozporné diskusie na odbornom seminári v Českom Krumlove v roku 1986, prípravu materiálov na vydanie monotematického *Slovenského národopisu* v roku 1988, a to všetko napriek odporu obidvoch vládnych komisií, pre ktoré tieto aktivity boli politicky neprijateľné a prezentované názory označovali za scestné a nebezpečné výstrelky. V priebehu roku 1988 dosiahli títo „samozvanci“ ďalšie prijatie na ÚV KSČ u tajomníka K. Hoffmanna s výsledkom dohody na ďalšie rokovanie a riešenie prostredníctvom federálneho ministra práce K. Boďu, v kompetencii ktorého bola štátna politika voči rómskej minorite. Do konca roku sa konala ešte jedna konšpiratívna schôdza za účasti asi dvadsiatich rómskych aktivistov, ktorí predkladali premyslené a jednotné požiadavky, tlmočené na PÚV KSČ. V januári 1989 pokračoval proces „nátlaku“ rómskej reprezentácie na rozkladajúci sa systém vtedajšej moci opätovným predkladaním požiadaviek, ktoré boli zakomponované do uznesenia ÚV KSČ z 3. februára 1989.⁹

Podstatné v týchto aktivitách bolo deklarovanie dosiahnutej úrovne etnickej emancipácie rómskych aktivistov, záujmu o aktívny podiel na riešení vlastných problémov i seba samých ako spoločenského subjektu. Bez ich nátlaku, iniciatívy a snahy o kvalifikovanú polemiku a dialóg so štátnymi predstaviteľmi by nebolo možné presadzovať nové pozitívne návrhy, principiálne meniace dovtedajšie prístupy. Zároveň tieto aktivity vytvorili priestor na ich pozitívnu všeobecnú akceptáciu vo verejnosti počas novembrových zmien a neskoršie zastúpenie vo Federálnom zhromaždení. Príznačné pre rozkladajúci sa totalitný režim bola skutočnosť, že pod jednotným tlakom rómskej reprezentácie prijal už vo februári 1989 správu o kritickom posúdení riešenia situácie Rómov v štáte a v uznesení sa zaväzoval zmeniť prístupy v integrácii Rómov za ich

7 Právo na všestranný vzdelanostný a kultúrny rozvoj, právo spolčovať sa v kultúrno-spoločenskej organizácii *Zväz Rómov*, právo na tlač a informácie vo vlastnom jazyku a predovšetkým uznanie Rómov ako národnostnej menšiny s vlastným pomenovaním Róm.

8 VÍŠEK, P.: Program integrace – řešení problematiky romských obyvatel v období 1970 až 1989. In: Romové v České republice. SOCIOKLUB, 1999, s. 184 – 218; JUROVÁ, A.: Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. In: VAŠEČKA, M. (Ed.): Čačipen pal o Roma. c. d., s. 53 – 78.

9 VÍŠEK, P., c. d., s. 188 – 189.

aktívnej účasti, čo znamenalo využiť prvky etnického sebauvedomovania, akceptovať vlastné pomenovanie *Róm* namiesto *Cigán*, zabezpečiť vydávanie časopisu *Lačno lav*, spolurozhodovať o otázkach vlastného rozvoja a ďalšie pozitívne kroky. Totálna deštrukcia mocenského systému spôsobila, že s výnimkou vydávania časopisu nebolo z uznesenia až do zrušenia režimu splnené nič (česká vládna komisia bola zrušená v roku 1988 a slovenská so závermi ÚV KSČ principiálne nesúhlasila a nebrala ich ani na vedomie). Z ideologických dôvodov nebolo možné uplatniť navrhované požiadavky a prístupy voči rómskej menšine, pretože v teórii komunistického internacionalizmu v oblasti etnických procesov ideologické východiská nezohľadňovali vlastné potreby príslušníkov národnostných menšín a slobodné napĺňanie národnostných práv.

Z uvedeného však vyplývalo, že aktivity neoficiálnej rómskej reprezentácie i prístup najvyšších orgánov sa vyvinuli už pred novembrom 1989 v období rozkladajúceho sa „reálneho socializmu“ a prerástli v etnoemancipačné snahy, ktorých vývoj sa v prebiehajúcich tranzitívnych procesoch urýchlil a zvýraznil. Nešlo teda len o spontánne prejavy rómskych protagonistov v eufórii spoločenského diania, ale o prezentáciu *Rómskej občianskej iniciatívy* (ROI) ako politického hnutia a postulovanie vlastných návrhov na riešenie aktuálnych problémov zo strany štátu vo vzťahu k rómskej menšine. Až do rozpadu spoločného štátu sa koncipovala nová politika v jeho dimenziách, ale aj na úrovniach federálnych štátov, za účasti expertov z odbornej sféry, predstaviteľov kompetentných rezortov a predovšetkým za aktívnej participácie zástupcov rómskej menšiny.¹⁰

Počas roku 1990 sa vypracovávali viaceré materiály sledujúce zámery a harmonogram postupu v tvorbe nových východísk a prístupov k rómskej problematike v štáte, vrátane rozsiahlej a vyčerpávajúcej faktografickej štúdie o situácii rómskeho etnika. Na rokovaníach so zástupcami menšiny sa reflektovali tlmočené návrhy v podobe vlastnej koncepcie riešenia problematiky Rómov a odstraňovania ich sociálnej nerovnosti, podobne i memorandum ROI k pripravovanému podkladovému materiálom ústavného zákona o ľudských právach a slobodách. Koncipované a pripomienkované podklady priniesli kritické zhodnotenie príčin zlyhania predošlých koncepcií štátnej politiky vo vzťahu k Rómom od roku 1945 (totalitný systém štátnej moci, neadekvátny paternalizmus štátu, ktorý na jednej strane popieral etnickú osobitosť Rómov, presadzoval ich násilnú asimiláciu, na druhej strane ich súčasne vyčleňoval ako zvláštnu sociálno-patologickú skupinu). Relevantné v tomto kontexte sa stalo načrtnutie alternatív ďalšieho vývoja rómskeho obyvateľstva v Československu.¹¹

Po prijatí *Listiny základných práv a slobôd* vo Federálnom zhromaždení ČSFR dňa 9. januára 1991 a na základe slobodného prihlásenia sa k rómskej národnostnej menšine pri sčítaní ľudu 3. marca 1991 sa spracovávali princípy, zásady ako východiská politiky vlády ČSFR voči rómskej menšine. Pod garanciou podpredsedu vlády J. Mikloška a ministra práce a sociálnych

10 Tamže. JUROVÁ, A.: Pokus o pohľad na niektoré problémy vývoja Rómov na Slovensku v 90. rokoch. In: Človek a spoločnosť, 2, 1999, 3, <http://www.saske.sk/cas/3-1999/jurova.html>

11 JUDr. ŠČUKA, E. (predseda ROI): Koncepcie řešení problematiky Romů v České a Slovenské federativní republice a koncepcie odstranění sociální nerovnosti Romů. 30. 10. 1990. GJURIČOVÁ, J. a kol.: Studie o současné společenské situaci romského obyvatelstva. Súčast' Návrhu zásad státní politiky České a Slovenské Federativní Republiky ve vztahu k romské menšině. Leden 1991. SULITKA, A.: Vývoj a súčasný stav praktických riešení a kompetencií vrcholných orgánov štátu po roku 1989. In: Romové v České republice. Socioklub, 1999, s. 219 – 243.

vecí P. Millera a po rozsiahlych rokovaníach s rómskymi zástupcami sa na zasadnutí federálnej vlády dňa 3. októbra 1991 uznesením č. 619 schválili *Zásady politiky vlády České a Slovenské Federatívni republiky k rómskej menšine* s rozhodnutím ich ďalšieho konkrétneho rozpracovania v rezortoch. V piatich tematických okruhoch sa vychádzalo od základného princípu slobodnej voľby svojej národnostnej príslušnosti tak, ako to vyplývalo zo zmieneneho federálneho zákona z 9. januára 1991 a deklarovaných žiadostí Rómov, aby boli považovaní za národnostnú menšinu. V intenciách tohto princípu sa rómska národnostná menšina pokladala za rovnocennú s ostatnými národnostnými menšinami v ČSFR a štát mal spolu s rešpektovaním tejto skutočnosti vytvárať podmienky na jej všestranný rozvoj. Rozvoj etnickej identity sa chápal ako predpoklad sebaidentifikácie, emancipácie a integrácie Rómov, ktorá mala prispievať k odstráneniu ich spoločenskej nerovnosti. Problematika rómskeho obyvateľstva mala patriť do kompetencie príslušného podpredsedu vlády ČSFR. S cieľom odstrániť spoločenskú nerovnosť príslušníkov rómskej menšiny sa mali rozpracovávať rozvojové programy, reagujúce na hospodárske prostredie, sociálne a kultúrne podmienky, rovnako aj na praktické potreby obyvateľov regiónov. Podmienkou odstránenia spoločenskej nerovnosti Rómov sa stalo vytvorenie nevyhnutného priestoru v školskom systéme tak, aby výchovno-vzdelávací proces rešpektoval etnické, kultúrne a sociálne odlišnosti všetkých detí, vrátane rómskych. Predpokladalo sa vytváranie fungujúceho multikultúrneho školstva, príprava príslušníkov národnostnej menšiny k plnohodnotnému občianstvu a pozitívnej emancipácii. Za nevyhnutnú podmienku budovania občianskej spoločnosti sa stanovilo tolerantné spolužitie všetkých etnických súčastí spoločnosti iste aj ako reakcia na mnohé skínske aktivity, negatívne pôsobiace hneď od začiatku roku 1991.¹²

Pri sledovaní ďalšieho rozpracovávaní a vyhodnocovaní schválených zásad je treba konštatovať, že napriek ich tvorbe v jednotlivých rezortoch a následnému predložení do federálnej vlády v období pred parlamentnými voľbami 1992 už v skutočnosti nebol reálny záujem zaoberať sa rómskou problematikou v kontexte bývalého štátu smerujúceho k svojmu urýchlenému rozkladu. Paralelne s aktivitou na úrovni federálnych orgánov však pozornosť rómskej problematike venovali od roku 1990 aj orgány jednotlivých republík. Išlo o autonómne iniciatívy poradných orgánov vlády ČR i SR pre otázky národnostných menšín, ktoré reflektovali aktivity federálnych orgánov, hoci bez výkonných kompetencií, na druhej strane aj o samostatné aktivity republikových orgánov, v kompetencii ktorých sa predtým tzv. cigánska otázka a jej riešenie nachádzali.

Pracovná skupina pre prípravu koncepčného materiálu vo vzťahu k Rómom sa na Slovensku sformovala takisto v roku 1990 pri Úrade vlády SR pod gesciou J. Čarnogurského, prvého podpredsedu vlády, ktorý bol zároveň predsedom Rady vlády SR pre národnosti a etnické menšiny. Tak ako v prednovembrovom období na Slovensku, aj teraz dominoval tlak na asimiláciu rómskeho etnika. V snahe vyrovnať sa s komunistickou minulosťou „predbehli“ slovenské orgány svojou aktivitou v príprave vládneho materiálu federálne aj české orgány a skupiny expertov. Slovenská vláda svojim uznesením č. 153 z 9. apríla 1991 schválila *Zásady vládnej politiky k Rómom a ich rozpracovanie v rezortoch školstva, mládeže a športu, kultúry, práce a sociálnych vecí a financií*, aj keď rozpracovanie na podmienky rezortov nebolo kompletné a postupne

12 Listina základných práv a svobod. In: FRIŠTENSKÁ, H. – SULITKA, A.: Průvodce právy příslušníků národnostních menšin v České republice. Praha 1995. SULITKA, A., c. d.

sa rozplynulo „do stratená“ (pred voľbami 1992). Zásady sa týkali troch oblastí: 1. etnickej; 2. sociálnej, kultúrnej a vzdelanostnej a 3. oblasti ekonomického zabezpečenia. Dominujúcim princípom sa stalo explicitné „uznanie etnickej svojbytnosti Rómov na úrovni ostatných etnických minorít žijúcich na území SR, t. j. v súčasnej terminológii uznanie Rómov za národnosť, a tak zabezpečiť ich politicko-právnu rovnoprávnosť“, ktoré nasledovalo vlastne post factum po prijatí *Listiny základných práv a slobôd* z 9. januára 1991 a sčítaní ľudu z 3. marca 1991. Vláda prostredníctvom J. Čarnogurského vyhlásila, že „*cigánska otázka v našej spoločnosti viac neexistuje a bola vyriešená priznaním statusu národnosti rómskym občanom*“. Zdôrazňovalo sa nevyčleňovanie osobitných finančných prostriedkov z dôvodu etnickej príslušnosti a zásada rovnakého prístupu, toto spojenie vzdelanostnej, kultúrnej a sociálnej oblasti v nasledujúcom vývoji znemožňovalo naplňovať menšinové práva, na ktoré štát aj pre ostatné národnosti vyčleňuje prostriedky. Vláda zároveň zrušila centrálné inštitucionalizované riadenie rómskych problémov (išlo o komisie, ktoré odmietli samotní rómski aktivisti), prax potvrdila, že sa tak stalo predčasne.¹³

Zásady boli v čase svojho prijatia pokladané za závažný historický medzník vo vývoji rómskej menšiny na Slovensku, ktorým sa vytvoril základný politický rámec na riešenie problémov rómskej menšiny. Avšak rozpracovanie zásad nebolo predložené ani do volieb v júni 1992, ani do rozpadu spoločného štátu. Samotní autori posudzujú zásady ako pokus o komplexné riešenie problematiky rómskej menšiny v politickej rovine, inštitucionálnej a sociálno-ekonomickej rovine. Oceňujú sa impulzy na rozbehnutie národnouvedomovacieho a etnokultúrneho rozvoja rómskej menšiny a vytváranie inštitúcií potrebných na realizáciu tohto procesu. Aj keď aktivity pred novembrom 1989 potvrdzujú mobilizovanie rómskej reprezentácie a dosiahnutie akceptácie majoritných politických subjektov. V koalícii s týmito subjektmi sa v období 1990 – 1992 dostala rómska elita na Slovensku aj do najvyšších zákonodarných orgánov. Problematické bolo protirečivé formulovanie návrhov v oblasti sociálno-ekonomického zabezpečenia rozvoja menšiny v oblasti kultúrnej, školskej, výchovnej alebo zdravotnej starostlivosti. Dokument nezohľadňoval potrebu riešenia otázok spojených so zamestnanosťou, bývaním, ktoré sa veľmi skoro stali najakútnejšími problémami vo vývoji Rómov na Slovensku. Fenomén obrovskej a postupne špecifickej dlhodobej nezamestnanosti rómskych obyvateľov vznikol na prahu 90. rokov. Rápidne zhoršovanie celkového postavenia Rómov na Slovensku a prepád celých komunít do sociálnej siete vyvolal obrovskú odkázanosť na sociálnu pomoc štátu s výrazným posilnením averzie majority a akceleráciou napätia voči tejto menšine. V *dôvodovej správe ku Konceptným zámerom vlády na riešenie problémov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach*, prijatých Mečiarovou vládou v roku 1997, sa pri hodnotení zásad konštatovalo, že „*sociálne postavenie týchto občanov sa nezmenilo k lepšiemu ani po prijatí zásad v roku 1991*“. Dopad transformácie na sociálnu situáciu rómskych rodín sa výrazne prejavil už v čase

13 Pozri napr. Programové vyhlásenie Ligy rómskej jednoty 1. 10. 1990. Návrh koncepcie riešenia rómskej problematiky. M. PIVOŇ, člen Rady vlády pre národnosti a etnické skupiny. Bratislava 21. 11. 1990; Návrh koncepcie riešenia otázok rómskeho etnika v SR. Liga rómskej jednoty, 21. 1. 1991; Návrh zásad vládnej politiky Slovenskej republiky k Rómom a ich rozpracovanie v rezortoch školstva, mládeže a športu, kultúry, práce a sociálnych vecí a financií. Úrad vlády, marec 1991; Zásady vládnej politiky Slovenskej republiky k Rómom. Príloha k uzneseniu vlády SR č. 153/1991 z dňa 9. apríla 1991.

ich prijatia, no zásady „*nepredpokladali až taký závažný dopad spoločensko-ekonomického vývoja*“ na národnostne zrovnoprávnených Rómov.¹⁴

Pri analýze tvorby štátnej politiky voči rómskej menšine sa v danom období prejavil rozpor medzi mechanizmom jej koncipovania a praktickou realizáciou. Koordinácia tejto politiky a jej riešenia patrila do kompetencie podpredsedu vlády, praktická aplikácia, rozpracovanie a kontrola spočívala na rezortoch. Táto problematika je vo svojej podstate prierezová a jej implementácia vyžadovala nielen rozpracovanú stratégiu, ale aj koordináciu rezortov, kontrolu finančných zdrojov. Možno tu tiež hovoriť o politickej vôli a ochote „*riešiť už neexistujúcu cigánsku otázku*“ decíznymi orgánmi, majoritnými politickými subjektmi či na druhej strane nevypelostou, neschopnosťou rómskej politickej scény dosiahnuť presadenie požiadaviek a potrieb svojej menšiny.

V dôsledku reálne sa zhoršujúcej situácie a adekvátnej nezorientovanosti rómskej politickej reprezentácie stratili Rómovia po volebnom neúspechu v roku 1992 zastúpenie v slovenskom parlamente. Vývoj smerujúci k rýchlemu rozdeleniu spoločného štátu prispieval len väčšou mierou ku kumulovaniu napätia voči rómskemu etniku, ktorého nezamestnanosť dosahovala priam etnicko-kultúrny rozmer, v lokálnych podmienkach vyvolávala obavy z návratu množstva Rómov z Čiech do lokalít, ktoré už neboli schopné poskytovať pracovné príležitosti svojim obyvateľom. Hrozili otvorené konflikty v spišskom regióne, ktoré vyvrcholili v lete 1993 prijatím protiprávnej vyhlášky, obmedzujúcej osobné práva a slobodu tamojších Rómov.

Slovenská republika od začiatku svojej samostatnosti vytvárala napätú politickú klímu voči národnostným a etnickým menšinám a extrémne názory odmietajúce rovnoprávnosť Rómov ako občanov neboli výnimočným javom. Aj vzhľadom na obavy z rozdelenia spoločného štátu a vývoja v oblasti vzájomných vzťahov medzi národmi a národnostnými menšinami sa Slovensko dostávalo do centra záujmu a pozornosti medzinárodných inštitúcií a štruktúr zaoberajúcich sa ochranou ľudských a menšinových práv. Už od začiatku 90. rokov sa na Slovensku organizovali podujatia organizované americkou *Project on ethnic relation* za účasti Rómov z Európy: v roku 1992 v Stupave s rozsiahlou diskusiou o definovaní a charakteristike rómskeho spoločenstva (idey o „*transnacionálnej menšine*“, „*jednotnom národe pred opustením Indie a potrebe znovuzjednotenia*“), aktivity Rady Európy, keď v roku 1993 prijala odporúčanie č. 1203, ktorým uznáva Rómov/Cigánov „*za skutočnú európsku menšinu*“. Stála konferencia regionálnych a lokálnych samospráv Rady Európy zorganizovala v Liptovskom Mikuláši niekoľkodňovú konferenciu po tom, čo zmienené zahraničné inštitúcie ostro kritizovali protirómsku vyhlášku z leta 1993. Jej negatívny ohlas umocnili vtedajšie výroky premiéra Mečiara o obmedzovaní nežiadúcej populácie a široká medializácia v zahraničí prinútila primátora Spišského Podhradia zrušiť vyhlášku. Rómska politická scéna bola obviňovaná z nejednotnosti. Pokusy o vytváranie rôznych združení a asociácií a ich následné rozpadávanie je prirodzený proces formovania politiky menšinových strán, ktoré bývajú predmetom manipulácie majoritnými subjektmi, prirodzene medzi sebou súperia. Avšak v prípade najmä rómskych strán je prekážkou úspešného zjednocujúceho procesu identifikácia na rodinno-rodovej báze, na ktorej

14 Napr. RADIČOVÁ, I.: Chudoba Rómov vo vzťahu k trhu práce v Slovenskej republike. In: Sociológia 5, 2001; RADIČOVÁ, I.: Rómovia na prahu transformácie. In: VAŠEČKA, M. (Ed.): Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku, c. d.; Konceptné zámery vlády SR na riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach. Bratislava 1997.

rómski lídri nadobúdajú autoritu službou pre svoju rodinu a nemajú rešpekt u širokých vrstiev rómskeho etnika.¹⁵

Pod tlakom napätej situácie, stupňovanej monitormi a aktivitami zvonku i pokusmi rómskej politickej scény domáhať sa riešenia neúnosnej sociálno-ekonomickej, zhoršujúcej sa zdravotnej, vzdelávacej situácie rómskej menšiny, vznikla akútna potreba zaoberať sa koncipovaním zámerov politiky voči tejto menšine. Už od prelomu rokov 1992 – 1993 sa nastolili otázky novelizácie zásad z roku 1991, preto sa na základe iniciatívy Rady vlády pre národnosti organizovali ďalšie stretnutia zástupcov Rómov a odborných pracovníkov. Rozpornosti a nezrovnalosti obsiahnuté v zásadách znemožňovali efektívnejšie postupovať pri riešení problémov Rómov, ak zároveň absentovala aktívna politika zamestnanosti, kumulovali sa protimenšinové útoky vládnej koalície a politický vývoj viedol v marci 1994 k odvolaniu druhej Mečiarovej vlády. Blížiac sa predčasné voľby odsunuli riešenie rómskej problematiky, prehľadili nielen jej sociálno-ekonomické dimenzie, ale predvolebné manipulácie a kupovanie si rómskeho voliča vyostřili ešte viac napätie v lokalitách, regiónoch medzi Rómami a majoritou, ale aj v samotnom rómskom spoločenstve.

V snahe pomôcť riešiť priam katastrofálnu situáciu rómskej menšiny v niektorých regiónoch Slovenska inicioval stretnutia zástupcov rómskych subjektov, expertov a ďalších predstaviteľov verejnej správy a tretieho sektora za okrúhlym stolom aj prezident. Na medzinárodnej konferencii v Smoleniciach v roku 1994, organizovanej Slovenským helsinským výborom (SHV) za účasti vtedajšieho ministra práce, sociálnych vecí a rodiny i zahraničných účastníkov po konfrontácii a reflexii postavenia Rómov u nás vypracovali zástupcovia tejto menšiny *Memorandum Rómov na Slovensku*, ktoré predložili parlamentu, vláde i prezidentovi s dôrazným apelom na okamžité riešenie vzniknutých a prehlbujúcich sa problémov, ktorých naliehavosť vyžadovala podľa záverov konferencie vymenovanie osobitného splnomocnenca pre riešenie rómskej problematiky s tým, že by to mal byť Róm (príznačné je, že iniciatíva vznikla v SHV na podnet V. Danihela).¹⁶

Tendencie Rómov podnikat' nevyhnutné kroky a prelomiť bariéru v stagnujúcej a pasívnej politike štátu voči rómskej minorite posilňoval zvýšený sociálny dištanc politikkej scény i širokej verejnosti, prezentovanie demokracie ako práva väčšiny rozhodovať aj na úkor menšín a spájanej s preferenciou pevnej ruky silnej osobnosti, a tiež aj ďalšie neúspechy rómskych lídrov v predčasných parlamentných voľbách v septembri 1994. Od začiatku 90. rokov sa prijatím zásad uplatňovala na Slovensku politika osobitného, samostatného riešenia otázok rómskeho etnika, aj keď by prístup v kontexte s ostatnými menšinami pravdepodobne garantoval efektívnejšie napĺňanie cieľov a zámerov národnostnej politiky voči Rómom. Omnoho horšie dopady transformácie na toto spoločenstvo v sociálno-ekonomickej oblasti, v rastúcej krimina-

15 Vystúpenia Nicolae Gheorghiu z Rumunska, Iana Hancocka z USA na kolokviu v Stupave. Odporúčanie Parlamentného zhromaždenia Rady Európy (PZ RE) 1203 (1993) o Rómoch v Európe. Rómovia na Slovensku a v Európe. Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy. Bratislava 1994.

16 JUROVÁ, A.: Rómovia na Slovensku. Náčrt povojnového vývoja a jeho problémov. In: GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: Etnické minority na Slovensku. Košice : SvÚ SAV, 1997, s. 49 – 67; JUROVÁ, A.: Pokus o pohľad na niektoré problémy vývoja Rómov na Slovensku v 90. rokoch. Človek a spoločnosť, 2, 1999, 3, <http://www.saske.sk/cas/3-1999/jurova.html>. Rómovia na Slovensku a v Európe. Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy. Bratislava 1994.

lite a ostatných aspektoch postavenia rómskych obyvateľov v štáte vyvolávali zdanlivo potrebu osobitných postupov, osobitných intervencií, aj keď možno predpokladať, že by sa boli prejavili v kontexte dôsledne realizovanej národnostnej politiky voči Rómom, lebo stav tejto národnostnej menšiny bol evidentne omnoho nepriaznivejší nielen v dôsledku minulého vývoja, ale aj v dôsledku dopadov transformujúcej sa spoločnosti. Neustála medializácia a kriminalizácia tejto menšiny iritovali spoločnosť i iné minority, najmä v regiónoch a lokalitách, ktoré sa ocitali v podobnej marginalizácii a chudobe, vystavené neustálym útokom na politickej scéne. Trend osobitného (opäť) posudzovania a reflektovania situácie rómskej menšiny však zostal zachovaný aj pod vplyvom prehľbujúcich sa problémov, nastoľovaných požiadaviek zo strany rómskych subjektov i záverov presadených Rómami na medzinárodných podujatiach a všestrannej podpory zahraničných štruktúr. Výsledkom bolo, že Rómovia na Slovensku prestávali byť *de facto* „riešení“ ako národnostná menšina.

Tretia Mečiarova vláda neprejavovala nijaký výrazný záujem prelomiť pasivitu v štátnej politike nielen voči Rómom, ale svojou protimenšinovou politikou a hrou s maďarskou kartou (používala sa na útoky aj proti Rómom) zhoršovala nielen vnútropolitické a spoločenské pomery, ale ohrozovala aj pozíciu Slovenska v medzinárodnom meradle. Vtedajší minister kultúry I. Hudec „dokázal“ svoje schopnosti riešiť menšinovú kultúru jej postupným obmedzovaním a likvidovaním. Dotácie pre menšinovú kultúru, najnižšie v dovtedajšom vývoji transformujúcej sa spoločnosti, ako to dokumentoval aj príspevok S. Konečného o vývoji rusínskej a ukrajinskej menšiny, obmedzovanie právnej subjektivity menšinových divadiel a iných inštitúcií reštriktívne ohrozovali samotné fungovanie a prevádzkovanie týchto subjektov.¹⁷

Novo koncipovaná Rada vlády SR pre národnosti a etnické skupiny bola donútená začať vnímať obrovské a naakumulované problémy rómskeho etnika v spoločnosti. Prerušené aktivity v príprave novelizácie zásad z roku 1991 sa síce obnovili, no vzhľadom na všeobecné chápanie otázok postavenia príslušníkov rómskej menšiny a v kontexte vývoja už právne a prakticky irelevantných zásad sa čoraz naliehavejšie nastoľovala potreba „*pripraviť nový a ucelebný koncepcný materiál o riešení problémov Rómov na Slovensku*“. Smerovania tejto politiky dokumentovali čoraz častejšie reflektované formulácie a definovanie otázok rómskej menšiny na úrovni 50. a 60. rokov z obdobia reálneho socializmu. Zdanie demokratických prístupov v procese koncipovania štátnej politiky voči Rómom v polovici 90. rokov vyvolávali pracovné stretnutia reprezentantov Rómov a širokého spektra zástupcov rezortov štátnej správy, školskej praxe, ZMOSu a nevládných organizácií v máji 1995, v júli 1995 s opätovnou požiadavkou na zriadenie postu splnomocnenca pre riešenie rómskeho problému a urýchlenie prípravy koncepcného materiálu pre radu vlády pre národnosti.¹⁸

Mimoriadne krízovým momentom vo vývoji situácie rómskej menšiny na Slovensku a stupňujúceho sa napätia vo vzťahoch majoritnej spoločnosti k nej sa stala tragická vražda M. Gorala 21. júla 1995 v Žiari nad Hronom. Symptomatická bola neschopnosť najvyšších predstaviteľov štátnej moci adekvátne a včas na ňu reagovať, čo Slovensko opäť negatívne prezentovalo na

17 Pozri v zborníku v príspevku S. Konečného. Obmedzovanie právnej subjektivity menšinových inštitúcií, konkrétne divadla Romathan v príspevku JUROVÁ, A.: Pokus o pohľad na niektoré problémy vývoja Rómov na Slovensku v 90. rokoch. Človek a spoločnosť, 2, 1999, 3, <http://www.saske.sk/cas/3-1999/jurova.html>.

18 BALÁŽ, B.: Rozbor rómskej problematiky a východiská jej riešenia. In: Riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach. MPSVaR SR 1996.

medzinárodnom fóre v záležitostiach národnostnej politiky. Vo vyostrenej atmosfére zvolala vláda mimoriadne zasadnutie Rady vlády SR pre národnosti a etnické skupiny na 10. augusta 1995. Zámer tohto stretnutia bol zrejmý z množstva prizvaných zástupcov Rómov z rôznych strán, hnutí, združení i nevládných organizácií, predstaviteľov kompetentných rezortov i regionálnych zástupcov štátnej správy. Desať prijatých či skôr deklarovaných záverov, týkajúcich sa opatrení na zabránenie rozširovania prejavov neznášanlivosti a násillia voči rómskym spoluobčanom, urobili formálne zadost'učinenie široko medializovanej udalosti zo Žiaru nad Hronom. V skutočnosti toto zasadnutie sledovalo urýchlenú inštaláciu splnomocnenca vlády pre riešenie problémov občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc, a to napriek množstvu vznesených pripomienok odbornej sféry a nesúhlasu prítomných Rómov, ktorých predstava o úrade splnomocnenca bola diametrálne odlišná. Celé rokovanie a diskusia sa niesli v duchu arrogantných protirómskych útokov. Zástupcovia verejnej správy sa snažili navodiť dojem maximálnej ochoty a snahy štátnej moci všestranne riešiť problémy rómskych obyvateľov na Slovensku a vzbudiť zdanie, že iba vinou rómskych aktivistov, zástupcov rôznych „nejednotných a roztrieštených“ strán a hnutí sa doteraz nedarilo tieto snahy realizovať v praxi. Námietky zo strany rómskych reprezentantov, ktorí hovorili o počiatkoch procesu etnoemancipačného a etnokultúrneho rozvoja rómskeho etnika, o veľkých medziregionálnych rozdieloch i štruktúrovanosti rómskej menšiny v dôsledku odlišnej vzdelanostnej, kultúrnej úrovne, o odlišnostiach v sociálnom systéme (rodinno-rodovom) fungovania tohto spoločenstva, čo bránilo vtedy urýchlenému a umelému zjednocovaniu rómskych subjektov (napriek ich vlastným snahám) boli podrobené zdruvujúcej kritike a jednoducho neakceptované.¹⁹

Na základe schváleného štatútu bol 5. septembra 1995 uznesením vlády č. 668 za splnomocnenca vlády pre riešenie problémov občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc, vymenovaný B. Baláž. Osobitná pomoc mala prioritne smerovať k zamestnanosti, sociálnym, bytovým, výchovným, zdravotným a hygienickým problémom, do kompetencie splnomocnenca patrila i medzirezortná koordinácia pri príprave materiálov, podkladov a stanovísk pre vládu, súvisiacich s riešením problémov občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc. Mimoriadne zasadnutie Rady vlády SR pre národnosti a etnické skupiny a následná inštalácia splnomocnenca pre riešenie problémov občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc, sa stali prelomovými v zmysle definovania trendu vnímania a prístupu k rómskemu etniku od polovice 90. rokov, ktorý sa jeho prostredníctvom presadzoval do prijímaných opatrení i praktickej realizácie (ako boli verejnoprospešné práce v kritických regiónoch s krátkodobým účinkom, výstavba nízkošandardných domov a bytov, rekvalifikácia na trhu práce v málo efektívnych tzv. tradičných rómskych remeslách, otázky inštitútu osobitného príjemcu sociálnych dávok a pod.). Už samotné začlenenie do rezortu ministerstva práce, sociálnych vecí i rodiny a personálne obsadenie úradu splnomocnenca evokovalo podobnosť s bývalými komisiami na riešenie otázok cigánskych obyvateľov v smerovaní postupu v sociálnej oblasti pri riešení problémov *neprispôsobivých občanov*,

19 Vyhlásenie z mimoriadneho zasadania Rady vlády SR pre národnosti z 10. 8. 1995; Vyhlásenie zástupcov Rómov zúčastnených na mimoriadnom zasadaní Rady vlády SR pre národnosti dňa 10. 8. 1995; Návrh štatútu splnomocnenca vlády Slovenskej republiky na riešenie problémov občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc; Štatút splnomocnenca vlády Slovenskej republiky na riešenie problémov občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc. In: KOTVANOVA, A. – SZEP, A. – SEBESTA, M.: Vládna politika a Rómovia 1948 – 2002. Bratislava : SIMŠ, 2003.

sociálne slabých občanov, sociálne zaostalých obyvateľov SR. Takéto pomenovanie „rómskeho problému“ a stotožnenie otázok postavenia príslušníkov rómskej národnostnej menšiny so sociálnymi problémami nezamestnaných a sociálne odkázaných Rómov sa postupne reflektovalo vo všetkých materiáloch pripravených a realizovaných uvedeným splnomocnencom a jeho sekretariátom. Hoci nehovorili explicitne o Rómoch, ale o „sociálne neprispôsobivých občanoch“, implicitne sa vzťahovali na príslušníkov rómskej národnostnej menšiny, degradujúc ich tak znovu do pozície druhoradých, menejcenných, marginalizovaných, segregovaných a sociálne exkludovaných obyvateľov štátu v dôsledku priamych krokov štátnych orgánov reprezentovaných splnomocnencom, ktorý bol verejnosťou jednoznačne vnímaný a prezentovaný ako splnomocnenc pre Rómov.

V priebehu roku 1996 sa v úrade splnomocnenca B. Baláza vypracovával materiál *Riešenie problémov Rómov – v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach*, ktorý pod názvom *Návrh úloh a opatrení na riešenie problémov občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc* schválila vláda svojím uznesením č. 310/1996. Paradoxne sa v uznesení vlády táto skupina obyvateľstva etnicky ani národnostne nedefinovala, v materiáli sa ako cieľová skupina opatrení určovali Rómovia. Konštatovala sa stopercentná nezamestnanosť v niektorých regiónoch, prehĺbenie problémov v oblasti predškolskej a školskej výchovy, vážna situácia v bytovej problematike, neuspokojivý zdravotný stav a hygienické podmienky najmä vo veľkých osadových komunitách. Identifikácia problémov časti rómskej menšiny s postojmi k celej minorite sa premietla do pojmov o neprispôsobivých občanoch, do opatrení v oblasti ich údajnej i reálnej protispoločenskej činnosti. Aj keď sa mali na riešenie akútnych sociálnych problémov rómskych obyvateľov vyčleniť prostriedky pre finančnú rezervu splnomocnenca, jeho obmedzené kompetencie vo vzťahu k rezortom či orgánom štátnej správy nižších stupňov priniesli len minimálny a dočasný efekt opatrení v praxi.²⁰

Napriek protestom opozičných rómskych hnutí, kritike a odmietaniu vo vedeckej sfére, niekoľkonásobnému pripomienkovaniu a odmietaniu v Rade vlády SR pre národnosti a etnické skupiny v priebehu rokov 1996 a 1997 bol v Rade vlády dňa 2. októbra 1997 materiál *Koncepcné zámery vlády SR na riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach* schválený a prijatý vládou 3. novembra 1997. Materiál vypracovával splnomocnenc pre osobitnú pomoc, ktorý vo svojom štatúte nemal ani zmienku o Rómoch, kompetenciami zostával na úrovni predchádzajúceho vymedzenia a prijímané opatrenia sa preniesli z podkladov a v diktii uznesenia vlády č. 310/1996. Formulovanie a pomenúvanie problémov Rómov v dôvodovej správe koncepcných zámerov jasne anticipovali ďalšie smerovanie štátnej politiky voči príslušníkom tohto etnika. V intenciách dokumentu sa de facto nezabezpečovali a ani sa v budúcnosti nemali zabezpečovať etnické práva Rómov, keďže sa nepredpokladalo vytváranie objektívnych podmienok na individuálnu etnickú identifikáciu sa príslušníkov tejto minority (politicko-spoločenské pomery za tretej Mečiarovej vlády naopak zhoršili všeobecnú reflexiu otázok rómskeho etnika v spoločnosti a posilnili všetky predsudky a averziu aj tichou podporou skínskeho hnutia) a vyvolávali v radoch Rómov strach pred presadzovaním a ve-

20 Uznesenie vlády Slovenskej republiky k návrhu úloh a opatrení na riešenie problémov občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc, na rok 1996 z dňa 30. apríla 1996 č. 310. Zborník *Riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach*, MPSVaR SR 1996.

rejným deklarováním svojich nárokov a požiadaviek. V dokumente sa otvorene uvádzalo, že „v súčasných podmienkach problematika Rómov nie je charakterizovaná príslušnosťou k národnostnej menšine, ale ako problematika sociálneho postavenia a sociálnej pomoci (zamestnanosť, bývanie, zdravotný stav).“ V koncepcných zámeroch absentovala zmienka o ľudských a menšinových právach, o opatreniach proti prejavom diskriminácie a spoločenských akcentoch vzájomného spolužitia majoritnej spoločnosti s rómskou minoritou. Charakter deklaratívnosti prijatého dokumentu dokrešľuje v tom období odmietnutie predloženého návrhu zákona o používaní jazykov národnostných menšín a výrazné obmedzovanie možností rozvoja celej menšinovej kultúry.²¹

Nemožno spochybníť skutočnosť, že otázky sociálneho postavenia Rómov na Slovensku sa aj v komparácii so susednými krajinami stávali mimoriadne akútne nielen ako konzekvencie bývalého socialistického riešenia tejto problematiky, ale i prenesených v procesoch tranzície spoločnosti vo vnútri rómskeho spoločenstva a v odlišnostiach v jednotlivých regiónoch Slovenska. Argumentácia v prospech starej sociálnej politiky voči tomuto etniku však mnohonasobne zhoršovala kritickú situáciu, potenciálne ohrozovali ekonomické možnosti rozvoja marginalizovaných regiónov i celej republiky neúmerným zaťažovaním sociálnej sféry „produkovaním“ stále väčšieho množstva ekonomicky a sociálne závislých a neproduktívnych ľudí. Len ťažko je možné považovať koncipované a schválené materiály v tejto oblasti za koncepčné riešenie, ak v praktickej realizácii záviseli navyše od ochoty orgánov štátnej správy na všetkých úrovniach zaoberať sa týmto problémom.

Reakciou na vzniknutú situáciu sa stal aj na Slovensku sa rozširujúci „exodus“ Rómov do západných krajín, predovšetkým do Veľkej Británie s dôsledkami zavedenia vízovej povinnosti pre občanov Slovenska. Toto opatrenie vyvolalo ďalšiu vlnu permanentných útokov slovenských politických predstaviteľov a médií voči rómskym obyvateľom. V reakcii Kancelárie právnej ochrany etnických menšín na Slovensku sa poukazovalo na neschopnosť slovenskej zákonodarnej a výkonnej moci vyrovnáť sa s otázkami zabezpečenia a rešpektovania oprávnených požiadaviek príslušníkov rómskej národnostnej menšiny vo všetkých sférach ich života. Diskriminácia príslušníkov tejto menšiny sa stala každodennou súčasťou existencie počas vývoja od začiatku transformačných procesov, osobitne sa viedli ich evidencie na úradoch práce a zverejňovalo sa odmietanie zamestnávateľov prijímať rómskych uchádzačov o prácu, medializovala sa ich kriminalita a ani splnomocnenec vlády či Rada vlády SR pre národnostné menšiny a etnické skupiny neboli ochotní akceptovať požiadavku na zabezpečenie zákazu negatívnej diskriminácie Rómov pri uchádzaní sa o zamestnanie, vstupe do verejných inštitúcií atď.²²

Tu treba uviesť, že napriek absencii výskumov rómskej problematiky sa aj v odborných kruhoch začala táto téma reflektovať ako sociálna problematika. V materiáloch Inštitútu pre

21 Návrh koncepcných zámerov vlády SR na riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach. Bratislava 26. augusta 1996; JUROVÁ, A.: Stanovisko k návrhu koncepcných zámerov vlády SR na riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach. Košice 4. septembra 1996; Návrh koncepcných zámerov vlády SR na riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach. Bratislava, október 1996; Koncepcné zámery vlády SR na riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach (návrh). Bratislava, február 1997; Koncepcné zámery vlády SR na riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach. Bratislava, október 1997.

22 Pozri napr. Biela kniha. Nadácia dobrá rómska víla Kesaj. Kancelária právnej ochrany etnických menšín, Košice 1997.

verejné otázky, vydávaných od polovice 90. rokov, sa permanentne opakovali úvahy o vnímaní tejto minority ako sociálnej skupiny, nie etnickej, v nadväznosti na západné sociologické či sociálno-antropologické teórie sa aj u nás rozpracovávali názory o kultúre chudoby, *underclass*, vzťahované na celú rómsku menšinu. Takéto chápanie sa postupne premietlo do potreby realizácie domácich sociologických výskumov v tejto sociálnej skupine, výskumov kultúry chudoby zadávaných zahraničnými inštitúciami koncom storočia. Negatívnu percepciu problémov rómskej menšiny v spoločnosti umocňovali aj odhady údajných odborníkov o obrovskej početnosti menšiny a hroziacich dôsledkoch populačnej explózie. Okrem pochybného zveličovania počtu Rómov a jeho nadsadzovania v materiáloch a vyjadreniach rómskych predstaviteľov domácej i zahraničnej proveniencie vyvolávali zdanlivú dôveryhodnosť a odbornosť týchto informácií ich opakované uverejňovania v správach o stave Slovenska z produkcie IVO. Napriek kritickej a verifikovateľnej explikácii populačného správania rómskej menšiny a jej populačného vývoja s odbornými prognózami zo strany slovenskej demografie naďalej sa tieto hrozivé a údajne relevantné informácie populisticky zneužívali politikmi vo všetkých médiách na stupňovanie averzie voči príslušníkom rómskej menšiny (údajná početnosť 500 – 600 tisíc osôb, potenciálne najväčšia minorita s miliónom obyvateľov, ohrozujúca svojou sociálnou odkázanosťou celý štát, výroky o rezerváciách od nástupu tretej Mečiarovej vlády).²³

Ako vyplynulo z množstva hodnotiacich materiálov za obdobie rokov 1994 až 1998, Slovensko bolo kritizované predovšetkým Európskou úniou za nerešpektovanie základných demokratických pravidiel v prijímaní a implementácii európskych štandardov týkajúcich sa ochrany etnických práv menšín, najmä Rómov, a ich vylúčovaní nielen z možnosti participácie na riadení krajiny, ale hlavne ovplyvňovania rozhodnutí o otázkach vlastného etnika. Po voľbách v roku 1998 sa jedným zo strategických cieľov stalo získanie členstva v Európskej únii, jeho podmienkou muselo byť ale urýchlené odstránenie deficitov demokracie v menšinovej politike a dobehnutie náskoku ostatných aspirantských krajín. V tomto kontexte sa migrácia slovenských Rómov a ich pokusy o získanie azylu v niektorej členskej krajine EÚ na domácej politickej scéne i v širokej verejnosti vnímali ako ohrozenie integračných ambícií Slovenska, čo vyvolalo nielen ostré reakcie zo strany politickej reprezentácie, ale významnou mierou ovplyvňovalo charakter politickej diskusie o Rómoch v procesoch koncipovania nových prístupov a tvorby novej štátnej politiky voči tejto menšine.

Po voľbách v r. 1998 a nástupe vlády M. Dzurindu sa aj v dôsledku celoeurópskeho zviditeľnenia a otvorenia problémov rómskej minority u nás očakávali zmeny v prístupe novej vládnej koalície k rómskej menšine a koncipovaní takej komplexnej vládnej politiky, ktorá by umožnila zvrat vo veľmi nepriaznivom vývoji tejto minority od začiatku 90. rokov. Malo sa tak stať aj na základe predvolebnej dohody medzi opozičnou stranou Rómska inteligencia za spolunažívanie, ktorá sa jednoznačne vymedzovala voči Rómskej občianskej iniciatíve a jej prepojeniu s HZDS, a Dzurindovou SDK. V kontexte tvrdého mečiarovského prístupu k menšinám a osobitne voči Rómom požadovala Rómska inteligencia za spolunažívanie dôsledné naplnenie etnických práv Rómov v kultúrnej oblasti, vo vzdelávaní, skutočné riešenie obrovskej a dlho-

23 VAŠEČKA, M.: Rómovia. In: Slovensko. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : IVO, 1999, s. 757 – 776; VAŠEČKA, M.: Rómovia. In: Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : IVO, 2000, s. 191 – 238.

dobej nezamestnanosti, sociálnych problémov, kriminality a konfliktných vzťahov s majoritou, podporujúcou skínske hnutie, problémov migrácie a eliminovania jej príčin na zamedzenie stupňovania napätia a animozity v spoločnosti vo vzťahu k rómskej minorite. Zdalo sa, že sa tieto očakávania naplnia, pretože nová vláda stanovila za jednu zo svojich priorit v rámci úsilia o zlepšenie postavenia menšín predovšetkým pomoc pri integrácii Rómov do spoločnosti. Deklarovanie priority začala naplňovať realizáciou inštitucionálnych zmien na úrovni ústredných orgánov štátnej správy a parlamentu. Bol vytvorený post podpredsedu vlády pre ľudské práva, menšiny a regionálny rozvoj (P. Csáky), zriadený Výbor NR SR pre ľudské práva, menšiny a cirkvi (L. Nagy), rekonštruovaná Rada vlády SR pre národnostné menšiny a etnické skupiny, zrušil sa post splnomocnenca pre riešenie problémov občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc a novo koncipoval post splnomocnenca vlády pre riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny so zaradením do štruktúry Úradu vlády SR. Tieto zmeny signalizovali posun vo vnímaní rómskej problematiky ako problémov sociálne marginalizovanej skupiny k reflexii tejto témy v jej komplexnosti, nadrezortnom charaktere a nevyhnutnosti širokého prierezového prístupu. Výrazným pozitívom bola snaha angažovať do riešenia problémov samotných Rómov a prostriedkami takéhoto riešenia sa stali intenzívne rokovania, komunikácia, pripomienkovanie návrhov a námetov čo najucelenejšieho uchopenia problematiky zo strany zástupcov Rómov i prostredníctvom menovaného splnomocnenca.²⁴

Za mimoriadnej pozornosti zahraničných donorov a zástupcov relevantných inštitúcií sa v Šamoríne-Čilistove uskutočnilo 16. marca 1999 pracovné stretnutie s cieľom reflexie čo najširších otázok a súvislostí týkajúcich sa rómskej problematiky v SR, na ktorom participovali zástupcovia tretieho sektora, rómskej reprezentácie, akademickej obce a rôznych štátnych orgánov. Aj keď išlo o zámer pripraviť podklady a nové východiská pre spracovanie stratégie riešenia rómskej problematiky na Slovensku na základe čo najdôkladnejšieho zmapovania a poznania „uplatnením demokracie zdola“, reálne sa prejavila nedostatočná znalosť aj u reprezentantov nadácií, tváriacich sa, že túto problematiku riešia už viacero rokov. Spätná väzba rozhodne nebola adekvátne ani z úradu splnomocnenca pre riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny V. Danihela. Rozpory prinieslo už jeho vymenovanie, ktoré síce naplnilo etnickú stránku prístupu k tejto téme, ale nerešpektovala sa predvolebná zmluva medzi RIS a SDK (predpokladala vymenovanie zástupcu RIS do tejto funkcie).²⁵ Porušenie dohody vnášalo do prípravy strategických materiálov od začiatku vzájomnú animozitu jednotlivých aktérov a komplikovalo ich tvorbu a prerokovávanie na ďalších stretnutiach, zvolávaných podpredsedom P. Csáky.

Istá kontinuita medzi *konceptnými zámermi* Mečiarovej vlády a pripravovanou *stratégiou* zostala zachovaná nielen personálnym zastúpením osôb, ktoré ju pripravovali (bývalí zamestnanci úradu splnomocnenca B. Baláža zostali aj v úrade V. Danihela), ale aj v obsahu, determinovanom ich subjektívnymi názormi a schopnosťami vnímať túto problematiku a spracovať ju do uceleného materiálu. Po viacnásobnom pripomienkovaní a prepracovaní bola stratégia vlády SR na riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny a súbor opatrení na jej realizá-

24 Tamže. Tiež pozri bližšie MAJCHRÁK, J.: Rómovia ako téma politických strán. In: VAŠEČKA, M. (Ed.): Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava : IVO, 2002, s. 283 – 294; ŠEBESTA, M.: Rómska politická scéna. In : VAŠEČKA, M. (Ed.): Čačipen pal o Roma, c. d., s. 295 – 312.

25 Róm: znamená človek. Diskusia v Čilistove o páľčivom probléme. Friedrich Ebert Stiftung 1999; VAŠEČKA, M.: Rómovia. In: Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : IVO, 2000, s. 191 – 238.

ciu, I. etapa urýchlene prijatá 27. septembra 1999 uznesením vlády č. 821/1999 s ohľadom na blížiaci sa summit v Helsinkách, kde sa rozhodovalo o možnosti začať predvstupové rokovanie a proces vstupu SR do Európskej únie. Napriek obavám z pokračujúcej migrácie Rómov do viacerých štátov a opakovaného zavádzania vízovej povinnosti pre občanov SR, následnej negatívnej medializácie, obviňovania z etnoturistiky a nepremyslených nezákonných transportov Rómov z Belgicka bola SR úspešná. Stratégia vlády, ktorá v nadväznosti na predchádzajúci materiál z roku 1997 bola kombináciou prístupov a postojov v oblasti riešenia sociálno-ekonomických problémov, ale aj v oblasti etnických práv Rómov, uložila jednotlivým rezortom, krajským a okresným úradom rozpracovať tento súbor opatrení na svoje podmienky vrátane finančného zabezpečenia.²⁶

Uplatnenie prístupu „demokracie zdola“ našlo svoje vyjadrenie v rozpracovanej stratégii vlády SR do súboru konkrétnych opatrení – II. etapy, schválenej vo vláde v máji 2000 pred jej prerokovaním v Rade vlády SR pre národnosti. Tento postup stupňoval napätie v samotnej rade medzi podpredsedom vlády a splnomocnencom V. Danihelom, jej kritiku a odmietnutie zástupcami rómskej menšiny. Rozpracovaná stratégia obsahovala 282 aktivít, ktoré dokumentovali obrovské a rastúce diskrepancie medzi jednotlivými regiónmi, výrazne subjektívne rozpracovávanie úloh v jednotlivých oblastiach v závislosti od ochoty riešiť ich a vyčleniť na ne finančné prostriedky na rôznych úrovniach štátnej správy a samosprávy, najmä v marginalizovaných regiónoch s obrovskou nezamestnanosťou, prehlbujúce sa problémy v osadách, zhoršovanie sociálnej situácie, zdravotného stavu, vzdelanostnej úrovne.²⁷

V tom čase viaceré hodnotiace správy zo strany európskeho spoločenstva pozitívne akceptovali legislatívne priblíženie slovenskej menšinovej politiky európskym normám. Samotná rómska menšina bola čoraz častejšie reflektovaná ako európska menšina s problémami rovnako v západoeurópskych štátoch i v kandidátskych krajinách. Negatívne sa vnímala skutočnosť, že sa vláda uspokojila de facto s existujúcim stavom a v praktickej aplikácii prijatých noriem nemala dostatok politickej vôle zaoberať sa nepopulárnym „rómskym problémom“. Zahraničné zdroje čoraz častejšie kriticky reflektovali neuspokojivý stav rómskej menšiny na Slovensku. Absencia relevantných poznatkov a informácií pre prijímanie adekvátnych rozhodnutí viedla k realizácii viacerých výskumov, mapujúcich kultúru chudoby, profil potenciálnych žiadateľov o azyl, s vyústením do rozsiahleho sociografického monitora rómskych osád. Vyhrotené vzťahy medzi podpredsedom vlády P. Csákyom a splnomocnencom V. Danihelom spôsobili personálnu zmenu na poste splnomocnenca a úpravu štatútu splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity. Splnomocnenkyňou sa stala v júni 2001 Klára Orgovánová.²⁸

26 Vládny program riešenia problémov rómskej národnostnej menšiny (návrh), jún 1999; JUROVÁ, A. – ŠUTAJ, Š.: Stanovisko k materiálu *Vládny program na riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny*, 9. júla 1999; Návrh uznesenia vlády Slovenskej republiky k Vládnemu programu riešenia problémov rómskej národnostnej menšiny, 27. september 1999.

27 Rozpracovaná stratégia vlády SR na riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny do súboru konkrétnych opatrení na rok 2000 – II. etapa. Materiál na rokovanie Rady vlády SR pre národnostné menšiny a etnické skupiny dňa 26. júna 2000; VAŠEČKA, M.: Rómovia. In: Slovensko 2001. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : IVO, 2001, s. 175 – 198; Tiež KOTVANOVA, A. – SZÉP, A. – ŠEBESTA, M.: Vládna politika a RÓMOVIA 1948 – 2002. Bratislava : SIMŠ, 2002.

28 RADIČOVÁ, I.: Chudoba Rómov vo vzťahu k trhu práce v Slovenskej republike. Sociológia 5, 2001; RADIČOVÁ, I.: Hic Sunt Romales. Bratislava: Nadácia S.P.A.C.E, 2001, s. 318; VAŠEČKA, M. – DŽAMBAZOVIČ, R.:

Subjektívne postoje jednotlivých aktérov zapájajúcich sa do tvorby politiky štátu vo vzťahu k Rómom komplikovala nesúrodá a vo volebných pokusoch neúspešná rómska politická scéna, spoliehanie sa na tretí sektor, rôzne okrúhle stoly aktivistov. Aktivity prezidenta R. Schustera za spoločný postup krajín Višegrádskej štvorky vyústili do schválenia projektu, ktorý pripravila politická strana Rómska občianska iniciatíva pod názvom *Komplexný model pilotného projektu V 4 pre odstránenie disproporcií sociálneho prostredia občanov rómskej národnostnej menšiny v SR s akcentom na riešenie sociálnych problémov bývania, nezamestnanosti, vzdelávania v tradičných remeslách*, ktorý sa mal realizovať prostredníctvom osobitne schválenej agentúry so sídlom v Košiciach so zámerom nahradiť úrad vtedy ešte splnomocnenca V. Danihela a prezentovať zmenený projekt ako *stratégiu III. etapy*. Neúspešná činnosť uvedenej agentúry, ďalšie rozpory v rómskom hnutí, najmä po 5. kongrese Medzinárodnej rómskej únie z roku 2000, a deklarácii rómskeho národa, keď IRU ovládlo vedenie, pozostávajúce zo zástupcov bývalých socialistických krajín a pokúšajúce aj takýmto spôsobom o presadenie svojich zámerov (aj prostredníctvom košickej agentúry). Pilotný projekt V 4 sa skončil veľkým nezdarom a po výmene na poste splnomocnenca sa očakávalo, že úrad K. Orgovánovej postupne vytvárajúci svoje inštitucionálne predpoklady fungovania, spracuje a predloží aktualizovaný program prístupu štátu k rómskej menšine.²⁹

V nadväznosti na predchádzajúce zámery *stratégií I a II* schválila vláda 10. apríla 2002 svojím uznesením č. 357/2002 Priority vlády SR vo vzťahu k rómskym komunitám na rok 2002, vypracované zmeneným úradom splnomocnenkyne pre rómske komunity. Išlo v nich o presnejšie pomenovanie najakútnejších problémov rómskej menšiny na Slovensku, zníženie počtu realizovaných úloh a zúženie záberu programov v závislosti od časových a finančných limitov štátneho rozpočtu i vzhľadom na možnosti čerpania financií z fondov EÚ. Pri koncipovaní materiálu sa vo vzťahu k nadchádzajúcim voľbám vychádzalo z potreby kontinuity prijatých a realizovaných programov v dlhodobom časovom horizonte a nevytvárania nových projektov s nástupom každej novej vlády. V tomto kontexte možno uviesť, že táto požiadavka sa premietla do každoročného spresňovania prijatých zámerov priorit, ich pravidelného vyhodnocovania a odpočtu realizovaných úloh až do súčasnosti.³⁰

Priority vlády SR vo vzťahu k rómskym komunitám obsahovali rozpracovanie úloh v šiestich bodoch – vzdelávanie, podpora výstavby nájomných bytov a technickej vybavenosti, ovplyvňovanie verejnej mienky, Dom Rómov, výskum a návrh štruktúry kapitoly všeobecná pokladničná správa – sociálne a kultúrne potreby rómskej komunity a rezerva na projekty problémov rómskej komunity na rok 2002. Praktická aplikácia deklarovaných zámerov zahŕňa i explicitne

Sociálno-ekonomická situácia Rómov na Slovensku ako potenciálnych žiadateľov o azyl v krajinách EÚ. In: Sociálna a ekonomická situácia potenciálnych žiadateľov o azyl zo Slovenskej republiky. IOM, 2000.

29 Podklad k rómskej problematike krajín V4. Stretnutie prezidentov Višegrádskej štvorky, Vysoké Tatry 3. 12. 1999; Program stabilizácie rómskej národnostnej menšiny v Slovenskej republike, prezentovaný kanceláriou prezidenta SR na seminári 19. februára 2000; Projekt V4 pozri tiež MAJCHRÁK, J.: Rómovia ako téma politických strán. In: VAŠEČKA, M. (ed.): Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch. Bratislava : IVO, 2002, s. 283 – 312.

30 Vyhodnotenie aktivít vlády SR v oblasti riešenia problémov rómskych komunit za rok 2001. Bratislava, vláda SR 2002; Priority vlády SR vo vzťahu k rómskym komunitám na rok 2002, Komplexný rozvojový program rómskych osád, Projekt sociálnych terénnych pracovníkov. Bratislava, vláda SR 2002; VAŠEČKA, M.: Rómovia. In: Slovensko. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : IVO, 2002, s. 213 – 247; Tiež KOTVANOVÁ, A. – SZÉP, A. – ŠEBESTA, M.: Vládna politika a RÓMOVIA 1948 – 2002. Bratislava : SIMŠ, 2002.

vyjadruje nesystematický, nekoncepčný prístup, rastúcu dištanciu a averziu majority, ťažkosti a neochotu zo strany kompetentných orgánov všetkých stupňov, teda všetky problémy, ktoré sú SR vyčítané vo všetkých hodnotiacich správach či už v rámci predvstupového procesu do EÚ, či po ňom. Napokon aj samotné jednotlivé a následne prijímané koncepcie „integrácie“ sú vnútorne i navonok veľmi rozporuplné a protirečivé dokumenty, ktoré síce implikujú integráciu Rómov do spoločnosti, reálne však aj do budúcnosti fixujú dlhodobú segregáciu a exklúziu v priestorovom i sociálno-kultúrnom chápaní. Možno to dokumentovať aj na pilotných projektoch hlavných zámerov priorít, ktorými sa stali Komplexný rozvojový program rómskych osád a Program sociálnych terénnych pracovníkov, ktoré sa takisto realizujú až v súčasnosti. Ako poukazujú aj autori nasledujúceho príspevku,³¹ materiál o rozvoji rómskych osád, vychádzajúci už z predtým schválených projektov výstavby bytov odlišného štandardu i technickej vybavenosti v rómskych osadách z roku 2001, evidentne a zreteľne potvrdzuje zámery pokračovať v dovtedajších aktivitách rozsiahlej výstavby (domov, infraštruktúry, komunitných centier...) v segregovaných a separovaných rómskych osadách, obyvatelia ktorých nie sú schopní z dôvodov údajne dlhodobej segregácie a separácie sa integrovať do majoritnej obce, ku ktorej administratívne patria. Sociálne odmietanie Rómov zo strany majority dosahuje však také dimenzie, že ani atraktivita rôznych projektov nevyplýva na prekonanie vzniknutých bariér a neumožní tejto časti rómskej menšiny potenciálne sa integrovať medzi majoritu. Nazdávam sa, že spustený proces „legalizácie“ segregácie a getoizácie, obsiahnutý postupne aj v ďalších projektoch výstavby hygienických centier v osadách, zdravotných asistentov, projektov riadenej osady a i. naopak totálne uzavrie marginalizované skupiny rómskej menšiny priestorovo i sociálne pred vplyvmi majoritnej spoločnosti a akýmikoľvek možnosťami vymaniť sa z tejto marginality (prípady na východnom Slovensku, keď Rómovia aj viac rokov nevstúpili do priestoru mimo svoju osadu a nevkročili do majoritnej obce).³²

Priority vlády SR vo vzťahu k rómskym komunitám na rok 2002, podobne ako mnohé predchádzajúce uznesenia vlády, akcentovali primárne oblasť vzdelávania rómskych detí a mládeže ako relevantnú podmienku zmeny ich postavenia a uplatnenia sa v spoločnosti. Pretrvávajúce ťažkosti i kompetenčné spory v rezorte školstva dlhodobo komplikovali situáciu v otázkach naplnenia práva týchto obyvateľov na adekvátne vzdelávanie a brzdili prijatie i obsahové zameranie koncepcie výchovy a vzdelávania rómskych detí a žiakov. Vládou v máji 2004 schválená Koncepcia integrovaného vzdelávania a výchovy rómskych detí a mládeže sa snažila riešiť neúnosnú situáciu v tejto oblasti vytýčením zámerov desegregácie a integrácie. Realizované a rozbehnuté projekty rómskych asistentov učiteľov tomuto procesu nepomáhajú, ale segregáciu rómskych detí v špeciálnych triedach a školách udržiavajú. Prechod kompetencií vo veci zriaďovania a spravovania škôl, predškolských zariadení na miestne samosprávy ešte posilnil segregáčny prístup a dislokoval tieto zariadenia priamo v mnohých osadách. Spolu s redukciami počtu miest v nich, pedagogických miest a nízkou kvalifikovanosťou samotných vyučujúcich v rómskych triedach a školách možno anticipovať len veľmi malú priechodnosť a postupnosť rómskych žiakov na vyššie stupne vzdelávacích inštitúcií.³³

31 SCHEFFEL, D. Z. – MUŠINKA, A.: Problematika integrácie Rómov na Slovensku po roku 1989 a niektoré pokusy jej riešenia v Prešovskom kraji. Pozri v tomto súbore podkladových štúdií.

32 Množstvo informácií z terénu prináša internetová stránka Rómskej tlačovej agentúry z Košíc. www.rpa.sk

Aj z uvedených prijímaných a realizovaných projektov v oblasti rómskej problematiky na Slovensku možno dedukovať vnútropolitický i zahraničný kontext jej reflexie. Nielen na domácej politickej scéne, v odbornej i laickej verejnosti, ale opätovne i s negatívnym zahraničným ohlasom sa po skončení parlamentných volieb v jeseni 2002 posudzoval projekt riešenia rómskej problematiky na Slovensku, ktorý vypracovala a na všeobecné „odobrenie“ predložila strana ANO (Aliancia nového občana). Projekt vyvolal mimoriadne negatívnu odozvu a búrlivé diskusie v médiách a následne jednoznačné odmietnutie nekompetentného projektu, ktorého podstatu možno zhrnúť pod spoločným označením štátna inštitucionalizácia segregácie a sociálneho vylúčenia rómskych komunít. Projekt, ktorý vychádzal z neodborného demografického odhadu a posúdenia údajne hrozivého nárastu neprispôsobivých rómskych obyvateľov, snažiaci sa o uchopenie všetkých kompetencií a sústredenie finančných tokov pod zastrešenie stranou ANO (spory o presun tejto agendy do sféry ministra kultúry a snaha podpredsedu vlády o jej zbavenie sa) vytváraním rómskeho úradu na východnom Slovensku bol označený a spočiatku otvorene prezentovaný ako projekt „kibuce“, predpokladal výstavbu centrálnych budov v asi 620 rómskych osadách s neprispôsobivými obyvateľmi, kde sa mali sústrediť spoločné kuchyne a jedálne, spoločenská miestnosť na misionársku činnosť a kultúrne aktivity, na ktoré by nadväzovali zdravotnícke miestnosti, sprchy, práčovne, športové herne, byty rómskych misionárov, kaplnka, rómska obecná polícia, materská škola, základná škola s ročníkmi 1. – 4., obchod, ďalšie športové objekty, rodinné domy nižšej kategórie atď. Na realizácii projektu sa mali podieľať stovky misionárov, rómskych asistentov, zdravotných asistentiek, policajtov atď.³⁴ Pri reflexii nasledujúceho vývoja postavenia rómskej menšiny a realizovaných projektov na Slovensku možno upozorniť na to, že fakticky prostredníctvom materiálov predložených do vlády z úradu splnomocnenkyne vlády pre rómske komunity sa značná časť projektu ANO z roku 2002 v praxi implementuje, aj keď oficiálne tento projekt nebol akceptovaný. Signifikantné je v tomto kontexte výrazné posilnenie koordinačných, ale aj kontrolných kompetencií splnomocnenkyne, vymedzenie vzťahov k orgánom štátnej správy, orgánom územnej samosprávy a ostatným subjektom, určenie kompetencií i v oblasti financovania programov zameraných na riešenie záležitostí rómskych komunít.³⁵

Kompetenčné spory o rómsku agendu spôsobili stagnáciu až do apríla 2003, kedy pod tlakom povolebného vývoja dospela vláda k vyhodnoteniu výsledkov priorít a stratégie i novému definovaniu cieľov svojej politiky voči rómskej menšine na Slovensku. Deklarovanie riešenia

33 Koncepcia výchovy a vzdelávania rómskych detí a žiakov (návrh), MŠ SR Bratislava 28. 2. 2000; Koncepcia výchovy a vzdelávania rómskych detí a žiakov. MŠ SR, pracovný materiál na medzinárodný seminár 7. – 9. júna 2001 Levoča; Koncepcia integrovaného vzdelávania rómskych detí a mládeže vrátane stredoškolského a vysokoškolského vzdelávania, schválená uznesením vlády z dňa 26. mája 2004.

34 MAČURA, I.: Rómovia v SR. Kompetencie a tok financií. Projekt ANO, 2002. In: Sme, 6. 11. 2002; ANO: Rómom kibuc – odborníci sa smejú (Orgovánová považuje návrhy ANO za hazard pokryteckých karieristov), s. 1. In: Sme, 6. 11. 2002; Kam patria Rómovia? ANO – do kibucu, s. 3. In: Sme, 7. 11. 2002; Rómovia na vedľajšej koľaji, s. 8. Tamže; „Cigáni“ idú do neba? In: Sme, 9. 11. 2002; O čom je rómsky projekt ANO. In: Sme, 12. 11. 2002, s. 6; Ad: O čom je rómsky projekt ANO. Tamže, s. 9; Model kibucu je jediným riešením, s. 9. Tamže; Kibuc doplatil na svoje presvedčenie. In: Sme, 13. 11. 2002 s. 10; Žijú medzi nami, sú na tom najhoršie. Tamže, s. 16; Priority, na ktoré sa zamerala Orgovánová. In: Romano nevo ľil, č. 566 – 571, 18. november – 29. december 2002, s. 16; Rómsky problém nie je len problém Rómov, ale nás všetkých. Diskusia. K. ORGOVÁNOVÁ, splnomocnenkyňa vlády SR pre rómske komunity, I. MAČURA, koordinátor ANO pre problematiku rómskych komunít, s. 2 – 5.

35 Pozri predchádzajúcu poznámku.

rómskej problematiky ako priority vlády aj v nasledujúcom volebnom období sa stalo východiskom formulovania dlhodobej vízie o integrácii menšín a ich spolužití s majoritou, ktorá sa stávala podmienkou úspešného fungovania Slovenska v EÚ. Na elimináciu sociálnej exklúzie časti rómskej populácie sa mali podporovať procesy sociálnej inklúzie prostredníctvom politik zameraných na vyrovnávanie šancí v oblasti vzdelávania, zamestnania, bývania, zdravotnej a sociálnej starostlivosti a prístupu k službám, rozvoja rómskej kultúry a garancie ľudských práv i finančného zabezpečenia realizácie priorít v roku 2003. Explicitné zdôvodnenie nevyhnutnosti zavádzať vyrovnávacie opatrenia na dosiahnutie reálnej rovnosti príležitostí bolo vnímané ako nové progresívne definovanie prístupu k rómskej problematike a jej kompatibilné zasadenie do európskeho kontextu i súladu s medzinárodnými dokumentmi. Obsahovo išlo o pokračovanie predchádzajúcich projektov (výstavba sociálnych bytov, infraštruktúry, urgencia koncepcie integrovaného vzdelávania, v podpore rómskej kultúry) i nových prioritných pre oblasť sociálnej terénnej práce, vo vypracovaní systému dostupnosti zdravotnej starostlivosti marginalizovaných rómskych komunití, v spracovávaní pokladov pre funkciu policajného špecialistu pre prácu s rómskymi komunitami.

Nevyhnutné je tiež uviesť, že otázky postavenia rómskej menšiny od prelomu storočia výrazne rezonovali v medzinárodnom meradle a premietli sa do odporúčaní či uznesení orgánov EÚ, Rady Európy, OBSE, v aktivitách Svetovej banky, Sorosových nadácií i konkrétnych projektov PHARE a využívania možností čerpania predstupových štrukturálnych fondov EÚ. Vnímanie rómskej menšiny ako európskej z aspektu jej dislokácie takmer vo všetkých členských štátoch Rady Európy (Deklarácia rómskeho národa prijatá na V. kongrese IRU v roku 2000) našlo vyjadrenie vo fínskej iniciatíve na konštituovanie zastrešujúceho celoeurópskeho fóra Rómov, ktoré by prezentovalo ich potreby, požiadavky a záujmy v jednotlivých štátoch i v celoeurópskych dimenziách. Praktická aplikácia konkrétnych rozvojových programov i predstava o „rovnakých“ problémoch rómskej menšiny v postkomunistických krajinách vyústili na základe viacerých komparatívnych výskumov Svetovej banky pre Radu Európy i v rámci UNDP (Rozvojový program OSN) v lete 2003 na medzinárodnej konferencii v Budapešti do sformulovania zámerov Dekády sociálnej inklúzie Rómov. Po značne rozporuplných a kritických diskusiách v procese etablovania zastrešujúcich inštitúcií, vytyčovania priorít jednotlivých štátov a prijatia národných akčných plánov sociálnej inklúzie bola dekáda slávnostne otvorená vo februári 2005 v bulharskej Sofii za účasti kompetentných predstaviteľov vlád deviatich postkomunistických krajín, ktoré sa zaviazali realizovať zámery dekády.³⁶ Pre Slovensko z toho vyplynulo v praxi

36 BROCKOVÁ, I.: Konferencia katalyzátorom posolstiev a iniciatív. Listy SFPA /september – október 2003, s. 13 – 14; CHMEL, R.: Rómovia v rozširujúcej sa Európe. Tamže, s. 15; KADĚT, E.: Rómovia by mali získať väčší vplyv. Rozhovor s prezidentom Svetovej banky J. D. Wolfensohnom. Tamže, s. 16 – 18; WEISS, P.: Medzinárodná dimenzia riešenia rómskeho problému a úloha Rady Európy. Tamže, s. 20 – 21; Roma Press Agency: Pál Csáky informoval vládu SR o Dekáde začleňovania rómskej populácie 2005 – 2015. 15. november 2004. <http://www.rpa.sk/clanok>. Projekt Desetiletí by se měl stát platformou pro výměnu názorů. 23. november 2004. <http://www.changenet.sk>; Rómska komunita v Dekáde inklúzie. Rozhovor s G. Sorosom. 1. december 2004. <http://www.changenet.sk>; Rómovia budú mať kanceláriu v Štrasburgu. (Zástupcovia Rady Európy dnes v Štrasburgu slávnostne podpíšu partnerskú dohodu s novo vytvoreným Európskym fórom Rómov a kočovníkov). 15. december 2004. <http://www.changenet.sk>; Národný akčný plán Slovenskej republiky k Dekáde začleňovania rómskej populácie 2005 – 2015. 13. január 2005. <http://www.rpa.sk>; Dekáda inklúzie Rómov je nepochopený proces. I. Veselý v rozhovore pre

implementovať vládou prijímané jednotlivé koncepcie na „integráciu“ rómskej menšiny tak, ako boli zakomponované do priorit vlády od roku 2002, i fakticky preberať „osvedčené“ projekty z ostatných krajín participujúcich na dekáde. Zrodili sa tak podobné sociálne politiky v jednotlivých štátoch, zároveň treba zdôrazniť, že tieto politiky sú identické s predchádzajúcimi sociálnymi politikami bývalých totalitných režimov. Kritická reflexia v medzinárodnom kontexte varuje pred dôsledkami tohto široko realizovaného programu s potenciálnym vyústením do slepej uličky v dvoch líniách: na jednej strane vytvorením vyspelej a vzdelanej rómskej strednej vrstvy a inteligencie (táto nepotrebuje špeciálne vyrovnávacie programy) a prehlbovaním priepasti na druhej strane v marginalizovaných, skutočne sociálne vylúčených komunitách, kde sa segregácia, ako bolo vyššie v texte uvedené, v intenciách prijímaných opatrení inštitucionalizuje a prehľbuje. Aj v odborných kruhoch sa upozorňuje na nebezpečenstvo permanentne sa rozširujúceho negatívneho fenoménu „gypsy industry“, ktorý víziu sociálnej inklúzie rómskych komunit vzdďaľuje od reálneho naplnenia.³⁷

Na zmienenej konferencii v Budapešti sa prezentovali názory o výrazne nepriaznivej situácii v postavení rómskej menšiny na Slovensku, ktorá sa aj v stredoeurópskom priestore javila v komparácii so susednými krajinami omnoho negatívnejšie, a to i vzhľadom na mimoriadne vysoký výskyt a kumuláciu zaostalých a izolovaných, segregovaných a separovaných rómskych osád a mestských giet, v ktorých sa koncentrovali najhoršie indikátory sociálnej, kultúrnej regresie a trvalo reprodukovanej sa kultúry chudoby s hrozbou tvorby sídel s obyvateľmi neschopnými vymaniť sa zo siete sociálnej pasce a závislosti, rastúcou kriminalitou, trvalým civilizačným prepadom. Už po návšteve vysokého komisára OBSE G. Verheugena v osadách na východnom Slovensku (predovšetkým Jarovnice) v roku 2001 sa ako mimoriadne a osobitné opatrenie, nezvyčajné pre obsahové zameranie projektu PHARE, uvoľnili a realizovali prostriedky na vypracovávanie projektovej dokumentácie a výstavbu infraštruktúry v rómskych osadách na Slovensku. Počas roku 2003 rezonovala problematika rómskej menšiny na Slovensku v medzinárodnom meradle aj v súvislosti s rapidným nárastom migrácie slovenských Rómov a ich žiadostí o azyl v susednej Českej republike, kde vláda v obavách z ďalšieho vývoja poverila českú IOM (Medzinárodná organizácia pre migráciu) dôkladným monitorom vznikajúcej situácie.³⁸

V tomto kontexte sa aj Slovensko, pravdepodobne viac pod tlakom vonkajších okolností a z obáv z možného nepriaznivého vývoja vo vzťahu k ohrozeniu začlenenia do EÚ, zapojilo do príprav Dekády sociálnej inklúzie. V rámci nich schválila vláda v roku 2004 Národný akčný plán sociálnej inklúzie; Diskusie a reakcie na tvorbu mechanizmov fungovania a kontroly

RPA. <http://www.changenet.sk>; Dekáda – fraška, nebo šance. Romano voďi, 1 – 2/2005, 21. 2. 2005. <http://www.rpa.sk>; Čo je dekáda rómskeho začleňovania. 4. 4. 2005. <http://www.rpa.sk> ai. Stránky www.rpa.sk, www.rnl.sk, www.romea.cz, www.dzeno.cz.

37 Analýza sociálne ekonomické situace romské populace v České republice s návrhy na opatření. Socioklub Praha 30. listopadu 2003 (FRIŠTENSKÁ, H., VÍŠEK, P.: Závěry a doporučení); JAKOUBEK, M. – HIRT, T.: Romové kulturologické etudy. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk s. r. o., 2004; MARUSHIAKOVA, E. – POPOV, V.: Rómovia medzi Skyllou marginalizácie a Charibdou exotizácie; <http://www.rpa.sk>. 25. 5. 2005. MAGDOLENOVÁ, K.: Riešenie rómskeho problému? Nie, iba najväčšia reality show v dejinách. <http://www.rpa.sk>. 30. 6. 2005.

38 JURÁSKOVÁ, M. – KRIGLEROVÁ, E.: Rómovia. In: Slovensko 2003. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : IVO 2003, s. 167 – 191; Tiež FRIŠTENSKÁ, H. – VÍŠEK, P.: c. d.

dekády boli však z českej a slovenskej strany koncom roku veľmi kritické a hrozili odstúpením z nej.

Aj keď sa slovenská vláda v roku 2004 zaoberala viacerými otázkami postavenia rómskej menšiny a prerokovala niektoré závažné materiály, celková atmosféra bola poznamenaná priebehom sociálnej reformy. Minister práce, sociálnych vecí a rodiny začal od začiatku roku 2004 rozsiahlu sociálnu reformu, ktorej nosnou ideou sa mala stať motivácia k aktívnemu hľadaniu zamestnania a prelomenie pasce sociálnej závislosti. Drastické zníženie sociálnych dávok po začatí reformy bez adekvátnych kompenzačných opatrení, vyvolalo negatívne ohlasy (aj v odborných kruhoch) a v praxi rozsiahle sociálne nepokoje vo viacerých lokalitách východného Slovenska, kde vo februári s veľmi sporným odôvodnením razantného a neprimeraného spôsobu zasahovala polícia a armáda. Dodatočne sa museli prijímať a schvaľovať uznesenia o príspevkoch na stravovanie detí zo sociálne znevýhodneného prostredia, na úhradu nákupu školských pomôcok, cestovných nákladov i sociálnych štipendií pre deti základných škôl a i.³⁹

V máji 2004 schválila vláda Koncepciu integrovaného vzdelávania rómskych detí a mládeže, vrátane zabezpečenia stredoškolského a vysokoškolského vzdelávania. Oblasť vzdelávania a cieľ reintegrácie a desegregácie rómskych detí a mládeže v školskom systéme sa vytýčili za jednu z priorít SR aj pre pripravovanú Dekádu sociálnej inklúzie. Zároveň sa do praxe uviedli experimenty overovania kurikula rómskeho jazyka na základných školách v Košiciach, vo Veľkej Ide, na súkromnom rómskom gymnáziu v Košiciach. V školskom roku 2004/2005 sa začala výučba v osemročnom internátnom gymnáziu v Banskej Bystrici a projekt romistika prebieha i na bilingválnom gymnáziu Jura Hronca v Bratislave. Do siete stredných škôl bola v školskom roku 2005/2006 zaradená aj súkromná Stredná škola sociálno-právna v Košiciach, vytvorená pri tunajšej Strednej umeleckej škole na Exnárovej ulici. Rozširovali sa i možnosti štúdia na Katedre rómskej kultúry v Nitre a jej detašovaných pracoviskách v Spišskej Novej Vsi a Lučenci.⁴⁰

Segregácia rómskych detí je naďalej reálny stav v našom školstve napriek tomu, že príslušné inštitúcie deklarujú rovnosť prístupu k vzdelaniu. Nízka úroveň vzdelávania, poskytovaná rómskym deťom v našom centralistickom vzdelávacom systéme, nekvalifikovanosť učiteľov, neakceptovanie rómskeho žiaka vo vzdelávacom procese a faktory determinujúce pomery detí zo sociálne slabého a znevýhodneného prostredia aj v súvislosti s prebiehajúcou sociálnou reformou sa podpisujú pod výraznú školskú neúspešnosť rómskych detí a možnostiach ich uplatnenia v príprave na povolanie a nadobúdani kvalifikácie či prepad do sociálnej siete a reprodukciu kultúry chudoby.⁴¹

39 Minister Kaník bude vládu informovať o dosahu a účinku zmien sociálneho systému na rómske komunity žijúce vo vybraných osadách. 23. 11. 2004 <http://www.rpa.sk>; RÓMOVIA: Reformy život časti Rómov zhoršujú, tvrdí Orgovánová. 26. 11. 2004. <http://www.rpa.sk>; Diskrimináciu Rómov pripúšťajú aj zamestnávateľia. 29. 11. 2004. <http://www.rnl.sk>; JURÁSKOVÁ, M. – KRIGLEROVÁ, E. – RYBOVÁ, J.: Rómovia. In: Slovensko 2004. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava : IVO 2005. s. 229 – 256.

40 Koncepcia integrovaného vzdelávania rómskych detí a mládeže, vrátane rozvoja stredoškolského a vysokoškolského vzdelávania. Bratislava, Ministerstvo školstva SR 2004, <http://www.education.gov.sk>; Uznesenie vlády Slovenskej republiky č. 498 z 26. mája 2004 ku Koncepcii integrovaného vzdelávania rómskych detí a mládeže, vrátane rozvoja stredoškolského a vysokoškolského vzdelávania. Tamže.

41 Reintegrácia sociálne znevýhodnených detí zo špeciálnych škôl do bežných základných škôl, záverečná správa projektu. European Consultants Organisation, marec 2004. JURÁSKOVÁ, M. – KRIGLEROVÁ, E. – RYBOVÁ, J. c. d. Komentár: Dávame rómskym deťom šancu nezlyhať? K. Magdolenová, 11. 10. 2005. <http://www.rpa.sk>.

V uplynulých rokoch sa pri prijímaní a predovšetkým aplikovaní viacerých uznesení projektov o riešení rómskej problematiky na Slovensku argumentovalo ich neefektívnosťou v dôsledku nepoznania základných informácií o štruktúre, charaktere rómskych komunit, životnom štýle, participácii občanov v nich, rozdielnych záujmov a potrieb týchto odlišných osídlení. Štátne inštitúcie, mimovládne organizácie, samosprávy, donori signalizovali potrebu komplexných údajov o rómskych komunitách na ciele a účelné zameranie realizovaných rozvojových aktivít. Výsledky sociografického monitora rómskych osídlení v nadväznosti na sociologické výskumy chudoby boli prezentované v jeseni 2004 a v závere roka sprístupnené vo vydanom *Atlase rómskych komunit na Slovensku*.⁴² Treba však uviesť, ako vyššie naznačené realizované projekty v praxi dokumentujú, že výsledky monitora sa pravdepodobne minuli svojho cieľa a účelu. Definičné kritériá, uplatnené v tomto prieskume pri charakterizovaní priestorovej integrácie, separácie a segregácie, sú veľmi sporné a v priamom protiklade k integrácii, separácii a sociálnej segregácii. Pokračujúca realizácia komplexného rozvojového programu rómskych osád, zdanlivo podložená „exaktným“ sociografickým výskumom prostredníctvom rôznych projektov, implementovaných aj zvonku, bez ohľadu na odlišnosti regiónov, lokalít i rómskych komunit, vedie k fixácii segregácie a separácie, utvrdzuje obrovskú dištanciu majority voči rómskym obyvateľom osád, ktorí sa výstavbou komunitných centier, hygienických centier, obchodov, kostolov, zriaďovaním predškolských a školských zariadení priamo v osadách atď. dostávajú do totálnej exklúzie a izolácie od majoritnej spoločnosti.

10. mája 2005 prerokovala vláda na základe plánu práce vyhodnotenie Základných téz koncepcie politiky vlády v integrácii rómskych komunit od roku 2003 a vyhodnotenie Priorít vlády SR v integrácii rómskych komunit za rok 2004, ktoré prijala uznesením č.397/04 z 28. apríla 2004. Konštatovalo sa pokračovanie projektov na výstavbu nízkoštandardných bytov a domov, riešenie otázok týkajúcich sa vysporiadania vlastnických vzťahov k pôde v rómskych osadách, výstavba hygienických centier a práčovní, nutnosť komplexnej reflexie dopadov sociálnej reformy, rozširovanie projektov sociálnych terénnych pracovníkov, pilotné projekty asistentov mediálnych a probačných úradníkov, posudzovalo sa zriadenie a využívanie fondu sociálneho rozvoja od 1. apríla 2004 a vznik lokálnych partnerstiev sociálnej inklúzie i projekty na rozvoj infraštruktúry rómskych komunit, realizované prostredníctvom FSR. V uznesení č. 363 sa prioritné úlohy na rok 2005 orientovali do rezortu zdravotníctva, kde sa stanovilo vypracovanie systému dostupnosti zdravotnej starostlivosti pre marginalizované rómske komunity, systému terénnej práce zdravotných asistentov v rómskych osadách a tiež vypracovanie modelu mobilných zdravotných jednotiek, pôsobiacich v odľahlých segregovaných lokalitách. Sledovanie záberu jednotlivých úloh a realizovaných projektov opätovne umožňuje vysloviť vyššie prezentované závery o faktickom neplnení koncepcie integrácie rómskych komunit, naopak o upevňovaní sociálnej exklúzie segregovaných a separovaných osídlení v marginalizovaných regiónoch, najmä východného a juhovýchodného Slovenska.⁴³

42 List faktov k sociografickému mapovaniu rómskych osídlení na Slovensku. Úrad splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity. Bratislava, 30. septembra 2004. In: Sme, 1. 10. 2004; Väčšina Rómov žije s majoritou, s. 3. RADIČOVÁ, I. (Ed.), JURÁSKOVÁ, M., KRIGLEROVÁ, E., RYBOVÁ, J. (autori): Atlas rómskych komunit na Slovensku 2004. S.P.A.C.E, Inštitút pre verejné otázky, Krajské centrum pre rómske otázky. 2004.

43 Návrh na vyhodnotenie základných téz koncepcie vlády SR v integrácii rómskych komunit za rok 2004 a priorít vlády SR v integrácii rómskych komunit za rok 2004. 10. mája 2005, uznesenie vlády č. 363/2005. <http://www.rokovania.sk>.

Na tunajšej konferencii odznel názor o existencii údajnej komplexnej politiky vlády SR vo vzťahu k rómskej menšine. Aj z doteraz prezentovaných poznatkov o realizácii vládnej politiky v období transformácie a výrazne pod tlakom okolností predvstupového procesu SR do EÚ či po ňom je evidentné, že to tak nie je a ucelená, teoreticky a odborne podložená politika voči rómskej menšine neexistuje. Jednotlivé projekty na seba príliš často nenadväzujú, svojimi zámermi sú mnohokrát kontraproduktívne. Aj z nasledujúceho príspevku možno dedukovať protikladnosť deklarovaných cieľov a zámerov so skutočne implementovanými projektmi v praxi, keď sa namiesto proklamovanej integrácie fixuje segregácia a vylúčenie. Závery dokresľuje bezvýchodisková situácia v rómskych osadách na východnom Slovensku a v celom chudobnom regióne, ktorá nastala po minuloročnom drastickom znížení sociálnych dávok. Aktivačné príspevky sú nedostatočné a v regióne s nedostatkom pracovných príležitostí ani nemôžu motivovať k práci, väčšina pilotných rozvojových programov nebola ani dôsledne analyzovaná, nehovoriac už o ich zaradení do komplexného systému rozvojovej pomoci. Aj K. A. Novák, riaditeľ regionálnych kancelárií splnomocnenkyne vlády pre rómske komunity, priznáva, že Slovensko nemá vypracovanú koncepciu integrácie sociálne a ekonomicky slabých Rómov z osád do spoločnosti, na trh práce, koncepciu zlepšovania bytovej a hygienickej situácie v osadách.⁴⁴

STATE POLICY IN RELATION TO THE ROMA ETHNIC COMMUNITY AFTER YEAR 1989

Resumé

In the limited time frame of last fifteen years the development of the Roma in Slovakia was extraordinary complicated and controversial, determined by a number of objective, from the previous regime inherited, but also newly emerged factors, influencing the status of Roma. In creating of a public policy toward this minority it is inevitable to mention primarily the subjective attitudes and approaches of originators of this policy on various levels of executive sphere, a presence or lack of a political will and willingness of individual political subjects to deal with this issue loaded with pronouncedly nationalistic and populist tendencies.

The mapping of all aspects of this complicated development in a limited range of submitted paper is not possible, so there is necessary to focus attention to main phases of state policy creation toward Roma after the change of a regime, during the existence of Federation, further since inception of independent Slovakia and especially during existence of third Mečiar's government (till elections in 1998) and phase after beginning of Dzurinda's government in 1998, which exhibited an endeavor to return to democratic conditions. It is necessary also to note the internal structure of government policy concepts till now. Same emphasis is necessary to give to an analysis of outcomes, which existed before November 1989, and relevantly determined and anticipated inevitability of change in approaches to the Roma in Slovakia and in the former Czechoslovakia

44 Pozri SCHEFFEL, D. Z. – MUŠINKA, A., c. d. v zborníku. ŠIMÁČEK, M.: Kdo sežene práci, vyhraje! In: Domino fórum 38, 2005, s. 14; SMETANKA, M.: Nálepkováť je jednoduchšie. In: Domino fórum, c. d., s. 8 – 9.

PROBLEMATIKA INTEGRÁCIE RÓMOV NA SLOVENSKU PO ROKU 1989 A NIEKTORÉ POKUSY JEJ RIEŠENIA V PREŠOVSKOM KRAJI

David Z. Scheffel – Alexander Mušinka

Problematika, ktorá je všeobecne nazývaná ako rómska, je na Slovensku považovaná za explicitne aktuálnu tému s mnohými politickými a spoločenskými konotáciami. V príspevku chceme stručne načrtnúť niektoré omyly, dezinterpretácie a stereotypizovanie v rámci skúmanej problematiky, ktoré významnou mierou stigmatizujú a ovplyvňujú rómsku komunitu. Náš záujem bude smerovať hlavne do oblasti snáh o riešenie tzv. rómskeho problému. V žiadnom prípade nejde o vyčerpávajúcu alebo komplexnú štúdiu, cieľom je skôr poukázať na jeden z málo prezentovaných spôsobov na nazeranie a analýzu tzv. rómskej problematiky.

Už od začiatku 90. rokov 20. stor. je zrejme, že spoločenský dištanc medzi rómskou menšinou a nerómskou majoritou na Slovensku, ktorý už bol značne veľký minulosti, sa neustále zväčšuje. V mnohých ukazovateľoch sa Rómovia stále viac prepadávajú pod celoslovenský priemer, pričom bolo zo spoločenského hľadiska očividné, že značná časť príslušníkov tejto komunity sa ocitla pod hranicou chudoby. Jedným výsledkov tohto procesu bol aj fakt, že Rómovia sa ocitli na okraji spoločnosti, ktorá ich v stále sa zväčšujúcej miere segregovala v priestorovej, ale aj spoločenskej rovine. Bolo jasné, že z dlhodobého hľadiska nie je tento stav udržateľný. Vzniknutá situácia okrem iného ukázala, že vládne politiky riešenia rómskej problematiky pred rokom 1989 neboli účinné alebo minimálne trvalo udržateľné.

Postupne sa začínali ozývať hlasy volajúce po zmene tejto situácie a zároveň žiadajúce vytváranie programov na riešenie nevyhovujúcej situácie Rómov na Slovensku. Do roku 1999 pristupovala vládna politika Slovenskej republiky k tomuto problému iba v sociálnej rovine. Rómska problematika sa sústreďovala hlavne na Ministerstve práce, sociálnych vecí a rodiny SR, v rámci ktorého pôsobil splnomocnenec vlády pre občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc. Zmena vládnej garnitúry, ktorá sa udiala po voľbách v roku 1998, priniesla zásadnú zmenu aj v tomto smere.

Bol vytvorený post podpredsedu vlády pre ľudské práva, menšiny a regionálny rozvoj a následne 10. februára 1999 vymenovala vláda na pozíciu splnomocnenca vlády pre riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny Vincenta Danihela. Jeho úrad bol organizačne začlenený do štruktúry Úradu vlády SR, konkrétne do pôsobnosti podpredsedu vlády Pála Csákyho. Týmto aktom, došlo k posunu vnímania rómskej problematiky z roviny výlučne sociálnej do etnickej roviny.¹

Už od začiatku sa ozývali hlasy smerujúce k tomu, aby sa spôsoby riešenia orientovali smerom k väčšej integrácii rómskej society do majoritnej spoločnosti. Ak necháme bokom extrémistické názory, tvrdiace, že riešením je fyzická alebo teritoriálna likvidácia rómskych

1 Detaily viď KOTVANOVÁ, A. – SZÉP, A. – ŠEBESTA, M.: Vládna politika a Rómovia 1948 – 2002. Bratislava : Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 2003, 124 s.

komunit, alebo na druhej strane názory, že riešením je de facto neriešenie a ponechanie týchto komunit vlastnému osudu, názor o potrebe integrácie sa stal všeobecne prijatým názorom. V tomto kontexte sa nad pojmom *integrácia* v podstate ani nikto nezamýšľal a spoločenská a odborná diskusia sa orientovala na dôvody a spôsoby integrácie, jej efektívnosť a mieru, do akej je možné proces integrácie realizovať bez toho, aby nedošlo k asimilácii.²

Pri sledovaní diskusie okolo problému integrácie zistíme, že jej značná časť sa orientovala na opozitný princíp. Integročné snahy sa v zásade opierali o analýzu problémov segregácie, t. j. analyzovali sa prvky, ktoré viedli k vzniku segregácie z pohľadu majority. Práve na ich likvidáciu sa v konečnom dôsledku zamerala orientácia integračných aktivít.³

V materiáli vlády Vyhodnotenie aktivít vlády SR v oblasti riešenia problémov rómskych komunit za rok 2001 sa v jeho závere jasne hovorí: „*Predkladaný materiál nemá ambíciu robiť odpočet aktivitám vlády SR v problematike zlepšovania integračných podmienok časti rómskeho obyvateľstva. Je skôr vyhodnotením dopadu niektorých opatrení a programov, ktoré sa z iniciatívy vlády SR v roku 2001 realizovali. Poskytuje taktiež prehľad o niektorých aspektoch, ktoré sú v súvislosti s postavením rómskej menšiny na Slovensku dôležité.*“⁴ V materiáli boli okrem iného definované aspekty vedúce k neustálemu nárastu segregácie rómskej komunity: problém vzdelania, úroveň bývania (hlavne v rómskych komunitách), oblasť kultúry, vysoká miera nezamestnanosti a i. Odstránením týchto prvkov je podmienená schopnosť Rómov integrovať sa medzi majoritné obyvateľstvo. Pokiaľ Rómovia nebudú vzdelaní, nezlepšia si úro-

2 Napr. vo Vizii vývoja SR do roku 2020, ktorú spracoval Inštitút pre verejné otázky, v kapitole o demografickom vývoji, problémoch rodiny a migrácii Boris Vaňo okrem iného píše „*Okrem integrácie cudzincov bude vážnou spoločenskou úlohou v najbližších rokoch integrácia Rómov, ktorí sa v súčasnosti významnou mierou podieľajú na reprodukcii obyvateľstva Slovenska.*“ In: GÁL, F. – MESEŽNIKOV, G. – KOLLÁR, M. (Eds.): *Vízia vývoja Slovenskej republiky do roku 2020. Bratislava 2003, s. 316.* (http://www.ivo.sk/ftp_folder/Vizia2020_kapitola23_demografia.pdf). Podobne o tom písal časopis *Verejná politika* (vydáva Ministerstvo vnútra SR), v ktorom bol uverejnený článok *Únikom zo sociálnej pasce je práca* s podtitulom *Súčasnú finančnú závislosť od štátnej podpory musí nahradiť integrácia Rómov.* In: *Verejná politika*, 2003, 4 (<http://www.civil.gov.sk/CASOPIS/2003/4/0412zc.htm>).

3 Pozri napríklad článok v časopise *Verejná politika* s názvom *Integrácia Rómov je dlhodobý proces.* Špecifickým problémom sú nevyhovujúce životné podmienky v rómskych osadách. In: *Verejná politika*, 2002, s. 13 – 14. <http://www.civil.gov.sk/CASOPIS/2002/1314zc.htm>). Podobne o tom uvažovali aj autori správy *Vyhodnotenie aktivít vlády SR v oblasti riešenia problémov rómskych komunit za rok 2001*, ktorý vzala vláda na vedomie na svojej 205. schôdzi (27. 2. 2002). Uvádzame niekoľko výňatkov z tohto materiálu (detaily viď: www.rokovania.sk) „*Aj v roku 2001 zostáva špecifickým problémom situácia v rómskych osadách, pre ktoré je základným charakteristickým znakom chudoba a v jej dôsledku sociálne vylúčenie chudobných, ktoré sa prejavuje v znevýhodnení v oblasti bývania, zamestnania, vzdelania, prístupu k hlavným sociálnym inštitúciám, ktoré distribuujú rôzne životné šance.*“ Následne sa uvádza: „*V súvislosti so zhoršujúcim sa životom ľudí v rómskych osadách, v tom lepšom prípade nemenným, pripravoval v poslednom štvrtroku 2001 Sekretariát splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity v spolupráci s viacerými rezortmi komplexný program pre rómske osady. Cieľom Komplexného rozvojového programu rómskych osád je vytvoriť občiansku vybavenosť v týchto osadách, komunikačné spojenie s materskou obcou, vybudovať technickú infraštruktúru, zmierniť a postupom času odstrániť sociálnu segregáciu, zmeniť obečnú (verejnú) mienku vo vzťahu k Rómom a vytvoriť priestor na postupnú integráciu Rómov do obce.*“

„*Segregácia v oblasti vzdelávania, zdravotníctva a bývania, ako to konštatovala správa, je v niektorých prípadoch, bohužiaľ, realitou. Mnohé rómske deti sa vzdelávajú v segregovaných triedach.*“ Ďalej sa uvádza: „*Každé úsilie o zmenu postavenia Rómov na Slovensku je spojené so vzdelávaním.*“

4 Viď: www.rokovania.sk, 205. rokovanie vlády SR dňa 27. 2. 2002.

veň bývania, nezačnú pracovať a pod., nebude ich majorita akceptovať a riešením práve týchto problémov sa zároveň začne integračný proces.

Definovaním požiadaviek alebo potrieb rómskej komunity v prípravných fázach sa nikto reálne nezaoberal napriek tomu, že participácia rómskych komunít sa často priamo vyžadovala. Z týchto premís sa začali aj snahy o riešenie problému a boli to aj základné charakteristiky takmer všetkých programov, projektov alebo aktivít smerujúcich k riešeniu rómskej problematiky zo strany štátu aj zo strany mimovládneho sektora. Vzhľadom na fakt, že významná časť aktivít sa realizovala práve v rómskych osadách, bol Úradom splnomocnenkyne vlády pre rómske komunity spracovaný materiál Komplexný rozvojový program pre rómske osady (spracovaný 2. augusta 2002), v ktorom sú tieto zámery jasne definované.

Akékoľvek pokusy o integráciu alebo asimiláciu komunít z rómskych osád sú na druhej strane, nemožné, pretože títo ľudia žijú dlhé roky segregovane a sú v podstate separovaní už územím. Tendenciou posledných rokov je budovanie samostatných škôl či tried, obchodov, dokonca aj kostolov len pre Rómov. Táto segregácia je dostatočným dôvodom na to, aby akceptovanie vnútornej diferencovanosti rómskej komunity bolo jednou z hlavných línií pri tvorbe samostatných programov, zameraných na obce, ktorých súčasťou sú tzv. rómske osady. Takýto program musí reagovať predovšetkým na zlé sociálne podmienky rómskej komunity. Tu treba zdôrazniť, že v tejto chvíli nie je možné, aj vzhľadom na vysoký počet ľudí žijúcich v takýchto typoch osídlení, plnohodnotne ich integrovať do obcí. Cieľom programu je vytvoriť v osadách občiansku vybavenosť, komunikačné spojenie s materskou obcou, vybudovať technickú infraštruktúru, zmierniť a postupom času odstrániť sociálnu segregáciu, zmeniť verejnú mienku vo vzťahu k Rómom a vytvoriť priestor na postupnú integráciu Rómov do obce. Zároveň však nemôže ísť o akési nedobrovoľné osídľovanie (nedobrovoľné pre Rómov aj ich potenciálnych susedov), žiaden rozptyl, žiadne nanútené riešenia.⁵

V príspevku chceme analyzovať vybrané projekty v Prešovskom kraji, ktoré sa zameriavali na riešenie rómskej problematiky a mali alebo ešte stále majú na túto oblasť veľký vplyv. Ide o programy:

- výstavby nájomných bytov odlišného štandardu,
- program asistentov učiteľov v základných (resp. špeciálnych) školách,
- projekt rómskych komunitných centier,
- projekt infraštruktúry pre rómske osady.

Základnou hypotézou, ktorú prezentujeme v príspevku, je predpoklad, že napriek faktu, že všetky spomínané (resp. analyzované) aktivity deklarujú priame integračné ambície alebo minimálne ambície začať procesy vedúce k integrácii, sú explicitne segregáčné, alebo také, ktoré nemajú reálnu (a často ani teoretickú) šancu začať očakávané procesy. Tieto aktivity v podstate iba konzervujú alebo dokonca zvyšujú segregované postavenie rómskej komunity v konkrétnej obci alebo regióne.

V prípade výstavby nájomných bytov odlišného štandardu sa opierajú už o uznesenie vlády č. 1154 z 12. decembra 2001, v ktorom bolo podpredsedovi vlády pre európske záležitosti,

5 Komplexný rozvojový program rómskych osád – /www.government.gov.sk/orgovanova/dokumenty/rozvojovy_program_romskych_osad.doc

ľudské práva a menšiny P. Csakymu uložené, aby v spolupráci s ministrom výstavby a regionálneho rozvoja a splnomocnenkyňou vlády pre rómske komunity predložil na rokovanie vlády informáciu o realizácii bytovej politiky Rómov z najviac zaostalých rómskych komunít. Následne bol na rokovanie vlády predložený materiál Informácia o realizácii bytovej politiky Rómov z najviac zaostalých rómskych komunít.⁶ Do dnešného dňa táto aktivita prešla niekoľkými zmenami a najnovšie bolo vládou SR prijaté uznesenie č. 63 (z 19. januára 2005) *Dlhodobá koncepcia bývania pre marginalizované skupiny obyvateľstva a model jej financovania*.⁷ Podstata programu spočíva v tom, že obce majú možnosť získať zo štátneho rozpočtu až 80% dotácií na výstavbu nájomných bytov nižšieho štandardu, pričom zvyšných 20% môžu vykryť formou nefinančného vkladu (prácou na samotnej stavbe).

Všeobecne je možné povedať, že v drvivej väčšine prípadov, v ktorých bola výstavba týchto bytov realizovaná, ide o výstavbu v oddelených, segregovaných a koncentrovaných urbanistických priestoroch. Napríklad mesto Veľký Šariš realizovalo výstavbu 20 nájomných bytov v existujúcej osade Pod Bikošom, obec Čičava situovala výstavbu 12 bytových jednotiek v existujúcej osade, obec Hlinné postavila 15 bytových jednotiek v rómskej časti obce.⁸ Mimo tohto programu boli postavené aj ďalšie nájomné bytové jednotky pre Rómov (napr. s príspevom Štátneho fondu rozvoja bývania), napr. mesto Prešov realizovalo výstavbu nájomných bytov v novej lokalite Stará tehelňa, kde v 176 nájomných bytoch býva oficiálne 1180 osôb, avšak reálny počet je viac ako 1700 ľudí.⁹

Sme presvedčení, že aj v tomto prípade dochádza k udržiavaniu segregovaného postavenia Rómov. Výstavba bytov, ktoré sú síce lepšie ako predošlé bývanie Rómov, ešte nerieši ich priestorovú segregáciu. K rôznym formám segregácie dochádza nielen v rovine vzťahov medzi majoritou a minoritou, ale môže k nej dôjsť aj vo vnútri minority. Napríklad v meste Veľký Šariš výstavbou bývania v osade Pod Bikošom sa miestna integrovaná rómska komunita ešte viac vyčleňuje od Rómov v osade.

Druhým nami sledovaným programom je *Program asistentov učiteľov*. Tento projekt, ktorý zo začiatku zastrešovala nadácia Škola okorán zo Žiaru nad Hronom a ktorý je od roku 2003 pod gesciou Ministerstva školstva SR, je definovaný podobne ako predchádzajúce projekty, t. j. výrazným spôsobom v ňom rezonuje aj integračný prvok¹⁰. V Prešovskom kraji bol k 1. februáru 2005 počet asistentov učiteľov 178.¹¹ Odhadujeme, že viac ako 90% týchto asistentov tvoria

6 Vid': www.rokovania.sk, 205. schôdze vlády SR dňa 27. 2. 2002.

7 Vid': www.rokovania.sk, 116. schôdze vlády SR dňa 19. 1. 2005.

8 Zoznam niektorých obcí Prešovského kraja, v ktorých bol využitý program výstavby nájomných bytov pre Rómov: Čičava, Lomnička, Veľký Šariš, Ihľany, Žalobín, Terňa, Hlinné, Jarovnice, Stráne pod Tatrami, Zborov, Stropkov, Vechec, Vyšný Žipov, Hanašovec nad Topľou a pod.

9 Vid' (TASR) Múr proti Rómom sa v Prešove budovať nebude. SME 25. 7. 2005. (www.sme.sk/clanok.asp?cl=2313341)

10 Prínosom tohto programu by mala byť podpora hodnoty a dôstojnosti každého jednotlivca, poskytovanie rovnakých možností pre každého, zlepšenie etnických vzťahov a demokratických hodnôt. Náplňou práce rómskych asistentov by mala byť nielen práca v triedach, ale aj v oblasti voľného času detí a pomoc pri angažovaní rómskych rodičov v živote školy, triedy, pomáhať vylepšovať prostredie v škole. Ide o podporu hodnoty jednotlivca pre celú spoločnosť, jeho správne začlenenie do spoločnosti a aby sa stal konkurencieschopným na trhu práce. In: *Učiteľské noviny*, 30, 2000, s. 8. (http://www.mia.sk/DE_TL/SKOL/DT_200010/04_10_13.htm).

11 Zdroj týchto a následných informácií je Krajský školský úrad Prešov.

samotní Rómovia. Bohužiaľ, väčšina týchto asistentov, ak vôbec pôsobí priamo vo vyučovacom procese¹², je začlenená do rómskych tried alebo do tried, v ktorých dominujú rómski žiaci. To znamená, že sa ich činnosť sústreďuje na triedy, ktoré je možné vnímať ako segregované triedy. Vzhľadom na absenciu systematického modelu prístupnosti žiakov z týchto tried do „štandardných“ tried môžeme iba ťažko hovoriť o integračnom procese. Ak by sa tento proces zhodnotil aj pozitívne, tak sa potvrdí iba fakt, že na príslušný počet žiakov je nutné zvýšiť počet pedagogických pracovníkov, resp. znížiť počet žiakov v triedach.

V poslednom období je v tomto projekte zrejmy ďalší proces, ktorý pôsobí protiintegračne. Podľa metodických pokynov Ministerstva školstva SR môžu na týchto pozíciách pôsobiť absolventi s úplným stredným vzdelaním, ktorí získajú aj odbornú a pedagogickú spôsobilosť na výkon tejto profesie (vzdelávacie kurzy realizuje napr. ROCEPO v Prešove v rozsahu 200 hodín). V prípade súčasných asistentov mnohí túto kvalifikáciu nespĺňajú, avšak majú výnimku, podľa ktorej si musia do roku 2008 požadované vzdelanie doplniť. Vzhľadom na fakt, že nie všetci súčasní asistenti túto podmienku splnia a zároveň vzhľadom na fakt, že na školách dochádza k neustálemu obmedzovaniu počtov pedagogických pracovníkov (pre nedostatok úväzkov) je pravdepodobné, že počet Rómov na týchto pozíciách bude neustále klesať. Tento trend sa prejavuje okrem iného aj v zložení študijných skupín príslušných vzdelávacích kurzov, v ktorých neustále klesá počet rómskych frekventantov.

Uvedený trend bude mať podľa nás aj negatívny dopad na sekundárny význam programu (ktorý však nikdy nebol takto definovaný), ktorým je posilnenie (resp. naštartovanie) procesu smerujúceho k posilneniu rómskej strednej vrstvy. Asistent učiteľa je pracovne zaradenie, ktoré je spoločnosťou formálne i spoločensky vnímané vysoko pozitívne.

Posledné dva analyzované projekty už vo svojom názve definujú ich umiestnenie výhradne do rómskych komunit. Projekt rómskych komunitných centier sa realizoval z prostriedkov dvoch projektov Phare. Prvý bol projekt *Phare 2000 – Zlepšenie situácie Rómov v Slovenskej republike* (SK 0002), ktorý bol ukončený v roku 2003. Celkovo boli zriadené komunitné centrá v 10 obciach, z ktorých bolo osem v Prešovskom kraji.¹³ Druhý sa realizoval v roku 2004 v rámci projektu *Phare 2001 – Podpora Rómskej menšiny v oblasti vzdelávania* – SR 0103.01, tiež v 10 rómskych komunitách, z ktorých boli 4 situované do Prešovského kraja (Hermanovce, Huncovce, Pečovská Nová Ves a Svinia).¹⁴ Obidva projekty mali podobný charakter, všade sa aktivity centier realizovali segregovane. Centrá využívajú výhradne Rómovia (v prípade, že ide o nové budovy, realizované priamo v rómskych komunitách) alebo ich Rómovia a Nerómovia

12 Časť asistentov učiteľa je využívaná na prácu v mimoškolských aktivitách (krúžky a doučovanie) a časť dokonca na aktivity technicko-organizačného charakteru (zvolávanie detí do školy, odprevádzanie detí do alebo zo školy a pod).

13 Komunitné centrá sa realizovali v týchto obciach: Jarovnice, Markušovce, Letanovce, Svinia, Petrová, Soľ, Stráne pod Tatrami, Varhaňovce, Zborov a Zbudské Dlhé. V Prešovskom kraji sa nenachádzajú iba Markušovce a Letanovce. (In: Prehľad projektov PHARE pre národnostné menšiny. Dokument z 12. 2. 2003 http://www.vlada.gov.sk/mensiny/dokumenty_zoznam.php?id_stranky=32). Celková finančná dotácia na projekt Phare SK 0002 bola 3,8 mil EUR.

14 Podpora založenia komunitných centier v Slovenskej republike – ako súčasť projektu PHARE Podpora Rómskej menšiny v oblasti vzdelávania – SR 0103.01. Komunitné centrá sa realizovali v obciach Belina, Čelovce, Hermanovce, Kecerovce, Pečovská Nová Ves, Svinia, Šimonovce, Šumiac, Telgárt. (<http://phare.osf.sk/index.html>). Celková finančná dotácia na projekt Phare SR 0103.01 bola 1,7 mil. EUR.

využívajú v oddelených časoch (napr. využívanie počítačov, krúžková činnosť a pod.). Aj napriek tomu, že hlavným cieľom projektu je „*presadzovanie tolerancie a integrácie do spoločnosti*“¹⁵, nie sú v týchto centrách známe žiadne dlhodobejšie integračné aktivity, alebo aktivity, ktoré by k integrácii aspoň smerovali. Vzhľadom na relatívnu krátkosť projektov a sporú trvalú udržateľnosť je otázna aj ich efektívnosť.¹⁶

V rámci programu Phare 2001 sa realizoval (do dnešných dní nie je tento projekt uzatvorený) projekt *Podpora infraštruktúry pre rómske osady* – SR 0103.02. Tento projekt sa mal realizovať v 30 rómskych komunitách¹⁷ a jeho zámerom bolo „*zlepšiť životnú úroveň rómskeho obyvateľstva zavedením doposiaľ chýbajúcej základnej infraštruktúry do osád (napr. prívod pitnej vody, vybudovanie kanalizácie a cestných komunikácií) a tým v širšom meradle vytvoriť lepšie podmienky k integrácii Rómov do spoločnosti*“.¹⁸ To, že sa tento projekt realizoval výhradne pre rómske osady, ktoré už boli segregované¹⁹ značne znižuje jeho integračné možnosti. V prípade niektorých obcí bola snaha o infraštruktúrne vybavenie rómskych osád miestnou nerómskou majoritou vnímaná ako prostriedok na udržanie segregovaného štatútu a umiestnenie miestnych Rómov i oslabenie ich snáh o väčšiu integráciu medzi majoritu.

Vízia integrácie je v analyzovaných projektoch evidentne neudržateľná. V tejto rovine programy v drvivej väčšine upevňujú (v lepšom prípade iba stabilizujú) segregované postavenie rómskych komunit v priestore a spoločnosti. Na druhej strane musíme povedať, že tieto projekty majú aj pozitívny dopad na rómsku komunitu a neprikláňame sa k názoru, ktoré navrhujú ich zrušenie. Je však nutné prehodnotiť ich dopad a očakávanie i trvalú udržateľnosť. Výstavba bytov nižšieho štandardu v (už) segregovanom priestore síce proces integrácie nezačne, avšak dopad na životné podmienky ich užívateľov očividne má. Podobne je to aj s ostatnými projektmi.

15 V Terms of Reference tohto projektu sa píše: „*The overall objective of the project is to promote tolerance and integration to the society*“ (s. 3). (<http://phare.osf.sk/dokumenty/ToR%20Establishment%20of%20CC.doc>).

16 Napríklad článok Ivana Hriczka a Kristíny Magdolenovej: *Hazardné hry s chudobou*, ktorý bol uverejnený na stránkach *Rómskych listov* 9. 12. 2003 (<http://www.rpa.sk/rpa.php?lang=SK&m=AKT&show=1151>).

17 Počet obcí, ktoré projekt napokon realizujú, alebo budú realizovať, bude nižší pre neschopnosť alebo neochotu niektorých obcí uskutočniť sľúbené aktivity. To je prípad obce Svinia v okrese Prešov.

18 In: *Prehľad projektov PHARE pre národnostné menšiny*. Dokument z 12. 2. 2003 http://www.vlada.gov.sk/men-siny/dokumenty_zoznam.php3?id_stranky=32

19 Z celkového počtu 44 obcí odporučila technická komisia 30, v ktorých by sa mali realizovať plánované aktivity. Z týchto obcí bolo v Prešovskom kraji 15 – Hermanovce, Jarovnice, Ostrovany, Svinia, Zbudské Dlhé, Banské, Huncovce, Pečovská Nová Ves, Rakúsy, Soľ, Spišský Štiavnik, Stráne pod Tatrami, Varhaňovce, Veľká Lomnica, Zborov. Vo všetkých týchto obciach žijú Rómovia segregované v samostatných separovaných urbanistických celkoch (ulica, časť obce) alebo v segregovaných komunitách mimo obce.

**THE ISSUE OF INTEGRATION OF ROMA IN SLOVAKIA AFTER YEAR 1989
AND SOME APPROACHES TO ITS SOLVING IN THE PREŠOV DISTRICT**

Resumé

The paper is dealing with the phenomenon of integration of Roma. It is pointing to development of perception of this phenomenon and a discussion, which taken the integration as an opposite process. The integration endeavors were essentially based upon the analysis of issues of segregation, that is, the elements, which led to occurrence of segregation were analysed from the point of view of majority. In that direction was focused liquidation of integration activities.

In its second part, the paper is oriented toward the analysis of four projects, realized in an environment of Roma communities – a project of rental flats of a different quality, - a program of auxiliary teachers in elementary (or special) schools, a project of Roma community centers and a project of infrastructure of Roma settlements. The basic hypothesis, which the paper is submitting is a following supposition. Despite the fact, that all mentioned (or analysed) activities are declaring the direct ambitions to commence integration processes, these are explicitly segregative, or incapable of start expected processes. Said in other words, these activities only conserve, or enhance segregation of Roma community in a concrete settlements, or regions.

The paper concluded, that the vision of integration in the analysed projects is unattainable and tis supposition was confirmed. At the same time authors are stating, that mentioned projects have also a positive impact upon the Roma community and are not suggesting their abolition. However, it is necessary to re-evaluate tier impact, expectancy as well as their lasting attainability.

RÓMSKE NEPOKOJE AKO DÔSLEDOK SOCIÁLNEJ REFORMY NA SLOVENSKU

Anna Tkáčová

Sociálna politika Slovenskej republiky (SR) sa opiera o množstvo právnych predpisov upravujúcich oblasť sociálnej starostlivosti, sociálnej pomoci, pomoci v hmotnej núdzi, výšky životného minima, sociálneho poistenia, výšky prídavku na dieťa, sociálneho riešenia pri zdravotnom postihnutí, riešenia problematiky starších ľudí a ďalších oblastí života.¹ Na Slovensku patrí medzi sociálne najslabšiu skupinu prevažná časť Rómov. Vysoká nezamestnanosť Rómov a nízky počet tých, ktorí si dokázali udržať pôvodné zamestnanie alebo získať nové zamestnanie, spôsobili, že mnohí z nich boli a sú odkázaní na sociálnu pomoc a poberajú iba rôzne sociálne dávky a prídavky na deti. Prípravou právnych predpisov sa zaoberal rezort MZaSV, MPaSV a posledne MPSVaR, na čele ktorého stáli²:

názov ministerstva	doba	minister
Ministerstvo zdravotníctva a sociálnych vecí SR (MZaSV)	od 12. decembra 1989 do 11. januára 1990	Jozef Markuš
Ministerstvo zdravotníctva a sociálnych vecí SR	od 11. januára 1990 do 26. júna 1990	Stanislav Novák
Ministerstvo práce a sociálnych vecí SR (MPaSV)	od 27. júna 1990 do 22. apríla 1991	Stanislav Novotný
Ministerstvo práce a sociálnych vecí SR	od 23. apríla 1991 do 24. júna 1992	Helena Woleková
Ministerstvo práce a sociálnych vecí SR	od 24. júna 1992 do 15. marca 1994	Oľga Keltošová
Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (MPSVaR)	od 15. marca 1994 do 13. decembra 1994	Július Brocka
Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR	od 13. decembra 1994 do 27. februára 1998	Oľga Keltošová
Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR	od 27. februára 1998 do 30. októbra 1998	Vojtech Tkáč
Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR	od 30. októbra 1998 do 15. októbra 2002	Peter Magvaši
Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR	od 16. októbra 2002 do 17. októbra 2005	Ľudovít Kaník
Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR	od 17. októbra 2005	Iveta Radičová

1 Pozri bližšie stránku Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR, www.employment.gov.sk/socialna_pomoc

2 Pozri stránku Úradu vlády SR, www.government.gov.sk/vlada/historiavlad

Sociálna politika od roku 1989 do reformy sociálneho systému v roku 2003

Po roku 1989 platili v oblasti sociálnej pomoci a najmä pomoci v hmotnej núdzi aj naďalej s menšími či väčšími obmenami zákony, na základe ktorých boli sociálne slabým vrstvám obyvateľov vyplácané také vysoké príspevky, ktoré týchto ľudí nemotivovali intenzívne si hľadať prácu. Výška príspevkov závisela aj od počtu detí jednotlivých rodín. Podľa starého sociálneho systému mohla nezamestnaná osoba získať vyššie finančné prostriedky ako pracujúci človek. Systém sociálnej pomoci občanom s najnižšími príjmami u nich postupne zvyšoval závislosť od sociálnych dávok. Systém pomoci v hmotnej núdzi slúžil ako trvalá náhrada príjmu a nie ako dočasná výpomoc štátu.³

Podľa zákona č. 195/1998 Z. z. o sociálnej pomoci v znení neskorších predpisov sa hmotná alebo sociálna núdza mala zmierniť alebo prekonať poskytovaním sociálnej pomoci pri aktívnej účasti občana, ktorému sa ňou mali zabezpečiť základné životné podmienky.⁴ Podľa uvedeneho zákona bola sociálna pomoc, okrem iného, definovaná ako sociálna prevencia a riešenie hmotnej alebo sociálnej núdze, v dôsledku ktorej si občan nemôže sám ani s pomocou rodiny zabezpečiť základné životné podmienky.

Reforma sociálneho systému od roku 2003

V roku 2003 sa *zákonom č. 599/2003 Z. z. o pomoci v hmotnej núdzi* zmenil a doplnil *zákon 195/1998 Z. z. o sociálnej pomoci*.⁵ Nový sociálny systém pozostáva z reformy navzájom previazaných oblastí, ako sú sociálna pomoc, rodinná politika a prídavok na dieťa, trh práce, reforma pracovného práva, služby zamestnanosti, sociálne poistenie a dôchodkové zabezpečenie, inštitucionálne usporiadanie. Každá z týchto oblastí obsahuje tri princípy: motiváciu občana, aktivitu občana a odmenu pre občana.

Legislatíva novej sociálnej politiky v oblastiach týkajúcich sa systému sociálnej pomoci, rodinnej politiky a detských prídavkov, reformy trhu práce a služieb zamestnanosti pozostáva z týchto legislatívnych noriem (výber najdôležitejších):⁶

- poskytovanie pomoci v hmotnej núdzi upravuje zákon č. 599/2003 Z. z. o pomoci v hmotnej núdzi a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov;
- poskytovanie štátnych sociálnych dávok upravujú právne predpisy: zákon č. 600/2003 Z. z. o prídavku na dieťa a o zmene a doplnení zákona č. 461/2003 Z. z. o sociálnom poistení, zákon č. 235/1998 Z. z. o príspevku pri narodení dieťaťa a o príspevku rodičom, ktorým sa súčasne narodili tri deti alebo viac detí alebo ktorým sa v priebehu dvoch rokov opakovanne narodili dvojčatá, a ktorým sa menia ďalšie zákony v znení neskorších predpisov, zákon č. 236/1998 Z. z. o zaopatrovacom príspevku v znení neskorších predpisov, zákon

3 Pozri bližšie informáciu o dosahu a účinku zmien sociálneho systému na rómske komunity, žijúce vo vybraných osadách, <http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf>

4 Pozri úplné znenie zákona č. 195/1998 Z. z. o sociálnej pomoci v znení neskorších predpisov.

5 V znení zákona č. 389/1998 Z. z., zákona č. 155/1999 Z. z., zákona č. 450/2000 Z. z., zákona č. 416/2001 Z. z., zákona č. 567/2001 Z. z., zákona č. 507/2002 Z. z., zákona č. 534/2002 Z. z., zákona č. 724/2002 Z. z. a zákona č. 453/2002 Z. z.

6 Pozri bližšie informáciu o dosahu a účinku zmien sociálneho systému na rómske komunity, žijúce vo vybraných osadách, www.rokovania.sk/appl/material.nsf

- č. 238/1998 Z. z. o príspevku na pohreb v znení neskorších predpisov; zákon č. 280/2002 Z. z. o rodičovskom príspevku v znení neskorších predpisov, zákon č. 265/1998 Z. z. o pestúnskej starostlivosti a o príspevkoch pestúnskej starostlivosti;
- riešenie ne/zamestnanosti upravuje zákon č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti;
 - riešenie pracovnoprávných vzťahov upravuje zákon č. 311/2001 Z. z. Zákonník práce v znení neskorších zmien a zákon č. 552/2003 Z. z. o výkone práce vo verejnom záujme;
 - organizačné zmeny štruktúry príslušných orgánov sú upravené zákonom č. 453/2003 Z. z. o orgánoch štátnej správy v oblasti sociálnych vecí, rodiny a služieb zamestnanosti a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

Reforma pomoci v hmotnej núdzi napĺňa základný cieľ, ktorým je zmena systému sankcií na systém motivácie a odmeňovania jednotlivca za aktivitu.

Rezort ministra práce, sociálnych vecí a rodiny pod vedením E. Kanika vypracoval nový zákon o pomoci v hmotnej núdzi, ktorý, podľa jeho slov, motivuje ľudí hľadať si prácu, aby sa akákoľvek práca stala výhodnejšou ako nečinnosť a poberanie dávok. Minister odmietal vnímať Rómov ako zvláštnu sociálnu skupinu a tvrdil, že „je nevyhnutné vytrhnúť ich zo závislosti od sociálnych dávok“.⁷ Nová sociálna koncepcia vlády SR nahradila tradičnú úlohu redistribúcie adresnou podporou jednotlivca a sociálne odkázaných skupín a podporila individuálnu zásluhovosť a nevyhnutnú mieru spoločenskej solidarity. Cieľom reformy malo byť zníženie nezamestnanosti a zvýšenie efektívnosti sociálneho systému. Realizácia novej sociálnej politiky vychádzala z reformy troch kľúčových oblastí sociálneho systému: z reformy systému sociálnej pomoci a rodinnej politiky, z reformy systému dôchodkového zabezpečenia a z reformy trhu práce a stratégie zvyšovania zamestnanosti. Nový zákon o pomoci v hmotnej núdzi prijal parlament v novembri 2003 a tento zákon od roku 2004 upravil systém vyplácania sociálnych dávok.

Osoby v hmotnej núdzi dostávali podľa starého systému dávku buď 1450, alebo 2900 korún podľa toho, či sa do nej dostali zo subjektívnych alebo objektívnych dôvodov, od roku 2004 sa už prestalo prihliadať na dôvody hmotnej núdze a výška dávky sa odstupňovala podľa toho, či ide o jednotlivca alebo rodinu s deťmi. Zákonom sa tiež zaviedol rad motivačných príspevkov, určených pre tých, ktorí sa budú snažiť vymaniť sa zo svojej nepriaznivej situácie (budú študovať, rekvalifikovať sa, alebo sa zúčastňovať na menších obecných prácach, potom budú poberať aktivačný príspevok vo výške 1500 Sk). Zo zákona ďalej vyplývalo, že osoby v hmotnej núdzi už nebudú oslobodené od poplatkov u lekára a v lekárni. To bolo pre nich kompenzované 50-korunovým príspevkom na zdravotnú starostlivosť. Platit' mali aj za hospitalizáciu, no iba za prvé tri dni, počas ktorých budú urobené vyšetrenia.⁸

Podľa nového zákona o pomoci v hmotnej núdzi je v hmotnej núdzi ten, kto má príjem nižší, ako je životné minimum, ktoré bolo v tom čase 4210 korún⁹. Ak občan nežil sám, tak sa posudzovali aj príjmy osôb, ktoré s ním žili v spoločnej domácnosti (spoločne posudzované osoby), pričom spoločne posudzované osoby mohli dostať najviac 10 500 korún. V hmotnej núdzi bolo v apríli 2004 10,4% obyvateľov Slovenska. Výška dávky na osobu predstavovala

7 *Sme*, 20. 2. 2004. Rómovia na reformy doplácajú najviac. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1272285>.

8 *Noviny MPSV*, 23. 4. 2004. Reforma systému sociálnej pomoci a rodinnej politiky na Slovensku. <http://www.noviny-mpsv.cz>.

9 Podľa zákona č. 601/2003 o životnom minime a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

podľa nového zákona u jednotlivca 1450 korún, u jednotlivca s najviac 4 deťmi 2160 korún, u jednotlivca s viac ako 4 deťmi 3160 korún, u dvojice bez detí 2530 korún, u dvojice s najviac 4 deťmi 3210 korún a u dvojice s viac ako 4 deťmi 4210 korún. Tehotná žena k tomu mohla dostať navyše 350 korún od štvrtého mesiaca tehotenstva, podmienkou mali byť pravidelné lekárske prehliadky. Z motivačných príspevkov to boli: aktivačných 1500 korún, ochranných 1000 korún, príspevok na bývanie, príspevok na zdravotnú starostlivosť a jednorazová dávka.¹⁰

Pri rodinných prídavkoch na deti zvyhodňoval štát amestnaných rodičov formou daňových úľav v nadväznosti na daňovú reformu. Ministerstvo práce prijalo tiež opatrenie, ktorým vyplácanie prídavkov na deti viazalo na povinnú školskú dochádzku. V prípade záškoláctva sa prídavky v peňažnej forme presúvali na samosprávu, ktorá určovala spôsob ich použitia pre dieťa. Nový zákon o prídavku na dieťa, ktorý platí od roku 2004, zvyšuje prídavky na každé dieťa z 270 na 500 korún, zavádza 400-korunový daňový bonus pre jedného zo zamestnaných rodičov a zrušuje doterajšie príplatky k prídavkom vo výške od 210 do 620 korún, ktoré podľa príjmu rodiny a veku nezaopatrených detí štát poskytoval rodičom s nižším príjmom.¹¹

Splnomocnenkyňa vlády Klára Orgovánová však považuje tento prístup za nehumánný, pretože Rómovia sú síce motivovaní, ale nemajú žiadnu prácu.

Sociálne dávky sa môžu zvyšovať o aktivačný príspevok. Nárok na aktivačný príspevok majú však len tí, ktorí sú evidovaní na sociálnom odbore a na úrade práce, pričom celkový príjem domácnosti nesmie presiahnuť životné minimum. Podľa Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR aktivačný príspevok nemôže nahradiť príjem, má slúžiť len na to, aby ľudia nedostávali dávku za ničnerobenie a získali tak aj stratené pracovné návyky.¹²

Rómske nepokoje na východnom a strednom Slovensku

Prísny systém sociálnych dávok pobúrili slovenských Rómov. Na východe Slovenska sa po prvých prípadoch rabovania obchodov objavili prognózy rómskych lídrov a terénnych pracovníkov pracujúcich v rómskych osadách, ktoré predpovedali sociálne vzbury a kriminalitu. Aj analytici a sociológovia (napr. M. JURÁSKOVÁ, IVO) varovali, že rómsky problém sa už čoskoro stane problémom celej spoločnosti.¹³

Vicepremiér P. Csáky, ktorý je zodpovedný za riešenie rómskej problematiky, sa počas sociálnych nepokojov na východnom Slovensku vyhýbal televíznym diskusiám, odmietal pozvania do diskusných relácií.¹⁴

Členovia rómskeho parlamentu po rabovačkách 20. a 21. februára 2004 vyhlásili cez víkend, že nevedia, kto tieto rabovačky na východnom Slovensku organizuje a zároveň nepriamo podporili rómske nepokoje. Parlament Rómov (predsedom Parlamentu Rómov SR je L. Fízik) vyzval ľudí, aby v stredu (25. februára 2004) protestovali po celom Slovensku pred úradmi štátnej správy či samosprávy proti sociálnej politike vlády a aby svoje deti poslali do škôl až na

10 *Noviny MPSV*, 23. 4. 2004. Reforma systému sociálnej pomoci a rodinnej politiky na Slovensku. <http://www.noviny-mpsv.cz>.

11 Tamže.

12 *Pravda*, 19. 3. 2004. Pri výplate dávok policajti nemuseli zasahovať. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040319_055204_sk_domace_p01&r=sk_domace.

13 *Sme*, 20. 2. 2004. Rómovia na reformy doplácajú najviac. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1272285>.

14 *Sme*, 08. 3. 2004, 12, s. 2. Rómske nepokoje – Csáky sa obrazovke vyhol.

druhú vyučovaciu hodinu.¹⁵ L. Fízík protest nakoniec zrušil. Niektorí rómski spoluorganizátori odmietli rešpektovať odvolanie protestu a označili ho za zradcu.

V súvislosti s rómskymi nepokojmi na Zemplíne sa začalo spomínať slovo vojna, ktorá vypukne, ak polícia zlyhá a ľudia vezmú spravodlivosť do svojich rúk. O vojne hovorili Nerómovia, ale aj niektorí Rómovia po piatkovom (20. februára 2004) a sobotňajšom (21. februára 2004) rabovaní.¹⁶

Ešte pred vyplácaním znížených sociálnych dávok došlo na východnom a strednom Slovensku k protestným zhromaždeniam Rómov a k sociálnym nepokojom, spojeným prevažne s rabovaním obchodov s potravinami.¹⁷

8. február

- obec Pavlovce nad Uhom (okres Michalovce), zhromaždenie Rómov zo Zemplína, dohoda o organizácii protestných zhromaždení;

10. február

- Trebišov, protestné zhromaždenie asi 400 Rómov z Trebišova a okolia, pre zníženie sociálnych dávok sa vyhrážajú nepúšťaním detí do škôl;

12. február

- Michalovce, protestné zhromaždenie Rómov, otvorene sa vyhrážajú krádežami;

18. február

- Levoča, okolo 80 Rómov z osád vyrabovalo supermarket Billa od sladkostí až po mäso (státisícové škody, polícia rieši niekoľko priestupkov);

20. február

- Čierna nad Tisou (okres Trebišov), skupina 40 až 50 Rómov, vrátane detí, vyrabovala potraviny Jednota a Rokoko a spôsobila zranenia predavačkám (pri rabovaní bolo zadržaných 13 osôb, vyšetrovateľ spracoval návrh na ich väzbu);
- obec Drahňov (okres Michalovce), vykradnutie potravín v obci, predavačky našli v raných hodinách obchod úplne vyrabovaný (páchatel' neznámy);

21. február

- obec Trhovište (okres Michalovce), okolo 200 Rómov z miestnej osady (deti aj dospelí) vyrabovalo večer v obci potraviny, rabovanie predchádzal neúspešný predpoludňajší po-

15 *Pravda*, 23. 2. 2004. Po rabovačkách hovoria Rómovia o vojne. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040222_214847_sk_ckronika_p01&r=sk_ckronika.

16 *Korzář*, 24. 2. 2004. Buď Rómov zastavia teraz, alebo Boh ochraňuje Zemplín. <http://www.cassovia.sk/korzar/archiv/clanok.php3?sub=24.2.2004/769PZ>.

Pravda, 23. 2. 2004. Po rabovačkách hovoria Rómovia o vojne. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040222_214847_sk_ckronika_p01&r=sk_ckronika.

17 *Sme*, 26. 2. 2004. Chronológia prípadov rabovačiek Rómov. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1278988>. *Sme*, 25. 2. 2004. Dnes sa konalo 12 protestných zhromaždení Rómov. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1278616>. *Pravda*, 23. 2. 2004. Po rabovačkách hovoria Rómovia o vojne. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040222_214847_sk_ckronika_p01&r=sk_ckronika. *Národná obroda*, 4. 3. 2004. Stanné právo na východe. http://www.rasizmus.sk/show_print.stm?x=82973. Bán, A.: Pokoj na Divokom východe. *Iformat.sk*, 20. 9. 2004. <http://hnonline.sk>. *Sme*, 25. 2. 2004. Vo vyrabovanej predajni v Šiveticiach škoda 20-tisíc. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1277888>. *Sme*, 25. 2. 2004. Rómovia v noci vyrabovali predajňu v Hucíne. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1277846>. *Korzář*, 24. 2. 2004. Rómovia nerabovali len základné potraviny, kradli alkohol, tabak a rozbíjali zariadenie predajne. <http://www.cassovia.sk/korzar/archiv/clanok.php3?sub=24.2.2004/1429G>.

kus o vyrabovanie tých istých potravín (privolanie polície vrátane kukláčov, na mieste zadržaných 43 osôb, z toho 10 maloletých a 5 mladistvých; 33 osôb bolo umiestnených v policajných celách na území celého východného Slovenska);

- obec Kameňany (okres Revúca), „nákupy“ Rómov v predajni Jednoty v hodnote 5500 Sk;

23. február

- obec Kameňany (okres Revúca), okolo 30 – 70 Rómov sa vlúpalo asi o 01:30 hod. do predajne potravín I. Vrankovej z Revúcej, kde rabovali a plienili (zničili mraziace boxy, pulty, zapálili registračnú pokladňu), z predajne zmizol okrem iného i všetok alkohol a tabakové výrobky (7 z nich obvinených z krádeže) – prvý útok Rómov na predajňu potravín v Banskobystrickom kraji;
- Rimavská Sobota, pokus skupiny Rómov kradnúť napoludnie v predajni potravín M-market (zabránil im v tom personál predajne a privolaná hliadka);
- Trebišov, pokus asi 400 Rómov z osady vyrabovať obchodné stredisko Paričan v meste, ale razantne ich vytlačila polícia, cestou do osady však vyrabovali menší obchod s potravinami neďaleko osady, rozvášnených Rómov (aktívny odpor Rómov, deti kameňmi zranili dvoch policajtov) pacifikovala až ľadová voda z vodného dela, výstrely a slzotvorný plyn, medzitým boli na ceste policajné posily z Košíc (dňa 24. februára nadránom zadržaných 68 Rómov, z toho štyria obvinení z krádeže, jeden z útoku na verejného činiteľa) – osada sa dostala pod prísny policajný dozor, situáciu kontrolovala tiež policajná helikoptéra, k dispozícii boli tri obrnené transportéry, vodné delo i slzotvorný plyn; prítomnosť novinárov z Maďarska, Poľska, Česka, Rakúska a iných krajín;

24. február

- obec Zemplín (okres Trebišov), desať dvojčlenných policajných hliadok zabránilo v obci pokusom o krádež (štyria Rómovia boli obvinení z porušenia zákona);
- obec Sačurov (okres Vranov nad Topľou), polícia zabránila rabovačke v obci (zadržaných 32 Rómov, z toho troch obvinili z krádeže, spôsobená škoda – šesťtisíc korún);
- obec Čaklov (okres Vranov nad Topľou), policii sa nepodarilo zabrániť rabovačke v miestnych potravinách (vyše stotisícová škoda, polícia zaistila 36 podozrivých – 35 žien a 1 muža), skutok bol spočiatku klasifikovaný ako lúpežné prepadnutie, neskôr ako krádež, ale podozriví boli prepustení na slobodu ešte pred Veľkou nocou (do 9. apríla 2004);

24. – 25. február

- obec Hucín (okres Revúca), z približne 800 obyvateľov je takmer 60% Rómov a takmer 50% nezamestnanosť; nočné násilné vniknutie skupinky Rómov do obchodu s potravinami (predajňa Jednota), podľa očitých svedkov obchod vykrádalo 15 až 20 Rómov, z predajne a zo skladu ukradli všetky cigarety, kávu a takmer všetok alkohol, kurčatá a klobásu, časť múky, cukru a niektoré ďalšie potraviny (políciou vyšetrované ako krádež, vyše stotisícová škoda);
- obec Šivetice (okres Revúca), v obci žije takmer 390 obyvateľov, z toho je asi 70% Rómov (rómsky starosta L. Sendrei); v noci vyrabovaný obchod s potravinami, krádež kávy, sladkostí, takmer všetky cigarety a alkohol, trochu cestovín, cukru, vegety, maku, fazule a šošovice, niektorých voňaviek, šampónov, magnetofónových kaziet a rôzne sošky (policajti to zistili počas pochôdzky, asi 20-tisícová škoda).

Okrem uvedených nepokojov zabránila polícia dňa 23. februára 2004¹⁸ v niekoľkých prípadoch ďalším krádežiam Rómov. Dňa 24. februára 2004 boli nasadené policajné hliadky do blízkosti rómskych osád, polícia monitorovala pohyb rómskych skupín a bola pripravená zasiahnuť. Minister vnútra nariadil tiež presun viacerých zásahových a poriadkových jednotiek do krajov, kde žije viac Rómov. V uvedený deň došlo k zasadaniu Krízového štábu ministerstva vnútra SR v Bratislave a následne Ústredného krízového štábu v Bratislave. Minister vnútra a policajný prezident informovali členov krízových štábov o bezpečnostnej situácii na Slovensku a o tom, že bezpečnostná situácia je stabilizovaná a polícia má situáciu pod kontrolou. Polícii sa podarilo v priebehu niekoľkých hodín nájsť, obviňovať a posadiť do cely policajného zaistenia páchatelov krádeží, lúpeží alebo výtržníctva.¹⁹ Ešte v ten istý deň zasadal krízový štáb aj na pôde Krajského úradu v Košiciach. V rámci Košického kraja vzniklo 150 krízových štábov v obciach a mestách (najviac v Rožňavskom okrese – 48 štábov a v okrese Košice-okolie – 36 štábov). Polícia vytypovala 145 rizikových lokalít a 318 rizikových objektov (túto informáciu poskytol krízovému štábu krajský policajný riaditeľ Š. Jakabovič).²⁰ Z ďalších opatrení krízového štábu bolo zabezpečenie nepretržitej prevádzky systému varovania a vyrozumienia obyvateľov, aktivácia siete krízových štábov v obciach, určenie zdravotníckych zariadení pre prípad ošetrovania ranených, zabezpečenie ubytovania a stravovania pre povolaných policajtov a vojakov atď.²¹ Výtržnosti Rómov na východnom Slovensku označil premiér M. Dzurinda za s veľkou pravdepodobnosťou organizované aktivity, nie za prejav nespokojnosti so sociálnou situáciou, pretože k nepokojom dochádza ešte skôr, ako sú vyplácané znížené sociálne dávky. Ďalej uviedol, že z viacerých zdrojov je zrejme, že nejde o spontánnosť, ale o organizovanosť. Zdôraznil, že bezpečnosť občanov je prvoradá a polícia bude pokračovať v doterajšom postupe. Ocenil výzvy reprezentantov rómskych organizácií, ktoré vyzývali Rómov na upokojenie situácie.²²

Dňa 24. – 25. februára 2004 sa presunulo vyše 2000 vojakov a policajtov na východ krajiny, ktorí postupne obsadili vyše 600 východoslovenských rómskych osád a kolónií. V tejto súvislosti boli do služby povolani všetci policajti z dovolenky.²³ Na druhý deň ráno, 25. februára 2004, bolo na Luníku IX. v Košiciach naplánované protestné zhromaždenie pred miestnym mestským úradom, ktorého organizátorom bol E. Kompuš z Rómskej občianskej iniciatívy. Protesty však boli zrušené na celom Slovensku, preto E. Kompuš zrušil aj protestné zhromaždenie na Luníku IX. Aj napriek tomu sa na rómskom sídlisku zhromaždilo asi 60 osôb. Obyvatelia Luníka IX sa o rabovanie ani nepokúšali a rabovačky Rómov z osád odsudzovali a nevedeli pochopiť, prečo bolo na Luníku IX nasadených toľko policajtov a ozbrojených mužov v uniformách.²⁴ V tento deň zaznamenala polícia do 18.00 hod. na východnom a strednom Slovensku spolu 12 protestných zhromaždení Rómov, na ktorých sa zúčastnilo asi 1300 osôb.²⁵

18 *Sme*, 24. 2. 2004. V blízkosti rómskych osád hliadkujú policajti. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1276680>.

19 Tamže.

20 *Sme*, 25. 2. 2004. V Košickom kraji vzniklo 150 krízových štábov. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1277952>.

21 Tamže.

22 *Sme*, 24. 2. 2004. Dzurinda: Výtržnosti Rómov sú asi organizované. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1277610>.

23 *Národná obroda*, 4. 3. 2004. Stanné právo na východe. http://www.rasizmus.sk/show_print.stm?x=82973.

24 *Sme*, 26. 2. 2004. Na najväčšom rómskom sídlisku bol pokoj. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1278410>.

25 *Sme*, 25. 2. 2004. Dnes sa konalo 12 protestných zhromaždení Rómov. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1278616>.

1. v obci Blatná (okres Michalovce) – účasť 40 Rómov,
2. v obci Kecerovce (okres Košice-okolie) – 250 Rómov,
3. v obci Slavošovce (okres Rožňava) – 150 Rómov,
4. v obci Roštár (okres Rožňava) – 30 Rómov,
5. v obci Zámutov (okres Vranov n./T.) – 100 Rómov,
6. v meste Humenné – 60 až 100 Rómov,
7. v obci Trenč (okres Lučenec) – 20 Rómov,
8. v obci Kokava nad Rimavicou (okres Poltár) – 60 Rómov,
9. v meste Moldava nad Bodvou (okres Košice-okolie) – 70 Rómov,
10. v obci Žehra a Spišské Podhradie (okres Spišská Nová Ves) – spolu 110 Rómov,
11. v meste Rimavská Sobota – 200 Rómov,
12. v meste Levoča – asi 200 Rómov.

V Kežmarku, v sídle okresu s vysokým zastúpením rómskeho obyvateľstva, sa nekonali žiadne hromadné akcie Rómov. Miestami boli len malé skupinky Rómov, ktorí diskutovali o bežných témach.²⁶

Situáciu na východnom a strednom Slovensku monitorovalo 25. februára 2004 vyše 200 policajtov a vojakov. V Košickom kraji neboli zaznamenané žiadne prípady narušenia verejného poriadku, rabovania či akéhokoľvek protiprávneho konania, spojeného s nepokojmi rómskych občanov. V priebehu dňa niekoľkokrát zasadal krízový štáb riaditeľa Krajského riaditeľstva Policajného zboru SR. V súvislosti s rómskym rabovaním bolo do 25. februára obvinených 95 osôb z hromadných krádeží a 58 osôb bolo vo väzbe; Rómovia počas nepokojov spôsobili škodu za 700 tisíc korún, z toho 500 tisíc na tovary a 200 tisíc na zariadení.²⁷ Časť ukradnutého tovaru bola vrátená majiteľom.²⁸ Začali sa šíriť nepodložené správy o hromadnom exode Rómov do susednej Českej republiky, minister vnútra V. Palko však 25. februára vyhlásil, že nemá informácie o možnom exode Rómov do Českej republiky a že rozsiahlejšie opatrenia by sa mali prijať na boj s úžerníctvom. Česká republika však už preventívne posilnila ostrahu na spoločnej slovensko-českej hranici.²⁹ Ešte v ten istý deň sa vláda zaoberala rómskymi nepokojmi, v súvislosti s ktorými prijala vyše desať opatrení. Medzi najvýraznejšie opatrenia patrilo zhustenie termínov výplaty sociálnych dávok a zvýšenie aktivačných príspevkov pre sociálne odkázaných Rómov. P. Csáky tlmočil odhodlanie vlády pokračovať v riešení rómskej problematiky, na ktorú sa malo v roku 2004 použiť 600 miliónov korún, určených najmä na dobudovanie infraštruktúry v rómskych osadách a na sociálne bývanie či vzdelávacie programy.³⁰

Dňa 25. februára 2004 oznámil predseda Rómskej iniciatívy Slovenska (RIS) A. Patkoló na tlačovej besede, že 1. marca 2004 zorganizujú v Spišskej Novej Vsi demonštráciu Rómov proti súčasnej sociálnej politike vlády. RIS dôrazne odsúdila rabovačky a krádeže a iniciátorov takejto vlny násilností upozornila, že tým môžu zvýšiť protirómske nálady v spoločnosti a v šir-

26 *Sme*, 25. 2. 2004. V Kežmarku sa hromadné akcie Rómov nekonali. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1277947>.

27 *Sme*, 25. 2. 2004. Dnes sa konalo 12 protestných zhromaždení Rómov. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1278616>.

28 *Sme*, 25. 2. 2004. Palko: dnes sa už nerabovalo. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1278113>.

29 Tamže.

30 *Sme*, 25. 2. 2004. Dnes sa konalo 12 protestných zhromaždení Rómov. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1278616>.

Sme, 25. 2. 2004. Palko: dnes sa už nerabovalo. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1278113>.

šom zmysle slova aj v rámci celej Európy. RIS ďalej žiadala odstúpenie podpredsedu vlády SR P. Csákyho a splnomocnenkyne vlády K. Orgovánovej zo svojej funkcie, čo zdôvodňovala tým, že počas ich pôsobenia sa postavenie Rómov na Slovensku nezlepilo. Vedenie RIS odmietlo avanturistické aktivity poradcu ministra vnútra L. Fízika a obvinilo ho z napĺňania osobných ambícií a kritizovali ho, že svoje názory prezentoval v mene Parlamentu Rómov SR, ktorý je iba občianskym združením, nie reprezentatívnou organizáciou. RIS ďalej žiadala, aby vládny kabinet odôvodnil vyslanie príslušníkov armády spolu s policajtmí do oblastí nepokojov, pretože zatiaľ nebol vyhlásený výnimočný stav, čo by takýto krok odôvodňovalo. Žiadala tiež zmiernenie sociálnych reforiem a odvolanie ministra L. Kanika. RIS navrhovala riešenie sociálnej situácie Rómov predovšetkým vytváraním nových pracovných príležitostí. Chcela pripraviť napríklad projekt zamestnávania Rómov pri separácii odpadov, ale aj vo výrobe prenosných WC z plastov. Od vlády RIS požadovala vyúčtovanie finančných zdrojov vo výške presahujúcej 2,5 miliardy Sk, ktoré prišli za roky 2001 a 2002 nielen z krajín EÚ, ale aj z USA a Kanady.³¹ Policajný vyšetrovateľ v Michalovciach obvinil Róma, ktorý sa v utorok (24. februára 2004) pred médiami vyhrážal ďalším rabovaním a následným vraždením, z trestného činu podnecovania. Vyšetrovateľ obvineného zadržal a spracoval návrh na jeho väzbu.³²

Dňa 27. februára 2004 starosta obce Jasov (okres Košice-okolie) Š. Mesároš, kde z 2600 obyvateľov je viac ako polovica Rómov (z nich je 547 nezamestnaných) a kde nedošlo k rabovaniu, vyhlásil, že nasadenie vojska kvôli rómskym rabovačkám iba vyľakalo ľudí, ktorí nemali záujem o rabovačky a iné podobné akcie. V Jasove a blízkom okolí to podľa neho nebolo vôbec nutné. O pokojnú situáciu v Jasove sa postarali samotní Rómovia.³³ Dňa 29. februára 2004 prijal prezident SR R. Schuster predstaviteľov Parlamentu Rómov SR v súvislosti s riešením rómskych nepokojov. Prezident im navrhol riešiť ich problémy kultúrovane a diplomaticky.³⁴ 1. marca 2004 informovalo Ministerstvo vnútra SR, že generálny prokurátor D. Trnka vydá pokyn na začatie stíhania vo veci pre trestný čin podnecovania v súvislosti s výzvami rómskych lídrov (išlo tu o výzvu predstaviteľov Rómskeho parlamentu SR) na blokádu diaľnic a hraničných priechodov.³⁵ V ten istý deň sa pred slovenským veľvyslanectvom v Budapešti zhromaždilo niekoľko desiatok Rómov, aby pokojnou demonštráciou vyjadrili solidaritu so slovenskými Rómami, ktorých situácia sa podľa ich mienky zhoršila. Protestnú akciu zorganizovala Celoštátna samospráva Rómov (OCÖ, predsedom bol O. Kolompár). Protestná akcia prebiehala v kordónmi oddelenej časti a za asistencie policajtov. Predstavitelia OCÖ vyjadrili nádej, že sa podobné problémy nebudú šíriť aj do ďalších krajín. Predstavitelia maďarských Rómov následne odovzdali petíciu zástupcovi slovenského veľvyslanectva, v ktorej požadovali zrušenie brutálneho vystupovania voči slovenským Rómom a odvolanie prítomnosti ozbrojených síl z oblastí obývaných Rómami a vyzvali slovenskú vládu na prehodnotenie okolností

31 *Sme*, 25. 2. 2004. RIS nesúhlasí s Fízikom, na pondelok ohlasujú Rómovia protivládnu demonštráciu. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1277932>.

32 *Sme*, 25. 2. 2004. Róma, ktorý sa vyhrážal rabovaním a vraždením, obvinili. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1277797>.

33 Rabovanie v Jasove nebolo, o pokoj sa postarali Rómovia, 27. 2. 2004, http://mesto.sk/prispevky_velke/kosice/rabovaniejasoven1077892200.phtml

34 *Sme*, 2. 3. 2004. Vláda môže spolupracovať s Rómami predísť nepokojom. http://www.sme.sk/clanok_tlac.asp?cl=1284231.

35 Tamže.

a právneho pozadia zadržania Rómov počas nepokojov, na hľadanie konsenzu v riešení otázky Rómov v spolupráci s predstaviteľmi slovenských rómskych organizácií a na naštartovanie komplexných integračných programov, ktoré by mali za cieľ zlepšenie sociálnej situácie Rómov a zlepšenie ich konkurencieschopnosti na trhu práce. Maďarskí Rómovia zároveň vyjadrili nesushlas s poškodzovaním, násilím a rabovaním slovenských Rómov.³⁶

Nepokojnú situáciu využila Rada mimovládnych organizácií rómskych komunít, ktorá 1. marca 2004 podala na Generálnu prokuratúru trestné oznámenie na K. Orgovánovú pre podozrenie zo zneužitia funkcie, neoprávneného pridelovania štátnych financií. Rade prekázalo, že K. Orgovánová je správcou nadácie Inforoma. Orgovánová tieto obvinenia poprela a tvrdila, že nadácia Inforoma nemá žiadne výhody od Úradu vlády SR ani sekretariátu pre rómske komunity.³⁷

Dňa 2. marca 2004 člen krízového štábu štrajkovej pohotovosti Parlamentu Rómov SR J. Červeňák uviedol, že predstavitelia Parlamentu Rómov SR žiadali všetkých najvyšších ústavných činiteľov, aby s nimi diskutovali o možnostiach riešenia situácie, ale túto ich výzvu akceptoval iba prezident R. Schuster.³⁸ Do 3. marca 2004 zadržala polícia vyše 150 podozrivých z rabovačiek, 90 z nich sa ocitlo za mrežami, škody sa odhadovali na asi 800 tisíc korún.³⁹

RIS na tlačovej besede, konanej 3. marca 2004, vyzvala K. Orgovánovú na odstúpenie z funkcie, pretože, podľa nej, K. Orgovánová nemá potrebnú odbornú kvalifikáciu, vyhocuje situáciu medzi Rómami a uprednostňuje „*sebe blízke organizácie a ich nič neriešiace projekty*“.⁴⁰ RIS zároveň žiadala podpredsedu vlády P. Csákyho, aby dôkladne zhodnotil doterajšiu činnosť Orgovánovej. V ten istý deň sa zástupcovia RIS stretli s prezidentom Policajného zboru SR A. Kulichom, ktorého požiadali, aby prepustil z väzby rómske ženy zadržané pri rabovaniach a stíhali ich na slobode. Kulich im prisľúbil, že policajné jednotky nasadené v rómskych lokalitách na východe Slovenska budú stiahnuté hneď, ako to bude možné.⁴¹ A. Patkoló opäť vyzval Rómov, aby nepáchali trestné činy, členom krízového štábu štrajkovej pohotovosti Parlamentu Rómov SR J. Červeňákovi a L. Fízikovi odkázal, aby prestali „*podnecovať občianov k páchaniu nezákonných skutkov*“. A. Patkoló označil oboch za samozvaných vodcov, no priznal tiež, že Rómovia v SR nemajú jednotnú reprezentáciu.⁴² RIS vyjadrila podporu Rade mimovládnych organizácií rómskych komunít v súvislosti s podaním trestného oznámenia na K. Orgovánovú.⁴³

Postupne sa začali objavovať aj správy o zadržaní úžerníkov. Napríklad dňa 8. marca 2004 bolo podané obvinenie z trestného činu úžery voči ďalším dvom manželským párom z Marcelo-

36 *Sme*, 1. 3. 2004. Slovenské udalosti naznačujú, že vstupom do EÚ nie je riešená otázka Rómov. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1283234>.

37 *Sme*, 3. 3. 2004. Patkoló žiada odstúpenie Orgovánovej a väčší záujem Csákyho. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1286380>.

38 *Sme*, 2. 3. 2004. Vláda môže spoluprácou s Rómami predísť nepokojom. http://www.sme.sk/clanok_tlac.asp?cl=1284231.

39 *Národná obroda*, 4. 3. 2004. Stanné právo na východe. http://www.rasizmus.sk/show_print.stm?x=82973.

40 *Sme*, 3. 3. 2004. Patkoló žiada odstúpenie Orgovánovej a väčší záujem Csákyho. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1286380>.

41 *Sme*, 3. 3. 2004. Patkoló žiada odstúpenie Orgovánovej a väčší záujem Csákyho. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1286380>.

42 Tamže.

43 Tamže.

vej (okres Komárno). Po zadržaní dvoch manželských párov, obvinených z trestného činu úžery a vydierania, vzrástol počet obvinených na osem ľudí z obce. Viacerí obyvatelia Marcelovej pripustili, že ešte niekoľko úžerníkov z obce je na slobode.⁴⁴ 18. marca 2004 obvinil vyšetrovateľ polície dvoch mužov vo veku 28 a 35 rokov z obce Marcelová z trestného činu úžery, ktorým v prípade dokázania viny hrozil trest odňatia slobody až tri roky nepodmienečne.⁴⁵ Obvineniam z trestného činu úžery čelil tiež nezamestnaný už trestaný 43-ročný muž z Michaloviec, ktorý ešte v roku 1999 využil finančnú tieseň poškodeného. Stíhaný bol na slobode.⁴⁶

V polovici marca začali pošty vyplácať znížené sociálne dávky. Prvé preberanie znížených dávok bolo dňa 18. marca 2004, v pohotovosti bolo vyše tisíc policajtov a vojakov (kvôli ochrane úradníkov), nad územím Košíc hliadkoval policajný vrtuľník.⁴⁷ Hliadky mestskej polície a Policajného zboru SR dohliadali na Luníku IX v Košiciach počas prvého dňa vyplácania znížených sociálnych dávok. Nevyskytli sa žiadne vážnejšie incidenty, len prejavy slovnej nespokojnosti. Viacerí Rómovia z Luníka IX v tejto súvislosti nevyhlásili novú vlnu emigrácie.⁴⁸ Okrem Turne nad Bodvou nedošlo nikde na Slovensku k násilnostiam. V Turni nad Bodvou (okres Košice-okolie) protestovalo v tento deň asi 150 Rómov, pretože nedostali dávky. Museli zasahovať policajti.⁴⁹

V ďalších dňoch 18. a 19. marca 2004 na Hlavnom námestí v Moldave nad Bodvou sa zhromažďovala asi stovka nespokojných nezamestnaných a sociálne odkázaných rómskych aj nerómskych občanov, ktorí nedostali sociálne dávky. Protestovali najmä rómske ženy a deti. Zdržanie vyplácania nových dávok spôsobilo, že mnohí Rómovia zostali úplne bez peňazí. Zástupca primátora L. Iván protestujúcim oznámil, že problémy s vyplácaním dávok boli aj pred tromi týždňami a že mesto to bude predbežne riešiť formou pôžičky vo výške asi 500 korún.⁵⁰ Protestné zhromaždenie (okolo 60 osôb) pre nevyplatené dávky sa konalo aj v Bystranoch (okres Spišská Nová ves).⁵¹ Dňa 19. marca 2004 sa konalo protestné zhromaždenie vyše stovky nespokojných Rómov vo Veľkej Ide (okres Košice-okolie), ktoré zvolal starosta obce, aby im vysvetlil, prečo nedostali 18. marca 2004 vyplatené dávky, výška ktorých im bola oznámená vo výmeroch. Starosta vysvetlil, že časti rodín už dávka bola vyplatená, pre ďalšiu časť Rómov ešte nestihli poukázať peniaze a posledná časť Rómov nemá ešte právoplatné výmery.⁵²

44 *Sme*, 9. 3. 2004, s. 8. V Marcelovej obvinili už osem ľudí z úžerníctva.

45 *Zdroj TASR*, 19. 3. 2004. Vyšetrovateľ obvinil dvoch mužov z Marcelovej z trestného činu úžery. <http://24.centrum.sk/domov/clanek.phtml?id=213597>.

46 *Sme*, 9. 3. 2004, s. 8. Obvinený z úžery.

47 *Pravda*, 19. 3. 2004. Pri výplate dávok policajti nemuseli zasahovať. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040319_055204_sk_domace_p01&r=sk_domace.

48 *Pravda*, 18. 3. 2004. Luník IX pokojný, ale na dávky nadávali. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040318_130414_sk_domace_p01&r=sk_domace.

49 *Pravda*, 19. 3. 2004. Pri výplate dávok policajti nemuseli zasahovať. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040319_055204_sk_domace_p01&r=sk_domace.

50 *Zdroj TASR*, 19. 3. 2004. Moldava nad Bodvou uvažuje o finančnej pomoci Rómom, ktorí nedostali dávky. <http://24.centrum.sk/domov/clanek.phtml?id=213598>. *Pravda*, 19. 3. 2004. Ľudia bez dávok protestovali aj v Moldave. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040319_160704_sk_domace_p01&r=sk_domace.

51 *Pravda*, 19. 3. 2004. Ľudia bez dávok protestovali aj v Moldave. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040319_160704_sk_domace_p01&r=sk_domace.

52 *Pravda*, 19. 3. 2004. Vo Veľkej Ide sa sťažujú, že nedostali dávky. http://spravy.pravda.sk/tlac.asp?c=A040319_132148_sk_domace_p01&r=sk_domace.

Začiatkom apríla (9. apríla 2004) došlo v Bille v Levoči počas veľkonočných sviatkov k opakovaným krádežiam potravín a cukroviniek miestnymi Rómami (okolo 50 Rómov, prevažne ženy s deťmi). Na miesto bola privolaná policajná hliadka. Krádeže nenapĺňali znaky organizovanej rabovačky.⁵³ Začiatkom septembra 2004 došlo k poslednej zaznamenatej rabovačke 20 rómskych žien v predajni potravín v Zborove (okres Bardejov).⁵⁴

Podľa stavu k 20. septembru 2004 dosiahli škody spôsobené počas rómskych nepokojov spolu asi milión korún. Vinníci boli väčšinou do dvoch mesiacov na slobode, pretože prípady boli klasifikované iba ako priestupky.⁵⁵

Z praktického hľadiska išlo v mnohých prípadoch o zníženie dávok o niekoľko tisíc korún, napr. zo 16 500 Sk len 7610 Sk pre 13-člennú rodinu, z 10 800 Sk na 3400 Sk, zo 4760 Sk na 3790 Sk (vlastné zistenie).

Prítomnosť vojakov v obciach a uväznenie rabujúcich Rómov poslúžilo ako odstrašujúci príklad pre Rómov, ktorí by chceli rabovať. Podozrenie z organizovania nepokojov padalo aj naďalej na úžerníkov a všeobecne sa rozšíril názor, že rómske protesty a rabovačky pripravili práve úžerníci. Polícia preto zostrila boj proti úžerníkom. Podľa P. Mikuša⁵⁶, ktorý predkladal na rokovanie vlády správu o úžere, boli niektorí policajti prepojení s úžerníkmi, resp. boli indície, že sa na úžere zúčastňujú aj policajti. V jednom prípade išlo o priame organizovanie úžery na východnom Slovensku, pričom v tejto súvislosti prebiehalo policajné preverovanie, ale problémom bolo získať svedkov. V správe o úžere sa ďalej uvádzalo, že úžera nadobudla ne bývalé rozmery, ale polícia „hasí“ len to najhoršie. Ministerstvo vnútra začalo venovať úžere väčšiu pozornosť po medializácii úvah, že za rabovačkami stoja úžerníci. Okamžite sa to prejavilo aj na náraste počtu zistených prípadov, avšak uložené boli neadekvátne tresty (napríklad v jednom prípade 5000 korún a v druhom 15 000 korún). Podľa P. Mikuša je otázne, či za rabovačky boli zodpovední úžerníci, pretože polícia takýto prípad nezaadokumentovala. Isté indície tu však sú, pretože úžerníci majú moc zmobilizovať Rómov a prinútiť ich rabovať.⁵⁷

Podľa splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity K. Orgovánovej sa nevedla širšia spoločenská ani politická diskusia o vzniknutej situácii (rómske nepokoje) a ak sa aj nejaká vyskytla, tak nie o podstate rómskych nepokojov. Používané slovné výrazy „rómske nepokoje“, „rómske rabovačky“ nehovorili nič o sociálnych či občianskych nepokojoch. Nasadenie veľkého počtu policajtov a vojakov bolo dôvodom, prečo sa k nespokojným Rómom nepridali ďalší nespokojenci. Aktívne príspevky priniesli zmenu v tom, že Rómovia boli viac motivovaní pracovať alebo robiť pre obec. Mali však dočasný charakter a minimálny vplyv na samotný život Rómov, pretože neznamenali zvýšený príjem pre ich rodiny.⁵⁸ Podľa K. Orgovánovej sa opatrenia zavádzané od začiatku roka 2004 rezortom práce v rámci sociálnej reformy väčšiny Rómov takmer netýkajú. Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny neberie podľa nej do

53 Zdroj TASR, 13. 4. 2004. V levočkej Bille opäť kradli miestni Rómovia. <http://24.centrum.sk/domov>.

54 Bán, A.: Pokoj na Divokom východe. *Iformat.sk*, 20. 9. 2004. <http://hnonline.sk>.

55 Tamže.

56 Je to bývalý policajt, na policajnom prezídiu pracoval od roku 2001 do 2003 ako predseda protirasovej komisie, v súčasnosti pracuje na Úrade splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity.

57 *Sdružení Dženo*, 30. 11. 2004. Bývalý policajt: S Rómami sa treba rozprávať. http://www.dzeno.cz/?c_id=5621.

58 *Ludia proti rasizmu*, 15. 4. 2004. Podľa Orgovánovej nepriniesli nedávne nepokoje Rómom dostatočnú diskusiu. http://www.rasizmus.sk/show_print.stm?x=84518.

úvahy, že nezamestnanosť a chudoba v rómskych osadách má štrukturálny charakter, a preto si zmena situácie vyžaduje iné nástroje, ako je to pri nerómskom obyvateľstve. Aj keď ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny pripustilo, že sociálna reforma mohla byť pre niektoré skupiny Rómov bolestivá, šancu dostali tí, ktorí sa chceli aktívne podieľať na zmene svojej situácie.⁵⁹

Svoju úlohu počas sociálnych nepokojov zohrali aj médiá. Televízna obrazovka, ktorá prinášala zábery z rabovačiek, slúžila najmä v osadách skôr ako „návod na použitie“. Rómske rabovanie nezastavili rómski lídri, ale zábery z tvrdého zásahu proti Rómom v Trebišove. Rómska stredná vrstva začala odchádzať za prácou do Anglicka. Sociálna reforma odobrala úžerníkom možnosti zdieľať Rómov, ktorí im už nemali z čoho platiť, a tak sa mnohí úžerníci prekvalifikovali na obchodníkov s lacnou pracovnou silou (za sprostredkovanie práce si začali účtovať províziu). Za prácou do zahraničia postupne odchádzali celé rómske rodiny.⁶⁰ V súvislosti s médiami obvinil primátor mesta Levoča štáb Českej televízie, ktorý prišiel koncom februára 2004 do miestnej rómskej osady a neskôr na námestie filmovať protestujúcich Rómov, z popudzovania Rómov. Člen štábu ČR M. Vítek však tieto tvrdenia poprel a podal na primátora Levoče M. Čurillu trestné oznámenie. Prípado nebol uzavretý ešte ani koncom septembra 2004.⁶¹

Podľa denníka *Sme* si zahraničné médiá vytvorili v súvislosti s rómskymi nepokojmi o Slovensku negatívny obraz, pričom hovorili o nezvládnutej rómskej problematike (vykradnuté obchody, štrajkujúci a nahnevani Rómovia, zatýkanie rómskych matiek).⁶²

Rok po sociálnych nepokojoch Rómov

Aj po vyše roku prevláda tvrdenie, že za nepokojmi v roku 2004 stáli úžerníci. Niektorí rómski politickí vodcovia sa pokúsili regulovať živelné protesty, iní sa nechali niesť na tejto vlne. Rómsky parlament SR ustúpil začiatkom marca 2004 od výziev na blokádu diaľnic a hraničných prechodov. Po rokovaníach s vedením Národnej rady SR sa zúčastnení uzniesli, že najpálčivejšie problémy rómskej komunity sa budú riešiť za rokovacím stolom. Po rabovačkách štát zmiernil tvrdé sociálne opatrenia, viac sa začal využívať aktivačný príspevok, sociálna dávka sa na mnohých miestach vyplácala na viackrát a prostredníctvom osobitných príjemcov. Na druhej strane Rómovia pochopili, že musia prevziať zodpovednosť sami za seba. Sociálna situácia Rómov sa však stále nezlepšuje, naopak, medzi chudobu sa začína prepadávať aj stredná vrstva (zužovanie stravovacích návykov, neschopnosť zvládnuť náklady na bývanie). Podľa predsedu Rómskeho parlamentu L. Fízika zásah polície a armády proti rabujúcim Rómom pôsobil šokujúco a v našom prostredí stále platí, že „Róm sa najviac bojí Boha, mŕtveho človeka a policajta“.⁶³

59 *Národná obroda*, 27. 11. 2004. Orgovánová: Sociálna reforma sa väčšiny Rómov netýka. <http://www.narodnaobroda.sk/clanok/19282/Orgovanova:-Socialna-reforma-sa-vacsiny-Romov-netyka>.

60 Bán, A.: Pokoj na Divokom východe. *Iformat.sk*, 20. 9. 2004. <http://hnonline.sk>.

61 *Sme*, 25. 2. 2004. Redaktor ČT popiera, že jeho štáb provokoval Rómov v Levoči. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1278378>. Bán, A.: Pokoj na Divokom východe. *Iformat.sk*, 20. 9. 2004. <http://hnonline.sk>.

62 *Sme*, 9. 3. 2004, s. 23 – 24. Rómom by mohlo pomôcť vzdelanie. Prvý deň v škole nevedeli absolútne nič.

63 *Pravda*, 1. 3. 2005. Rok po rabovačkách je všade ticho. http://www.dzeno.cz/?c_id=6436.

Rómske nepokoje aj po roku zneužívajú niektorí politici na politickú propagandu. Napríklad R. Fico tvrdí, že „na Slovensku sa zvyšuje kriminalita kvôli rastúcej chudobe, spôsobenej ultrapravicovými reformami...“, pričom vychádza z vládnej správy o bezpečnostnej situácii za rok 2004, v ktorej sa uvádza: „Najzávažnejším druhom majetkovej trestnej činnosti boli krádeže vlámaním. Najčastejším boli krádeže vlámaním do rekreačných chát (4125 nárast o 405, so škodou 89,1 mil. Sk) a krádeže vlámaním do bytov a rodinných domov (3023 nárast o 381, so škodou 188 mil. Sk)... Táto trestná činnosť je vykonávaná v prevažnej miere páchatelmi z radov nezamestnaných (68,6%)... Krádeže vlámaním úzko súvisia s narastajúcimi sociálnymi rozdielmi v spoločnosti. Ide o tzv. sociálnu kriminalitu. Tento fakt potvrdzuje aj to, že nebol zaznamenaný nárast prípadov so škodou značnou, resp. so škodou veľkého rozsahu...“⁶⁴ Predseda Smeru R. Fico odôvodňuje nárast trestnej činnosti odstránením „sociálnych istôt“. Proti týmto tvrdeniam hovoria fakty z minulosti, na ktoré poukázal L. Krivošík, že počas veľkej hospodárskej krízy v 30. rokoch 20. storočia sa množstvo ľudí ocitlo na dlažbe, pričom sa snažili pomôcť si zbraním alebo hľadaním práce ako nádenníci, či zbieraním handier, no nárast trestnej činnosti nebol v tej dobe zaznamenaný. V súčasnosti sú Slováci na tom materiálne neporovnateľne lepšie, a kriminalita napriek tomu rastie. „Čo sa za tých vyše sedemdesiat rokov zmenilo? Rozdiel je len v tom, že človek na pokraji existencie išiel vtedy radšej žobrať, ako by mal niečo ukradnúť. V tej dobe mali v sebe ľudia ešte morálny kompas.“ Ďalej pokračuje „Problém Rómov skresľuje každú štatistiku o tom, ako sa v tejto krajine vlastne žije. Práve táto časť populácie bola najviac poškodená vtedajším socialistickým riešením tzv. cigánskej otázky, ktorým sa rozvrátili prirodzené patriarchálne väzby kočovných komunít, ale žiadne nové neboli medzi nimi vytvorené. Aj rabovačky Rómov boli označené za „sociálnu kriminalitu“, hoci Rómovia kradli najmä alkohol, cigarety a sladkosti.“⁶⁵

Na Luníku IX je ekonomická situácia katastrofálna. Množia sa prípady, keď zomretého nemá kto pochovať, pretože pozostalí buď nemajú peniaze ani na ten najjednoduchší pohreb, alebo sa k nebohému vôbec neprihlásia (kalkulujú s tým, že pohreb zaplatí úrad, prípadne celá rodina vycestovala za prácou do zahraničia). Okolo 90% ľudí v produktívnom veku je nezamestnaných. V minulosti financovali tzv. sociálne pohreby okresné úrady, ktoré poskytovali aj sociálne pôžičky. Dotoval ich štát. Dnes to rieši samospráva.⁶⁶

Od septembra 2005 sa nariadením vlády zvýšili dávky v hmotnej núdzi a rodinné dávky, a to v priemere takmer o osem percent. Pre najnižšie príjmové skupiny obyvateľov, ktoré sú odkázané na pomoc štátu, sa zvýšil aktivačný a ochranný príspevok o 200 korún. Kvôli vysokým cenám benzínu a plánovanému zdraženiu plynu vypracoval minister práce L. Kaník návrhy na zmiernenie dosahov zvyšovania cien pohonných látok a plynu na životnú úroveň občanov. Plánoval zvýšiť dávky pre sociálne slabé vrstvy obyvateľstva – príspevok na bývanie pre ľudí v núdzi o 250 korún a príspevok na prevádzku auta pre zdravotne postihnutých o 200 korún, od roku 2006 chcel, okrem iného⁶⁷, zaviesť 2000-korunový príspevok pre nezamestnaných na

64 *Pravé Spektrum – politicko-spoločenský e-zin*, 13. 5. 2005. Ficoviny o „sociálnej kriminalite“. Ad: Ficoviny o „sociálnej kriminalite“. Odpoveď „plateného propagandistu“. <http://www.prave-spektrum.sk/print.php?294>.

65 Tamže.

66 *Sme*, 8. 9. 2005. Pozostalí na Luníku 9 často nemajú ani na pohreb. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=2371416>.

67 Ďalšie plánované zmeny pozri: *Pravda*, 11. 7. 2005, s. 9. Čo sa má zmeniť od januára. http://dennik.pravda.sk/dtlac.asp?r=Bsocialnedavky&c=socialnedavky_9_2.

dochádzku za prácou. Pred nástupom L. Kaníka závisel príspevok na prevádzku vozidla od výšky životného minima, L. Kaník však túto väzbu zrušil a kompenzácie určilo ministerstvo pevnou sumou.⁶⁸

Najlepším riešením na zlepšenie postavenia Rómov je mať stále zamestnanie. Problém je však častokrát v nízkom vzdelaní Rómov a v nemalej miere v skrytej či otvorenej diskriminácii pri uchádzaní sa o miesto (po telefóne áno, keď zbadajú uchádzača, odmietnu ho alebo uchádzačovi rovno povedia, že Rómov neberú). Na záver uvediem jeden pozitívny príklad aktivity na zlepšenie postavenia Rómov: J. Mezei z Parlamentu rómskych osád v spolupráci s úradom práce organizuje pre nezamestnaných Rómov kurzy, na ktorých ich učí, ako sa uchádzať o prácu a ako si prácu udržať. Prvých 20 Rómov už absolvovalo 2-týždňový kurz, na ktorom robili modelové pohovory a absolvovali prednášky o motivácii. Aj keď absolventi kurzu veľmi neveria, že im kurz pomôže pripustiť, že prednášky im pomohli zorientovať sa v zákonoch, zistiť, na aké príspevky majú nárok a ako sa sťažovať, keď ich firma pošle o dverí preč.⁶⁹

ROMA CIVIC DISTURBANCES AS A CONSEQUENCE OF SOCIAL REFORM IN SLOVAKIA

Resumé

A social policy of the state after 1989 in its basic continued in the existing system of the social welfare applied before 1989. Changes, additions and new laws dealing with the welfare had till year 2003 a demoralizing impact upon recipients. Recipients of social welfare, predominantly Roma, head frequently a higher income, that working families. The „*Law no. 599/2003 in Regard to Help in the Material Need*“ amended the „*Law no. 195/1998 in Regard to Social Help*“. The welfare since half of the march 2004 was distributed according the new law and was considerably decreased. This reform, that is lowering of welfare induced in the Eastern Slovakia civic disturbance carried by members of Roma community, which were accompanied by robberies of stores. These disturbances were suppressed by armed forces (army and police). Presently the government is endeavoring to cover the increase the life expenses by increasing the existing social payments and establishing of new was of social welfare.

68 Pozri stránku Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR, www.employment.gov.sk. Tiež *Sme*, 9. 9. 2005. Pre drahý benzín sa zvýšia sociálne dávky. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=23733655>.

69 *Sdružení Dženo*, 19. 08. 2005. Rómov školila, ako si nájsť prácu, no tí bez vzdelania to majú ťažké. http://www.dzeno.cz/?c_id=8424.

ŽIDOVSKÁ KOMUNITA A ŠTÁTNA POLITIKA PO NOVEMBRI 1989

(Vybrané problémy vzájomných vzťahov)

Peter Salner

1. Východiskový stav

Židovská komunita je v dôsledku historických procesov v 20. storočí malá a výrazne asimilovaná. Na rozdiel napr. od maďarskej či rómskej menšiny nemá špeciálne nároky na kultúru, vzdelanie a pod. Zákony, ktoré sa viažu na Židov, sú obyčajne súčasťou komplexného riešenia problémov menšín (školsťvo a kultúra) a cirkví (religiozita). Zároveň ale vzhľadom na nedávnu minulosť (holokaust) existujú určité špecifické zákony, zamerané na čiastočné odškodnenie obetí holokaustu.

2. Obdobie po novembri 1989

a) *Roky 1990 – 1992*

V roku 1990 sa Slovenská národná rada ospravedlnila za roky 1939 – 1945. Vtedajší minister kultúry Ladislav Snopko pripravil projekt pamätných tabúl na miestach spojených s holokaustom. Išlo najmä o pracovné tábory na Slovensku (Nováky, Sereď, Vyhne) a miesta, odkiaľ sa vypravovali transporty (Žilina). Niektoré z nich sa realizovali, iné prešli po voľbách 1992 do stratena. Práve vo verejnom priznaní podielu zodpovednosti za utrpenie Židov počas šoa vidno základný rozdiel v porovnaní s obdobím komunistickej moci (vtedy sa o Židoch a ich utrpení mlčalo), ale aj v porovnaní s rokmi 1993 – 1998.

b) *Obdobie 1993 – 1998*

Po roku 1993 možno rozlíšiť dve v mnohom rozdielne obdobia (1993 – 1998 a po roku 1998). Prejavujú sa najmä v odlišnom hodnotení slovenského štátu.

a) V prvom období sa objavovalo úsilie rehabilitovať režim vojnového slovenského štátu a jeho najvyšších predstaviteľov, v prvom rade Jozefa Tisa. Spájalo sa najmä s pozíciou SNS vo vláde; dôležitú úlohu tu zohrávalo ministerstvo školstva a osoba ministerky Evy Slavkovskej. Sprievodnými javmi boli napr. účasť oficiálnych predstaviteľov na spomienkových slávnostiach venovaných Slovenskej republike, zádušné omše za prezidenta Tisa a pod. Patrí tu podpora Matice slovenskej, výstava o Altöttingu, vyznamenanie antisemitsky orientovaného časopisu *Zmena*. Najväčšiu pozornosť vyvolalo vydanie knihy M. S. Ďuricu *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Židovská komunita citlivo reflektovala účasť Ivana Gašparoviča (vtedy predseda parlamentu) na konferencii neolúdakov v Piešťanoch v januári 1995. Tlačou prebehli fotografie, na ktorých symbolicky sedel pod heslom Mat' svoj štát znamená život...

V tomto období sa ale definitívne inštalovalo Múzeum židovskej kultúry pri SNM, začala činnosť Inštitútu judaistiky UK, existovala podpora rôznych projektov so židovskou tematikou.

Charakteristické bolo úsilie o vybudovanie dobrých vzťahov s Izraelom; v počiatkoch boli veľmi komplikované práve pre nejednoznačný vzťah SR k nedávnej minulosti. Sprievodným javom bolo práve úsilie rehabilitovať vojnový slovenský štát.

c) Obdobie 1998 – 2005

Zmena vládnej koalície po roku 1998 priniesla mnoho pozitívnych prvkov. Napriek tomu však vládne aktivity smerom k židovskej komunite nie sú bez problémov.

Bol prijatý zákon 305/1998 o čiastočnom zmiernení krívd v období holokaustu, pozitívom je, že parlament prijal iniciatívu židovskej komunity a rozšíril jeho platnosť aj na obeť z územia, ktoré po Viedenskej arbitráži pripadlo Maďarsku.

Vyriešil sa problém tzv. „židovského zlata“: výsledkom jeho vrátenia je vznik Nadácie EZRA, ktorá formou grantov podporuje kultúrne a vzdelávacie aktivity.

Bola podpísaná dohoda vlády a ÚZŽNO o čiastočnom odškodnení obetí holokaustu. Nevrátený majetok bol ohodnotený na 8,5 až 25 miliárd Sk. Slovenská vláda dala židovskej komunite 850 miliónov Sk. Financie sú symbolicky rozdelené na tri časti: tretina peňazí je určená na majetkové odškodnenie, druhá tretina má slúžiť na revitalizáciu cintorínov a synagóg a posledná časť je určená na podporu projektov. Po dobu desiatich rokov sa nemá používať základina, len úroky prostriedkov, ktoré sú rozdeľované formou grantov.

V ďalších zákonoch (reštitúcie, „pôda neznámych vlastníkov“) sú Židia súčasťou komplexného riešenia problematiky.

Židovská komunita veľmi citlivo vníma gestá a vyjadrenia smerom k obdobiu šoa. Tu treba spomenúť pravidelnú prítomnosť popredných reprezentantov vlády a parlamentu na oceňovaní Spravodlivých medzi národmi (toto vyznamenanie udeľuje Štát Izrael ľuďom, ktorí pomáhali ohrozeným židovským spoluobčanom);

V tomto období zazneli aj verejné vyhlásenia, ktoré sa dištancujú od Slovenskej republiky 1939 – 1945 a konkrétne od jej židovskej politiky;

Parlament prijal zavedenie Dňa holokaustu ako pamätného dňa (1998);

Účasť a prejav Pavla Hrušovského na 60. výročí oslobodenia koncentračného tábora Osvienčim;

Prítomnosť Ivana Gašparoviča na slávnostnom odhalení pomníka obetí holokaustu v Žiline;

V tomto období pokračuje činnosť Múzea židovskej kultúry, Inštitútu judaistiky, prejavuje sa podpora projektov vzdelávania o holokauste (zameraná najmä na prípravu učiteľov).

Napriek prevládajúcim pozitívam existujú aj určité problémy, ktoré vyvolávajú znepokojenie židovskej komunity a dotkli sa aj širokej verejnosti:

V prvom rade sú to opakovane publikované konšpiračné teórie bývalého ministra vnútra a súčasného riaditeľa SIS Ladislava Pittnera;

Najväčšiu pozornosť vyvolala široko medializovaná kauza „skupinka“, o ktorej hovoril premiér Mikuláš Dzurinda. Spájala sa s obvinením viacerých podnikateľov židovského pôvodu; v prípade Miloša Žiaka správa SIS otvorene zdôraznila židovský pôvod jeho i jeho manželky.

Negatívne sa hodnotí úsilie zrušiť postihovanie osvienčimskej lži. Príslušný paragraf je súčasťou balíka zákonov, ktoré predkladá minister Daniel Lipšic. Práve postoj ministra a jeho úradu môže byť dôležitou príčinou, prečo sa predlžujú, resp. neúspešne prebiehajú súdne procesy s autormi a vydavateľmi diel, ktoré majú antisemitský charakter, resp. popierajú holokaust.

Najnovšie chýba jednoznačný postoj oficiálnych inštitúcií voči programu a vystúpeniam Slovenskej pospolitosti – Národná strana. Negatívne je vnímané čiastočné podceňovanie nebezpečenstva terorizmu a ochrany židovských inštitúcií a objektov.

Naďalej úspešne pokračovalo úsilie budovať dobré vzťahy s Izraelom. Významným prínosom boli návštevy prezidenta Rudolfa Schustera a premiéra Mikuláša Dzurindu v Izraeli, resp. recipročné návštevy izraelských štátnikov na Slovensku. Rozvíjajú sa aj ekonomické a kultúrne vzťahy.

3. Záver

Štátna politika voči židovskej komunite po roku 1989 prechádza rôznymi obmenami, nemožno ju preto hodnotiť ako kontinuálnu. Väčšinu existujúcich problémov sa darí riešiť. V blízkej budúcnosti treba zohľadňovať tri podstatné body:

- a) vzťah k holokaustu a jeho obetiam (pripomienka a ochrana ich pamiatky);
- b) ochrana pred hrozbami zo strany teroristov alebo slovenských extrémistov;
- c) podpora kultúrnych a vzdelávacích aktivít, ktoré smerujú k udržaniu židovských tradícií a vzájomnej tolerancii s majoritným prostredím a jeho kultúrou.

THE JEWISH COMMUNITY AND THE STATE POLICY AFTER THE NOVEMBER 1989 (selected issues of mutual relations)

Resumé

The paper evaluate in a concise fashion existing and solved issues in relation of the state policy of the Slovak Republic after year 1989 and the Jewish community. The stated issues are mapped in the frame of three periods – from the Revolution in year 1989 till establishment of the Slovak Republic in 1993, till the year 1998 and till presence.

TYPOLÓGIA VZŤAHOV MAJORITNÉHO OBYVATELSTVA A ŽIDOVskej MINORITY V OBDOBÍ HOLOKAUSTU

Eduard Nižňanský

1. Autochtónny antisemitizmus na Slovensku, jeho typológia a nositelia

ČSR medzivojnového obdobia ako štát parlamentnej demokracie znemožňovala existenciu štátom organizovaného antisemitizmu. Na Slovensku však existoval už v období jej existencie, najmä v radoch HSLS, autochtónny nerasový antisemitizmus s niekoľkými rovinami¹: Rovina kresťanská v zmysle *Židia ukrižovali Krista*,² rovina národná (jazyková) – *Židia nie sú Slováci* (Židia hovoria po maďarsky, nemecky, jidiš), boli predstaviteľmi pomadžarčovania Slovákov v období Rakúsko-Uhorska;³ rovina ekonomická (sociálna) – *Židia vykorisťovali (vykorisťujú) Slovákov*, žili z ich mozoľov, na úkor Slovákov, židovskí krčmári urobili zo Slovákov alkoholikov; rovina politická – *Židia sa orientujú liberálne, ba ľavicovo*. HSLS už v období 1. ČSR využívala takýto typ antisemitizmu vo svojej politickej praxi (napr. v období volieb), avšak parlamentná demokracia znemožňovala tejto strane presadiť politicky a štátne organizovaný antisemitizmus (tak napr. dopadol návrh K. Sidora z roku 1937 vyvieť Židov zo Slovenska do Birobidžanu, s ktorým vystúpil v Národnom zhromaždení).⁴ V 20. storočí realizovali štátne organizovaný antisemitizmus len fašistické a nacistické diktatúry. Autochtónny antisemitizmus HSLS sa stal základom pre prípravu a realizáciu vlastnej slovenskej politiky antisemitizmu, ktorá sa prejavila v tzv. umiernenom krídle HSLS (J. Tiso) alebo u radikálov (V. Tuka, A. Mach). Slovenská politika antisemitizmu sa prekrížila s nacistickým holokaustom a výsledkom bola najradikálnejšia stránka tejto politiky – deportácie.

Predstavu umiernených možno dokumentovať napr. na vystúpení J. Tisu⁵ v januári 1939: *“...znepokojenie, ktoré možno badať v židovskom obyvateľstve nemá príčiny v opatreniach slovenskej vlády, ale v strachu, že protižidovské opatrenia v nemeckej ríši budú upotrebené i na Slovensku. Židovská otázka bude rozriešená tak, že židom na Slovensku bude ponechaný len taký vplyv, aký zodpovie ich počtu v pomere k celému obyvateľstvu Slovenska. Slováci budú vychovávaní tak, aby sa mohli v hospodárskom a priemyslovom živote plne uplatniť a aby mohli prevziať postupne všetky miesta, obsadené posiaľ židmi.”*⁶ Umiernení teda presadzovali antisemitskú politiku v rámci princípu numerus clausus (teda limitovanie židovskej komunity v sociálnom, hospodárskom,... živote spoločnosti na Slovensku do cca. 4%). Umiernení reali-

1 Vo svetovej literatúre o holokauste sa nazýva predvojnový (v zmysle pred 1. svetovou vojnou).

2 Bližšie pozri napr. interview provinciála jezuitov R. Mikuša v denníku *Slovák* uverejnené 10. 2. 1939. In: *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie* (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939). Bratislava 2001, s. 163 – 167.

3 K zmenám v národnostnej orientácii Židov za 1. ČSR pozri napr. NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov : Universum, 1999, s. 14 – 15.

4 Bližšie pozri KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 2001, s. 15 – 22.

5 V tejto dobe bol J. Tiso predsedom autonómnej vlády.

6 *Slovenská politika*, 27. 1. 1939, s. 2.

zovali antisemitskú politiku od autonómie v roku 1938 do Salzburgských rokovaní.⁷ Ani potom však proti radikalizácii v riešení židovskej otázky nevystúpili.⁸

Radikál A. Mach už v roku 1939 tvrdil: *“So Židmi, ktorí majú zlato, šperky, bohatstvo, urobili všade poriadok a urobíme ho s nimi aj my. ... kto tu nepracuje, ten tu nebude ani jesť. Kto tu čo nakradol, to sa mu vezme! Toto je praktické riešenie celej židovskej otázky!”*⁹ Radikáli realizovali antisemitskú politiku po Salzburgu. Nehľadeli na žiadne dôsledky vyradovania židovskej komunity, takže v jeseni 1941 bol židovský problém na Slovensku už sociálnym problémom. Pred vládou stála otázka čo urobiť s pauperizovanou masou židovského obyvateľstva. Radikálov nezaujímali negatívne dôsledky vyradovania židovskej komunity vo vzťahu k majoritnému obyvateľstvu (napr. negatívne ekonomické dôsledky likvidácie a arizácie, zníženie daní, poplatkov a i. od židovského obyvateľstva).

Slovenský štát viedol od svojho vzniku vnútornú vojnu proti cca. 90 000 Židom, ktorých označil za „... cudzí živel, za trvalého nepriateľa slovenského štátu, ... za nevyliciteľne chorý národ, ktorý chce žiť na úkor iných národov.“¹⁰

Obraz nepriateľa (Žida, Čecha, marxistu – komunistu) mal pôsobiť na integrovanie národa, ktorý mohol získať svoju štátnosť len s pomocou nacistického Nemecka a jeho geopolitického zásahu do strednej Európy. Vedúci predstavitelia HSĽS si uvedomovali, že takýmto spôsobom dosiahnu rýchlejšie prijatie nového štátu a prostredníctvom existencie „vnútorného nepriateľa“ budú môcť zdôvodňovať prípadné politické neúspechy.¹¹

2. Interpretácia vzťahu majoritného obyvateľstva a židovskej minority

Hilbergove práce a jeho schéma obete (Židia) – vrahovia – mlčiaca väčšina¹² ovplyvnili aj interpretáciu holokaustu na Slovensku. Prostredníctvom tohto vzoru boli i sú popisované rozličné typy násillia majoritných Slovákov (resp. vládnucej elity reprezentovanej HSĽS) v oblasti legislatívy i exekutívy na židovskej minorite. Jednotliví autori zaoberajúci sa chronologicky či tematicky problematikou holokaustu reflektujú systematické vyradovanie Židov za vojnovnej

7 K chronológii antisemitskej politiky počas vojnovnej Slovenskej republiky pozri napr. Holokaust in der slowakischen Historiographie in 90. Jahren des 20. Jahrhunderts. In: Identitatea evreiască și antisemitismul în Europa centrală și de sud-est. București 2003, s. 233 – 268.

8 Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 a prijatie ústavného zákona č. 68/1942 o „vystáňovaní Židov“. In: Studia historica Nitriensia X/2002, s. 85 – 156; V tomto ohľade pokladám za relevantné aj vystúpenie J. Tisa v auguste 1942, keď v Holiči povedal: *“...ešte by som sa zmienil o jednej otázke, ktorá sa spomína, a to o otázke židovskej. Vraj, či je to kresťanské, čo sa robí. Je to ľudské? Nie je to rabovka? Ale pýtam sa ja: Je to kresťanské, keď sa národ slovenský chce zbaviť svojho večného nepriateľa, Žida? Je to kresťanské? Láska k sebe je príkazom božím, a tá láska k sebe mi rozkazuje, aby som od seba odstránil všetko to, čo mi škodí, čo mi ohrožuje život. A že Slovákov židovský živel ohrožoval život, myslím, o tom nikoho netreba presvedčovať.”* In: Slováč, 18. 8. 1942, s. 4. Prejav J. Tisa *„Čo nám patrí, z toho nikomu nič nedáme.“*

9 Slováč, 7. 2. 1938, s. 4.

10 NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I. (Eds.): Holokaust na Slovensku 2. Bratislava 2003, s. 6.

11 Die Machtübernahme von Hlinka Slowakischer Volkspartei in der Slowakei im Jahre 1938/39 mit einem Vergleich zur nationalsozialistischen Machtergreifung 1933/34 in Deutschland. In: Glettner, M., - Lipták, E. – Mišková, A.: Geteilt, besetzt, beherrscht. Die Tschechoslowakei 1938 – 1945: Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei. Essen : Klartext, 2004, s. 249 – 289.

12 Pozri napr. HILBERG, R.: Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933 – 1945. Praha : Argo, 2002; HILBERG, R.: Die Vernichtung der europäischen Juden. (3 zv.) Frankfurt am Main : Fischer Verlag, 1994.

Slovenskej republiky až po tragické vyústenie v deportáciách do koncentračných táborov. Doterajšie snahy o zachytenie postoja majoritných Slovákov však predstavovali najmä ich popisovanie ako ťažko zachytiteľnú mlčiacu väčšinu.¹³ Autori väčšinou zachytávali jednotlivé prejavy násilia majority či jej organizácií, napr. Hlinkovej gardy, Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy, Freiwillige Schutzstaffeln. Zamerali sa na úlohu jednotlivcov v tomto procese – napr. J. Tisa (predsedu vlády a neskôr prezidenta Slovenskej republiky), A. Macha (ministra vnútra), V. Tuku (predsedu vlády) a i. Prípadne sa tieto pohľady spájali s otázkou kolaborácie s nacistickým Nemeckom. Analýzy akceptovali pohľad z pozície židovskej minority, prostredníctvom ktorého bol holokaust popisovaný.

Minoritné pohľady je možné prekonať analýzou zmien v sociálnom prostredí holokaustu. Historickú analýzu je nutné orientovať na sociálne zmeny v majoritnej komunite, aby sme mohli povedať, kto zaplnil miesta, ktoré vznikli zlikvidovaním židovskej komunity, aké politické, sociálne a iné väzby mali majoritní Slováci, ktorí boli arizátormi, správcami židovských domov a pod. Teda, kto po arizáciách a deportáciách zaplnil „chýbajúce“ miesta v slovenskej spoločnosti. Analýza zmien v sociálnej stratifikácii (a teda aj v majetkových pomeroch) majoritného obyvateľstva nám umožní urobiť analýzu procesov, ktoré podstatne ovplyvnili slovenskú spoločnosť v procese holokaustu. Iba prostredníctvom „sociálneho inžinierstva“ realizovaného HSEŠ (napr. zákony a nariadenia týkajúce sa arizácií) sa mohla „doformovať“ stredná vrstva v majoritnom národe na Slovensku, pre ktorú práve Židia predstavovali ťažko prekonateľnú profesijnú i vzdelanostnú konkurenciu.¹⁴

S týmto súvisí aj analýza „lokálnych agresorov“, ktorí na úrovni župy, okresu, mesta či dediny profitovali zo svojho postavenia pri „miestnom riešení židovskej otázky“ (teda realizátorov holokaustu na úrovni nižších zložiek exekutívy – správnych i samosprávnych orgánov, napr. nižších úradníkov MV, miestnych okresných zložiek HSEŠ, HG, zástupcov okresných úradov, okresných živnostenských spoločenstiev a pod.).¹⁵ Prostredníctvom sociálnych reakcií majoritného obyvateľstva (napr. vo vzťahu k arizáciám a deportáciám) môžeme rekonštruovať aj postoj „mlčiacej“ väčšiny, o ktorej dobové pramene „mlčia“.

13 Za určitý pokus o prekonanie tejto schémy môžeme považovať skôr práce etnológov ako historikov. Pozri napr. SALNER, P.: Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava 2000.

14 Ako príklad takéhoto štúdií možno uviesť napr. JAMRICHOVÁ, A.: Židovská komunita v Topoľčanoch v období autonómie Slovenska. In: Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie Slovenska. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava 2000, s. 9 – 40. KÓNÖZYOVÁ, L.: Židovská otázka v Nitre v období autonómie Slovenska. In: Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie Slovenska. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava 2000, s. 49 – 82. PSICOVÁ, K.: Židovská otázka v Piešťanoch v období autonómie Slovenska. In: Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie Slovenska. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava 2000, s. 112 – 136. SLNEKOVÁ, V.: „Židovská otázka“ na úrovni mesta – Trnava v období autonómie Slovenska. In: Studia historica Nitriensia V/1996, s. 185 – 203. SLNEKOVÁ, V.: Arizácia židovského huteľného majetku ako súčasť „riešenia“ židovskej otázky v hospodárskej oblasti – modelové mesto Trnava v rokoch 1939 – 1942. In: Studia historica Nitriensia VIII/2000, s. 205 – 240. Tieto práce sú ale napísané z pozície židovskej minority. Sociálny rozmer holokaustu zachytávajú len okrajovo. Pokusom zachytiť sociálny rozmer holokaustu na regionálnej úrovni je štúdia: JAMES, A.: Zmeny v postavení židovskej komunity v okrese Topoľčany počas obdobia slovenského štátu. In: Česko-slovenská historická ročenka 2001, s. 123 – 132. Takýmto spôsobom sa snažila napísať A. James aj svoju nepublikovanú doktorandskú prácu: Židovská otázka a jej riešenie v okrese Topoľčany v rokoch 1938 – 1945. Bratislava 2004.

15 Pozri napr. Holokaust na Slovensku 4. (E. Nižňanský). Bratislava : ŽN0 a Nadácia M. Šimečku, 2003, s. 6 – 17.

3. Antisemitská propaganda za slovenského štátu

Otázka antisemitskej propagandy je dôležitá nielen z hľadiska foriem a metód, aké používala, ale najmä z hľadiska jej dopadu, resp. úspešnosti a reálneho oplyvňovania majoritných Slovákov vo vzťahu k Židom. Propaganda bola trvalou agendou v celom období vojnovjej Slovenskej republiky, aj keď treba povedať, že mala sínusoidný charakter. Zapájal sa do nej Úrad propagandy (jeho tlačový orgán *Ludové noviny*), HG (a ich noviny *Gardista*), ostatná tlač (nielen oficiálny *Slovák*, ale napr. aj noviny karikatúr *Kocúr*), ak však bolo treba, aj iné inštitúcie (vrátane vládnych a prezidenta J. Tisa). Mnohokrát boli „boje“ a realizácia politiky antisemitizmu náhradnou témou pre umiernených i radikálov v zápase o politickú moc v štáte, čo si treba uvedomiť aj pri analýze antisemitskej propagandy. Keďže takýto typ propagandy trval nepretržite 6 rokov (1939 – 1945), je nutné uvedomiť si jej výsledky aj vo vzťahu na resentimenty, ktoré z nej ostali po vojne.

Doteraz nemáme ucelenejší výskum antisemitskej propagandy, preto naznačíme len niektoré trendy.¹⁶ Ak porovnáme situáciu v jeseni 1940, keď začala radikalizácia riešenia židovskej otázky, v tlači (najmä v *Slovákovi*, *Gardistovi*, ale aj v nástenných *Ludových novinách*) nachádzame články, ktoré ukazujú rozličné roviny klasického predvojnovému slovenského antisemitizmu, ale s úlohou vysvetľovať obyvateľstvu negatíva Židov. V propagande môžeme nájsť najmä silný prvok hospodárskeho antisemitizmu,¹⁷ čo je logické, keďže sa mali realizovať likvidácie a arizácie a podľa propagandy mal z nich profitovať „každý Slováč.“ Akcentovaním tzv. negatívnych charakterových vlastností Židov malo byť majoritným Slovákom naznačované, že Židia nepatria medzi slušných ľudí – kresťanov.¹⁸ V tomto období ešte propaganda vysvetľuje majoritnej komunite negatíva „židovského pôsobenia“.

O rok nato v jeseni 1941 (v čase prijímania tzv. židovského kódexu) už tlač o prijímaných protizidovských opatreniach len informuje – počas predchádzajúceho obdobia bolo obyvateľstvu už všetko vysvetlené.¹⁹ V období deportácií nachádzame predovšetkým informatívne články o Židoch. Propaganda sa už nesnaží zdôvodňovať jednotlivé kroky antisemitskej politiky. Každému už malo byť jasné negatívne pôsobenie Židov v spoločnosti. Prejav šéfa tlače Imricha Kružliaka, prednesený na porade so šéfredaktormi slovenských politických časopisov dňa 29. apríla 1942 na Úrade propagandy je toho jasným dôkazom: „...*pokiaľ ide o židovskú otázku, treba aby jej všetky časopisy venovali vážnu pozornosť, ale nesmie sa písať o Židoch tak, že by sa vzbudilo čo len zdanie, že sa im krivdí, lebo týmto spôsobom by sme robili z nich martýrov a vzbudzovali v ľuďoch pre nich sympatie. Odvolávajú sa tu vždy na ducha starej ľudáckej politiky, na staré a novšie prejavy v tejto veci, kde už pred 5 a viac rokmi sa žiadalo vysťahovanie*“

16 Poznámky o tomto probléme môžeme nájsť napr. v práci KAMENEC, I.: Po stopách tragédie. Bratislava 2001; LIPSCHER, L.: Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945. Bratislava : Print-servis, 1992.

17 Sú to príklady hospodárskeho antisemitizmu – „*verejne okrádali náš slovenský národ počas celého židovského panovania*“. In: *Slovák* 11. 9. 1940; „*Oslobodzujúci smiech prechvieval zástupmi divákov, keď šli alegorické vozy, na ktorých boli výstizne ukázané výjavy z tých čias, keď ešte židovskí kšeftári obrali slovenský ľud o všetky dary zeme*.“ In: *Slovák*, 3. 9. 1940. Namiesto nočného lokálu mliekáraň. In: *Slovák* 22. 8. 1940.

18 Negatívne charakterové rysy: „*Židia sa rozťahujú*.“ In: *Slovák* 22. 8. 1940; „*Tu sa spolu dohodli dvaja Židia, ako oklamú svet*.“ In: *Slovák* 10. 10. 1940.

19 Útoky propagandy v spojitosti s vojnou proti ZSSR sa vedú v politickej rovine – židobolševizmus.

Židov do Azerbajdžanu a na Madagaskar. Vedúcou zásadou nech vám je hospodársky princíp: vylúčiť Židov zo slovenského hospodárskeho života“²⁰

Relevantnou ostáva otázka či bola antisemitská propaganda skutočne taká rozsiahla a úspešná, že jej výsledkom bola pasivita majoritného obyvateľstva, resp. ochota pomôcť napr. v období deportácií ostala len v rovine individuálnych aktov pomoci, nie kolektívnych aktivít.

Ak aj nedokážeme v tejto fáze výskumu vyhodnotiť veľkosť, resp. úspešnosť propagandy, môžeme povedať, že aj ona (podobne ako konkrétne prejavy antisemitskej vládnej politiky, ktorá sa prejavovala v prijímaní veľkého množstva ústavných zákonov, zákonov, vládných nariadení a pod.)²¹ ovplyvnila dezinteresovanie majoritného obyvateľstva vo vzťahu k tomu, čo sa deje.

4. Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority na príklade problému arizácií a deportácií

A. Arizácie.

Podstatu arizácií môžeme vnímať ako akt pauperizácie židovskej komunity, tiež ako kradnutie „nedotknuteľného“ osobného vlastníctva pod štátnou kuratelou vojnovy Slovenskej republiky. V Kamencovej i Lipscherovej práci²² i vo viacerých prácach o regiónoch sa objavilo množstvo faktov, ktoré zaznamenávali sociálne dôsledky tohto procesu – postupnú pauperizáciu Židov na Slovensku, ktorí v dôsledku likvidácií a arizácií neboli schopní starať sa o svoje rodiny a začali žiť „na úkor štátu“.²³ Treba povedať, že reakciami majoritnej komunity sa uvedené práce zaoberali len okrajovo. Podobný priestor ako výskumu židovskej komunity v procese arizácií (či už 1. alebo 2. arizačného zákona) musíme venovať nielen typológii ožobračovania (prípadne židovskej snahy zachrániť si majetok prostredníctvom „árijských“ priateľov, „nežidovských“ príbuzných a pod. v období 1. arizačného zákona, teda typologicky sa zamerať na rozličné typy

20 SNA Bratislava, fond MV, kartón 703, bez čísla.

21 Súpis najdôležitejších nariadení pozri napr. NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I.: Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945). Bratislava 2003, s. 311 – 326.

22 KAMENEC, I.: Po stopách tragédie. Bratislava 1991; LIPSCHER, L.: Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945. Bratislava : Print-servis 1992.

23 V tejto súvislosti treba upozorniť na zaujímavú zuhu dvoch dôležitých číselných údajov: Do nacistických vyhľadovacích táborov bolo v roku 1942 násilne vyvezených 57 628 osôb, čo predstavovalo asi dve tretiny tunajšieho židovského obyvateľstva, teda približne taký istý počet ľudí, ktorých evidovala Ústredňa Židov ako osoby odkázané na každodennú sociálnu podporu. Podobné údaje sú v dôvodovej správe návrhu zákona o Fonde pre zriadenie a udržiavanie podnikov pracovnej povinnosti Židov, ktorého tvorcom bolo ministerstvo vnútra. 1. 4. 1942 je uvedené, že z 88 951 Židov (podľa vládneho nariadenia číslo 198/41 bolo 89 053 Židov), ktorí tvorili približne 22 000 domácností, bolo pôvodne zárobkovo činných 32 527 osôb (36,3%). Ďalších 4000 Židov žilo z výťažku svojho majetku bez vykonávania akejkoľvek zárobkovej činnosti (spolu 41%). Arizáciou a likvidáciou firiem a podnikov a zamietnutím pracovných povolení a inými protižidovskými opatreniami bolo vyradených 22 267 osôb a 2500 osôb (zo 4000) stratilo možnosť žiť z výťažku svojho majetku. (spolu 24 767 – 71,7%). Podľa dôvodovej správy boli približne 2/3 z nich hlavami rodín, resp. domácností. Správa uzatvára, že v podstate 16 000 domácností (teda 72% z pôvodného počtu 22 000 rodín) ostalo bez možnosti získania obživy. Pri prepočte to znamená približne 64 000 Židov. Ak toto číslo porovnáme s počtom deportovaných (približne 58 000) a pripočítame k tomu 4500 Židov, ktorí boli v židovských pracovných táborech a židovských pracovných strediskách, prípadne slúžili v 6. pracovnom prápore v armáde, sociálny problém so Židmi, resp. s ich životom po deportáciách sa vláde podarilo vyriešiť. V dôvodovej správe sú orientačne vyčíslené aj náklady na vydržiavanie 16 000 spauperizovaných židovských domácností – toto číslo bolo odhadnuté na 160 miliónov korún ročne (10 000 na jednu domácnosť). SNA Bratislava, fond Ministerstvo vnútra, kartón 267, č. 406-560-13.

reakcií židovskej komunity na túto situáciu), ale aj dôsledkom vynútených sociálnych zmien, a to aj preto, že v uvedenom procese, ktorý skončil deportáciami Židov, sa na Slovensku „nacionalizovaním“ majetku formovala stredná vrstva.²⁴ Aj keď vieme, že z politického hľadiska patri-li arizátori k HSLS či HG, musíme zistiť a dokázať ich príbuzenskú prepojenosť k vtedajším lo-kálnym politickým elitám, prípadne zneužívanie politického postavenia niektorých arizátorov. Väčšinou len ako poznámky pod čiarou nájdeme údaje o pomere medzi židovskými a nežidov-skými živnosťami, obchodmi, továrňami, vlastníctvom pôdy, či bytov. Práve týmto rozsiahlym zmenám vlastníctva a ich dôsledkami v hospodárskej, finančnej i daňovej oblasti treba venovať pozornosť. Nehovoriac o tom, že je veľmi ťažké zachytiť problémy v zásobovaní, obchode, fi-nančné straty bánk či daňové straty štátu, ktoré nastali po likvidácii židovských firiem a násled-nom vytváraní firiem „árijských“ majiteľov. Tu možno uviesť, že z približne 12 500 židovských živností bolo 85 % likvidovaných a len zvyšok bol arizovaný (1888). Približne taký istý pomer nachádzajú bádatelia aj pri výskume v regiónoch.²⁵

Ak chceme zo vzťahu majoritného a minoritného obyvateľstva pochopiť viac, musíme na jednej strane analyzovať konanie majoritnej komunity (resp. jej podstatnej časti) vo vzťahu k židovskej minorite (napr. konanie v podobe žiadosti o arizáciu hnuteľnosti či nehnuteľnosti), ale na druhej strane aj sociálne zmeny v majoritnej komunite v dôsledku participácie na procesoch likvidácie alebo arizácie.

Práve konanie majoritnej komunity, ktoré môžeme rekonštruovať a analyzovať skôr ako jej dobové tvrdenia (resp. po vojne formované ospravedlnenia), sa môže ukázať ako relevantné pre vytváranie typológie vzťahov majoritnej a minoritnej komunity. Pri analýze takéhoto konania možno povedať, že jednotlivec (člen majoritnej komunity) tým, že napísal žiadosť o arizovanie (hnuteľnosti či nehnuteľnosti – na Slovensku máme tisíce takýchto zachovaných žiadostí), prejavil slobodnú vôľu (v totalitnom režime) získať určitý majetok, resp. sa zúčastniť na štátom garan-tovanom rozkradnutí majetku židovskej komunity. Každý si musel (či mal, mohol) uviesť, že sa tým viac priblížil k režimu. Ak režim vojnovaj Slovenskej republiky umožnil osobne sa oboha-tiť, v tom prípade musel každý jednotlivec počítať, že v určitom momente bude režim vyžadovať od arizátora skutočnú podporu (alebo aspoň mlčanie za spolupáchateľstvo). Konkrétne konanie malo teda svoj „politický“ (možno nechcený) rozmer. Zo sociologického hľadiska môžeme ari-

24 Takýmto spôsobom interpretoval začiatky arizácií aj vtedajší nemecký vyslanec na Slovensku Hans Bernard. Pozri NIŽŇANSKÝ, E.: *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939 – 1945)*. Bratislava 2003, s. 39 – 50.

25 V správe nemeckého vyslanectva o Židoch z 24. 11. 1943 sa hovorí: *“Juden waren tätig: 37,1 % im Handel, 20,3 % in der Industrie und Gewerbe, 18,3 % Rentner, 10 % ohne Berufsangabe, 8,2 % freie Berufe, 5,8 % Land- und Forstwirtschaft. In der Hand von 52 000 Juden als Vermögensträger befanden sich 3288 Millionen Kron, das sind rund 45 % das auf cca 7000 Milliarden geschätzten Volksvermögens der Slowakei. Eine Regelung der Judenfrage bot dem slowaksichen Volk die Möglichkeit, sein Volksvermögen zu vermehren und eine gesunde Mittelschicht aufzubauen.”* (SNA Bratislava, fond S, kartón 47 – 19). Podobné informácie možno nájsť v referáte A. Morávka, predsedu ÚHÚ o celkovej činnosti ÚHÚ za rok 1941 a o programe ÚHÚ v roku 1942. SNA Bratislava, fond Kancelária prezidenta republiky, kartón 172-45/1943. Napr. v Trnave bolo zo 494 židovských podnikov 374 (75,7 %) zlikvidovaných a 82 (16,6 %) arizovaných. Bližšie pozri SLNEKOVÁ, V.: Arizácia židovského hnuteľného majetku ako súčasť “riešenia” židovskej otázky v hospodárskej oblasti – modelové mesto Trnava v rokoch 1939 – 1945. In: *Studia historica Nitriensia VIII/2000*, s. 206. V Topoľčanoch bolo 442 (83 %) židovských podnikov likvidovaných a 89 (17 %) arizovaných. JAMES, A.: Zmeny v postavení židovskej komunity v okrese Topoľčany spôsobené riešením židovskej otázky počas obdobia Slovenského štátu a ich sociálny dopad.

záciu chápať ako reálnu možnosť na uskutočnenie vertikálnej sociálnej mobility, teda zaradenie arizátora do vyššej sociálnej vrstvy ako bol pred samotným procesom arizácie (či likvidácie).²⁶

Ako príklad modelového „negatívneho“ správania uvedieme žiadosť „obyčajného človeka“ – vojnového invalida A. Morvaia zo Svätého Beňadika, ktorý 10. februára 1943 žiadal o rádioprijímač odobraný Židom. Tamojší notársky úrad odpovedal Okresnému úradu v Novej Bani: „*nakoľko iných uchádzačov niet a svojho času škole, žandárstvu a iným korporáciám rádioprijímače zabrané Židom už boli pridelené*“, navrhujem priaznivé vybavenie žiadosti.²⁷ Tento príklad ukazuje nielen dobrovoľné pridanie sa k rozkrádaniu majetku, ale aj to, že príklad inštitúcií, ktoré sa už obohatili (školy, úrady a pod.), musel vplývať aj na verejnosť (po skončení vojny a návrate z koncentračných táborov aj na predchádzajúcich vlastníkov – na Židov).²⁸

Najväčší záujem o židovské hnutelnosti bol v čase deportácií v roku 1942, resp. po nich, keď k „dispozícii“ ostalo množstvo židovských hnutelností, keďže deportovaní si mohli odnieť len cca 50 kg hnutelností. Dražby hnutelností realizovali daňové úrady.²⁹

V hláseniach okresných náčelníkov z roku 1942 možno nájsť príklady reakcií majoritnej komunity na problém židovského hnutelného majetku. Z negatívnych reakcií majority možno uviesť príklady kradnutia židovských hnutelností, resp. obavu okresných náčelníkov pred rozkradnutím tohto majetku,³⁰ z pozitívnych ukryvanie židovského majetku.³¹

26 Tento problém je v slovenskej literatúre o holokauste spomínaný v podstate len okrajovo. V českej literatúre bol analyzovaný v práci JANČÍK, D. – KUBŮ, E.: „Arizace“ a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939 – 45). Praha 2005.

27 Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Kremnica, fond OÚ Nová Baňa, kartón 31, 281/43 prez.

28 Ak by sme tento problém „vyhodnotili“ na úrovni okresu Nová Baňa, z ktorého pochádza tento príklad, môžeme uviesť, že z 29 rádioprijímačov, ktoré prideliť okresný úrad, pripadlo 11 rádii (41,3%) miestnym organizáciám Hlinkovej gardy, 6 ľudovým školám – vrátane cirkevných (20,6%), mimo neostal ani sekretariát Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Deutsche Partei, Notárske úrady v Novej Bani i Žarnovici. Rádioprijímače boli pridelené aj úradu práce, detskému domovu, robotníckej ubytovni (10,3%) v Žarnovici. Do osobného vlastníctva ich získali len J. Gindl, veliteľ židovského pracovného tábora vo Vyhniach, a Štefan Martin, hostinský v Novej Bani. Tento príklad „arizácie hnutelností“ som uviedol preto, aby som ukázal dôležitosť sociálneho rozmeru arizácie aj v takej „zanedbateľnej“ položke, ako sú rádioprijímače. Na jednej strane vidíme uspokojenie ambícií predstaviteľov „lokálnych“ agresorov (HG, HSES, Deutsche Partei – získali nadpolovičnú väčšinu rádii), ale zvyšky koristi sa dostali aj školám (20,6%) či sociálnym ustanovizniám (10,3%). Tzn. ich bezprostredné zainteresovanie na rozkrádaní, resp. snaha ukázať, že napr. táto hnutelnosť bola rozdelená správnym inštitúciám, ktoré ju potrebujú (analýza žiadostí ukáže aj motiváciu arizátorov, prípadne zdôvodnenie ich pokusu o obohatenie sa).

29 Fondy daňových úradov sú veľmi zle zachované. Poznáme dátumy dražieb, ale len málokedy priebeh konkrétnej dražby, aby sme mohli vyhodnotiť koľko Slovákov z nej profitovalo. Napr. v okrese Nitra sa zachoval dokument o pripravovaných dražbách v júni 1942. Štátny archív v Nitre, pobočka Nitra, fond Obecný notársky úrad Nitra, kartón 6, 280/1942.

30 Ako príklad možno uviesť správy okresných náčelníkov. Okresný náčelník v Prievidzi hlásil: „... v oblasti badať, že obecenstvo likvidáciou židovskej otázky malo by sklony pre neodôvodnené chamtenie a tento pud odníma pri niektorých akúkoľvek pozornosť od verejného života. Bolo veľmi dobre zariadené, že bol vydaný zákaz skupovať akékoľvek židovské movitosti.“ Okresný náčelník v Novom Meste n/Váhom hlásil: „... veľmi naliehavou potrebou je čímprvší odpredaj ... židovského movitého majetku, kde bývali majitelia Židia boli už odtransportovaní a ich movitosti následkom nedostatku skladišť, boly ponechané v uzavretom síce byte, ale bez dozoru. Nehľadiac nato, že tieto rôzne bytové zariadenie veľmi trpia uskladnením, stále sa opakujú prípady vlámania a krádež týchto židovských movitosti.“ Okresný náčelník v Trenčíne hlásil: „...žiadať je, aby bol čím skôr odpredaný štátom zistený židovský majetok, lebo tento majetok, hoci je zistený, je bez dozoru a môže byť veľmi ľahko odcudzený. Tento hnutelný majetok pre nedostatok miestnosti v Trenčíne nemôže byť daný do skladov.“ Prednosta Štátneho policajného úradu v Žiline hlásil: „...je ...žiadať, aby zaistený hnutelný majetok Židov bol čím prv speňažený, lebo je obava, že pre nedostatok vhodných skladov sa zašantročí, znivočí a rozkradne, čím nastanú nenahra-

Iným „negatívnym“ príkladom je arizovaná lekáreň u Spasiteľa vo Zvolene,³² ktorej príbeh sa presúva až do povojnovej doby. Materiály okresného úradu tento prípad zaznamenávajú bez širších súvislostí (podobne v *Úradných novinách* je prípad uvedený v jednom zázname ako zlikvidovanie lekárne). Povojnové dokumenty ukazujú zmeny v postavení arizátora, ktorý sa stal po vojne národným správcom lekárne a keďže z rodiny pôvodného vlastníka nikto neprežil, postupne sa snažil získať túto lekáreň definitívne. Až z dokumentov Povereníctva priemyslu a obchodu (PPO) sa dozvedáme, že po skončení vojny sa ozvala Tatra banka s požiadavkou o zaplatenie pôžičky pôvodného majiteľa, keďže mu ešte pred 2. svetovou vojnou požičala 200 000 korún. Keď prebiehala arizácia (resp. likvidácia) lekárne v roku 1941, táto inštitúcia sa vôbec neozvala. Jej povojnovým záujmom bol prekvapený aj pôvodný arizátor. Podobne sa v dokumentoch nachádzajú materiály Daňového úradu vo Zvolene, ktorý v rokoch 1942 i 1943 žiadal daňové nedoplatky od pôvodného majiteľa, ktorých sa nedočkal. V prípade samotného arizátora môžeme vidieť jeho postupnú zmenu, ale znovu až v povojnových dokumentoch. V žiadosti o národnú správu v roku 1945 priznáva, že arizoval, v neskorších listoch už píše, že v podstate nearizoval, lebo získal novú licenciu a lekáreň len prevzal spod nútenej správy (nehovoriac o ľudskom posune arizátora, ktorý uvádzal ako svoju zásluhu, že počas SNP pomáhal povstalcem liekmi (o čom však nemal žiadne relevantné potvrdenia), nehovoriac o jeho snahe nájsť po vojne také politické zaradenie, ktoré by mu umožnilo udržať si majetok. Dôležitý je však znovu sociálny dôsledok tejto udalosti aj pre majoritnú spoločnosť. Finančné straty, ktoré znamenala konkrétna arizácia, sa prejavili až po vojne. Banka chce svoj úver, daňovému úradu nikto nezaplátil za obdobie vojny nedoplatok dane a pod. Tento prípad ukazuje skôr typologicke nevyhnutný posun výskumu do oblasti finančnictva, daňových úradov a pod.,³³ dokazuje aj rozsiahle finančné a daňové straty, ktoré arizácia znamenala i pre majoritu.³⁴

Ak by sa pôvodný vlastník vrátil, mohli by sme typologicke zistiť aj reakcie arizátora na jeho návrat. Povojnový rozhod židovskej komunity a majoritnej spoločnosti pokračoval práve v tomto období a na tomto princípe. Ohrozenie – možná strata arizovaného majetku – mohla viesť z hľadiska majoritnej komunity až k pogromu, ako ukazuje príklad z Topoľčian.³⁵

diteľné škody. Zaisťované nehnuteľnosti sú totižto nedostatočne strážené a zatemnenie je tiež dobrým pomocníkom individuálnemu zločinnému úmyslu.“ Okresný náčelník v Revúcej hlásil: „Zaisťovanie židovských nehnuteľností bolo prevedené, pozoruhodný je však malý počet vzácnějších vecí, ktoré pravdepodobne Židia poskrývali.“ SNA Bratislava, fond Národný súd, Dr. Starinský, 49/45-31; Podobné inštrukcie možno nájsť aj v pripise Ústrednej štátnej bezpečnosti z 2. 4. 1942 okresným náčelníkom. Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Kremnica, fond OÚ Nová Baňa, kartón 27, 326/42 prez.; V správe K. Zábreckého z 13. 4. 1942 sú zaznamenané krádeže v Trnave a Sereďi. SNA Bratislava, fond MV, kartón 232, 2208/42.

- 31 Okresný náčelník v Malackách hlásil: „Vo viacerých prípadoch bolo zistené prenechávanie židovských nehnuteľností, proti týmto árijcom zavedené bolo trestné pokračovanie, nájdené veci žandárstvom boli zhabané a prehlásené za prepadlé v prospech štátu.“ SNA Bratislava, fond Národný súd, Dr. Starinský, 49/45-31.
- 32 Vo Zvolene bola malá židovská komunita. V roku 1930 tam žilo 622 Židov (5,5% z 11 214 obyvateľov). BARKÁNY, E. – DOJČ, L.: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava 1991, s. 261.
- 33 V SNA v Bratislave sa nezachoval osobitný fond, ktorý by sa týkal daňových odvodov z obdobia vojnovej Slovenskej republiky. Vo väčšine bývalých okresných archívov sú fondy, týkajúce sa daní, zachované len veľmi torzovito alebo sa nezachovali vôbec. Iná situácia je vo výskume bankového sektora, kde však relevantné výsledky môžeme len očakávať.
- 34 SNA Bratislava, Povereníctvo zdravotníctva – reštitúcie, kartón 222, Lekáreň U Spasiteľa – Zvolen.
- 35 KAMENEC, I.: Protizidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: *Studia historica Nitriensia VIII/2000*, s. 85 – 100.

Len v ojedinelých prípadoch (podľa súčasného stavu výskumu napr. pri povolani hodinár) sa majoritná komunita zastala židovských živnostníkov a bola proti arizácii či likvidácii židovskej živnosti. Takýto prípad môžeme nájsť vo Zvolene, kde 104 občanov podpísalo list proti likvidácii hodinárskej živnosti Vojtecha Štromfa vo Zvolene.³⁶ Napriek žiadosti bola živnosť zlikvidovaná a hodinár bol 8. júna 1942 deportovaný zo Zvolena do Lublinu-Sobiboru.³⁷

Iné pozitívne reakcie vychádzajú zo snahy arizovať prostredníctvom „kresťanského“ príbuzného a tým pre rodinu zachrániť živnosť.³⁸

Ako pozitívny prvok pri arizáciách považujeme ochotu časti majoritného obyvateľstva „fiktívne“ arizovať, tým pred deportáciami zachrániť nielen židovskú firmu,³⁹ ale aj samotnú židovskú rodinu.⁴⁰ Takéto prípady vieme rekonštruovať mnohokrát len z povojnových dokumentov, keď sa Žid snažil o navrátenie majetku a jeho „arizátor“ mu ho po dohode vrátil.

Z negatívnych reakcií možno uviesť prípady, keď arizátor bývalému židovskému vlastníkovi nepomohol a ten bol deportovaný.⁴¹

Ak však dôsledky likvidácií a arizácií porovnáme s problematikou deportácií, môžeme na príklade Banskej Štiavnice urobiť nasledovný záver: Zo 68 zistených majiteľov likvidovaných podnikov bolo 59 (86,76 %) deportovaných, z 20 majiteľov arizovaných podnikov 13 (65 %) a zo 17 majiteľov čiastočne arizovaných podnikov len 5 (29,41 %).⁴² V takomto prípade sa majiteľ arizovaného podniku mohol vyhnúť deportáciám skôr v roku 1942 (nie však v roku 1944/45).

Toto sú len naznačené pozitívne i negatívne príklady správania sa majoritného obyvateľstva k samotnému procesu arizácií. Ad ilustrandum uvádzam príklady aspoň dvoch veľkých komunít (Topoľčany, Trnava), na príklade ktorých by sa dali uviesť desiatky takýchto príkladov.

36 SNA Bratislava, fond Ústredný hospodársky úrad (ďalej ÚHÚ), kartón 48, 49737/41. Z listu: „*My podpísaní kresťania ariejci, sme od dávná u menovaného dali si opravovať hodiny a hodinky, ktoré menovaný s tou najväčšou svedomitostou urobil, pri počítaní tej najmenšej ceny za opravu,... Ako náhle menovanému bude odňatý živnostenský list a nebude môcť pracovať, v tom okamihu ostane celý Zvolen a jeho okolie bez hodinára, odborníka, keďže kresťan ani v meste Zvolene ani na okolí, odborník, hodinár sa nenachodí a mi by sme boli odkázaní skrz opravu hodín cestovať do druhých miest, čo by znamenalo stratu času a veľké výdavky. Menovaný ako žid, nikdy sa neprehrešil ani voči nám kresťanom ani voči slovenskému štátu, ba naopak, bol zo židov takmer jediný, ktorý voči kresťanom sa choval poctivo a statočne a k tomu nás nikdy neoklamal, by dokonca nám tu najmenšiu cenu vždy rátal.*“ V dokumente je ponechaný dobový jazyk.

37 V prípade profesii ako lekár, lekárnik, zverolekár, inžinier a pod. si štát uvedomoval „sociálnu“ potrebnosť týchto ľudí, ktorí aj dostali výnimky z deportovania.

38 Takýto prípad možno uviesť zo Zvolena, kde bol veľkoobchod Spitz „arizovaný“ prostredníctvom zaťa- kresťana B. Mantuána. Ministerstvo hospodárstva tento prípad vyšetrovalo už v roku 1940. Pozri Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Zvolen, fond Okresný úrad Zvolen, kartón 67, 771/40; SNA Bratislava, fond ÚHÚ, kartón 252, 56599/41. Tragika prípadu spočíva aj v tom, že počas SNP sa stal B. Mantuáno členom revolučného NV a podobne ako jeho židovskí príbuzní bol zavraždený na židovskom cintorine vo Zvolene SS-komandom.

39 Napr. vo Zvolene bola takýmto spôsobom arizovaná firma Tandlich, sa zachovali aj tajné zmluvy, ktoré ukazujú, že arizovanie síce prebehlo oficiálne, ale pôvodný židovský vlastník sa zmluvne dohodol s „arizátorom“, že arizácia v podstate neplatí. SNA Bratislava, fond Poverenie priemyslu a obchodu – reštitučný, kartón 211, VII-2, 4501.

40 Ak chcel mať arizátor židovského pracovníka vo firme (napr. bývalého vlastníka ako tzv. pomocníka), musel preňho každý polrok požiadať pracovné povolenie. Povolenie v roku 1942 mohlo pred deportáciami zachrániť pôvodného židovského vlastníka, prípadne jeho rodinu.

41 Napr. prípad rodiny Steinerovcov, ktorých antikvariát arizoval Ludo Ondrejov. Pozri TRANČÍK, M.: Medzi starým a novým. (História kníhkupeckej rodiny Steinerovcov v Bratislave). Bratislava 1997.

42 Nepublikovaná diplomová práca MACKO, M.: Židovská komunita v Banskej Štiavnici 1938 – 1945. Bratislava : FF UK, 2005. Židovské živnosti, ktorých bolo 144, tvorili len 20,87 % všetkých živností v meste, z nich bolo zlikvidovaných 74 (69,16 %, toto číslo je nižšie ako celoštátny priemer – 85 %) a ostatné boli arizované.

V Topoľčanoch (2192 Židov – 25,1 % zo všetkých obyvateľov mesta, ktorých bolo 8731)⁴³ Židia vlastnili 605 (29 %) živností z celkového počtu 2059. Najväčšie zastúpenie mali v slobodných živnostiach 470 (43 %). V remeselných živnostiach bolo registrovaných 115 (15 %) židovských živností a 20 (11 %) bolo koncesovaných. Situovanosť živností Židov v centre okresného mesta Topoľčany (Židia obsadili takmer celé námestie) im zabezpečovala rozhodujúcu úlohu v hospodárskom živote okresného mesta aj celého okresu.⁴⁴

V Trnave žilo 2728 židovských obyvateľov.⁴⁵ V. Slneková uvádza pre rok 1938 už len 2467 obyvateľov židovského vierovyznania, čo predstavovalo 10,5 % obyvateľov mesta, pričom z 1221 obchodníkov a živnostníkov v meste bolo 483 Židov (39,5 %), z 32 tovární v meste vlastnili židovskí podnikatelia 11 (34,4 %), z 20 veľkostatkov v trnavskom katastri bolo 18 židovských (90 %) a Židom patrilo aj 265 domov.⁴⁶

Najlepšou možnosťou na popisanie sociálnych dôsledkov holokaustu je výskum na úrovni mestských, či vidieckych komunít, kde je na základe sociálnej analýzy najlepšie badateľný dôsledok týchto rozsiahlych zmien. Až keď dokážeme rozdiely popísať na úrovni týchto komunít, môžeme sa pokúsiť o niektoré typológie na úrovni Slovenska.

A. James v Topoľčanoch uvádza: „*Arizovaných podnikov sa zmocnila úzka skupina obyvateľstva. Z hľadiska straníckej príslušnosti sa jednalo o zaslúžilých členov a funkcionárov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany alebo Hlinkovej gardy, v prípade štátnych zamestnancov arizovali ich manželky a príbuzní. Všetci mali odporúčanie HSLS, v 7 prípadoch aj HG a boli Slováci.*“⁴⁷ O spoločenskom postavení arizátorov sa nezachoval žiaden kompletný záznam. Podľa doterajšieho stavu výskumu možno skonštatovať, že to boli prevažne drobní živnostníci (v 46 prípadoch) a zamestnanci židovských podnikov (2), ktorí pomocou arizácie nadobudli alebo si rozšírili vlastné živnosti. V niekoľkých prípadoch (v 12 podnikoch) sa arizátormi stali miestni úradníci (4), vládni komisári väčších obcí okresu – vrátane Topoľčan (3), manželky najvyšších funkcionárov HG, povoláním učiteľov alebo vysokých úradníkov (3), a v jednom prípade sa stal spoluvlastníkom arizovanej firmy aj rímskokatolícky duchovný.⁴⁸

Vo vzťahu k arizáciám bude nutné prostredníctvom analýzy sociálneho prostredia holokaustu zodpovedať otázku, či bolo nezainterosovanie majoritného obyvateľstva na problémoch židovskej komunity podmienené aj sociálnym kontextom holokaustu a možnosťou participovať do určitej miery na pauperizácii židovskej komunity kvôli zamestnaniu, získaniu živnosti, ob-

43 BARKÁNY, E. – DOJČ, L.: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava 1991, s. 207.

44 Bližšie pozri JAMRICOVÁ, A.: Židovská komunita v Topoľčanoch v období autonómie Slovenska. In: Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie Slovenska. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava 2000, s. 9 – 40. JAMES, A.: Zmeny v postavení židovskej komunity v okrese Topoľčany spôsobené riešením židovskej otázky počas obdobia Slovenského štátu a ich sociálny dopad. In: Česko-slovenská historická ročenka 2001. Brno 2001, s. 123 – 132.

45 BARKÁNY, E. – DOJČ, L.: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava 1991, s. 126.

46 SLNEKOVÁ, V.: Arizácia židovského hnutel'ného majetku ako súčasť "riešenia" židovskej otázky v hospodárskej oblasti – modelové mesto Trnava v rokoch 1939 – 1945. In: Studia historica Nitriensia VIII/2000, s. 209.

47 SNA Bratislava, fond ÚŠB 609 – 65 – 2.

48 Bližšie pozri JAMES, A.: Zmeny v postavení židovskej komunity v okrese Topoľčany spôsobené riešením židovskej otázky počas obdobia Slovenského štátu a ich sociálny dopad. In: Česko-slovenská historická ročenka 2001. Brno 2001, s. 123 – 132.

chodov alebo u lumpenproletariátu akejkoľvek nehnuteľnosti. Režim si tým kupoval „mlčiacu väčšinu“, prípadne základom mlčania sa stal spolupodiel na „zločine“.

Na druhej strane môžeme porušovanie základného práva na majetok, masovo realizovaného na židovskej komunite, považovať za začiatok znárodňovania, keď si majorita zvykla na možnosť zbaviť určitej skupiny obyvateľstva majetku (počas slovenského štátu išlo o majetok Židov, po roku 1948 stredných vrstiev). Znárodňovanie priemyslu či bánk hneď po 2. svetovej vojne bolo pre občana priveľmi anonymné a vzdialené. Vlastnícke zmeny v jeho okolí, napr. obchodov či živností, mohol naopak vnímať veľmi bezprostredne.

Pasivita majority nebola len dôsledkom propagandistického spracovávanía obyvateľstva a dávkovaného teroru (v prípade pomoci Židom sa člen majority ocitol v roku 1942 v Ilave v nebezpečnej situácii, po príchode Nemcov v roku 1944 už išlo o hrdelné tresty za ukrývanie Židov). Režim zainteresoval podstatnú časť populácie majority na zločine proti židovskej komunite – od inteligencie, ktorá mohla získať miesto Židov, cez arizátorov a likvidátorov firiem, ktorým takto rýchlo zmizla konkurencia, až po lumpenproletárske živly, ktoré mohli koristiť z dražieb hnuťelností po deportáciách. Výsledkom tejto politiky bola „mlčiaca väčšina“.

Dôsledkom uvedených procesov sa stala atomizácia majoritného obyvateľstva, ktorá mala za následok, že nenájdeme prejavy pozitívnych kolektívnych reakcií (určitých sociálnych, prípadne politických skupín). V období slovenského štátu nájdeme len individuálne akty pomoci.

B. Deportácie

Z hľadiska realizovania deportácií vidíme zásadný rozdiel medzi deportáciami v roku 1942 organizovanými slovenskými orgánmi, a v roku 1944/45, ktoré realizovali Nemci po obsadení Slovenska.

Politickú zodpovednosť za organizovanie deportácií nesie vláda. Samotnú organizáciu deportácií realizovalo najmä ministerstvo vnútra (najmä XIV. oddelenie) a ministerstvo dopravy a verejných prác (železničný odbor).

Politickú zodpovednosť v legislatívnom procese prijímania retroaktívneho ústavného zákona č. 68/1942, ktorý legalizoval deportácie (na druhej strane chránil určitú časť Židov pred deportáciami), mal Snem SR i prezident J. Tiso.⁴⁹

Pri samotnom organizovaní deportácií boli ako ostraha použité nielen jednotky žandárstva, ale aj HG a FS. Do rozhodovacieho procesu pri zostavovaní transportov v okresoch (najmä od apríla 1942) sa zapojili aj správne orgány (okresný náčelník), stranické štruktúry (HSLS, DP), orgány HG a FS a žandárstvo. Trojka⁵⁰ (či päťka) za účasti tzv. lietajúceho komisára zo XIV. oddelenia MV rozhodovala pri organizovaní deportácií z okresov, koho zaradia do transportu.⁵¹ V tomto ohľade mnohým Židom nepomohlo ani pracovné povolenie (tzv. žltá legitimácia).

49 Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 a prijatie ústavného zákona č. 68/1942 o „vystaňovaní Židov“. In: *Studia historica Nitriensia* X/2002, s. 85 – 156.

50 Okresný náčelník, okresný predseda HSLS, okresný veliteľ HG. V prípade existencie Deutsche Partei a Freiwillige Schutzstaffeln aj jej predstavitelia.

51 Z hľadiska „technickej“ stránky prípravy deportácií treba povedať, že v prvej fáze, keď boli deportované mladé ženy a muži, prišli zoznamy z MV, následne pri deportáciách rodín rozhodovali spomenuté orgány za pomoci tzv. lietajúceho komisára.

Exekutívne orgány si uvedomovali, že deportácie nie sú medzi majoritným obyvateľstvom populárne. Pripravovaná vyhláška ministerstva vnútra z 26. marca 1942, ktorou sa zakazuje ukrývať Židov, nevošla do platnosti. Referent osnovy Dr. Bezák telefonicky oznámil, že od uverejnenia vyhlášky bolo upustené, pretože by u verejnosti vyvolala nepriaznivý ohlas.⁵²

Pre vtedajší režim je symptomatické, že nakoniec trestal na základe nariadenia Ústredne štátnej bezpečnosti v Bratislave z 24. apríla 1942 tých jednotlivcov z majoritnej komunity, ktorí pomáhali Židom. V nariadení môžeme čítať: „*Židia následkom sústredenia pokúšajú sa hromadne o útek do cudziny. Pri tomto nezákonnom prekročovaní hraníc sú im nápomocné árijské osoby, najmä majitelia automobilových koncesii. Upravujem preto p. prednostov titulovaných úradov, aby v každom prípade, v ktorom bezosporne zistia pomoc árijskej osoby, túto dodali do Zaisťovacieho tábora v Ilave, bez predbežného súhlasu ÚŠB.*“ Poverenými osobami sa stali okresní náčelníci, policajní riaditelia, prednostovia štátnych policajných úradov.⁵³

Majoritné obyvateľstvo sa v tomto smere nemuselo obávať hrdelných trestov. Avšak zaistenie v Ilave nebolo na základe súdneho rozhodnutia, preto mohlo trvať, kým orgány nerozhodli, že previnilca prepustia.

Ak sa pozrieme na reakcie majoritného obyvateľstva na deportácie podľa hlásení okresných náčelníkov, tak boli prijaté ako prejav správnej politiky štátu napr. v okresoch Medzilaborce, Nové Mesto nad Váhom, Považská Bystrica, Poprad, Spišská Nová Ves, Skalica.⁵⁴

Vo Zvolene a Prešove hlásili okresní náčelníci rozporuplné prijatie tohto opatrenia majoritným obyvateľstvom.⁵⁵

Za najjednoduchší zaznamenaný pozitívny prejav majoritného obyvateľstva pokladáme prejav sústrasti (či ľútosti) voči deportovaným. Toto nachádzame, podľa hlásení okresných náčelníkov, napr. v okresoch Bardejov, Prievidza, Prešov.⁵⁶

Okresný náčelník v Sabinove zaznamenal zaujímavú snahu všetkých nežidovských živnostníkov získať pracovné povolenie pre židovských pomocníkov. Týmto spôsobom sa mohli židovské rodiny vyhnúť deportáciám.⁵⁷

52 SNA Bratislava, fond MV, kartón 215, 875/1942.

53 SNA Bratislava, fond Národný súd, Alexander Mach, Tnľud 8/46-13, mikrofilm 903, kartón 76.

54 SNA Bratislava, fond Národný súd, Dr. Starinský, 49/45-31.

55 Okresný náčelník vo Zvolene v hlásení za mesiac marec 1942 napísal: „*Opatrenia týkajúce sa židovstva, potažne ich dodávanie do koncentračných stredísk posudzuje jedna čiastka obyvateľstva za správne, druhá za príliš rigorózne.*“ SNA Bratislava, fond Národný súd, Dr. Starinský, 49/45-31.

56 Takýto prejav hlásil napr. okresný náčelník v Prievidzi v marci 1942: „*Koncentrácia Židov do pracovných stredísk vzbudila značný strach o ich budúcnosť aj u pospolitého ľudu bolo pozorovať sústrast, najmä pokiaľ išlo o Židovky.*“ Okresný náčelník z Prešova v marci 1942 napísal: „*... ba u mnohých kresťanov našli aj poľutovanie, takže táto mienka árijského živlu iba teraz sa zmenila v prospech protižidovských akcií.*“ SNA Bratislava, fond Národný súd, Dr. Starinský, 49/45-31.

57 Okresný náčelník zo Sabinova v marci 1942 napísal: „*Každý kresťanský obchodník, remeselník, podnik skoro bez výnimky uchádza sa o povolenie, aby mohol zamestnávať Žida. Je opodstatnené podozrenie, že na podávaní týchto žiadostí naliehajú Židia na kresťanov aj prostriedkami nelegálnymi. Žiadosti tieto posudzujú rigorózne, ale úrady sú s týmito žiadosťami zbytočne preťažované.*“ SNA Bratislava, fond Národný súd, Dr. Starinský, 49/45-31; Individuálnych žiadostí o židovských pomocníkov sú stovky. Napr. v júni 1942 žiadal A. Meteň MV o návrat židovského pomocníka, ktorého práve deportovali. SNA Bratislava, fond MV, kartón 216, bez čísla.

Keďže v roku 1942 sa deportáciám do Generálneho gouvernementu vyhlo útekom cca 8000 Židov, z toho 5000 – 6000 utieklo do Maďarska⁵⁸ a cca ďalších 2000 získalo tzv. árijské papiere, tak aspoň časť z nich musela nájsť pomoc u majoritného obyvateľstva.

Pomoc pri prechode hranice do Maďarska bola preto pomerne rozsiahla,⁵⁹ aj keď zaznamenané prípady (z dokumentov poznáme len prípady, ktoré boli odhalené,⁶⁰ prípadne ich poznáme z oral history) hovoria vcelku jednoznačne o tom, že majoritné obyvateľstvo si túto pomoc dávalo aj zaplatiť.⁶¹

Ďalšou reakciou majoritného obyvateľstva bolo ukrývanie ohrozených deportáciami.⁶²

Špecifickým prípadom pomoci pred deportáciami boli prípady krštenia,⁶³ za ktoré sa niektorí farári dostali aj do väzenia v Ilave.⁶⁴ Najrozsiahlejší prípad krštenia v roku 1942 je z Nitry, kde tamjší kalvínsky duchovný Šedivý pokrstil 717 Židov, začo bol uväznený v Ilave.⁶⁵

Takýto prípad nájdeme aj v hlásení okresného náčelníka v Lovinobani v marci 1942: „...*Juraj Chochol, ev. a. v. farár, ...Menovaný ako jediný farár pri nedávných hromadných krstoch*

58 O dezerciách do Maďarska hovorí už list G. Konkú okresným náčelnikom z 25. 3. 1942. SNA Bratislava, fond MV, kartón 267, 406-560-13; V správe okresného náčelníka z Nitry v marci 1942 môžeme čítať: „*Okresný úrad v Nitre. Číslo: 256/1942 – prez. V Nitre, dňa 2. apríla 1942. Inštrukcia o štátnej bezpečnosti, situačná zpráva za mesiac marec 1942. K číslu: 3973/1940-ÚŠB. Prílohy: 7. Ústredňa štátnej bezpečnosti v Bratislave. Predmetnú zprávu predkladám. Na stráž! Fabián v. r. okresný náčelník. Situačná zpráva za mesiac marec 1942. Židia. V posledných dňoch chytali sme Židov pre pracovné strediská. Mnohí zutekali do Maďarska, niektorí sa schovávajú rozlezení po celom Slovensku. Bola skutočná panika. To bolo zapríčinené najmä tým, že medzi ľuďmi je všeobecný názor, že Židia budú vyvezení do Ruska a tam postrielaní. Ten dojem vznikol následkom rozprávok vojakov vrátiavších sa z frontu o zaobchádzaní so Židmi v Rusku, ďalej tým, že v noci bolo treba chytať a že zvlášť idú Židia a zvlášť Židovky. Nastalo by uspokojenie a prestala by panika aj medzi Židmi, keďby boli koncentrované jednotlivé rodiny spolu. (Platí to najmä pre dievčatá, aby šly spolu s rodičmi.)“ Štátny archív v Nitre, fond Župa nitrianska III, kartón 57, 257/I-1/ŠB-42.*

59 Okresný náčelník z Revúcej napísal v apríli 1942: „*Snaha uniknúť sústredeniu viedla mnohých Židov k ilegálnemu prekročeniu hraníc do Maďarska. Odkiaľ však v mnohých prípadoch boli späť dopravení. Árijské osoby v niekoľkých prípadoch pomáhali k úteku Židom za hranice. Zistené boli 4 prípady. Všetky previnivšie sa osoby boli zatknuté a dodané do Ilavy. Občianstvo prísne zakročenie proti pomáhačom Židov s porozumením prijalo.*“ SNA Bratislava, fond Národný súd, Dr. Starinský, 49/45-31.

60 Napr. prípad v Zlatých Moravciach v júni 1942. Štátny archív v Nitre, pobočka Nitra, fond Okresný úrad Zlaté Moravce, kartón 40, 283/42 prez.; Prípad v okrese Nová Baňa v septembri 1942. Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Kremnica, fond OÚ Nová Baňa, kartón 28, 460/42 prez.

61 Platenie za prevádzanie potvrdilo napr. vyšetrovanie skupiny prevádzáčov v Nitre v apríli 1943. SNA Bratislava, fond MV, kartón 401, 1230/43.

62 Napr. V. Zelenyová v Piešťanoch ukrývala pred deportáciami Žida, za čo dostala najprv pokutu 200 Sk a následne bolo nariadené, aby bola uväznená v Ilave. SNA Bratislava, fond MV, kartón 260, 11779/42; V Nitre sa skrývala skupina Židov s pomocou Židov i Nežidov. Prípad bol odhalený v októbri 1942. SNA Bratislava, fond MV, kartón 262, 12179/42.

63 Prijatie krstu malo Židom pomôcť vyhnúť sa deportovaniu.

64 Okresný náčelník z Trstenej v marci 1942 navrhol krštenie dokonca zakázať. SNA Bratislava, fond Národný súd, Dr. Starinský, 49/45-31.

65 List A. Macha z 27. 8. 1942 V. Tukovi. SNA Bratislava, fond ÚPV, 10/52a/1942; Zápisnica o vypočúvaní Šedivého ÚŠB. Štátny archív v Nitre, pobočka Nitra, fond Okresný úrad v Nitre, kartón 53, 2058/1942 prez.; V Ilave skončil aj kalvínsky pastor Š. Puškáš, ktorý krstil vo Zvolene. SNA Bratislava, fond 209-777-3. O Puškášovi hovoril aj A. Mach v rozhlasovom prejave 25. 3. 1942. *Gardista*, 26. 3. 1942, s. 3; Týmto spôsobom boli postihnutí aj niektorí gréckokatolícki kňazi na východnom Slovensku.

*Židov prekrstil ich 10 bez prípravy. Návrh na zaistenie menovaného v Ilave som dosiaľ neposlal len preto, lebo menovaný na to čaká, aby potom mohol robiť zo seba martýra“.*⁶⁶

Majoritné obyvateľstvo (najmä z radov kresťanských príbuzných) pomáhalo aj pri získaní tzv. árijských papierov.

V tomto ohľade bola iná situácia v roku 1944/45, kedy pomoc Židom (ale aj povstalcem – partizánom) predstavovala ohrozenie vlastného života. Deportácie vtedy realizovali Nemci z obnoveného tábora v Seredi (aj vtedy s pomocou slovenskej strany). Vtedy bolo aj skrývanie (či útek) za finančnú odmenu spájané s možnosťou hrdelného trestu.

Aj keď viac ako 450 občanov Slovenska dostalo vyznamenania Spravodlivý medzi národmi, treba konštatovať, že ochota pomôcť vychádzala zo všetkých sociálnych vrstiev a podľa súčasného stavu výskumu možno povedať, že nenachádzame žiadnu politickú, konfesionálnu či inú kolektívnu reakciu. Jednotlivé prípady pomoci vieme zaznamenať len v individuálnej rovine.

Kolektívne prejavy sú známe len z obdobia SNP v jeseni 1944, keď bola na časti územia Slovenska obnovená Československá republika a politická pluralita. Slovenská národná rada vtedy zrušila celú antisemitskú legislatívu (ústavné zákony, zákony, nariadenia, vládne nariadenia).

Záver

Pasivita majority nebola len dôsledkom propagandistického spracovávania obyvateľstva a dávkovaného teroru (v prípade pomoci Židom sa člen majority ocitol v roku 1942 v Ilave, po príchode Nemcov v roku 1944 už išlo o hrdelné tresty za ukrývanie Židov). Režim zainteresoval podstatnú časť populácie majority na zločine proti židovskej komunite – od inteligencie, ktorá mohla získať miesto Židov, cez arizátorov a likvidátorov firiem, ktorým takto rýchlo zmizla konkurencia, až po lumpenproletárske živly, ktoré mohli koristiť z dražieb hnutelností po deportáciách. Výsledkom tejto politiky bola „mlčiaca väčšina“, resp. pasivita majoritného obyvateľstva.

Dezinteresovanie majoritného obyvateľstva v pomoci židovskej komunite bolo určite podmienené sociálnym kontextom holokaustu a možnosťou participovať do určitej miery na puperizácii židovskej komunity – či už v zmysle zamestnania, získania živnosti alebo u lumpenproletariátu akejkoľvek hnutelnosti. Režim slovenského štátu si týmto spôsobom kupoval „mlčiacu väčšinu“, prípadne sa spolupodiel na zločine proti židovskej minorite stal základom mlčania.

Dôsledkom týchto procesov bola atomizácia majoritného obyvateľstva, ktorá mala za následok, že nenájdeme prejavy pozitívnych kolektívnych reakcií (určitých sociálnych, prípadne politických skupín). V období vojnovej Slovenskej republiky nájdeme len individuálne akty pomoci.

66 SNA Bratislava, fond Národný súd, Dr. Starinský, 49/45-31.

A TYPOLOGY OF RELATIONS OF MAJORITY POPULATION AND JEWISH MINORITY IN THE PERIOD OF HOLOCAUST

Resumé

A paper „A typology of relations of majority populations and Jewish minority in the period of Holocaust“ is struggling to analyse a basic issue – if a autochthonous anti-Semitism in Slovakia in interpretation of HSEŠ was a sufficient resonant basis for the real politic of anti-Semitism in Slovakia, which stated political party realized in various intensity during the whole existence of the war Slovak Republic. The author endeavored to erode the simple schemes of interpretation of Slovak – Jewish relations in this period and tried to overcome the scheme „murderers – victims – silent majority“. The relations between these communities are analysed especially on the example of „arizations“ and deportations, which were the most radical interferences into the Jewish community. The author also pays attention to the issue of anti-Semitic propaganda and its consequences for the a „passivity“ of the majority population, similarly as a possibility to profit from destruction of Jewish competition on all levels of social stratification of society, which, according to the author, influenced the „disinterest“ of the majority to help Jews.

POPIERANIE HOLOKAUSTU – TZV. OSVIENČIMSKÁ LOŽ NA SLOVENSKU PO ROKU 1989

Katarína Hradská

Pravicovo-extrémistické hnutia predstavujú pre ktorúkoľvek spoločnosť veľké nebezpečenstvo. V našich podmienkach ich reprezentujú *pravícoví radikáli*. Ich hlavné skupiny, na ktoré sa delia, charakterizuje ideológia totožná s fašistickou ideológiou rovnakých hnutí pôsobiacich v iných štátoch Európy. Pre *nacionalistov* pôsobiacich na Slovensku je vlastný rasizmus, antisemitizmus, nenávisť k ľuďom odlišného politického názoru, ale aj k homosexuálom a k najnovšiemu fenoménu slovenskej spoločnosti – k bezdomovcom. Nacionalisti kladú na prvé miesto národ, ich ideou je „*čisté a biele Slovensko*“. Vo svojich prejavoch nepoužívajú fašistické a nacistické symboly a odmietajú vodcu nacistickej tretej ríše Adolfa Hitlera. Ich symbolmi sú slovenská štátna zástava a slovenský štátny znak. Pre druhú skupinu, tzv. *národných socialistov*, je najdôležitejšia čistota, árijská rasa a ich vystúpenia potvrdzujú úctu a obdiv k A. Hitlerovi. V ich prejavoch je preukázateľná spätosť s fašistickou ideológiou, ktorú propagujú hnutia a organizácie rovnakého typu v Nemecku, Veľkej Británii i v Českej republike. V poslednom období zastávajú rovnakú ideológiu hnutia typu Christian Separatist Church Society (na Slovensku známe ako Arya nation) a Israel Identity Ministry-Slovakia, ktoré sa na Slovensku začali etablovať v priebehu roka 2000. Etablovanie týchto kresťansko-separatistických hnutí v slovenskej spoločnosti je založené na požiadavke rasovo čistých princípov. Táto požiadavka je pre prívržencov tohto smeru zásadná nielen na Slovensku, ale aj vo svetovom meradle.

Pre slovenskú spoločnosť predstavujú tieto hnutia nie latentné, ale otvorené nebezpečenstvo, a to hneď z viacerých dôvodov. Vo svojej podstate sú zamerané na propagovanie rasovej neznášanlivosti, ostro vystupujú proti židovskému národu, znehodnocujú jeho históriu a v poslednom rade sú poplatné iným extrémistickým skupinám podobného charakteru, pretože propagujú nacistickú ideológiu namierenú proti iným národom ako sú árijské.

Jedno z hnutí pôsobiacich na Slovensku sa navyše označuje za posla Božieho slova, ktoré je určené potomkom Jakoba/Israela. Predstavujú ho biele národy Európy. Odkaz tohto hnutia (čo jeho prívrženci odmietajú) možno označiť za antisemitský, rasistický a extrémistický, a to vzhľadom na terminológiu, ktorou sa stúpenci hnutia vyjadrujú i na myšlienky, ktoré hlásajú. Vychádzajúc z idey hnutia – hlásať identitu desiatich stratených kmeňov Izraela a na základe tejto identity hlásať potomkom Izraela Božie pravdy – protagonisti vedome manipulujú s nevedomosťou svojich obdivovateľov, ktorým vnucujú zaručene pravú a neskreslenú históriu, odvolávajú sa pritom na Bibliu. Toto hnutie prispôbilo Bibliu svojim predstavám o národoch a rasách, čím neodškriepiteľne rozdúchava a podporuje rasovú neznášanlivosť a antisemitizmus. Už zo samotného „ideového scenára“ hnutia vyplýva, že kresťanský pohľad na históriu židovského národa a na judaizmus je jednoznačne odmietavý a ponižujúci. Judaizmus je označovaný za „*kacírsky hebrejizmus*“, židia za „*kacírskych izraelitov, antikristov a klamárov*“. Zdôrazňujú pritom, že „*židovský sionizmus, židovský komunizmus a židovská demokracia pracujú ako ruka a rukavica, aby naplnili ciele svetového miešania rás a zničenia pravého kresťanstva... Cieľom židov je svetová nadvláda. Z tohto dôvodu musí žid dominovať všetkým*

stránkam života v každej krajine, ktorú napáda...“ Neustále pertraktované frázy o židovskej nadvláde sprevádzajú požiadavky revízie Biblie, ktorá sa zdá byť ohrozená práve židovským sionizmom. Z historického hľadiska je teória tohto hnutia absolútne pomýlená a zvrátená a je potvrdením absencie aj tých najelementárnejších vedomostí o živote a dejinách židovského národa, ktoré navyše hlása aj Biblia, na ktorú sa toto hnutie odvoláva.

Jednou z najčastejších tém tohto hnutia, ale aj iných podobného charakteru, je negovanie holokaustu, popieranie existencie koncentračných táborov a vyvražďovanie židov v nich. Takzvaná *osvienčimská lož* sa stala námetom na požiadavku revidovania najväčšej tragédie v moderných svetových dejinách. Mýtus o tom, že koncentračné tábory sú výplodom fantázie samotných židov je o to nehoráznejší, že hnutie využíva výpovede židov, ktorí prežili holokaust a ktorí popierajú, že by sa vyvražďovanie židov vôbec odohrávalo. Plynové komory podľa nich neexistovali a už vôbec nemožno potvrdiť, že mechanizmus vraždenia v plynových komorách by sa mohol vôbec spustiť.

Z čoho vychádzajú tí, ktorí popierajú holokaust? Na aké pramene sa odvolávajú, zdôrazňujúc pritom, že sú jediné reálne a objektívne? A čo je podľa nich holokaust?

Používajú literatúru, ktorá odmieta názory popredných európskych a amerických historikov holokaustu, využívajú vlastnú interpretáciu dejín holokaustu, resp. závery niektorých revizionistov holokaustu. Otcem revizionizmu holokaustu je francúzsky člen hnutia odporu *Paul Rassinier*. Pôvodným povoláním bol geograf. Počas druhej svetovej vojny sa venoval pacifistickej práci, a to až dovtedy, pokým ho nezatklo gestapo (30. 10. 1943). Ako člena francúzskeho odboja od začiatku nemeckej okupácie ho odvliekli do Buchenwaldu. Tento tábor prežil, po vojne bol vyznamenaný a ako zástupca Socialistickej strany zvolený za poslanca do Národného zhromaždenia. Po návrate z Buchenwaldu začal písať knihu o nemeckých koncentračných táboroch, pričom chcel jedine „*čestne udržiavať záznamy*“. Svoje osobné skúsenosti z koncentračného tábora zachytil v prácach *Odyseova lož* (1950), *Odyseus zradený svojimi spoločníkmi* (1960), kde sa sústredil na zveličovania francúzskych protagonistov vo vzťahu k nemeckým koncentračným táborom. Posledné práce sa týkali procesu s A. Eichmannom a tragédie (drámy) európskych židov. Údajným významom jeho prác je prekonanie mýtu nemeckej nemorálnosti. Komentáre uverejnené na rozličných internetových stránkach revizionistov holokaustu svorne uvádzajú, že „*Rassinier dôkladne odhaľuje machinácie finančných oligarchií, protagonistov, politikov, rasis-tických i sionistických, rôzne vlastné záujmy v rozsievaní semien nenávisťi a vojny*“.

Zo stručného historického vývoja revizionizmu holokaustu vyberáme niekoľko údajov, ktoré sú všeobecne platné pre všetkých, nielen slovenských revizionistov holokaustu. Okrem už spomínaného P. Rassiniera, ktorý vo svojich prácach uvádza, že v Buchenwalde neexistovala žiadna plynová komora pričom nepopiera, že v iných táboroch existovali, ale že počet obetí v nich bol relatívne malý, a že tvrdenia o vyvražďovaní židov sú „*najstrašnejšou lžou všetkých čias*“, obsahoval knižný trh (legálny aj nelegálny) v niektorých európskych krajinách tiež práce ďalších revizionistov holokaustu, napr. *R. Harwood: Naozaj zomrelo 6 miliónov?* (obsahuje údajne platné argumenty proti tvrdeniu o počte zavraždených židov), *W. Stäglich: Der Auschwitz Mythos* (sudca analyzuje základy tvrdení o Osvienčime a poukazuje na ich „prázdnosť“). Venuje sa Osvienčimskému procesu v rokoch 1963 – 1965 vo Frankfurte a dokazuje, že „*nemecký justičný systém pri dokazovaní masového vraždenia židov v Osvienčime porušoval všetky normy právnej etiky*“), R. Faurisson písal články o tom, že technicky nebolo možné realizovať vraždenie v plynových komorách, W. Sanning, nemecko-americký revizionista,

publikoval v roku 1983 štúdiu, ktorá je aj podľa slovenských popieračov holokaustu „*najzávažnejšou štúdiou strát židovskej populácie počas druhej svetovej vojny*“. Došiel v nej k záveru, že zomrelo asi 1,3 mil. židov. V roku 1993 vyšla prvá verzia expertízy G. Rudolfa, ktorý dokázal, že „*plynové komory neboli nikdy vystavené insekticídu Zyklon B, údajne používanému na vyhladzovanie židov*“. Francúzsky automobilový konštruktér (!) P. Marais „*vo vynikajúcej štúdií demonštruje, že plynové nákladné autá údajne používané Nemcami na vraždenie židov v tábore Chelmno a v Rusku nikdy neexistovali*“. J. Graf, švajčiarsky revizionista holokaustu, uverejnil správu očitých svedkov o údajných plynovaniach v Osvienčime a „*odhalil absurditu týchto zdrojov*“. Tento revizionista spolu s Talianom C. Mattognom sú autormi knihy o koncentračnom tábore Majdanek, v ktorej dokazujú, že „*v tomto tábore neexistovali plynové komory, že údajné masové strieľanie židovských väzňov sa nikdy neodohrало a že v Majdanku zomrelo 42 500 ľudí*“. Len časť spomenutých prác revizionistov holokaustu má jedného spoločného menovateľa: absolútnu neznalosť historických súvislostí, absentovanie elementárnych znalostí dejín holokaustu, čo má za následok ignorovanie reality, resp. jej popieranie a demagogický prístup v práci s prameňmi. Určítym paradoxom je, že poslední dvaja menovaní revizionisti holokaustu pracovali pred vydaním knihy aj v bratislavských archívoch, kde sa im všemožne poskytovali dôkazy o vyvražďovaní (aj) slovenských židov v plynových komorách v koncentračnom tábore Lublin-Majdanek.

Jednou z dominantných tém revizionistov holokaustu je údajný počet zavraždených židov v plynových komorách. Neustále odmietajú tvrdenia, že v koncentračných táboroch bolo zavraždených 6 miliónov židov. Zároveň odmietajú názor, že v táboroch boli skutočne činné plynové komory a následne aj krematóriá. Opierajú sa o stanovisko „odborníka“ na plynové komory A. Leuchtera, podľa ktorého plynové komory v Osvienčime neexistovali. Leuchter v sprievode svojej ženy, jedného kameramana a tlmočníka navštívil v roku 1988 bývalé koncentračné tábory v Osvienčime a Lubline. Bez súhlasu úradov odobral v Osvienčime vzorky z bývalých plynových komôr, aby ich podrobil analýze. Vzápätí napísal vyše 100-stránkovú expertízu, v ktorej zdôvodňuje, prečo nebolo technicky možné spustiť vraždiaci mechanizmus, ktorý by zahubil tisíce židov naraz. Argument, ktorý použil v súvislosti s cyklonom B, teda to, že tento sa plyn mohol aktivovať iba pri teplote vyššej ako 20° C, poskytol ďalším revizionistom holokaustu dostatočný dôvod na zintenzívnenie ich boja proti „*demagógii a lži renomovaných historikov*“. Leuchter však pozabudol na to, že pri plynovaní bolo do plynových komôr natlačených toľko ľudí, že vydávali automaticky zo seba teplotu oveľa vyššiu ako spomínaných 20°C. Tí, ktorí popierajú holokaust, majú v rukách aj ďalšie Leuchterove argumenty: v troskách krematórií on sám nenašiel stopy nijakej smrtiacej látky, cyklón B sa používal v táboroch výlučne na dezinfekciu a akékoľvek protiargumenty sú len výplodom ľudskej fantázie, nevynímajúc pritom židov, ktorí to všetko prežili.

Nie je zámerom tohto príspevku uviesť, koľko extrémistických skupín na Slovensku existuje a v ktorých regiónoch Slovenska je ich zaevidovaných najviac. K dispozícii majú internetové stránky, vďaka ktorým sa ich „učenie“ veľmi rýchlo šíri a je ľahko dosiahnuteľné. Ako médium využívajú nielen internet, ale aj rôznu tlač, ktorú vydávajú, CD nosiče a magnetofónové pásky. Pozoruhodné je, že jedna z najradikálnejších skupín pôsobiacich na Slovensku nahrála svoj „materiál“ v štúdiách Slovenského rozhlasu v Bratislave. Po dohode s právnikom síce upustili od niektorých najagresívnejších vyjadrení, aj tak si však členovia hnutia zvesela zaspievali o. i. aj *Rež a rúbaj do krve, nebude to po prvé*, čo je stará gardistická pesnička o túžbe Slovákov

byť pánom na svojej zemi, v čom im prekážali najväčší nepriatelia – židia. Ďalšia skupina, ktorá vydala CD nosič o židoch, má v refréne nasledujúci text: „*Koľkých sme vás upálili, milión či šesť/ kde je vlastne pravda, my sa nedáme zviest'/ Žid vládne svetu, to vie každý z nás/ žid vládne svetu, zas nastal náš čas/ žid vládne svetu, klameš zas ty pes/ žid vládne svetu, skončíš v peci tiež.*“

Slová v týchto „prejavoch“ nabádajú k nenávisti, xenofóbii, rasovej neznášanlivosti. Oslovujú nimi svojich obdivovateľov z radov menej vzdelaných členov spoločnosti, mladých ľudí často bez základných vedomostí z ktorejkoľvek oblasti, ktorí sa nevedia zorientovať a majú problémy aj s vlastným zaradením do spoločnosti.

Otázkou je, ako sa slovenská spoločnosť s týmto javom vyrovnáva, čo robí polícia a orgány činné v trestnom konaní. Nazdávame sa, že nie je potrebné tieto skupiny (nemáme na mysli len hudobné) iba monitorovať, písať hlásenia o tom, že sa konalo ďalšie stretnutie extrémistov, ktoré sa konalo pod rúškom vopred nahlásených osláv, trebárs narodenín. A aj keď sú zreťelné ich prejavy rasovej neznášanlivosti, naša legislatíva nie je, žiaľ, dostatočne pripravená na primeraný postih. Pokým na Slovensku je pomerne zložité dokazovanie naplnenia skutkovej podstaty zákona 260 Trestného zákona, v štátoch západnej Európy sa pristúpilo v novelizovaní trestných zákonov, v rámci ktorých boli prijaté zákony umožňujúce postihovať prejavy rasovej neznášanlivosti či popierania holokaustu. V Belgicku bol prijatý zákon zakazujúci negáciu, minimalizáciu, ospravedlňovanie alebo schvaľovanie genocídy spáchanej národno-socialistickým režimom v Nemecku počas druhej svetovej vojny. Osoba, ktorá porušila tento zákaz, môže byť sankcionovaná pokutou alebo trestom odňatia slobody. Vo Francúzsku je popieranie holokaustu zakázané novelou zákona, ktorý za trestné označuje verejné popieranie zločinov proti ľudskosti, ktoré uznal francúzsky sú alebo medzinárodný vojenský tribunál. V Luxembursku bol v roku 1997 do Trestného zákona zavedený trestný čin, ktorý sa týkal negovania či revidovania holokaustu. Na jeho základe bol postihnutý každý, kto minimalizuje, ospravedlňuje alebo popiera existenciu vojnových zločinov proti ľudskosti. V Rakúsku bolo prijatých viacero verzii zákona. Po zrušení trestu smrti v roku 1968 boli zavedené nové ustanovenia, ktoré zakazujú popieranie, schvaľovanie alebo snahu ospravedlniť národno-masovú genocídu či iné zločiny národných socialistov proti ľudskosti. V Nemecku bola tzv. osvienčimská lož postihnuteľná ako urážka, hanobenie pamiatky mŕtvych. Samotné popieranie masového vraždenia židov nebolo trestným činom. Až novelou z roku 1994 bol Trestný zákon doplnený o nový odsek, v zmysle ktorého je popieranie genocídy postihované trestom odňatia slobody do piatich rokov alebo udelením peňažnej pokuty.¹

Na Slovensku je skutková podstata tzv. osvienčimskej lži zavedená do slovenského právneho poriadku novelou Trestného zákona z roku 2001, ktorou bolo ustanovenie paragrafu 261: „*kto verejne prejavuje sympatie k fašizmu alebo k inému podobnému hnutiu uvedenému v paragrafe 260 potrestá sa odňatím slobody na šesť mesiacov až tri roky*“ doplnený o časť „*...alebo verejne popiera, spochybňuje, schvaľuje alebo sa snaží ospravedlniť zločiny fašizmu alebo iného podobného hnutia uvedeného v paragrafe 260*“. Je nepochopiteľné a zároveň zarážajúce, že vláda Slovenskej republiky vyjadrila k tejto novele svoj nesúhlas. Ako argument uviedla, že „*z ústavnoprávneho hľadiska považujeme za potrebné poukázať na ustanovenie článku 26*

1 Pozri aj www.delet.sk

ods. 4 ústavy, podľa ktorého je možné slobodu prejavu obmedziť zákonom, ak ide o opatrenia v demokratickej spoločnosti nevyhnutné na ochranu práv a slobôd iných, bezpečnosť štátu, verejného poriadku, ochranu verejného zdravia a mravnosti. Keďže výroky spochybňujúce zločiny holokaustu nemožno jednoznačne nespochybniteľne podriaadiť ani pod jednu z taxatívne vymenovaných podmienok, prijatím tohto návrhu zákona by mohlo ísť o obmedzenie slobody prejavu nad rámec, ktorý pripúšťa ústava“. Minister spravodlivosti Slovenskej republiky zároveň dodal, že táto téma je kontroverzná predovšetkým z ústavnoprávneho pohľadu a že „... *tretné stíhanie za výroky spochybňujúce zločiny holokaustu... nespĺňa ani druhú, ani tretiu podmienku obmedzenia slobody prejavu... Druhým oveľa dôležitejším argumentom je neexistencia ústavou vymedzeného legitímneho cieľa. Najbližšia sa zdá byť ochrana práva slobôd iných“.*

Minister spravodlivosti podporil uvedeným zdôvodnením tých, ktorí spochybňujú holokaust, existenciu plynových komôr a vraždenie židov v nich. Jeho výroky síce rozprúdili diskusiu o tom, čo je sloboda prejavu a kde sú jej hranice aj v demokratickej spoločnosti, no nijako sa tým neznižila miera antisemitizmu a ani sa neposilnila tolerancia voči iným rasám a židom ako obetiam holokaustu zvlášť. Minister pôvodne navrhol vyňať z Tretného zákona paragraf o tzv. osvienčimskej lži, podľa ktorého by verejné popieranie, spochybňovanie, schvaľovanie alebo ospravedlňovanie holokaustu bolo tretné. Za zachovanie tohto ustanovenia vystúpili aj židovské organizácie, ktoré argumentovali o. i. obavou z toho, že sa zvýši počet zástancov osvienčimskej lži a že sa tým zhanobí pamiatka obetí holokaustu. Ako je známe, minister spravodlivosti návrh zákona z parlamentu stiahol. Aký to bude mať dopad na súdne pojednávania s tými, ktorí holokaust popierajú, nevedno.

THE DENIAL OF THE HOLOCAUST - SO CALLED AUSCHWITZ LIE IN SLOVAKIA AFTER YEAR 1989

Resumé

The paper is dealing with the dangers imbedded in endeavors of rightist extremists to deny a Holocaust. It is closely analyses the causes and ideological sources of such a tendencies in Europe and especially in Slovakia. The paper is also analyses the issue of so called Auschwitz lie in the legal system of the Slovak Republic.

NEMCI NA SLOVENSKU PO NOVEMBRI 1989

Soňa Gabzdilová-Olejníková – Milan Olejník

Príslušníci nemeckého etnika sú neoddeliteľnou súčasťou histórie Slovenska. Od druhej polovice trinásteho storočia aktívne participovali na hospodárskom, spoločenskom a kultúrnom rozvoji regiónov, v ktorých sa usídlili. Prispeli k rozmachu miest, zaviedli na svoju dobu pokrokové technológie ťažby a spracovania rúd a nemeckí umelci vytvorili rad unikátnych diel. Reprezentatívnym príkladom ich majstrovstva je napríklad dielo majstra Pavla z Levoče.

Unikátnou črtou nemeckého osídlenia Slovenska je vysoký stupeň geografickej, profesijnej i konfesionálnej rôznorodosti nemeckých imigrantov. Túto pestrosť umocňovala časová disparita príchodu jednotlivých migračných komunít.¹

Vzťahy medzi nemeckou komunitou a slovenskou majoritou boli tradične dobré. Na rast národného uvedomenia, ktorý zasiahol všetky etnické spoločenstvá v Uhorsku, reagovali Nemci a Slováci rôzne. Zatiaľ čo Slováci, najmä na strednom a západnom Slovensku, transformácii Uhorska na etnicky jednotný maďarský štát odolávali, početne slabé a izolované nemecké komunity tomuto procesu nekládli odpor. Do vypuknutia prvej svetovej vojny bola značná časť nemeckého obyvateľstva Slovenska, predovšetkým na Spiši, maďarizovaná. Vznik samostatnej Československej republiky (ČSR) prijímali obe spoločenstvá rôzne. Slováci takmer bez výnimky vnímali vznik nového štátu ako pozitívum, umožňujúci rozvoj všetkých aspektov národného života. Naproti tomu reakcie nemeckého obyvateľstva boli poznačené nedôverou, až otvoreným odporom voči novému štátu. Frustrácie a nostalgické reminiscencie za Uhorskom pretrvávali najmä medzi nemeckými obyvateľmi Spiša.

Menšinová politika ČSR umožnila paradoxne revitalizáciu pomaďarčenej nemeckej minority na Slovensku. Prispelo k tomu viacero faktorov. Bol to demokratický charakter štátu, ktorý umožňoval vznik politických strán a spolkov rôzneho druhu na etnickom princípe, rozvoj menšinového školstva a vplyv početne silnej a kultúrne vyspelej komunity sudetských Nemcov, s ktorými sa ocitlo nemecké obyvateľstvo Slovenska v jednom štáte.

V druhej polovici 30. rokov začali do vcelku nekonfliktných slovensko-nemeckých vzťahov negatívne zasahovať zmeny v medzinárodnej situácii. Vzostup totalitných ideológií v Európe a rast nacionalizmu zvyšoval napätie medzi jednotlivými európskymi štátmi. Napätie sa vystupňovalo po úplnom ovládnutí Nemecka nacistami. A. Hitler sa stal neobmedzeným diktátorom v Nemecku a cieľom jeho politiky bolo ovládnutie Európy. Prostriedkom na dosiahnutie tohto cieľa mali byť aj nemecké minority žijúce v európskych krajinách. Ideológia vypätého na-

1 Nemci osídlili Slovensko v troch časových obdobiach. Po mongolskom vpáde do Uhorska (1241 – 1242) v druhej polovici 13. storočia. Druhú etapu nemeckého osídlenia podnietilo protireformačné hnutie v Európe v 16. a 17. storočí, pretože na Slovensku, ktoré bolo v tom období vo víre protihabsburských povstaní, vládli liberálnejšie náboženské pomery ako v susedných krajinách. Poslednú fázu nemeckého osídlenia vyvolala v 19. storočí potreba odborníkov s technickým vzdelaním, schopných organizovať zakladanie manufaktúr a podporovať rozvoj priemyselnej výroby na Slovensku. Časová disparita príchodu jednotlivých skupín nemeckého obyvateľstva mala za následok aj geografickú heterogenitu osídlenia. Nemecké obyvateľstvo na Slovensku, na rozdiel od sudetských Nemcov v Čechách, nikdy neobývalo súvislé územie. Na západnom Slovensku žili Nemci v Bratislave a v jej okolí, na strednom Slovensku osídlili územie na Hornej Nitre (Haureland), na východnom Slovensku bol centrom osídlenia Spiš.

cionalizmu a šovinizmu získala prívržencov aj medzi príslušníkmi nemeckej menšiny na Slovensku. Značná časť slovenských Nemcov sa po rozbití ČSR stala poslušným vykonávateľom príkazov z Berlína. *Deutsche Partei (DP, Nemecká strana)*, ktorá vznikla po vzore NSDAP, sa stala jediným reprezentantom nemeckého obyvateľstva na Slovensku.

Nacifikácia slovenských Nemcov mala negatívny dopad na všetkých príslušníkov tejto komunity. Narušili sa po stáročia utvárané väzby medzi slovenskou majoritou a nemeckou minoritou a nemecké obyvateľstvo v rastúcej miere znášalo dôsledky vojny.

Po skončení druhej svetovej vojny boli Nemci v obnovenej ČSR ako celok vystavení represívnym opatreniam, známym ako Benešove dekréty.² Nemcom bolo odňaté československé štátne občianstvo, majetok a boli vylúčení zo všetkých oblastí spoločenského a hospodárskeho života. Na základe postulátu o kolektívnej vine bola väčšina nemeckého obyvateľstva vystáňovaná z ČSR. Podľa dobových prameňov o hromadnom odsune zostalo na Slovensku približne 24 000 príslušníkov nemeckej menšiny.³

Až do novembra 1989 nemala táto skupina obyvateľstva ani základné menšinové práva. V ústave z 9. mája 1948 nebola existencia etnických menšín v Československu vôbec zohľadnená. Ústavná listina z roku 1960 v článku 25 síce deklarovala zabezpečenie vzdelania v materinskom jazyku a kultúrneho rozvoja občanov maďarskej, ukrajinskej a poľskej národnosti, nemeckú menšinu však ignorovala. Zákon č. 144/1968 Zb., jeden z dôsledkov liberalizácie pomerov v ČSR, vytvoril právny podklad na uznanie nemeckej minority ako etnického spoločenstva. Násilné prerušenie demokratizačného procesu, „normalizácia“ spoločnosti a návrat k totalitným praktikám však tento vývoj zastavili. Príslušníkom nemeckej minority, ktorí zostali na Slovensku, neboli priznané menšinové práva a Nemci ako etnická komunita v politike *Komunistickej strany Československa* a československej vlády oficiálne neexistovali. Stigmatizácia Nemcov ako epigónov nacizmu spolu s atmosférou strachu, príznačnou pre život v komunistickom režime, sa podpísali na neochote značnej časti Nemcov hlásiť sa k vlastnému etniku. Tento stav reflektovali aj sčítania obyvateľstva, realizované počas existencie komunistického režimu.

Zatiaľ čo počet príslušníkov nemeckej menšiny na Slovensku počas trvania predmnichovskej Československej republiky bol okolo 150 000, čo predstavovalo približne 4,5 %, od roku 1950, kedy sa uskutočnil prvý povojnový census, po súčasnosť (posledné sčítanie bolo realizované v roku 2001) podiel Nemcov neprekročil 0,1 %. Najnižší stav bol zaznamenaný v roku 1980, keď sa k nemeckej národnosti prihlásilo len 2918 osôb.⁴ V skutočnosti bol reálny počet Nemcov žijúcich na Slovensku podstatne väčší.

Pretrvávajúci strach a traumatizujúce spomienky potvrdil prieskum uskutočnený v rokoch 1997 – 1998 pracovníkmi SvÚ SAV v Košiciach, realizovaný formou oral history. Respondenti často odmietli rozprávať o udalostiach rokov 1945 – 1950, o svojich osobných skúsenostiach a o tom ako sa im podarilo vyhnúť vysídleniu.⁵

2 Bližšie: ŠUTAJ, Š. – MOSNÝ, P. – OLEJNÍK, M.: Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom Slovensku. Bratislava : Veda, 2002, s. 43 – 64.

3 Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, Fond (f.) Povereníctvo vnútra (PV), karton (kar.) 32, a. j. 4/3.

4 Sčítanie ľudu, domov a bytov I. XI. 1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. SSR. Miesto vydania neuvedené, 1982. Tabuľka č. 156.

5 GABZDILOVÁ, S.: Odsun Nemcov z územia Spiša v rokoch 1946 – 1947 v reflexii ich individuálnej historickej pamäti. In: BAČOVÁ, V. – KUSÁ, Z. (Eds.): Identity v meniacej sa spoločnosti. Košice : SvÚ SAV, 1997, s. 137 – 144.

V prvom ponovembrovom cenzu v roku 1991 sa síce k nemeckej národnosti prihlásilo už 5414 osôb,⁶ čo oproti sčítaniu v roku 1980 predstavovalo takmer dvojnásobné zvýšenie, ale podiel Nemcov ostal nezmenený – 0,1 %. Tento stav sa výraznejšie nezmenil ani počas posledného sčítania obyvateľstva v roku 2001. V tom čase žilo na území Slovenskej republiky 5 379 455 obyvateľov. Z uvedeného sumárneho počtu sa k nemeckej národnosti prihlásilo 5405 osôb.⁷ V porovnaní so situáciou na sklonku 40. rokov, keď po evakuácii a vysídlení žilo podľa údajov štátnych orgánov na Slovensku približne 24 000 Nemcov, došlo v priebehu 50 rokov v roku 1991, resp. 2001 k dramatickému poklesu nemeckého obyvateľstva.

Prehľad osídlenia príslušníkov nemeckej menšiny v rámci jednotlivých krajov v roku 2001 uvádzajú údaje v tabuľke č. 1.

Tabuľka č. 1

Nemecká menšina podľa krajov na Slovensku v roku 2001⁸

Kraj	Obyvateľstvo		Nemci v %
	Absolútne	Nemci	
Bratislavský	599 018	1342	0,22
Trnavský	551 003	173	0,03
Nitriansky	713 422	200	0,03
Trenčiansky	605 582	750	0,12
Žilinský	692 332	452	0,07
Banskobystrický	662 121	435	0,07
Prešovský	789 068	510	0,06
Košický	766 012	1543	0,20

V rámci jednotlivých okresov SR žije najviac Nemcov v okrese Bratislava, kde sa nachádza 1200 príslušníkov nemeckej menšiny – 0,28 %. Nasledujú okresy Košice-okolie s počtom 659 (0,62%) osôb a Prievidza s 595 Nemcami (0,42%). V okrese Košice-mesto žije 398 príslušníkov nemeckej národnosti, čo tvorí 0,17% z celkového počtu obyvateľstva. V percentuálnom vyjadrení sú Nemci najpočetnejší v okrese Turčianske Teplice, kde sa k nemeckej národnosti prihlásilo 261 osôb, čo predstavuje 1,55 %. V spišskom okrese Gelnica s 341 príslušníkmi nemeckej menšiny tvoria 1,11 %. V okrese Žiar nad Hronom sa s nemeckou národnosťou identifikovalo 252 obyvateľov – 0,52 %. Nasledujú spišské okresy – Poprad so 161 príslušníkmi nemeckej minority (0,15%), Stará Ľubovňa, kde sa k nemeckej národnosti prihlásilo 138 Nemcov (0,27%) a Kežmarok s počtom 131 Nemcov (0,21%).⁹

6 Sčítanie v roku 1991. Materiály štatistického úradu SR. Tabuľka č. 155.

7 www.statistics.sk/webdata/slo/sčítanie/def_tabuľka_155A.

8 www.statistics.sk/webdata/slo/sčítanie/tab/tabuľka_3a.

9 Tamže.

Tabuľka č. 2Zastúpenie Nemcov v obciach a mestách¹⁰

Obec, mesto	Obyvatelia		% Nemcov
	Celkove	Nemci	
Medzev	3 667	497	13,55
Košice	236 093	398	0,17
Bratislava-Staré mesto	44 798	245	0,43
Bratislava-Ružinov	70 004	237	0,34
Bratislava-Petržalka	117 227	219	0,19
Prievidza	53 097	153	0,29
Mníšek nad Hnilcom	1 691	130	7,69
Poprad	56 157	119	0,21
Bratislava-Nové mesto	37 418	110	0,13
Chmeľnica	914	107	11,71

Nemci dosiahli vyššie zastúpenie (nad 5%) aj v nasledujúcich obciach: Krahule 24,31% (okres Žiar nad Hronom), Kunešov 18,44% (okres Žiar nad Hronom), Brieštie 14,71% (okres Turčianske Teplice), Turček 12,99% (okres Turčianske Teplice), Vyšný Medzev 12,67% (okres Košice-okolie), Kremnické Bane 10,4% (okres Žiar nad Hronom), Malinová 9,11% (okres Prievidza), Štós 8,76% (okres Košice-okolie), Smolnícka Huta 8,07% (okres Gelnica), Klačno 5,58% (okres Prievidza), Tužiná 5,35% (okres Prievidza), Kopernica 5,13% (okres Žiar nad Hronom) a Horná Štubňa 5,11% (okres Turčianske Teplice),¹¹ ale rádovo v nich dosahujú len niekoľko desiatok osôb. Ako vyplýva z uvedených štatistických údajov, na Slovensku existuje v súčasnosti len jedna obec – Krahule, kde je v zmysle zákona o používaní jazyka etnických menšín možné v úradnom styku používať aj nemecký jazyk.

Radikálnu zmenu v postavení národnostných menšín, vrátane nemeckej minority, priniesol pád komunistického režimu v novembri 1989. V prostredí náhle získanej slobody a možností využiť túto slobodu na realizáciu politických, spoločenských a kultúrnych záujmov sa začali aktivizovať aj jednotlivé etnické komunity žijúce na území Slovenskej republiky. Príslušníci nemeckej minority sa vzhľadom na nízky počet neusilovali o vytvorenie politickej strany, ale svoju snahu zamerali na obnovu a rozvoj kultúry, vytvárané v minulosti ich predkami. Organizáciou, ktorá tieto ciele realizuje, je *Karpatskonemecký spolok na Slovensku (KNS)*. KNS sa stal výlučným reprezentantom Nemcov na Slovensku, združujúcim prakticky všetkých príslušníkov nemeckej minority.

Karpatskonemecký spolok na Slovensku bol založený 27. augusta 1990 zaregistrovaním na Ministerstve vnútra Slovenskej republiky a jeho ustanovujúce zhromaždenie sa konalo 30. septembra 1990 v Medzeve. KNS má v súčasnosti približne 4800 členov, čo znamená, že takmer

¹⁰ www.kdv.sk/dokumenty/sčítanie-volkszahlung-2001.

¹¹ Tamže.

každý príslušník nemeckej menšiny v dospelom veku je jeho členom. KNS je spoločenské a kultúrne združenie občanov Slovenskej republiky nemeckej národnosti, nemeckého pôvodu, nemeckého materinského jazyka, ale tiež občanov sympatizujúcich s nemeckou menšinou na Slovensku bez rozdielu národnosti. Členstvo v Karpatskonemeckom spolku je dobrovoľné a vzniká podpísaním prihlášky, ktorú schvaľuje predsedníctvo miestnej organizácie KNS. Miestne organizácie sú základným článkom Karpatskonemeckého spolku. Zo svojich členov volia predsedu, pokladníka a podľa potreby kultúrneho referenta, resp. ďalších funkcionárov. V rámci KNS môžu podľa záujmu členov vzniknúť záujmové skupiny (mládežnícka, divadelná, hudobná, tanečná a i.). Sídлом spolku sú Košice. Podľa stanov KNS je jeho činnosť zameraná predovšetkým na:

- obnovu a upevnenie identity Nemcov na Slovensku;
- zastupovanie záujmov nemeckej menšiny a jej všestranné pozdvihnutie;
- podporu nemeckej komunity, najmä v kultúrnej, spoločenskej, sociálnej, občianskej, hospodárskej a náboženskej oblasti;
- revitalizáciu nemčiny ako materinského jazyka, predovšetkým s dôrazom na podporu vzdelanosti a rozvoja školstva zameraného na nemeckú menšinu;
- pozdvihnutie a podporu aktivít mládeže nemeckej národnosti, nemeckého pôvodu, ale tiež jej priaznivcov na Slovensku;
- vydávanie pôvodnej krásnej a odbornej literatúry a periodík;
- rozvíjanie tolerance a dobrého spolužitia so všetkými občanmi SR bez rozdielu národnosti a vierovyznania.¹²

S cieľom dosiahnuť uvedené ciele spolupracuje KNS s inými organizáciami a inštitúciami doma i v zahraničí.

Teritoriálne je KNS rozčlenený do piatich regiónov. Vo všetkých je vytvorená sieť miestnych organizácií – *Ortsgruppe*.

1. *Región Bratislava* sa rozprestiera na západe Slovenska pozdĺž hranice Rakúska a Maďarska. Do jeho pôsobnosti patria 3 miestne skupiny: 1. Bratislava (Pressburg), 2. Dunajská Lužná (Schildern) a 3. Nitra (Neutra). V Bratislave sa nachádza *Dom stretávania* na Halašovej ulici.
2. *Región Hauerland* leží na strednom Slovensku. Zahrňuje 17 miestnych skupín: 1. Žilina (Sillein), 2. Vyšehradné (Beneschhau), 3. Kľačno (Gaidel), 4. Nitrianske Pravno (Deutsche Proben), 5. Tužiná (Schmiedshau), 6. Malinová (Zeche), 7. Handlová (Krickerhau), 8. Nová Lehota (Neuhau), 9. Janova Lehota (Drexlarhau), 10. Kopernica (Deutscha Litta), 11. Kremnické Bane (Johannesberg), 12. Kunešov (Kuneschhau), 13. Krahuľa (Blaufuss), 14. Turček (Turz), 15. Horná Štubňa (Oberstuben), 16. Sklené (Glaserhau). V regióne Hauerland sa nachádzajú dva Domy stretávania – v Handlovej a v Nitrianskom Pravne.
3. *Región Horný Spiš* na úpätí Vysokých Tatier bol v minulosti najznámejšou nemeckou oblasťou osídlenia. Rozprestieral sa na jednej z najdôležitejších obchodných ciest stredoveku. V 13. storočí bol na jeho území založený Zväz 24 kráľovských spišských miest s centrami

12 www.kdv.sk/stanovy_KNS.

v Kežmarku a v Levoči. Región Horný Spiš zahrňuje nasledujúce 4 miestne skupiny: 1. Poprad (Deutschendorf), 2. Chmeľnica (Hopgarden), 3. Kežmarok (Käsmark), 4. Spišská Nová Ves (Zipser Neudorf). Dom stretávania je dislokovaný v Kežmarku na Priekope.

4. *Región Dolný Spiš* zahrňoval v minulosti oblasť šiestich baníckych miest pozdĺž rieky Gelnica. V súčasnosti k nemu patrí 6 miestnych skupín: 1. Mníšek nad Hnilcom (Einsiedl a. d. G.), 2. Dobšiná (Dobschau), 3. Smolník (Schmöllnitz), 4. – 5. Smolnická Huta (Schmöllnitzhütte), 6. Švedlár (Schwedler). Dom stretávania regiónu sa nachádza v Mníšku na Hnilcom.
5. *Región Bodwatal* nepatrí síce k oblasti Spiša, ale je s ním spojený nárečovo. Na jeho území sa nachádzajú bývalé obce kováčov a nožiarov. K regiónu patria 3 miestne skupiny: 1. Košice (Kaschau), 2. Medzev (Metzenseifen), 3. Štós (Stoss). V rámci regiónu existujú dva Domy stretávania – v Košiciach na Lichardovej ulici a v Medzeve.

Prácu jednotlivých regiónov riadia predsedovia. O ich výbere rozhoduje každé tri roky predsedníctvo oblasti, ktoré je tvorené volenými zástupcami miestnych skupín. Predseda okrem koordinácie činnosti KNS v danom regióne zastupuje oblasť navonok voči tretím osobám. V súčasnosti ako predsedovia jednotlivých regiónov pracujú:

- región Bratislava – O. Sobek,
- región Haurland – A. Oswald,
- región Horný Spiš – V. Wagner,
- región Dolný Spiš – E. König,
- región Bodwatal – P. Sorger.

Uvedení predsedovia jednotlivých regiónov sú členmi *Karpatskonemeckej rady KNS*, ktorá je výkonným orgánom Karpatskonemeckého spolku a riadi jeho činnosť medzi jednotlivými Generálnymi zhromaždeniami. Predsedom Karpatskonemeckej rady KNS je O. Pöss, rada má dvoch podpredsedov – A. Oswalda a E. Königa. Členom Karpatskonemeckej rady je aj J. Daniš ako zástupca nemeckej mládeže.

Vrcholným orgánom KNS je *generálne zhromaždenie*, ktoré každé tri roky zvoláva predseda spolku, v prípade nutnosti Karpatskonemecká rada. Rozhoduje o zmene stanov KNS, štruktúre a kompetenciách orgánov i o ďalších zásadných otázkach existencie a činnosti spolku. Volí tiež predsedu a podpredsedov tajným hlasovaním na obdobie troch rokov. Za svoju činnosť zodpovedá predseda generálnemu zhromaždeniu a Karpatskonemeckej rade KNS. Svoju funkciu vykonáva spravidla profesionálne.

V jednotlivých regiónoch sa revitalizácia a obnova nemeckej kultúry realizuje aj prostredníctvom Domov stretávania, ktoré KNS nadobudol v rámci podporných opatrení Spolkovej republiky Nemecko, realizovaných pre karpatských Nemcov na Slovensku. V Domoch stretávania sa uskutočňujú sedenia miestnych skupín (regiónov), pracujú a pripravujú sa v nich spevácke, tanečné skupiny na vystúpenia a tiež sa využívajú na stretnutia s domácimi a zahraničnými priateľmi, hosťami i sympatizantmi.

Karpatskonemecký spolok na Slovensku v priebehu prístupového procesu Slovenskej republiky do Európskej únie a NATO podporoval vstup Slovenska do štruktúr uvedených organizácií. V dňoch 17. a 18. októbra 2003 na spomínanom stretnutí predstaviteľov KNS v Medzeve vydali vyhlásenie, v ktorom deklaroval pozitívne stanovisko k prístupovým rokovaniam

a vyhlásil, že príslušníci nemeckej menšiny sa budú „aktívne zapájať pri integrácii Slovenska, vlasti karpatských Nemcov, do európskych štruktúr“.¹³

Prostredníctvom Karpatskonemeckého spolku dostáva slovenské zdravotníctvo z prostriedkov Spolkovej republiky Nemecko (SRN) už 11 rokov významnú pomoc. Ide o finančne náročné zdravotnícke prístroje, pomôcky a vybavenia hrazené SRN. Dislokované sú do nemocníc v regiónoch, kde žijú karpatskí Nemci – Spiš, Košice, Bratislava, Horná Nitra a Bodwatal. Je zrejmé, že tieto dary neslúžia len príslušníkom nemeckej menšiny, ale využívajú ich všetci pacienti bez ohľadu na ich národnosť, ktorí zdravotnícke zariadenia navštívia. V uplynulých jedenástich rokoch boli zdravotnícke prístroje a pomôcky odovzdané 40 nemocniciam na Slovensku v celkovej hodnote 26 miliónov Sk. V roku 2005 boli kúpené a odovzdané medicínske prístroje nemocnici v Bojniciach, Starej Ľubovni a v Ústave tuberkulózy, pľúcnych chorôb a hrudníkovej chirurgie vo Vyšných Hágoch.

Tlačovým orgánom KNS je mesačník *Karpatenblatt*, ktorý slúži v celoslovenskom rozsahu ako fórum na výmenu informácií, postrehov a názorov príslušníkov nemeckej menšiny. Vychádza s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR od júla 1992 v Poprade ako mesačník príslušníkov nemeckej menšiny na Slovensku. Jeho vydávanie má pre malú komunitu Nemcov, roztrúsených po celom Slovensku, mimoriadny význam, pretože ako jediné noviny publikované v nemeckom jazyku sú najdôležitejším informačným zdrojom o činnosti jednotlivých miestnych skupín KNS. Zakladajúcim šéfredaktorom *Karpatenblattu* bol Július Kiss, v roku 1994 redakciu prevzala G. Kintzlerová. Po jej odchode vo februári 2000 bol za redaktora ustanovený V. Majovský. Publikačná práca *Karpatenblattu* bola ocenená na viacerých medzinárodných fórach, napr. na zhromaždeniach skupiny nemeckých menšín pri FUEV. V roku 1995 pri príležitosti 50. výročia ukončenia druhej svetovej vojny bol v májovom vydaní *Karpatenblattu* uverejnený redakčný článok *Cintorín v Zborove – znak zmierenia*. Za tento článok bola *Karpatenblattu* udelená novinárska cena Evanjelickej mediálnej akadémie vo Franfurkte nad Mohanom.¹⁴

V roku 1993 bola založená *Karpatskonemecká nadácia*, ktorá sa v roku 1997 transformovala na občianske združenie pod názvom *Karpatskonemecká asociácia (KNA)*. KNA so sídlom v Košiciach je zaregistrovaná na Ministerstve vnútra SR, jej predsedom je J. König. V súlade so stanovami KNA je výpomocná činnosť asociácie určená karpatským Nemcom a príslušníkom iných národov a národností, ktorí spolu s nemeckým obyvateľstvom žijú v regiónoch Bratislava, Hauerlad, Horný Spiš, Dolný Spiš a Bodwatal. KNA je neziskovou organizáciou a akékoľvek finančné prostriedky môže poskytovať len na ciele vymedzené v stanovách asociácie. KNA využíva získané finančné prostriedky na podporu a konsolidáciu už existujúcich podnikov, na vytváranie nových pracovných miest, zvýšenie produktivity, modernizáciu výroby a vylepšenie štruktúry regiónov obývaných príslušníkmi nemeckej menšiny. KNA neposkytuje prostriedky na stavbu budov a nákup automobilov. Peňažná podpora je vyhradená na nákup strojov, strojového vybavenia, počítačovej techniky a je poskytovaná formou bezúročných pôžičiek. KNA zabezpečuje aj odborné školenia a poradenské služby. Spomedzi viacerých aktivít je možné spomenúť sériu školení, financovaných Ministerstvom vnútra SRN, na ktorých sa podnikatelia

13 www.kdv.sk/vyhlasenie KN.

14 www.kdv.sk/karpatenblatt.

z Medzeva, Kežmarku, Nitrianskeho Pravna a Bratislavy oboznámili so základmi daňového systému, účtovnými pravidlami a novelizáciou Zákonníka práce. V rokoch 1993 – 2001 bolo podporených 274 súkromných podnikov v celkovej hodnote 107 miliónov Sk.

V roku 1997 bola v rámci Karpatskonemeckého spolku založená mládežnícka záujmová skupina – *IkeJa (Internationale Kontakte – Jugendarbeit)*. V roku 2000 sa od KNS odčlenila a pracovala ako samostatná organizácia. V nasledujúcom roku vytvorili mladí ľudia organizovaní v KNS na pôde spolku organizáciu *Mládež KNS*. 14. februára 2004 sa na spoločnom stretnutí organizácií *IKeJa* a *Mládeže Karpatskonemeckého spolku* na Slovensku prítomní dohodli na utvorení jednej karpatskonemeckej organizácie mladých ľudí pod názvom *IKeJa – KDJ*. Jej predsedom je J. Daniš a vo funkciách predsedov jednotlivých regiónov pracujú: Marián Hoyer – región Bratislava, R. Bajner – Hauerland, P. Briksi – Horný Spiš, R. König – Dolný Spiš a S. Dzugas – región Bodwatal.

Nemecká komunita má popri kultúrnych a vzdelávacích aktivitách živý záujem o uchovanie histórie karpatských Nemcov na Slovensku. Uchovaniu historického dedičstva a kultúrnych tradícií sa venovalo oddelenie dejín a kultúry karpatských Nemcov, ktoré od 1. augusta 1994 pracovalo v rámci Slovenského národného múzea v Bratislave. Kvalitatívnym skokom v tejto oblasti bolo založenie *Múzea kultúry karpatských Nemcov (MKKN)* 1. januára 1997 ako špecializovaného pracoviska Slovenského národného múzea. Svoju činnosť zameriava na prezentáciu histórie, tradícií a kultúry karpatských Nemcov. Zhromažďovaniu, ochrane a odbornému spracovaniu pamiatok vzťahujúcich sa k životu nemeckej komunity na Slovensku sa venuje *Múzeum dejín a kultúry karpatských Nemcov*, ktoré vyvíja svoju činnosť pod vedením O. Pössa. Napriek relatívne krátkej dobe existencie, múzeum dokázalo zhromaždiť v zbierkových fondoch vyše 2500 exponátov, ktoré tvoria reprezentatívnu ukážku histórie, remeselnej zručnosti a umeleckej tvorivosti karpatských Nemcov. Popri zbierkovej činnosti sa múzeum venuje organizácii výstav na Slovensku i v zahraničí. Ako príklad je možné uviesť stálu expozíciu venovanú histórii a kultúre karpatských Nemcov, umiestnenú v budove múzea na Žižkovej ulici v Bratislave. V septembri 1998 bola za účasti predstaviteľov KNS a hostí z Nemecka a USA otvorená *Expozitúra múzea dejín a kultúry karpatských Nemcov* v Nitrianskom Pravne. Exponáty dokumentujú históriu nemeckej komunity stredného Slovenska od 13. storočia až po prerušenie kontinuity vývoja po druhej svetovej vojne. Časť výstavy je venovaná ukážkam nemeckého dialektu, ktorým obyvatelia tohto regiónu hovorili.¹⁵

V oblasti školstva a kultúry sú aktivity spolku zamerané predovšetkým na vybudovanie siete škôl s nemeckým vyučovacím jazykom, uchovanie histórie nemeckej komunity na Slovensku, oživenie tradícií a miestnych folklórnych zvyklostí.

Až do novembra 1989 nemali príslušníci nemeckej menšiny možnosť vzdelania v materskom jazyku. Jedným z prvoradých cieľov KNS od jeho založenia je preto vybudovať sieť škôl, ktorá by zabezpečovala vyučovanie nemčiny nielen ako cudzieho jazyka, ale umožnila by výučbu väčšieho počtu predmetov v nemeckom jazyku.

V dôsledku politických zmien, rozpadu ČSFR a hospodárskych ťažkostí, spojených s prechodom na trhovú ekonomiku, nemal proces výstavby nemeckého menšinového školstva hladký priebeh. Ešte v polovici roku 1995 konštatoval dopisovateľ denníka *Národná obroda* J. Alner

15 *Karpatenblatt*, roč. 7, č. 6, 7. augusta 1997.

v článku *Karpatskí Nemci sa potrebujú naučiť po nemecky, že nemecké „menšinové školstvo prakticky neexistuje ani dnes. Nemčina sa vyučuje vo dvoch resp. troch ročníkoch (po jednej triede) na základných školách v Bratislave, Nitrianskom Pravne, Kežmarku, Gelnici a Medzeve. Hoci sa tu nemčina označuje za materinský jazyk, deti ju zväčša dobre neovládajú a v konečnom dôsledku je skutočným materinským jazykom slovenčina. Cieľom výučby má byť oživenie nemčiny v bežnom styku.*¹⁶ J. Alner poukázal na pretrvávajúci nedostatok kvalifikovaných učiteľov nemeckého jazyka a malý záujem vládnych orgánov o spoluprácu s KNS. Autor článku uviedol, že do Rady fondu Pro Slovakia ani do jeho komisie pre menšinové kultúry nebol vymenovaný nijaký zástupca spolku.

Zabezpečenie podpory vládnych inštitúcií a určenie finančnej pomoci označila predsedníčka KNS G. Greserová za primárnu úlohu spolku v oblasti kultúry a školstva. Kriticky sa vyjadřila aj k presunu časti prostriedkov z fondu Pro Slovakia vydavateľstvám niektorých slovenských denníkov ako dotácie na vydávanie menšinových príloh, pričom predstavitelia menšín boli z rozhodovania o použití týchto prostriedkov vylúčení. Ako uviedla G. Greserová v rekapitulácii aktivít KNS za rok 1996, v spolupráci so slovenskými úradmi, veľvyslanectvom Spolkovej republiky Nemecko a Karpatskonemeckým Landsmanshaftom (KNL) so sídlom v Karlsruhe boli na základných školách v Bratislave, Nitrianskom Pravne, Kežmarku, Medzeve a Gelnici otvorené triedy s posilneným vyučovaním nemeckého jazyka. Vyučovanie začalo v improvizovaných podmienkach s prihliadnutím na miestne pomery a možnosti, pretože v tom čase ešte nebola vytvorená jednotná štruktúra osnovy vyučovania. Vyučovanie v uvedenom rozsahu mohlo byť zabezpečené vďaka lektorom z Nemecka, ktorí pomáhali pri vypracovaní provizórnych učebných osnov.

V školskom roku 1996 – 1997 sa začalo vyučovanie na gymnáziách v Bratislave a Prievidzi. V Košiciach boli zriadené triedy s posilneným vyučovaním v nemeckom jazyku, t. j. s vyučovaním v nemeckom jazyku v rozsahu najmenej 8 hodín týždenne. Študenti na týchto školách majú možnosť po úspešnom vykonaní skúšok z nemeckého jazyka získať diplom (vydaný Ministerstvom kultúry SR), ktorý im umožňuje uchádzať sa o štúdium na nemeckých univerzitách bez toho, aby museli po nástupe na zvolenú univerzitu vykonať dodatočné jazykové skúšky.

V školskom roku 1997/1998 sa v obmedzenom rozsahu začala výučba v nemeckom jazyku na základnej škole v okrese Stará Ľubovňa. Vyučovanie niektorých predmetov v nemeckom jazyku začalo v štyroch triedach prvých až štvrtých ročníkov s celkovým počtom 70 žiakov.

Možnostiam ďalšieho rozvoja vyučovania v nemeckom jazyku na základných školách bolo venované stretnutie zástupcov Ministerstva školstva SR, kultúrneho atašé SRN a predsedníčky KNS, ktoré sa uskutočnilo 9. februára 1999. Na základe dohovoru mala byť utvorená komisia, ktorá mala skoncipovať plán vyučovania v nemeckom jazyku, predložiť ho na schválenie ministerstvu školstva a po schválení požiadať Goetheho inštitút v Nemecku o zaslanie učebnice *Hallo da bin ich*, vhodnej pre základné školy.

V školskom roku 2003/2004 získavalo základné vzdelanie v nemeckom jazyku 44 žiakov.

Výraznú pomoc pri rozvoji výučby v nemeckom jazyku na Slovensku poskytuje *Inštitút pre zahraničné vzťahy v SRN*, ktorý poskytuje finančnú pomoc na vybavenie týchto škôl učebnými pomôckami a zariadením. Odbornú pomoc vedeniam základných škôl s nemeckým vyučova-

16 *Národná obroda*, 18. júla 1995.

cím jazykom zabezpečuje Ministerstvo kultúry SRN. Inštruktáže sa konajú každoročne buď v nemeckom Württembergu alebo na Slovensku.

Rozvoj nemeckého minoritného školstva na Slovensku je limitovaný i nedostatkom kvalifikovaných pedagogických pracovníkov potrebných na výučbu odborných predmetov v tomto jazyku. Pomoc nemeckých vládnych orgánov, vzdelávacích inštitúcií i mimovládnych organizácií má preto určujúci význam. Z podujatí tohto druhu je napríklad možné uviesť celoročný program pre učiteľov nemeckého jazyka zo Slovenska, organizovaný v Bad Königshofene (SRN), na ktorom sa v roku 1998 zúčastnilo 31 učiteľov.

K revitalizácii menšinového života nemeckého etnika prispel aj kvalitatívny prelom v slovensko-nemeckých vzťahoch. Prehlbovanie slovensko-nemeckých bilaterálnych vzťahov, nemysliteľné počas trvania komunistického režimu, malo priaznivý vplyv na situáciu nemeckej minority. Nemeckí štátni predstavitelia i reprezentácie rôznych spolkov a asociácií v Nemecku sa zaujímali o status a možnosti rozvoja nemeckého spoločenstva na Slovensku. Podľa vyjadrenia vyslanca SRN L. Buerstedda „*karpatskí Nemci s ich tradíciami a znalosťou nemeckého jazyka zastávajú dôležitú úlohu vo vzťahoch medzi Slovenskom a Nemeckom*“.¹⁷

Význam síce nepočetnej, avšak agilnej nemeckej komunity pre vývoj demokratickej spoločnosti a rozvoj pozitívnych vzťahov so Spolkovou republikou Nemecko si uvedomovali aj slovenskí politici. Slovenská národná rada vydala 12. februára 1992, teda ešte v čase, keď Slovensko bolo súčasťou Českej a Slovenskej Federatívnej republiky, *Výhlásenie k vyhnaniu Nemcov zo Slovenska*, v ktorom ocenila hospodársky a kultúrny prínos nemeckého obyvateľstva pre rozvoj Slovenska v minulosti a prítomnosti.¹⁸ Podľa vyjadrenia prezidenta Slovenskej republiky M. Kováča, Slovensko „*za dramatických a bolestných okolností stratilo väčšinu etnických Nemcov žijúcich na Slovensku. Udalosti, ktoré sa udiali po druhej svetovej vojne už nie je možné zmeniť. Čo však je možné a potrebné, je podpora nemeckej menšiny predovšetkým v oblasti školstva a kultúry*“.¹⁹

Počas vyše štyroch desaťročí komunistickej diktatúry nemecká komunita oficiálne neexistovala. Bola to prekážka, ktorá v spojení s celkovou represívnou povahou režimu a asimilačnými tlakmi viedla k takmer úplnej likvidácii tohto etnického spoločenstva. Na túto skutočnosť poukázali predstavitelia Karpatskonemeckého spolku na Slovensku v dňoch 17. a 18. októbra 2003 v Medzeve. Účastníci stretnutia deklarovali, že zachovanie „*jazyka, kultúry, tradícií, a tým aj identity karpatských Nemcov na Slovensku, je v dôsledku spoločensko-politického vývoja... v uplynulých desaťročiach vážne ohrozené. Bez rýchlej účinnej podpory vlády Slovenskej republiky sa táto hrozba môže stať v neďalekej budúcnosti realitou. Obzvlášť naliehavou je pomoc v oblasti školstva a pri zachovaní tradičnej nemeckej kultúry. Dôležitým predpokladom zachovania identity je možnosť zamestnania v regióne, ktorá je vo väčšine regiónov, v ktorých žijú karpatskí Nemci veľmi nepriaznivá*“.²⁰

V poradí tretí prezident Slovenskej republiky I. Gašparovič prijal zástupcov Karpatskonemeckého spolku začiatkom roka 2005. V tlačovom vyhlásení prezidentskej kancelárie zo

17 *Pravda*, 7. augusta 1997.

18 *Slovenský sever*, jún 1996.

19 *Karpatenblatt*, roč. 7, č. 6, 7. augusta 1997.

20 www.kdv.sk/vyhlasenie_KN.

7. februára je uvedené, že hlava štátu „si uvedomuje pozíciu Nemcov, ako málo početnej menšiny v porovnaní s menšinami, ktoré majú na Slovensku početnejšie zastúpenie. V budúcnosti preto vidí riešenie v úprave menšinového zákona vo vzťahu ku karpatským Nemcom“.²¹

Aktivity Karpatskonemeckého spolku sa realizujú na poli kultúry v niekoľkých rovinách. Popri uchovaní kultúrneho dedičstva a histórie nemeckej komunity je to pomoc pri organizácii kontaktov medzi regionálnymi skupinami, súťaže folklórnych súborov, príprava letných táborov mládeže, organizovanie kultúrnych slávností, zriaďovanie domov stretnutí (*Das Haus der Begegnung*) a výstav rôzneho zamerania.

Rozmanitosť nemeckých komunit je základom širokej škály ich kultúrneho prejavu. Túto skutočnosť dokumentuje bohatstvo folklórnych tradícií, ktoré v súčasnosti ožívajú počas miestnych kultúrnych slávností, organizovaných pravidelne alebo pri rôznych výročiach. Medzi pravidelne konané podujatia patria napríklad *Dni kultúry spišských Nemcov*, organizované každoročne v Chmelnici, *stretnutia* v Čičmanoch a *Festival speváckych súborov karpatskonemeckých spolkov* v Handlovej.

Dôležité miesto v spoločenských a kultúrnych aktivitách nemeckej minority majú podujatia celoslovenského charakteru. Takýmto podujatím je festival kultúrnych slávností, každoročne konaný v Kežmarku, ktorého program tvoria vystúpenia speváckych i tanečných súborov zo Slovenska a zahraničia, expozície výrobkov tradičných remesiel, spojených s predajom, a stretnutia predstaviteľov karpatskonemeckých komunit zo zahraničia. Svojím rozsahom i medzinárodným charakterom sú kežmarské slávnosti príležitosťou na zintenzívnenie kontaktov medzi jednotlivými nemeckými komunitami na Slovensku a kultiváciu stykov s nemeckými menšinami karpatského regiónu.

Nemecká národnostná skupina na Slovensku v snahe o rekonštrukciu svojej etnickej a kultúrnej identity môže čerpať z bohatého kultúrneho dedičstva, ktoré vytvorili etnickí Nemci na Slovensku v rozpätí viac ako sedem storočí.

GERMANS IN SLOVAKIA AFTER NOVEMBER 1989

Resumé

An integral part of the history of Slovakia is also the German ethnic minority. The relations between the Slovak majority and the members of the German minority were traditionally good. Generally harmonic Slovak – German coexistence was interrupted by ascendancy of Nacism in Germany and following impact of this ideology upon the Carpathian Germans. After the World War II was a majority of the German population in Slovakia transferred out of country. This was justified on the principle of so called collective guilt.

Till the November 1989 the German minority (approximately 24 000 persons) was not given even the basic minority rights, which resulted in gradual assimilation of its members. In year 1980 only 2918 persons reported German nationality. The demise of the communist regime

21 www.kdv.sk/prezident.SR.

brought a radical change also into the life of Carpathian Germans. In the first after-November census with the German nationality identified 5 414 persons. The members of German community did not aspired to establish a political party, but founded the Carpathian-German Association, which became a sole representative of Germans in Slovakia. This association was founded on August 27 1990. Presently it has 4 800 members, which means, that almost every adult ethnic German is its member. Activities of the Carpathian-German Association are various. It is performances of folklore assemblies, preparations of summer youth camps, culture festivities etc. The press periodical of this association is a *Karpathenblatt*, which is a base for the exchange of information, attitudes and opinions of Carpathian Germans. To preservation of historical heritage and cultural traditions of German minority is devoted the Museum of Culture Carpathian Germans (in the frame of Slovak National Museum). After November 1989 state organs became supportive of one of the basic minority rights – a right to education in a mother tongue also for members of German minority.

SÚČASNÝ STAV SOCIOLOGICKO-SOCIÁLNOPSYCHOLOGICKÉHO VÝSKUMU NÁRODA, NÁRODNOSTÍ A ETNICKÝCH SKUPÍN

*Jozef Výrost – Mária Homišinová – František Baumgartner –
Miroslav Frankovský*

Na konferencii v októbri 2004, konanej v rámci riešenia štátneho programu výskumu a vývoja *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti*, sme informovali¹, že analýza problematiky národa, národností a etnických skupín Slovenska bude doplnená o aktuálne výsledky sociologicko-sociálnopsychologického empirického výskumu. Prezentovali sa východiská skúmania; priblížila sa metodika – stručne bol charakterizovaný výskumný súbor a predstavená predbežná štruktúra dotazníka, predložený bol harmonogram realizácie empirického výskumu.

V tomto príspevku je naším cieľom podať informáciu o priebehu jednotlivých fáz výskumu – od spresnenia predmetu skúmania, resp. zosúladenia jeho obsahového zamerania, stanovenia veľkosti, charakteru a postupu pri výbere výskumnej vzorky, oboznámenia s výslednou podobou dotazníka a jeho administráciou, po spracovanie a predpokladanú podobu interpretácie získaných údajov.

Spresnenie predmetu skúmania

V súlade s harmonogramom realizácie empirického výskumu došlo k upresneniu najdôležitejších otázok, ktoré sa stali zároveň predmetom výskumu. Z pôvodne plánovaných siedmich tematických blokov sme v snahe zachovať kompaktnosť problematiky a dodržať optimálny rozsah metodiky a tiež vzhľadom na tematické zameranie jednotlivých riešiteľov spresnili obsahové zameranie výskumu celkovo do piatich tematických blokov:

1. identifikačné znaky osoby, rodiny a domácnosti,
2. etnická identita (etnicita, otázky jazyka, školstva a kultúry),
3. medzietnické vzťahy (história a súčasnosť),
4. ľudské práva, práva menšín, perspektívy vývoja etnických spoločenstiev,
5. aktuálne otázky verejného (v rámci neho aj národnostného) a politického života.

Ďalšie dve oblasti: oblasť skúmania kvality života a vzťah Slovenska (resp. príslušníkov minorít) k Európskej únii síce netvorili samostatné tematické bloky, avšak v obmedzenom rozsahu boli zahrnuté do tematickej oblasti „*aktuálne otázky verejného a politického života*“.

1 BAUMGARTNER, F. – VÝROST, J.: Východiská empirického sociologicko-sociálnopsychologického výskumu národa, národností a etnických skupín v procese transformácie slovenskej spoločnosti. In: Š. Šutaj (Ed.): *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : UNIVERSUM, 2004, s. 304 – 307.

Určenie výskumného súboru - veľkosť, charakter, výber

Objektom výskumu boli príslušníci majority (Slováci žijúci prevažne v národnostne zmiešaných oblastiach) a siedmich minoritných etnických spoločenstiev žijúcich na Slovensku: Česi, Maďari, Nemci, Rómovia, Rusíni, Ukrajinci, Židia.

Veľkosť výskumného súboru bola celkove 1280 respondentov, t. j. po 160 respondentov, zástupcov majority a každej z minorít.

Z hľadiska charakteristiky súboru je potrebné zdôrazniť, že ho tvorili zástupcovia inteligencie majority a minorít, teda predovšetkým osoby s vysokoškolským vzdelaním. Minimálne sa požadovalo stredoškolské vzdelanie s maturitou (u Rómov bolo ako minimálne vzdelanie akceptované aj učňovské vzdelanie).

Pri výbere výskumnej vzorky bol uplatnený kvótny výber z hľadiska veku respondentov, pritom sme v jednotlivých štyroch vekových kategóriách (25 – 34 rokov, 35 – 44 rokov, 45 – 55 rokov, 55 a viac rokov) vychádzali z výsledkov sčítania obyvateľov Slovenska z roku 2001. Zároveň bolo našou snahou zachovať proporcionálne zastúpenie respondentov podľa pohlavia, a to podľa možnosti v každej etnickej skupine. Treba však upozorniť, že pre podsúbor Židov neboli kvóty stanovené kvôli ich nízkemu zastúpeniu v populácii.

V tabuľke 1 uvádzame očakávané zloženie výberového súboru:

Tabuľka 1: Zloženie výskumného súboru

Etnické spoločenstvá	Vekové kategórie				Celkove
	25 – 34	35 – 44	45 – 54	55 a viac	
Slováci	42	42	40	36	160
Maďari	38	40	40	42	160
Rómovia	64	50	30	16	160
Rusíni	26	36	42	56	160
Ukrajinci	34	46	42	38	160
Česi	26	36	48	50	160
Nemci	22	30	38	70	160
<i>Židia</i>	69	11	36	44	160
<i>Celkove</i>	321	291	316	352	1280

Konštrukcia, štruktúra a administrácia dotazníkov

Pri zostavovaní konečnej verzie dotazníka, ktorá približne v rovnakom rozsahu uplatňovala všetky skúmané indikátory výskumu, boli zohľadnené pripomienky jednotlivých riešiteľov a spoluriešiteľov a zakomponované do textu, resp. v texte upravené.

Pre potreby výskumu boli zostavené dve mutácie dotazníkov:

- verzia dotazníka pre Slovákov pochádzajúcich z národnostne zmiešaných oblastí,
- verzia dotazníka pre minority.

Pri konštrukcii dotazníka sme prihliadali na to, aby sme v rámci skúmaných ukazovateľov mohli identifikovať nielen stanoviská a výpovede respondentov „o sebe“ – ako zástupcov in-

teligencie, ale zaujímali nás aj ich hodnotenia a názory o etnickom spoločenstve ako celku, t. j. uplatnili sme aj metódu „čo si myslia o iných“.

Obidve mutácie dotazníka boli administrované výlučne v slovenskom jazyku (aj tento fakt bol ukazovateľom jazykových znalostí respondentov). Pre prehľadnosť a lepšiu spracovateľnosť boli označené podľa etnickej príslušnosti (napr. DOT-Slov; DOT-Ce; DOT-Ma a pod.)

Prvá strana dotazníka obsahovala cieľ a zameranie výskumu a inštrukcií na zodpovedanie otázok. V záujme terminologického spresnenia sme v inštrukcii adresovanej respondentovi zdôraznili, že pojmy vyskytujúce sa v súvislosti s národnostnou problematikou, ako etnický, národný, národnostný, menšinový, chápeme ako synonymické ekvivalenty, rešpektujúc ich používanie v príslušnom kontexte a všeobecne prijatý úzus v slovenskej odbornej terminológii. považovali Za dôležité sme považovali upozorniť aj na fakt, že pojem „menšiny“ sa v dotazníku vzťahuje výlučne k národnostným, resp. etnickým menšinám.

Z hľadiska štruktúry dotazníka je možné konštatovať, že v koncipovaní jednotlivých otázok bolo zohľadnených všetkých päť tematických oblastí. Zaznamenali sme rozdiely v počte otázok pre jednotlivé etnické skupiny, ktoré boli dané zaradením, resp. redukciou špecifických otázok pre príslušnú minoritu (napr. zaradenie problematiky tzv. Benešových dekrétov, ktoré sa netýkali všetkých skúmaných etník; špecifické otázky týkajúce sa Rómov a židov). Celkove bol počet otázok dotazníka pre jednotlivé etnické skupiny nasledovný:

- Slováci celkom 58 otázok;
- Česi, Maďari, Nemci 61 otázok;
- Rómovia, Židia 62 otázok;
- Rusíni, Ukrajinci 60 otázok.

Z obsahového hľadiska, podľa piatich tematických blokov, bol počet otázok nasledovný:

- identifikačný blok otázok – 18 otázok;
- etnická identita – 12 otázok;
- etnické vzťahy – 11 otázok;
- ľudské práva, perspektívy – 5 otázok;
- aktuálne otázky verejného života – 14 otázok, + špecifické otázky.

V dotazníku boli použité všetky tri typy položiek, tzn. uzavreté, polootvorené a otvorené. V otázkach sme aplikovali kvalitatívne viacpoložkové varianty a kvantitatívne škály, t. j. použili sme škály nominálneho charakteru, ale aj škály intervalového typu (sedembodová škála od *rozhodne nie* – 1 po *rozhodne áno* – 7) a škály numerického charakteru (zistiťovanie miery súhlasu/nesúhlasu na číselnej stupnici).

Administráciu dotazníkov realizovali pracovníci, poverení Fórum inštitútom pre výskum menšín so sídlom v Šamoríne, ktorý na základe verejnej súťaže organizoval zber údajov.

Empirický zber dát, spracovanie a analýza údajov

Zber údajov sa uskutočnil celoplošne na území Slovenskej republiky v lokalitách s najväčším zastúpením jednotlivých etník, a to v priebehu mesiacov november 2004 – január 2005. Po uskutočnení zberu bola realizovaná logická kontrola dotazníkov. Ďalšou etapou bolo vkladanie údajov do elektronickej databázy (február – máj 2005), a to s využitím štatistického progra-

mu STATISTICA verzia 5.5. Na základe skúmaných ukazovateľov vs. skúmaných etnických skupín bola vytvorená matica 1280 x 329 položiek, čo avizovalo existenciu značného počtu údajov a veľké možnosti realizovateľných analýz (od univariačných, cez bivariačné, až po multivariačné analýzy, t. j. analýzy jednostupňových, dvojstupňových a viacstupňových triedení skúmaných znakov).

Po kompletizovaní údajov do štatistickej databázy sme uskutočnili aj analýzu frekvencie výskytu poloootvorených a otvorených otázok pre potrebu následnej kategorizácie týchto otázok. Tie budú autori výskumnej správy realizovať pri interpretácii výsledkov jednotlivých častí záverečnej správy.

K spracovaniu výskumných zistení a následnej interpretácii výsledkov pristúpime v letných mesiacoch 2005 tak, aby do konca septembra 2005 mohli byť predložené globálne najdôležitejšie výsledky výskumu. Tie budú mať podobu súhrnnej záverečnej výskumnej správy, budú slúžiť ako aktuálny zdroj informácií súčasného stavu etnickej problematiky a tvoriť dôležitý podkladový materiál pre hlavného riešiteľa štátneho programu pri zostavovaní ucelenej a systematickej analýzy národnostných vzťahov, vývoja slovenského národa a národností žijúcich na Slovensku. V záverečnej správe nepredpokladáme podať kompletne výskumné zistenia ani vyčerpávajúco odpovedať na všetky výskumom položené otázky. Výsledky však budú priebežne analyzované ďalej a interpretované z rôznych uhlov pohľadu a analyzačných rezov.

V tejto súvislosti považujeme za potrebné upozorniť, že autori záverečnej výskumnej správy, pracovníci SvÚ SAV, upriamia za účelom homogenizácie textu aj vzhľadom na ich oblasť vedecko-výskumného zamerania pozornosť predovšetkým na jednotlivé tematické oblasti, v rámci ktorých sa budú realizovať analýzy dát a interpretovať výskumné zistenia. Predpokladáme uskutočniť primárne analýzy na úrovni bivariačnej analýzy (dvojstupňového triedenia), t. j. skúmať súvislosti a diferencie skúmaných ukazovateľov v rámci jednotlivých etníc a zároveň realizovať komparáciu medzi ôsmimi etnickými skupinami. Podľa druhu (typu) použitej škály aplikujeme predovšetkým analýzu rozptylu (priemerné hodnoty odpovedí) a frekvenčnú analýzu (percentuálne hodnoty odpovedí, resp. respondentov) základných ukazovateľov. Interpretovať sa budú predovšetkým štatisticky významné výsledky minimálne na 1%-nej úrovni štatistickej významnosti s použitím F-testu v prípade analýzy rozptylu a *chi kvadrátu* (χ^2) pri frekvenčnej analýze.

Predpokladaná podoba záverečnej výskumnej správy

Záverečná správa bude členená do troch častí, pričom dôraz bude kladený predovšetkým na druhú časť správy.

1. Stručný úvod a náčrt projektu výskumu.
2. Interpretácia základných výskumných zistení.

Interpretácia sa bude realizovať v nasledovnom slede a okruhu otázok:

- a) identifikácia výberového súboru (jednotlivých minorít), zároveň porovnanie základného a výberového súboru podľa ukazovateľov – národnosť/pohlavie/vek (F. Baumgartner);
- b) uvedomovanie etnicity (V. Bačová)
 - vnímanie hrdosti na národnosť a vnímanie vplyvu národnosti na konanie ľudí,
 - vnímanie príslušnosti k rodine a veľkým spoločenstvám, vrátane etnických,
 - vnímanie stavu, prekážok a možností rozvíjania etnickej identity;

- c/ jazyková a školská problematika (M. Homišinová)
 - identifikácia materinského jazyka (respondent a jeho rodina),
 - jazykovo-komunikačná znalosť jazyka majority a minorít,
 - jazyková orientácia a komunikácia v situačnom kontexte (privátne a verejná sféra),
 - identifikácia názorov na aplikovanie jazyka minorít (názory na študijný jazyk na vysokých školách, používanie jazyka v NR SR a na stanovenie hranice pre používanie jazyka minorít v úradnom styku);
 - d/ oblasť masmédií a kultúry (M. Frankovský)
 - sledovanosť masmédií, čítanie tlače,
 - rozvoj kultúry, tradícií a jazyka etnických menšín,
 - účasť na kultúrnom živote,
 - rozhodovanie v záležitostiach kultúry menšín;
 - e/ interetnické vzťahy (Š. Šutaj)
 - história interetnických vzťahov,
 - aktuálne otázky etnických vzťahov (územné členenie, autonómia);
 - f/ právne normy a národnostné menšiny (M. Frankovský)
 - základné ľudské práva,
 - práva menšín, garancie do budúcnosti,
 - perspektívy vývoja minorít;
 - g/ aktuálne otázky života národností (J. Výrost)
 - súčasné trendy a dôvody mobility etnických spoločenstiev,
 - preferencia základných celoživotných hodnôt,
 - identifikácia etnických stereotypov (autostereotyp, heterostereotyp),
 - súčasné interetnické vzťahy (vzťahy v minorite a s majoritou),
 - dôvera v inštitúcie (polícia, súdy, armáda, cirkev, štátni úradníci);
 - h/ aktuálne otázky verejného a politického života (F. Baumgartner)
 - vzťah k Slovenskej republike a k Európskej únii,
 - hodnotenie vzťahu Slovenskej republiky k susedným štátom,
 - vplyv vstupu Slovenskej republiky do Európskej únie, očakávania.
3. Stručná sumarizácia najdôležitejších výsledkov, zovšeobecnenia a záver.

A PRESENT STATE OF SOCIOLOGICAL - SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF NATION, ETHNICITY AND ETHNIC COMMUNITIES

Resumé

The paper is describing the present state of preparation of sociological - socio-psychological research. It is dealing with a structure of a research sample, with task of questionnaire precision, its characteristic and mode, which will be prepared a final report from a research.

**NÁRODNOSTNÁ POLITIKA NA SLOVENSKU
PO ROKU 1989**

(Súbor podkladových výskumných správ pripravených
v rámci riešenia projektu štátneho programu výskumu a vývoja
Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti)

Publikácia vznikla v rámci riešenia projektu štátneho programu 028
Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti.

Zostavil:

Prof. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Recenzent:

Prof. JUDr. Peter Mosný, CSc.

Fotografie na obálke:

Peter Švorc ml., Branislav Švorc

Jazyková redaktorka:

Mgr. Blanka Boboková

Sadzba:

Ing. Stanislav Kurimai

Tlač:

Grafotlač Prešov

© Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach

Vydané vo vydavateľstve UNIVERSUM, Javorinská 26, 080 01 Prešov

ISBN 80-89046-30-4

ISBN 80-89046-30-4

9 788089 046300